અનુસંધાન ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક ૫૪
શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ખંડ ૩

ઇસ્લામ યુગ

[મુઝફ્ફર બીજાથી મહમૂદ ત્રીજા સુધી]

લેખક
સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી એ

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પ્રથમ સંપાદન : શાકે ૧૮૭૯, વિ. સં. ૨૦૧૩, ઈ. સ. ૧૯૫૭
પ્રત ૫૦૦

કિ. પાંચ રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છો. પરીખ, અધ્યક્ષ, શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ
મુદ્રક : બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સશોધન ક્ષેત્રમા વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો જે અધ્યયન-સશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્ત્વના ગ્રથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સશોધનના વિષયમા સ્વ દુર્ગાશકર કે શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ–૨ ભાગમા" અને સ્વ શ્રી રત્નમણિરાવ ભી જોટેના "ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ–ખડ-૧-૨" આ મહત્ત્વના ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયા છે આ પાછલા ગ્રથનો ખડ ૩જો મુઝફ્ફરશાહ બીજાથી શરૂ થઈ મહમૂદ ત્રીજા સુધીના સાસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો પ્રસિદ્ધ થાય છે

દુ ખનો વિષય છે કે શ્રી રત્નમણિરાવ આ ત્રીજો ખડ જોવા આપણી વચ્ચે નથી એમના અવસાનથી ગુજરાતના એક સમર્થ ઇતિહાસવિદની અસામાન્ય પ્રકારની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા ૧-૯-૧૯૫૭

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો જે વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ત્રીજું
સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજો
સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત સલ્તનતનો સુવર્ણ યુગ

મહમૂદ બેગડાના પુત્રો

મહમૂદ બેગડાને ચાર પુત્રો હતા, તેમાંનો મોટો મુહમ્મદ કાલા અને એની મા રાણી રૂપમંજરી સુલતાનની હયાતીમાં જ ગુજરી ગયેલા[1] બીજા પુત્ર આપાખાનને ખોટી ચાલ માટે એના બાપના હુકમથી મારી નખાવ્યો હતો[2] ત્રીજા પુત્ર અહમદખાને ખુદાવંદખાનની શિખવણીથી ગાદીપતિ થવા પ્રયત્ન કરેલો એનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા એટલે મહમૂદના મરણ પછી એનો ચોથો પુત્ર ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો એની માનું નામ હીરાબાઈ હતું અને એ મહી નદીના કિનારા ઉપર ના એક રજપૂત ઠાકોરની પુત્રી હતી[3] ખલીલખાનના મરણ પછી પાંચ જ દિવસમાં એનું મૃત્યુ થયું હતું સુલતાન મહમૂદ બેગડાની માવડી મા હુમાબાઈએ પોતાના આ નાના પૌત્રનું એની સગી મા કરતાં પણ વધારે સારી રીતે લાલનપાલન કર્યું આમ સુલતાન મુઝફ્ફરની મા અને ઓરમાન ઉછેરનાર હિંદુ રાણીઓ હતી[4]

ખલીલખાન-સુલતાન મુઝફ્ફર

સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાતના સુલતાનોમાં સર્વથી વધારે સંસ્કારી અને વધારે વિદ્યા સંપાદન કરેલો હતો ઊંચા સંસ્કારના એક લક્ષણ તરીકે એનામાં વધારે પડતી દયા હતી કાલિદાસ કહે છે તેમ રાજા હમેશાં સમુદ્રની પેઠે અદમ્ય અને અભિગમ્ય હોવો જોઈએ મુઝફ્ફર માત્ર અભિગમ્ય જ હતો, એથી રાજ્યને એક નુકસાન એ થયું કે અમીરો સત્તાધીન થઈ ગયા અને

---

૧ મિરાતે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૪૮

૨ અમદાવાદમાં આસ્તોડિયે આવેલી રાણી સિપ્રી-સબરાઈની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર રાણીનો પુત્ર એ જ, પૃ એ જ આમાં સિકન્દરીએ રાણી સરાની લખ્યું છે તે ભૂલ છે લેખમાં સબરાઈ છે

૩ એ જ, પૃ ૧૫૦ ઠાકોરનું નામ સિકન્દરીએ રાણા નાગા (નાગજી) આપ્યું છે

૪ સુલતાન મહમૂદ બાળક શાહજાદાને પોતાના અંગરખામાં વીંટીને હુસબાઈ પાસે લઈ ગયા અને એણે એની મા કરતાં પણ વધારે સ્નેહથી બાળકની સંભાળ રાખી મિરાતે સિકન્દરી પૃ ૧૫૦ ખલીલખાન નાનો હતો ત્યારે એના મોટાભાઈઓ હયાત હતા, છતાં આ બાળકને જોઈ મહમૂદ કહેતો કે 'મારા બાપદાદાની ગાદી આ સંભાળશે'

અવ્યવસ્થા વધી ગઈ. આમ છતાં પણ ગુજરાતના મુસ્લિમ યુગના ઇતિહાસનો આ સુવર્ણ કાલ હતો. લડાઈઓ તો એ જમાનામાં બધે ચાલ્યા જ કરતી, અને લડાઈ ન કરે એ રાજા નહિ એવી માન્યતા એ જમાનામાં હતી, પરંતુ મુઝફ્ફરશાહની લડાઈઓમાં પહેલાં કરતાં કાંઈક રંગ જુદો દેખાતો હતો. ગુજરાતમાં તો ઈડર સિવાય કોઈ માથું ઊંચકે એવું રહ્યું નહોતું; અને ઈડર પણ મેવાડની હૂંફથી જ માથુ ઊંચકી શકતું હતું. સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાત સલ્તનતની ગાદીએ બેઠો ત્યારે એનું વય ૩૭ વર્ષનું હતું. ઈ. સ. ૧૫૧૧ના નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે એ તખ્તનશીન થયો.[૫] એના બાપના મરણ સમયે એ હાજર નહોતો અને બીજે દિવસે વડોદરેથી અમદાવાદ આવ્યો હતો. મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતમાં જે જે બનાવો બન્યા તે ઘણે ભાગે ગુજરાતની સરહદની બહાર બન્યા છે.

ઇરાનના શાહનો એલચી ગુજરાતમાં

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંત સમયમાં ઈરાનના શાહ ઇસ્માઇલે ગુજરાતના સુલતાનના દરબારમાં યાદગાર બેગ[૬] કઝલબાશ નામનો પોતાનો એલચી મોકલ્યો. મહમૂદના છેલ્લા દિવસો હોવાથી એલચી સુલતાનની મુલાકાત કરી શક્યો નહિ અને એને લાંબો વખત રાહ જોવી પડી.[૭] મુઝફ્ફર ગાદીએ બેઠા પછી એણે એલચીને મોટા માન સાથે દરબારમાં બોલાવ્યો. એલચી સુલતાનને ભેટ આપવા માટે ફીરોઝનો એક કીમતી પ્યાલો, રત્નો-ઝવેરાતથી ભરેલી એક પેટી અને ત્રીસ ઈરાની ઘોડા લાવ્યો હતો.[૮] એલચી સુલતાનની સાથે અમદાવાદથી ચાંપાનેર જવા માટે વડોદરાને રસ્તે આવ્યો. વડોદરામાં માળવાના સુલતાનનો પુત્ર સાહેબખાન એના ભાઈ સાથેના ઝઘડામાં ગુજરાતના સુલતાનની સહાય માગવા વડોદરે આવ્યો હતો. આ બધા વડોદરેથી

---

૫. સિકંદરી. હિજરી ૯૧૭-ઈ સ. ૧૫૧૧. એના જન્મનું વર્ષ "કૃષ" એવા શબ્દ ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિજરી ૮૮૦ નીકળે છે. તે પ્રમાણે ૩૭ વર્ષે ગાદી મળી; પણ આ વર્ષ આપવા છતાં સિકંદરી ૨૭ વર્ષ ગાદી મળે છે એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તવારીખોમાં આવી ભૂલો થયેલી છે.

૬. સિકંદરી આ એલચીનું નામ મિરઝાં ઇબ્રાહિમ લખે છે જ્યારે તબકાત વગેરે યાદગાર બેગ લખે છે.

૭. તબકાત કહે છે કે એલચી આવ્યો ત્યારે મહમૂદની છેલ્લી ઘડી હતી. એ આવે છે એવા સમાચાર અગાઉથી મળતાં એ શિયા હોવાથી મહમૂદને પોતાની છેલ્લી ઘડીઓમાં એને મળવાની ઇચ્છા નહોતી એમ પણ કહેવાય છે. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૮૦

૮. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૩. ફીરોઝ=Turquoise એ એક કીમતી પથ્થર છે અને એનો રંગ પિરોજી છે. પિરોજી રંગ માટે એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

ચાંપાનેર ગયા અને ત્યાં એમની મારી મહેમાનગીરી કરવામાં આવી. એક દિવસે માળવાના સુલતાનના શાહજાદાએ એક પાણીદાર હીરાની ખરીદીની બાબતમાં એલચી યાદગાર બેગ સાથે વાંધો પડ્યો.[9] શાહજાદો એલચીના ઉતારાની સરાઈમાં કોઈ કામ માટે આવેલો તેનો લાભ લઈ બન્ને વચ્ચે લડાઈ કરાવવા એક તકસાધુએ વિચાર્યું અને એલચીને શાહજાદો તેડવા આવ્યો છે એમ ખબર ચલાવી. એલચીએ શાહજાદાને પોતાના ઓરડામાં ગોંધી રાખ્યો, પણ એ નાસી ગયો અને એના માણસોએ શહેરમાં વાત ચલાવી કે એલચીની ગાનગિનડત જૂની તથા કિઝલબાશોને મારી નાખવાનો સુલતાને હુકમ કર્યો છે. આ ઉપરથી લોકોએ સરાઈના દ્વાર તોડી લૂટ ચલાવી. કિઝલબાશો અને તેના દરબારીઓ વચ્ચે મારામારીમાં ઘણાની ખુવારી થઈ. આ સમાચાર સુલતાન મુઝફ્ફરે જાણ્યા ત્યારે તુરત જ ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને સિપાહીઓ સાથે બંદોબસ્ત કરવા મોકલ્યો. એલચીને પોતાને ત્યાં બોલાવી ભોજન આપ્યું અને એનું ગયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરી આપ્યું.[10] માળવાનો શાહજાદો શરમનો માર્યો સુલતાનની રજા પણ લીધા વિના પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો.

પોર્ટુગીઝોએ આ બનાવની લીધેલી નોંધ

ફિરંગીઓએ આ બનાવની નોંધ જુદી રીતથી લીધી છે. ઈરાનના શાહ ઈસ્માઈલે બીજાપુર અને ખંભાતના રાજાઓ માટે મોંઘા ઘોડા વગેરે ભેટો લઈને એલચીઓ મોકલ્યા હતા. એલચી સાથે વિનતિ કરી હતી કે બાદશાહે કિઝલબાશની રાતી ટોપી અને મસ્જિદોમાં એમના મત પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરવી. એલચીને માળવાના શાહજાદા સાથે ઝઘડો થયો, તે સાથે આ વખતે તો ગુજરાતનો બાદશાહ સુન્ની હતો એ કારણે પણ ઈસ્માઈલના પ્રતિનિધિ તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થયો હતો, એટલે મુઝફ્ફરે એલચી યાદગાર બેગને ઈરાનના શાહ માટે શણગારેલા બે હાથીઓ, કેટલાંક વિચિત્ર પશુપક્ષીઓ, એક ગેંડો, સુંદર કમખી કપડાં વગેરે કીમતી ભેટો[11] આપી, રજા સાથે

૯ હીરાની ખરીદી માટેની તકરારની વાત માત્ર સિકંદરીમાં જ છે. માળવાના શાહજાદા અને એલચીની તકરારનું ખરું કારણ સમજાય તેવું નથી. પણ શાહજાદો અવિચારી હતો અને તકરાર પછી ખબર આપ્યા વિના નાસી ગયો એ ઉપરથી એનો વાંક એલચી કરતાં વધારે હશે એમ કહી શકાય.

૧૦ સિકંદરી પૃ. ૧૫૬માં લખે છે કે ૯ લાખ એ સમયના ગુજરાતી ટકા નુકસાનીમાં આપ્યા. વિદાય વખતે એલચીને બીજા એક લાખ ટકા, ઝભ્ભા અને બીજી ભેટો આપી તે જુદી.

૧૧ સિકંદરી પૃ. ૧૫૬માં સાત હાથી ઝૂલવાળા અને વરુ તથા બીજાં જનાવરો ને પક્ષીઓ આપ્યા એમ લખે છે. પણ પોર્ટુગીઝ અહેવાલ બે હાથી લખે છે તે ખરું લાગે છે. એમાં વરુને બદલે ગેંડો કહે છે તે પણ ખરું છે.

સુરત બંદરેથી હોરમઝ બંદર જવાની સગવડ કરી. સુરતમાં એલચીએ પોતા માટે એક ખાસ વહાણની માગણી કરી. પોતે હોરમઝ બંદરે તુરતમાં જ ઊપડના એક વહાણમાં આગળ ગયો અને ભેટની વસ્તુઓ તથા જનાવરો પાછળ બીજા વહાણમાં ચડયાં. ફિરંગી અહેવાલ કહે છે કે સુરતના અમલદારોએ જાણીબૂઝીને એવું વહાણ આપ્યું કે એનો કૂપદંડ દરિયામાં થોડે છેટે જતાં પવનથી તૂટી ગયો અને વહાણની વસ્તુઓ પાછી લાવવામાં આવી. એલચી પોતાને દેશ પહોંચ્યો અને સુરતના અમલદારોની યુક્તિઓ જાણી ગુજરાતના બાદશાહના વલણ માટે દિલગીર થયો.[૧૨]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની આંતરિક વ્યવસ્થા એવી રીતે કરી કે એટલા વિભાગમાં અંદર તોફાનો થવાનો ભય રહ્યો નહિ. મુઝફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ આ કારણથી મોટે ભાગે ગુજરાતની બહાર ચાલ્યા કરી. આમ છતાં ગુજરાતના ઈશાન ભાગની સરહદમાં એવા કેટલાક બનાવો બની રહ્યા હતા કે થોડો વખત અશાંતિનો જોવો પડ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને ગુજરાતમાં ચાંપાનેર જીતીને ખાલસા કર્યા પછી સામાન્ય રીતે દેશમા સુલતાન સામે માથું ઊંચકનાર કોઇ રહ્યું નહોતું. નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં, પણ તે મુસલમાન સત્તાના સંપૂર્ણ કાબૂ નીચે આવી ગયાં હતાં. ઈડરના રાજ્યને મૂળથી જ અમદાવાદના સુલતાન સાથે બનાવ નહોતો, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં એણે પણ બાદશાહનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું હતું.

ચિતોડના રાણા સાંગાના હાથ નીચે રજપૂત-હિંદુઓનું વધતું બળ

હવે એક બાજૂ પૂર્વ તરફ માળવામાં મુસલમાન રાજ્ય હતું, પરંતુ હિંદુ કે મુસલમાન સમયમાં ગુજરાત માળવાના સંબંધો સારા ટક્યા નથી. એ મધ્યકાલીન યુગના રાજાઓના માનસ પ્રમાણે પોતાની પ્રજામાં શાંતિ હોય તો અકારણ કે સકારણ પાડોશી રાજ્યો ઉપર ચડાઇ કરવી એ રાજધર્મ ગણાતો! એટલે ગુજરાતના સુલતાનોને પણ માળવા ખાનદેશ અને દક્ષિણમાં કોઈ કારણ મળતાં લડાઇ કરવાનું મન તો થઈ જતું. આ સમયમાં જ મેવાડ એ એક જ બળવાન હિંદુ રાજ્ય હતું કે જેનું સર્વોપરીપણું બીજાં

૧૨. પોર્ટુગીઝની નોંધનું વિગતવાર વર્ણન પ્રો. કોમીસેરિયેટે આપ્યું છે. બંદર ઉપર બનેલા બનાવોની હકીકત પોર્ટુગીઝો ઘણે ભાગે વિગતવાર અને ખરી લખે છે, પણ એમની બીજી હકીકતો સાંભળીને નોંધેલી હોવાથી તદન ખરી હોતી નથી. 'કોમેંટરીઝ ઑફ એફેન્ઝો ડી આલ્બુકર્ક' ઉપરથી એ હકીકતો લીધેલી છે.

રજપૂત રાજ્યો સ્વીકારતાં[13] આમ છતાં પણ મુસલમાનોમાં ધર્મની વાત આવતાં જે રીતે એકબીજાના સામાન્ય કલેશો ભૂલી જઈ સંપ થતો એવો સંપ હિંદુ રાજ્યોમાં ખાસ જણાતો નહોતો આ વાત આપણા આખાયે દેશના ઇતિહાસમાં શરમ સાથે આપણે સ્વીકારવી પડે તેમ છે[14]

સોળમી સદીમાં આ પ્રમાણે ઉત્તરમાં દિલ્હી[15] અને દક્ષિણમાં માળવા તથા ગુજરાતના મુસલમાન રાજ્યોની વચમાં મેવાડમાં રાણા સંગ્રામસિંહ (સાંગા)ની સત્તા સર્વોપરી થતી જતી હતી અને રજપૂતાના, માળવા અને મધ્ય હિંદના હિંદુ રાજ્યો એકત્ર થઈ કાંઈક કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ગુજરાતમાં ઈડરનું રાજ્ય સુલતાનને તાબે છતાં મેવાડની સરહદને અડીને આવેલું હતું એટલે આ ભાવનાની અસર ઈડરને થાય એ સ્વાભાવિક હતું[16]

ઈડર રાજ્યના વારસાના હક માટે મેવાડ અને ગુજરાતની સત્તાઓની ખેંચતાણ

રજપૂત સત્તાના બનની આ રીતે સામાન્ય પ્રગતિ થઈ રહી હતી, ત્યારે માળવામાં જે બનાવો બની રહ્યા હતા એમાં ગુજરાતે જે ભાગ લીધો તેનું વર્ણન આગળ કરીશું પરંતુ ઉપર કહી તે પરિસ્થિતિની ઝર આગળે શી અસર થઈ તે જોઈએ આ સમયે ઈડરમાં રાણા ભાણના પુત્ર રાણા ભીમનું રાજ્ય હતું અને એણે ગુજરાતના બાદશાહોનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારેલું હતું માળવાના બનાવોમાં સુલતાન મુઝફ્ફરનું ચિત્ત રોકાયેલું હતું અને માળવામાં પરિસ્થિતિ સુધારવાના પગલાં એ લઈ રહ્યો હતો તે કારણે ગોધરામાં મુકામ રાખ્યો હતો[17] પાટણનો સૂબો એ સમયે ઐનઉલ્મુલ્ક ફુલાદી હતો એ

---

૧૩ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા કૃત 'ઉદયપુર રાજ્ય કા ઇતિહાસ,' પૃ ૩૪૭

૧૪ મુસલમાનો અંદર અંદર લડ્યા છે, પણ હિંદુ સામેની લડાઈમાં એકત્ર થયા છે એવા ઘણા દાખલા મળે છે બહાદુરશાહના સમયમાં એવા દાખલા જોઈશું હિંદુઓમાં એટલી હદ સુધી ધર્મને નામે સંપ થયો નથી

૧૫ દિલ્હીનું રાજ્ય આ સમયે નબળું પડી ગયું હતું બહાદુરશાહના સમયમાં એ ચર્ચા કરીશું

૧૬ ઈડર સમય વર્તીને રાજરમત રમ્યા કર્યું છે અને આજ સુધી ટક્યું હતું મેવાડની સત્તાના મધ્યાહ્ન સમયે એને ભૌગોલિક કારણે મેવાડની સત્તાની હૂંફ હતી એમ લાગે છે

૧૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૬ તબકાત લખે છે કે સુલતાન અઠવાડિયું અમદાવાદમાં ગાળી ત્યાં દેશની આંતરિક વ્યવસ્થાની જે ગોઠવણ કરી માળવા જવા ગોધરા આવી રહ્યો સિકંદરી અમદાવાદનો ઉલ્લેખ કરતી નથી આ વખતે રાજધાની અમદાવાદ નહિ પણ ચાંપાનેર હતી એટલે એને અમદાવાદ વ્યવસ્થા માટે આવવું પડેલું

લશ્કર લઈ બાદશાહની હજૂરમા ગોધરા આવવા નીકળ્યો હતો એ વખતે રાણા ભીમે સાબરમતીના પૂર્વ કિનારાનો સલ્તનતનો ભાગ લૂંટવા માંડ્યો.[૧૮] આ સમાચાર સાંભળીને ઐનઉલ્મુલ્ક ઈડર તરફ ગયો અને મોડાસા આગળ રાણા સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં એ હારીને પાટણ પાછો ગયો. એનો ભાઈ અબ્દુલ્મુલ્ક ૨૦૦ માણસો સાથે રાણા સાથે લડતાં મરાયો.[૧૯] આ સમાચાર સુલતાનને મળતાં જ એણે માળવા તરફ જવાનું બંધ રાખી ઈડર તરફ કૂચ કરી અને મોડાસા આવી ઈડર તરફ ચડાઈ કરી. સુલતાન મોટું લશ્કર લઇને આવે છે એ સમાચાર મળતાં રાણો વિજયનગરના ડુંગર તરફ નાસી ગયો[૨૦] અને સુલતાને ઈડર આવીને ત્યાના મકાનો, મહેલો અને મદિરોનો નાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો.[૨૧] રાણા ભીમે હવે સુલતાનના બ્રાહ્મણ પ્રધાન ગોપીનાથ મલિકની મારફતે સુલેહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.[૨૨] એણે ગોપી મલિક મારફત સુલતાનને અરજી કરી કે ઐનઉલ્મુલ્કે જૂની અદાવતને લીધે ઈડરના મુલક ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કરી હતી અને પોતાના બચાવ માટે પોતે લડાઈ કરવી પડી તે માટે દિલગીરી દર્શાવી. રાણાએ સુલતાનને આઠ લાખ ટકા ખંડણી તરીકે એકસો ઘોડા સાથે પોતાના વકીલ મારફત મોકલી આપ્યા, અને છેવટે તાત્કાલિક સુલેહ ઈ. સ. ૧૫૧૩મા થઇ.[૨૩]

---

૧૮. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૮. સિકંદરી ભીમે બળવો ઉઠાવ્યો એટલું જ લખે છે. તબકાતે અકબરી તકનો લાભ લઈ લૂંટફાટ કરી એમ લખે છે.

૧૯. સિકંદરી પૃ. ૧૫૮. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૯૬.

૨૦. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૮. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૯૬. સિકંદરી, રાસમાળા, અને કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી માત્ર પહાડોમાં ભરાઇ ગયો એમ કહે છે, જ્યારે તબકાત અને ફિરિશ્તા વિજયનગર કહે છે. તબકાતના ભાષાંતરકાર હજી આમાં ગોટાળો જ કરે છે અને ફિરિશ્તાના ભાષાતરકાર કર્નલ બ્રિગ્ગ્સ પણ વિસલનગર લખે છે તે ભૂલ છે.

૨૧. સિકંદરી અને તબકાત પૃ. ઉપર મુજબ. બન્ને ગ્રંથો લખે છે કે રજપૂતોની ભારે ખુવારી થઈ અને સુલતાને એવો નાશ કર્યો કે ઈડરમાં બાગ-મકાન કે મદિરનું નામ નિશાન ન રહ્યુ.

૨૨. સિકંદરી પૃ. ૧૫૮ અને તબકાત પૃ. ૨૯૭. આ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ પ્રધાનનું વર્ણન આગળ કરીશુ. આ નામમાં આ બે ગ્રંથોએ બરાબર લખ્યુ છે. તબકાત મલિક કોબી જુન્નારદાર એટલે બ્રાહ્મણ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને સિકંદરી એ અસલ બ્રાહ્મણ હતો એમ લખે છે. ફિરિશ્તા કોબા અને ગોપાલ એમ જુદીજુદી પ્રતોમાં લખે છે અને એના ભાષાતરકાર બ્રિગ્સ મદનગોપાળ પણ લખે છે.

૨૩. સિકંદરીમાં ખંડણીની સંખ્યા લખેલી નથી. આમાં જુદીજુદી નકલો પણ એકમત નથી. તબકાતની એક નકલ આઠ લાખ અને બીજી વીસ લાખ લખે છે. એક નકલ ટંકાને બદલે રૂપિયા લખે છે. તારીખે અલફી વીસ લાખ ટંકા લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં આઠ લાખ રૂપિયા લખે છે.

આ રાણો ભીમસિંહ પણ ઈડરનો હકદાર વારસ નહોતો એનો ભાઈ સૂર્યમલ ગણા ભાણની પછી અઢાર માસ ગાદીએ રહીને ગુજરી ગયો એની પછી એનો પુત્ર રાયમલ રાજા થયો, પરંતુ એ નાની વયનો હતો એટલે એનો કાકો ભીમ એને ઉઠાડી પોતે રાજ્ય પચાવી પડ્યો હતો રાયમલ મેવાડના રાણા સાગાને શરણે ગયો અને એણે પોતાની પુત્રી રાયમલને પરણાવી આ સમય દરમ્યાન ભીમ પણ દેવલોક પામ્યો એનો પુત્ર ભારમલ ઈડરની ગાદી માટે, ઉપર વર્ણવેલી સુલહથી ગુજરાતના સુલતાનનો આશ્રય હોવાથી, પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ રાણા સાગાની સહાયથી રાયમલ ઈડરનો રાજા થયો[૨૪] સુલતાન મુઝફ્ફરને આ કારણથી ઈડર અને મેવાડની સત્તાઓ સાથે વેર કરવાનું કારણ મળ્યું સુલતાને અહમદનગરના જાગીરદાર નિઝામુલ્મુલ્કને ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી રાયમલને ઉઠાડીને ભારમલને ગાદીએ બેસાડવા હુકમ કર્યા આ નિઝામુલ્મુલ્ક ચાંપાનેરના જયસિંહ પતાઈ રાવળનો પુત્ર હતો અને બળ તથા બહાદુરી માટે પ્રસિદ્ધ હતો[૨૫] જયસિંહના મરણ પછી એને મુસલમાન રીતે ઉછેરી હુસેન બહમની નામ આપેલું અને નિઝામુલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો સુલતાન પોતે પણ અમદાવાદથી અહમદનગર આવ્યો, અને નિઝામુલ્મુલ્કને ભારમલને સાથે લઈને ઈડર ઉપર ચડાઈ કરવા હુકમ કર્યો[૨૬] અહમદનગર(હિંમતનગર)થી નિઝામુલ્મુલ્ક આવે છે એ ખબર મળતા રાણો રાયમલ વિજયનગરના ડુંગરો તરફ નાસી ગયો અને નિઝામુલ્મુલ્કે સુલતાનની આજ્ઞા પ્રમાણે ભારમલને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે રાયમલની પાછળ પડ્યો અહીં ડુંગરોમા રાયમલના માણસો સાથે નિઝામુલ્મુલ્કને લડાઈ થઈ એમા બન્નેની ભારે ખુવારી થઈ સુલતાને નિઝામુલ્મુલ્કને પોતાની સૂચનાઓથી વધારે પગલું ભર્યું તે માટે ઠપકો આપ્યો અને અમદાવાદ બોલાવી લીધો[૨૭] નિઝામુલ્મુલ્કની તબિયત ઠીક ન હોવાથી એની સારવાર કરવા હકીમોને રાખી સુલતાન ચાંપાનેર ગયો અને ત્યાથી મલિક નસ્રતુલ્મુલ્કને ઈડર મોકલ્યો

૨૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૦ ૬૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૯૯ ૩૦૦
૨૫ સિકંદરી અને ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા આ બાબત છે તબકાત માત્ર નામ આપે છે એની વિગત આગળ જોઈશું
૨૬ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૦ ૩૦૧ આ વિગત તબકાતમા બરાબર આપેલી છે સિકંદરી લખે છે કે રાયમલ વિજયનગરના ડુંગરમાંથી લડાઈ કરતો, એમા સુલતાનના લશ્કરની પણ ખુવારી ઘણી થતી અને હાર ખાતો અહમદનગરથી સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો
૨૭ આ હકીકત માત્ર તબકાત (પૃ ૩૦૦)મા જ આપેલી છે

નસરતઉલ્મુલ્ક ઈડર પહોંચે તે પહેલાં નિઝામઉલ્મુલ્કે ઈડરમાં એકસો ઘોડેસવાર સાથે ઝહીરઉલ્મુલ્કને મૂકી પોતે ચાંપાનેર સુલતાન પાસે જવા ઊપડ્યો. આ તકનો લાભ લઇ વિજયનગરના ડુંગરોમાંથી રાયમલે આવી ઈડરની ગાદી પાછી લીધી અને ઝહીરઉલ્મુલ્ક બહાદુરીથી લડ્યો એમાં માર્યો ગયો. વિજયનગરના ડુંગરોમાં ભરાઇ રહી ઈડરના રાજાઓ વારંવાર બચી જતા તેથી ત્યાં સુધીનો મુલક વેરાન કરી નાખવા સુલતાને નસરતઉલ્મુલ્કને હુકમ કર્યો.[૨૮] ઈડર બાજૂ શાંતિ થવાને હજી વાર હતી તે આગળ જોઇશું.

હવે ઈડરની વાત જરા બાજૂએ રાખી, મધ્ય ભારતમાં રાણા સંગ્રામસિંહની સરદારી નીચે રજપૂતોના બળની જે પ્રગતિ થઈ રહી હતી તેની અસર ગુજરાતના પાડોશી પ્રાંત માળવામાં કેવી થઇ તે જોઈએ. મુસલમાન તવારીખકારોએ ગુજરાતના સુલતાનોની માળવાની લડાઇનાં ખૂબ લાંબાં વર્ણનો આપ્યાં છે એમાંનું બધું ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે ઉપયોગનું નથી, એટલે જરૂર જેટલું વર્ણન ટૂંકામાં કરીએ.

માળવામાં મેદિનીરાયના રજપૂતોની સત્તા

માળવામા સુલતાન મહમૂદ ખિલજી બીજો એના મોટા ભાઈ સાહિબખાનને કાઢી મૂકી પોતે ગાદીએ બેઠો હતો, અને આ સાહિબખાન ગુજરાતના સુલતાનની મદદે આવેલો અને એકાએક પાછો ચાલ્યો ગયેલો એ પાછળ જોઇ ગયા. સુલતાન મહમૂદ કાચા કાનનો અને અસ્થિર મનનો હતો. મુસલમાન અમીરોએ એને રમકડા જેવો ગણી બધી સત્તા પોતાના હાથમા લેવાની રમત રમવા માંડી.[૨૯] મહમૂદે આમાંથી બચવા માંડુમાંથી બહાર નીકળી પોતાના એક બળવાન રજપૂત સરદાર રાયચંદ–જે ઇતિહાસમા મેદિનીરાય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે[૩૦]–ની સહાય લીધી અને મહમૂદને માળ-

---

૨૮. આ વિગત તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૦૧માં જ આપેલી છે, સિકંદરીમાં નથી. ફિરિશ્તા લખે છે ને મરાયેલાંની સખ્યા આપે છે. તબકાત કહે છે કે આ હારની ખબર ઝડપથી ચાપાનેર આપવામાં આવી. તબકાત ભારમલને બદલે બિહારમલ લખે છે.

૨૯. શ્રી ઓઝાકૃત ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૩. મુસલમાન તવારીખોએ આ બધી હકીકતોમાં અતિશયોક્તિ કરીને તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માળવાને રજપૂતોના હાથમાંથી બચાવી સાહિબખાન અને મહમૂદ વચ્ચે વહેંચી આપવા મુઝફ્ફરે વચ્ચે પડીને નિશ્ચય કર્યો હતો એમ લખે છે. મેદિનીરાય અને એના રજપૂતો માટે "પુરબિયા કાફિરો" એવા શબ્દ વાપર્યા છે.

૩૦. બધી તવારીખો અને શ્રી ઓઝા મેદિનીરાય નામ લખે છે; પરંતુ ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ–ઝફરઉલવાલીહ પૃ. ૧૦૩–માં એનું નામ રાયચંદ હતુ અને મેદિનીરાય માત્ર ખિતાબ હતો એમ લખ્યું છે.

વાની ગાદી પાછી અપાવી અમીરોએ તાત્કાલિક ગાદીએ બેસાડેલા સાહીબખાનને નસાડી મૂક્યો આ ઉપકારથી વશ થઈ મહમૂદે મેદિનીરાયને પોતાનો મુખ્ય અમીર અને પ્રધાન બનાવ્યો આમ માળવામા રજપૂતની સત્તા ઉપર આવતી જોઈને મુસલમાન અમીરોએ દિલ્હીના સિકન્દર લોદી અને ગુજરાતના સુલતાનની મદદ માગી[31] એમણે એવી વાતો ચલાવી કે માળવામા હિંદુઓ ખૂબ જોરમા છે અને મુસલમાન ધર્મ તથા રીતરિવાજોનો નાશ થતો જાય છે, મુસલમાનોને મારી નાખવામા આવે છે અને મેદિનીરાય સુલતાન મહમૂદને મારી નાખવા પણ વિચાર રાખે છે[32] ઈ સ ૧૫૧૫મા માળવાથી હબીબખાન ચાંદશેખ વગેરે અમીરો આ સમાચાર લઈ ગુજરાતના સુલતાન પાસે આવ્યા હતા[33] માળવામા મ્હેના અમીરોએ રીતે તરફથી સુલતાન મહમૂદે પણ મેદિનીરાયની વિરુદ્ધ કાન ભંભેરવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતુ આ કારણોને લઈને મેદિનીરાયે મુખ્ય લશ્કરી અને બીજા મોટા અમલદારો તરીકે હિંદુઓને ગોઠવ્યા હતા એટલી વાત સાચી હતી[34] વળી દાયા ખાનનો સુલતાન પોતાની હરકત કરશે એવી ખાતરી થવાથી પોતે સુલતાનની હજૂરમા જાય ત્યારે પાંચસો બળવાન રજપૂતોને સાથે લઈને જતો આ વાત પણ મુસલમાન અમીરોએ મહમૂદને ઊલટી રીતે સમજાવી[35]

મુઝફ્ફરે ધારના હરણ બાગની સહેલ કરી

આ બધુ માળવામા બની રહ્યુ હતુ ત્યારે મુઝફ્ફરશાહને માળવા જીતી લેવાનો ખરો લાગ છે એમ અના અમીરોએ સમજાવેલુ, પરન્તુ એક

31 ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ સિકન્દરી આ અમીરો તો મુઝફ્ફરશાહને હિંદુઓની સત્તાનુ અને મુસલમાન ધર્મને થતી હાનિનુ વર્ણન કરી ફરિયાદ કરે છે એ વાત ધર્મ ઝનૂનથી લખે છે

32 સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૬૧ તબકાતનુ વર્ણન પણ એવુ જ છે, પણ સિકન્દરી જેવા ઝનૂની શબ્દો એમા નથી લખેલા

33 આ નામો સિકન્દરીએ આપ્યા છે પૃ ૧૬૧ તબકાત, પૃ ૩૭૨મા ચાંદખાનને બદલે શેખ જાઈંદા નામ છે

34 ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ મુસલમાન તવારીખોએ આ હકીકતને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યુ છે આત્મરક્ષણની વાત લખી નથી મેદિનીરાયના ચારિત્ર્યમા આ બાબત ચર્ચા કરીશું એ મહમૂદને વફાદાર જ હતો

35 એજ પૃ એજ એમા દિલ્હીથી સાહીબખાનની સહાયના માટે બાર હજારની સેના મોકલાવવી એમ લખે છે મેદિનીરાય પાંચસો અસવારો સાથે મહમૂદના દરબારમા જતો એ વાત ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા છે, તવારીખોમા નથી તવારીખો તો એટલે સુધી લખે છે કે સુલતાનને પાણી પીવુ હોય તોપણ હિંદુ પાય એટલી બધી સત્તા મેદિનીરાયે જમાવી હતી

મુસલમાને રાજ્ય સામે વિના કારણ લડીને રાજ્ય પચાવવું એને ઠીક ના લાગ્યું.[૩૬] પરંતુ માળવાના હિંદુઓનું જોર તોડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ કારણે સરહદનાં દાહોદ વગેરે સ્થળો મજબૂત કરી પોતે માળવાની હદ ઉપર મુકામ કર્યો હતો. અને ગુજરાતની આંતરિક વ્યવસ્થા શાહજાદા સિકંદરખાનને સોંપી હતી. સુલતાને ધારના વહીવટદારની આશ્રય માટે માગણી આવવાથી ત્યાં કિવામઉલ્મુલ્કને મોકલ્યો. સુલતાન મહમૂદ ખિલજીની મુશ્કેલીનુ અને ધારના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને બાંધેલા હરણ બાગનુ વર્ણન કિવામઉલ્મુલ્કે બાદશાહ આગળ આવીને એવી રીતે કર્યું કે સુલતાનને એ બાગ જોવાનું મન થયું, અને બાર હજાર સવારોનું લશ્કર અને ૧૫૦ હાથી લઈ સુલતાન ધારના મોટા સરોવરને કાંઠે ગયો ને ત્યાં પડાવ નાખ્યો.[૩૮] આ વખતે અહમદનગરવાળો પતાઇ રાવળનો પુત્ર નિઝામઉલ્મુલ્ક પોતાના નાના ભાઇ રાયસિંહને નાલચા મળવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછા વળતાં માડુના કિલ્લા પાસે રજપૂતોની ટુકડી સાથે એને લડાઈ થઈ અને એમા થોડી ખુવારી પણ થઈ.[૩૯] સુલતાને આ નકામી લડાઇ કરવા માટે નિઝામઉલ્મુલ્કને ઠપકો આપ્યો. સુલતાન મુઝફ્ફર એક દિવસ હરણ બાગની સહેલ કરી ત્યાંના મહેલો જોઇ પાછો ફર્યો અને ચાંપાનેર આવ્યો. નિઝામઉલ્મુલ્કની લડાઇ અને ધારની સહેલમાં સુલતાન મુઝફ્ફર સાથે તવારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુસામુદ્દીનખાન હાજર હતો અને એણે નજરે જોયેલી વાત લખી છે.[૪૦] ધારના હરણ બાગની નકલ પાછળથી ગુજરાતમાં મહમૂદાબાદ(મહેમદાવાદ)માં થઈ તે આગળ જોઇશું.

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી મુઝફ્ફરને શરણે આવ્યો

આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે વિરોધી અમીરોની શિખવણીથી પોતાને હાનિ ન થાય માટે મેદિનીરાયે સુલતાન મહમૂદ ઉપર દેખરેખ રાખવા પોતાના માણસો રાખ્યા હતા, છતાં પણ એ સુલતાનનું માન સંપૂર્ણ

---

૩૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૯ અને ૧૬૮.

૩૭ એ જ પૃ. ૧૫૮. માળવાની હદ ઉપરથી સિકંદરખાનને ચાંપાનેર મોકલ્યો.

૩૮. સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૯ : તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૯૯. તબકાત બાર હજારને બદલે બે હજારની સંખ્યા લખે છે.

૩૯. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૦. આ ઉપરથી પતાઈ રાવળનો એક પુત્ર નાલચામાં સત્તા ધરાવતો હશે એમ લાગે છે. અને મુસલમાન થયેલો ભાઈ સારો સંબંધ રાખતો હશે એમ સમજાય છે.

૪૦. એ જ. પૃ. ૧૬૦. આ હકીકત બીજી તવારીખોએ નથી નોંધી, જો કે બહાદુરશાહીના ઉતારા ઘણાએ કર્યા છે.

રીતે ખાળતો હતો અને એના હિતની વિરુદ્ધ કાંઈ કરતો નહોતો પરંતુ માળવાના સુલતાને અમીરોની શિખવણીથી માંડુથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. એક દિવસ શિકારના બહાનું કાઢી મહમૂદ માંડુથી દૂર નીકળી ગયો અને સાથેના રજપૂત સિપાઈઓ રાત્રે ઊંઘી ગયા ત્યારે કૃષ્ણા નામના એક રજપૂતને મોટા ઇનામની લાલચ આપી, પોતાની એક માનીતી રાણી કનકકુમારીને સાથે લઈ ઘોડા ઉપર કૃષ્ણા સાથે ગુજરાતને રસ્તે નીકળી પડ્યો[૪૧] ગુજરાતની હદમાં આવતાં દાહોદના વહીવટદારે એનું સ્વાગત કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને ચાંપાનેર ખબર મોકલાવી ગુજરાતના સુલતાનને તો આ વાત પસંદ હતી, એટલે સારી સંખ્યામાં ગુલામો, તંબૂઓ, કપડાં વગેરે સાધનો એક બાદશાહને શોભે એવા મોકલાવ્યા અને માળવાના સુલતાનનું ભારે સ્વાગત કરી પોતાના અમીરો પાસે એની કદમબોસી કરાવી[૪૨] મેદિનીરાયના જાસૂસોએ આ સમાચાર એને મોકલ્યા તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક લખે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરે કુરાને શરીફમાંથી શુકન જોઈ માળવાના હિંદુઓ સામે ધર્મયુદ્ધ જાહેર કરી, માળવી સુલતાનને સાથે લઈને ઈ સ ૧૫૧૭માં માંડુ ઉપર ઝડપથી ચડાઈ કરી[૪૩] ગુજરાતનો વહીવટ શાહજાદા સિકંદરને સોંપી, શાહજાદા બહાદુરખાન અને લતીફખાનને સાથે રાખ્યા

ગુજરાતના સુલતાને માળવા સર કર્યું મેદિનીરાયનું ઉદાર ચારિત્ર્ય

આ બાજુ મેદિનીરાયે પોતાના થોડા ખાસ માણસોને માંડુનું રક્ષણ[૪૪] કરવાનું સોંપી પોતે રાણા સાંગાની સહાય લેવા ચિતોડ ગયો સુલતાન મહ-

૪૧ આ હકીકત માત્ર સિકંદરીએ આપી છે (ગુ ભા પૃ ૧૬૨) રાણીનું નામ કના કરા લખ્યું છે

૪૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૨ ૩ માળવાનો સુલતાન ભાોરગામ જે દાહોદથી દસ ગાઉ દૂર છે ત્યાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંથી મુઝફ્ફરને ખબર મોકલવામાં આવી આ ગામને ગુ ભા માં બાનકોરા લખ્યું છે તબકાતે ભાકોરા લખ્યું છે

૪૩ મુઝફ્ફરે કૈસરખાન નામના અમીરને આ બધી સગવડ લઈને મોકલ્યો તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૨માં બાદશાહને લાયકની ચીજો મોકલી એમ લખે છે, જ્યારે સિકંદરી વિગતવાર હાથી, ઘોડા, તંબૂ, ખજાનો અને ગુલામ કન્યાઓ તથા ખૂબસૂરત ગુલામ છોકરાઓ મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ ૧૬૩) તબકાત કહે છે કે માળવી સુલતાનને ખુશ કરવા મુઝફ્ફરે આટલું બધું કરવા છતાં એનું કુટુંબ માંડુના કિલ્લામાં રજપૂતોના હાથમાં હતું, તેથી એનું મન ઉદાસ હતું

૪૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૩-૬૪ સિકંદરી કહે છે કે તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક એ પ્રમાણે શુકનની વાત લખે છે

મૂદનો જનાનો કિલ્લામાં હતો. સુલતાન આવી રીતે વહેમાઇને વિના કારણ ગુજરાતમાં નાસી ગયો અને ગુજરાતના સુલતાનને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા લઇ આવ્યો તેમ છતાં પણ મેદિનીરાયે મહમૂદના જનાનાની રાણીઓ સાથે ઉત્તમ વર્તાવ રાખ્યો. માંડુમાં એ વખતે મેદિનીરાય સર્વસત્તાધીશ હતો, છતાં એણે રાણીઓનુ માન અને ખર્ચ પહેલાંની પેઠે ચાલુ રાખ્યા. એણે રાણીઓને કહ્યું કે "સુલતાન દિલગીર થઈને દેશમાંથી ચાલ્યા જાય એવું કાંઈ વર્તન મે કર્યું નથી કે રાજદ્રોહ કર્યો નથી. તમે સુલતાનને પોતાના મુલકમાં પાછા બોલાવો અને વઝીરની પદવી એ બીજાને સોપશે તો હું સુલતાનના પગરખા ઊચકવા રહીશ,[૪૫] મેદિનીરાયે એક વાર રજપૂતને છાજે એવી નિમકહલાલ વર્તણૂક માળવાના સુલતાન સાથે રાખી હતી એટલું તો મુસલમાન તવારીખકારો પણ કબૂલ કરે છે. આમ છતા પણ અસ્થિર મનના સુલતાને જ્યારે એને દગો દીધો ત્યારે એણે પોતાના મોટા સરદારોને કિલ્લાનું રક્ષણ સોંપી ગુજરાતના સુલતાનને ભેટ વગેરે મોકલાવી સુલેહ કરવા માટે અને કિલ્લો સોંપી દેવા માટે એક મહિનાનો સમય માંગી લંબાવવાની સૂચના આપી[૪૬] કિલ્લાના સરદારોની માંગણીને સુલતાન મુઝફ્ફરે પણ કબૂલ રાખી,[૪૭]

---

૪૫. સિકંદરીમાં (પૃ. ૧૯૫)મા આ બધા રજપૂત સરદારોનાં નામ આપ્યાં છે. એમાં રાય પિથોરા, ભીમકરણ, શાદીખાન, ખુદ્દાન, ગંગુ અને ઉગ્રસેન મુખ્ય હતા. રાય પિથોરા અગર પિથુરા એ પૃથ્વીરાજનું મુસલમાનોએ લખેલું નામ છે. ઓઝાજી લખે છે કે મુનશી દેવીપ્રસાદ ભીમકરણને બદલે હેમકરણ નામ લખે છે. અને ભીમકરણ નામ માત્ર સિકંદરીમાં છે. પરતુ સિકંદરીમા એ બંને નામો મળે છે. (પૃ.૧૭૨) એટલે હેમકરણ નામ ખરુ હોય રાય પિથોરા મેદિનીરાયનો પુત્ર છે. ઓઝાજી લખે છે કે માળવી સુલતાન જ્યારે ગુજરાના સુલતાનની મદદ લેવા ગયો ત્યારે મેદિનીરાય રાણા સાંગાની મદદ લેવા ગયો. મિરાતે સિકંદરીમાં (ગુ. ભા. પૃ ૧૭૧ ૭૨) મેદિનીરાયની ખાનદાનીનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે. મેદિનીરાયે માત્ર મુસલમાન અમીરો સુલતાનને ઊંધે રસ્તે દોરતા તેમને માટે જ સખ્તાઈ કરેલી, પરતુ સુલતાન માટે તોએ બહાદુર હતો. મુસલમાન તવારીખ રજપૂતોને ભાંડતા પણ આટલી સત્ય હકીકત લખે છે તે નોંધપાત્ર છે.

૪૬. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૩૦૩. આમા મેદનીરાયે પૃથ્વીરાજને કાગળ લખ્યો કે મુજફ્ફરશાહને સુલેહની વાતો કરીને એક માસ વેરો લબાવવો અને પોતે રાણાની મદદ લઇને આવે છે એમ લખ્યું છે. સિકદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૯૫-૯૬માં લખે છે કે હિંદુઓએ હલકા કાવાદાવા શરૂ કર્યા અને કમસરખાન તથા ખુદાવદખાનને ભેટ મોકલી શરણુ માગ્યું ને કિલ્લો ખાલી કરવા મુદત માગી, એવો દેખાવ પણ કરવા માંડ્યો.

૪૭. મુઝફ્ફરે આ માગણી કબૂલ રાખી એનું કારણ આપતાં તબકાતે અકબરી સ્પષ્ટ લખે છે કે મુઝફ્ફરને એ સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો, કારણ કે માળવાના સુલતાનનો જનાનો કિલ્લામાં રજપૂતોની સત્તામાં હતો એટલે એની ચિંતા હતી. (પૃ. ૩૪) આમ બન્ને પક્ષ રમત રમતા હતા એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ મેદિનીરાય ચિતોડ લશ્કરી મદદ માટે ગયો છે એવા સમાચાર મળતા કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી કિલ્લો સર કરવા પોતાના સરદારો કગમખાન ખુદાવંદખાનને હુકમ કર્યો આ લડાઇમા ખાનદેશથી આદીલખાન પણ પોતાનુ લશ્કર લઇ આવ્યો હતો[48] ગુજરાતના લશ્કરે આ વેગ અને લગનનુ કાર્ય એટલી ઝડપથી કર્યું કે અંદરના હિંદુ લશ્કરે બહાર આવીને કેસરિયા કર્યા અને ઓગણીસ હજાર હિંદુ સિપાઇઓ અને ૫૭ સરદારો માર્યા ગયા[49] ઈ સ ૧૫૧૮મા સુલતાન મુઝફ્ફરે માળવાનુ પાટનગર સર કર્યું બીજી બાજૂ રાણા સાગા સાથે મોટુ લશ્કર લઇને આવતા મેદિનીરાયને રસ્તામા જ જીતની અને ખુવારીની ખબર મળી રાણાએ મેદિનીરાયના શોકનુ માતમ કર્યું અને એને પોતાની સાથે ચિતોડ લઇ ગયો અને ચંદેરીની જાગીર આપી[50]

૪૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૪, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૬ તબકાત લખે છે કે આ વખતે ખાનદેશથી આદિલખાન લશ્કર લઈ આવી પહોંચ્યો રાણા સાગાને માળવાના સુલતાનના ખજાનામાથી ઉત્તમ ઘરેણા ને હાથી આપવાની લાલચ મેદિનીરાયે આપેલી એમ સિકંદરી કહે છે અને માંડુથી ૫૦ કોસ દૂર સારંગપુર આગળ બન્ને આવી પહોચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરશાહને ખબર પડી એમ લખે છે તબકાત ઉજ્જન પાસે આવી પહોંચ્યા એમ લખે છે

૪૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૦૪ ૫, સિકંદરી પૃ ૧૬૬ સિકંદરી લખે છે કે સુલતાને આદિલખાન આસીરીને અને કિવામઉલ્મુલ્કને રાણા સામે મોકલ્યા અને બીજા લશ્કરને માંડુનો ઘેરો સખત બનાવી કિલ્લો જલદી સર કરવા કહ્યું ફિરિશ્તા લખે છે કે ચાર દિવસ ઘેરો અને હુમલા એવા થયા કે ઘેરાયેલા લશ્કરને રાત્રે ઉજાગરા થયા ચોથે દિવસે મધ્યરાત્રે સીડીઓ મૂકી લશ્કરીઓ કિલ્લામા પેઠા અને ઊંઘતા ચોકીદારોને મારી નાખ્યા તબકાત અને સિકંદરી બન્ને લખે છે કે અંદરના લશ્કરે જૌહર કરી અને બધા લડ્યા ને મરાયા સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૬૬મા મરાયેલા રજપૂત સરદારોની એક લાંબી યાદી આપે છે કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી લખે છે કે ઈ સ ૧૫૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી તારીખ હતી અને એ દિવસે હોળીનો તહેવાર હતો ફારસી અને અરબી અબ્જદ પદ્ધતિ ઉપરથી સિકંદરી (પૃ ૧૬૭)મા આ વિજયનુ વર્ષ કાઢેલુ છે

૫૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૨ સિકંદરી લખે છે કે બધા રજપૂત સરદારો મરાયા તેમાથી હેમકરણ (ભીમકરણ) અને ખુમાન એક બારીમાથી નાસીને બચી ગયેલા તે મેદિનીરાય અને રાણાને જઇને મળ્યા અને આ ખુવારીનુ વર્ણન કર્યું ખુમાને આ વર્ણન એવી રીતે કર્યું કે તે કરતા કરતા ઉશ્કેરાઈ પોતે મરી ગયો અને રાણો એ ખુવારીની કતલનુ વર્ણન સાંભળી ડરીને નાસી ગયો તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૫મા આ ખુમાનનુ નામ નથી આપ્યુ પણ માત્ર રજપૂત સરદાર કતલનુ વર્ણન કરતા મરી ગયો અને રાણો તે સાંભળી ડરી ગયો એમ લખે છે ફિરિશ્તા કહે છે કે આ સાંભળી રાણાનુ કલેજુ ઓગળી ગયુ ને તે ભયથી નાસી ગયો આ વાતો તવારીખકારોની માન અતિશયોક્તિ છે રાણાને આવતા જે વિલંબ થયો તેનો લાભ લઈ રાત દિવસના વેગથી મુઝફ્ફરે વિજય મેળવેલો અને કતલ મોટી થયેલી એટલી વાત સત્ય છે સિકંદરી

સુલતાન મુઝફ્ફરે સુલતાન મહમૂદને માળવાની ગાદી પાછી આપી. માળવા આ વખતે ગુજરાતને તાબે રહે અને ખાલસા થઇ શકે એવો લાગ હતો અને ગુજરાતી અમીરોએ સુલતાનને એવી સલાહ પણ આપી હતી, પરંતુ મુઝફ્ફરે ધાર્મિક ફરજ ગણીને માળવાના સુલતાનને રાજ્ય પાછું આપ્યું.[૫૧] સુલતાન મહમૂદે આ વખતે ઉપકારને વશ થઇને ગુજરાતના સુલતાનનું અપૂર્વ સ્વાગત બાદશાહી દબદબાથી કર્યું.[૫૨] મેદિનીરાય હવે રાણા સાગાનો સરદાર થઇને રહ્યો. ગુજરાતના સુલતાને માળવી સુલતાનને મદદ કરવા પોતાના ખાસ સરદાર આસફખાનને લશ્કર સાથે માંડુમાં રાખ્યો.[૫૩] ખાનદેશનો આદિલખાન આસીર બુરહાનપુર ગયો. મહમૂદ ગુજરાતના સુલતાનને વળાવી પાછો આવ્યો, અને મુઝફ્ફરે ગુજરાતમાં આવી ઇડર તરફ શિકાર તથા સહેલગાનો આનંદ લઇ પાટનગરમાં આવી આરામ લીધો.

ચિતોડના રાણાએ માળવાના સુલતાનને કેદ પકડ્યો: રાણાનું ઔદાર્ય

હવે બીજે જ વર્ષે ઇ. સ. ૧૫૧૯માં સુલતાન મહમૂદે ગુજરાતની સેનાના બળથી મેદિનીરાયની જાગીર પર ચડાઇ કરવા વિચાર કર્યો. ગુજરાતના

કહે છે કે પોતાના સગા અને ખાસ સરદારોની કતલથી મેદિનીરાયને ખૂબ લાગ્યું અને જિંદગી ઉપર વિરાગ ઊપજ્યો. આ સ્થિતિમાં રાણો માંડુ જાય તોપણ કાંઈ અર્થ નહોતો, એટલે ચિતોડ પાછા જવામાં ડહાપણ વાપર્યું. એ ડરથી ભાગ્યો એમ માનવાને કારણ નથી. ફિરિશ્તા કહે છે કે ખાનદેશના આદિલખાને રાણાની પૂંઠ પકડી ને લૂંટ કરી. પરંતુ સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે આદિલખાને રાણાની પૂંઠ પકડવા મુઝફ્ફરની પરવાનગી માંગી, પણ એણે ના પાડી.

૫૧. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૮

૫૨. આ વર્ણન સિકંદરી(ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૯ થી ૧૭૧)માં ખૂબ વિગતથી કર્યું છે. તબકાતે બહુ ટૂંકમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન સારી મહેમાનગીરી કરી પોતે ગુજરાતના સુલતાનની સામે ઊભો રહ્યો. મુઝફ્ફરની સાથે તેના શાહજાદા સિકંદરખાન લતીફખાન, અને ખાનદેશના આદિલખાન હતા. (તબકાત પૃ. ૩૦૫-૬). સિકંદરી તો લખે છે કે માંડુમાં રોશની થઈ અને મહોલ્લાઓ અને રસ્તાઓ જ્યાં થઇને ગુજરાતના સુલતાનની સવારી જતી હતી તેમાં જાજમો પથરાવી. સિકંદરી આ બધી લડાઈ અને બનાવોની તારીખો પણ આપે છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીન પાસેથી કપડવંજની લડાઈમાં જે રત્નજડિત કમરપટો માળવી સુલતાને લઈ લીધેલો તે આ વખતે પાછો આપ્યો અને જનાનાની બે હજાર સ્ત્રીઓ શણગાર સજી મુઝફ્ફરનું સન્માન કરવા આવી એમ લખે છે. માંડુની લડાઈમાં પણ નજરે જોનારાના નામે (પૃ. ૧૬૭) લખી એક ભોંયરામાં કોઈ ગયબી શક્તિએ મુસલમાનોને મદદ કરી હિંદુઓને અદૃશ્ય રીતે કાપી નાખ્યા એવી વિચિત્ર વાત પણ લખે છે. માળવી સુલતાનના જમાનાની વાત આગળ મુઝફ્ફરના ચારિત્ર્યના પ્રસંગમાં કરીશું.

૫૩. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૦૬; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૨.

સરદાર આસફખાને સુલતાનને એવું સાહસ ન કરવાની સલાહ આપી, પણ એણે માન્યું નહિ[૫૪] મહમૂદે મેદિનીરાયની જાગીર ઉપર ચડાઇ કરી અને ભારે લડાઇ થઇ, તેમાં માળવાના લશ્કરની ભારે ખુવારી થઇ ગુજરાતનું આખું સૈન્ય કપાઇ ગયું, આસફખાનનો પુત્ર માર્યો ગયો, માળવાના બાર સરદારો મરાયા, અને ખુદ સુલતાન મહમૂદ ઘવાયેલો કેદ પકડાયો રાણો સાંગો પણ આ લડાઇમાં હતો એણે માળવાના સુલતાનની સારી માવજત કરી અને પોતાની સાથે ચિતોડ લઇ ગયો અને એને સાનમાનથી રાખ્યો રાણા સાંગાએ મહમૂદને માળવાનું અડધું રાજ્ય પાછું આપ્યું અને બેગા પણ આપી, તેને સારુ એક હજાર રજપૂતો સાથે મોકલ્યો સુલતાનના સારા વર્તાવની બાયધરી તરીકે એના એક શાહજાદાને રાણાએ પોતાની પાસે રાખ્યો મહારાણા સાંગાની એક જિતાયેલા મુસલમાન સુલતાન તરફની આવી ઉદાર વર્તણુકની મુસલમાન તવારીખકારો પણ પ્રશંસા કરે છે[૫૫] ગુજરાતના સુલતાને તો શરણે આવેલા માળવી સુલતાનને મદદ કરી રાજ્ય આપ્યું, પણ આ હિંદુ મહારાજાએ જિતાયેલા, વારંવાર લડતા પડોશીને રાજ્ય પાછું આપ્યું એ ઉદારતાની સરખામણી થઇ શકે તેમ નથી પરંતુ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ આ ઉદારતા કેવી કહેવાય અને એનું શું પરિણામ આવ્યું એ આગળ જોઇશું[૫૬]

---

૫૪ આ હકીકત વિગતથી ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમાં પૃ ૩૫૪-૫૫માં આપેલ છે માળવાના સુલતાનને ભીમકરણ અથવા હેમકરણની જાગીર ગાગરોન (તવારીખો સાકરના લખે છે) ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી સિકંદરી પૃ ૧૭૩માં આ હેમકરણ સુલતાનના હાથમાં પકડાયો અને તેને હાર કરી તેથી રાણો સાંગો મોટું લશ્કર લઈને આવ્યો એમ લખે છે, પણ તબકાતમાં આ હકીકત નથી અને ઓઝાજી પણ લખતા નથી આસફખાને લડાઈ ન કરવાની સલાહ આપી એ વાત તવારીખમાં નથી, પણ ઓઝાજીએ લખી છે

૫૫ સિકંદરી, ફિરિશ્તા અને તબકાતે અકબરી એ બધી તવારીખો રાણાએ માળવાના સુલતાનને કેદ કર્યો છતાં બહુ સારી રીતે રાખીને માવજત કરી એમ લખે છે સિકંદરી (પૃ ૧૭૩)માં તો આ વાત કબૂલ્યા છતાં લખે છે કે મેવાડની આસપાસ બળવાન મુસલમાન રાજ્યો હતાં તેની બીકથી રાણાએ સારી વર્તણૂક રાખી એવો આરોપ કર્યો છે તબકાતે અકબરી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રાણાના વખાણ કર્યાં છે, અને એના ઘા રુઝાયા પછી હજાર સાથે માંડુ મોકલી દીધો એમ લખે છે (પૃ ૩૦૭) માળવાનું અરધું રાજ્ય એને પાછું આપ્યું અને એક શાહજાદાને જામીન તરીકે પાસે રાખ્યો ઓઝાજી પૃ ૩૫૫માં લખે છે કે સુલતાન હોશંગના સમયની ચીજો-તાજ, મુકુટ, અને કમરબંધ રાણાએ સુલતાન મહમૂદ પાસેથી મેળવેલા, એનો ઉલ્લેખ બાબર બાદશાહ પોતાના ચરિત્રમાં કરે છે રાણાને જો મુસલમાન રાજ્યોની બીક હોત તો તે માળવાના સુલતાનને કેદ ન પકડત.

૫૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૫૬ અને નોંધ ૧

રાણા સાંગાની ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ

ઇ. સ. ૧૫૨૦માં સુલતાન મુઝફ્ફરે ચાંપાનેરથી ઈડર આવીને ત્યાંના થાણદાર નસરતઉલ્મુલ્કને બદલી ત્યા મલીકહુસેન નિઝામઉલ્મુલ્ક, જે પતાઇ રાવળનો પુત્ર થતો હતો તેને મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો બીજો ખિતાબ આપીને ઇડરમાં નીમ્યો.[૫૭] એક વખત એક ભાટ એના દરબારમાં આવ્યો અને "મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ જેવો હિંદમાં બીજો કોઇ બળવાન રાજા નથી. તમે ભલે થોડો સમય ઈડરમાં સત્તા ભોગવો, પણ આખરે ઈડરની ગાદી રાયમલને જ રાણો અપાવશે." એવા શબ્દોથી રાણાનાં વખાણ કર્યાં. મુબારિઝઉલ્મુલ્કે આ વખાણ સાંભળીને રાણા સાંગાને કૂતરો કહ્યો અને કહ્યું કે "હું બેઠો છુ ત્યાંસુધી એવો કયો કૂતરો રાયમલને ઈડરની ગાદીએ બેસાડી શકે છે? જો રાણો મરદ હોય તો કેમ આવતો નથી?" આમ કહી એણે દરવાજે એક કૂતરો બાંધી એને સાંગો કહીને સંબોધ્યો અને બોલ્યો કે 'રાણો નહિ આવે તો એ આવો કૂતરો છે.' ભાટે આ શબ્દો રાણાને જઈને કહ્યા અને એથી રાણો ઉશ્કેરાઇ ઉતાવળી કૂચ કરી શિરોહીને રસ્તે ઈડર તરફ ચાલ્યો. ડુંગરપુરનો રાજા પણ રાણાની સાથે જોડાયો.[૫૮]

---

૫૭. આ નામમાં તવારીખોમાં ગોટાળો છે. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૭) મુબારિઝઉલ્મુલ્ક લખે છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૩ અને પૃ. ૧૭૫માં નિઝામખાનને જ મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો ઈલ્કાબ આપેલો અને એ રુસ્તમ જેવો બળવાન હતો. એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર હતો અને બીજા અમીરોએ એની અદેખાઈ કરેલી, તેનો સુલતાને રોકડો જવાબ વાળેલો (પૃ. ૧૭૩) એમ સ્પષ્ટ લખે છે. જ્યારે ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં નિઝામઉલ્મુલ્કને રાયપતાઈનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ મુબારિઝઉલ્મુલ્કને એનો પણ પુત્ર એટલે પતાઇનો પૌત્ર કહ્યો છે. આમા અરબી ઇતિહાસ-લેખક બીજી વાતોમાં ચોક્કસ છે, તેની ભૂલ લાગે છે. પતાઇનો પૌત્ર મોટો સરદાર થાય એટલાં વર્ષ, જયસિંહ પતાઈના મરણ ને અહમદનગરની લડાઈ વચ્ચે ગયાં નથી. અને સિકંદરી એ બાબતમાં વધારે સ્પષ્ટ છે એટલે શંકાને કારણ નથી. પતાઈના પુત્રને બેગડાએ નાનપણથી મુસલમાન બનાવીને પછીથી નિઝામખાનનો ખિતાબ આપેલો, એટલે મુઝફ્ફરના સમયમાં એનો પણ પુત્ર મુબારિઝનો ખિતાબ મેળવે એવડો મોટો હોય એ સંભવ નથી.

૫૮. આ હકીકત સિકંદરી (પૃ.૧૭૪) અને તબકાતે અકબરી (પૃ ૩૦૭) બન્નેમાં લખેલી છે. ઓઝાજીએ પણ આ વાતની નોંધ લીધી છે (પૃ.૩૪૯). તબકાતે અકબારીના લેખકે આ શબ્દો માટે મુબારિઝઉલ્મુલ્કનો ગર્વ અને ઉદ્ધતાઇ છે એવા શબ્દો લખ્યા છે એ નોંધપાત્ર છે. પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને બીજા અમીરો જેની ઈર્ષ્યા કરતા હતા એવો રાજ્યનો મોટો બળવાન અમીર, અને જેના બીજા ભાઇઓ હજી હિંદુ રહ્યા હતા એવો પુરુષ મુસલમાન થયા પછી મેવાડના રાણા માટે આવું બોલે તે જરા આશ્ચર્ય જેવું તો લાગે છે. એ જમાનાનું વાતાવરણ અને ભાટની ઉશ્કેરણી જોતાં એ કેવળ અશક્ય લાગતું નથી.

આ સમાચાર મુબારિઝઉલ્મુલ્કે સુલતાન મુઝફ્ફરને મોકલ્યા, પરંતુ સુલતાનના દીવાનમાં બીજા અમીરોએ આ અમીર મૂળ હિંદુ હતો અને એની ચડતી ઝડપથી થઈ હતી તે કારણથી એના ઉપર ઈર્ષ્યા હતી એટલે એનો સંદેશો દબાવી નાખ્યો.[૫૯] સુલતાન નિઝામઉલ્મુલ્કને વહીવટ સોંપી ચાંપાનેર ગયો. ત્યાં પણ મુબારિઝઉલ્મુલ્કે ખબર મોકલી કે રાણા ચાળીસ હજાર સવાર લઈ ઈડર ઉપર આવે છે અને ઈડરના રક્ષણ માટે માત્ર નવસો સવારનું લશ્કર છે. આ વખતે પણ સુલતાને મોટા અમીરોની સલાહ લીધી. પણ સુલતાન સામે રાણાની શી તાકાત છે એમ કહીને એમણે સુલતાનના મનનું સમાધાન કર્યું.[૬૦] આમ સુલતાન તરફથી સહાય ન આવી પહોંચવાથી, પોતાની સ્થિતિ અને રક્ષણના અલ્પ સાધનોનો વિચાર કરી મુબારિઝઉલ્મુલ્ક પોતાના માણસોની સલાહથી, પોતાની ઇચ્છા ન છતાં પણ, ઈડરથી નીકળી અહમદનગર ગયો. આ તરફ મહારાણા ઈડરની ગાદીએ રાયમલને બેસાડી પોતે સીધો અહમદનગર તરફ ઊપડ્યો,[૬૧] અને એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. એમ કહેવાય છે કે એક બીજા ભાટે રાણા આગળ મુબારિઝઉલ્મુલ્કના વખાણ કરી એની સેનાને સાગરની ઉપમા આપેલી. રાણાએ આ વખતે એ ભાટને કહ્યું કે "તારા સાગરનાં મોજાં ક્યાં ગયાં?" આ સાંભળી મુસલમાનોને પણ શૂર ચડ્યું હતું.[૬૨] મુસલમાન લશ્કરે હવે મહાદુરીથી મેદાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ભારે લડાઈ શરૂ થઈ. આ લડાઈમાં વાગડનો સરદાર ડુંગરસિંહ ચૌહાણ ખરાબ રીતે ઘાયલ થયો, એના પુત્રે ભારે વીરતા બતાવી. એણે અહમદનગરના કિલ્લાનાં બારણાં અણીદાર ભાલા જેવા ખીલાને લીધે હાથી ન તોડી શક્યો ત્યારે પોતે ખીલા આડો ઊભો

૫૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૩-૭૫ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૦૯ સિકંદરી આવા અદેખા વજીરોએ રાજ્યનું બગાડ્યું છે એવું ડહાપણભર્યું (!) લખાણ કરે છે, જ્યારે તબકાતે અકબરી લખે છે કે અમીરો અને વજીરોએ સુલતાનને એવું સમજાવ્યું કે રાણાને માટે કૂતરો એવો શબ્દ મુબારિઝઉલ્મુલ્કે વાપરવો જોઈતો નહોતો અને આવું બોલ્યા પછી ડરવું જોઈતું નહોતું. ઓઝાજીએ આ બાબતમાં સિકંદરીનો જ આધાર લીધો છે.

૬૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૪-૭૫ લખે છે કે ઈડરમાં પાંચ હજારનું લશ્કર હતું, પણ તેમાંથી ઘણા વરસાદની મોસમને લીધે હાજર નહોતા. વજીરોએ સુલતાનને ગમેતેમ સમજાવ્યા કર્યા અને મુબારિઝની અરજી દબાવી રાખી એમ સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે. બેલી લખે છે કે અમીરોએ સુલતાનને એમ પણ સમજાવ્યું કે મુબારિઝને તો આવા સમાચાર મોકલવાની ટેવ છે.

૬૧ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૫૦

૬૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૫-૭૮

રહી મહાવતને હાથી લાવવા કહ્યું. એના શરીરના ટુકડા ઊડી ગયા, પણ કિલ્લાનાં દ્વાર તૂટી ગયાં. આ બનાવથી રજપૂતોને ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. કિલ્લામાં પેસી એમણે ઘેરાયલી સેનાને કાપી નાંખી.[૬૩] મુબારિઝઉલ્મુલ્ક પાછલે બારણેથી નાસી જતો હતો તે વખતે એને પેલો ભાટ મળ્યો અને મહેણું માર્યું કે "મહારાણાએ તને ઈડરથી કાઢ્યો અને તું હવે એનાથી નાસતો ફરે છે." આ સાંભળી મુબારિઝઉલ્મુલ્ક શરમાઇને નદી ઊતરી સામે પાર પ્રાંતીજ પાસે રાણા સાથે લડવા ઊભો રહ્યો. અહીં લડાઈ થઇ તેમાં મુસલમાન સેનાની મોટી ખુવારી થઇ, મુબારિઝઉલ્મુલ્ક સખત ઘાયલ થયો. એની સાથેનો અસદઉલ્મુલ્ક લડતા મરાયો અને બચેલા બધા અમદાવાદ ભાગી ગયા. મુસલમાન સેનાનો સરંજામ–હાથી વગેરે રાણાએ હાથ કર્યું અને અહમદનગરને લૂંટયું.[૬૪] આ વિજય પછી રાણો અમદાવાદ તરફ ચડાઇ કરી શક્યો હોત, પરંતુ એમ ન કરતા એ વડનગર લૂંટવા ગયો.[૬૫] વડનગર વેપારીઓનુ અને બ્રાહ્મણોનું શહેર હતું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ–નાગરોએ–રાણાને વિનંતિ કરી કે 'હિંદુઓના મોટા મહારાજાધિરાજે બ્રાહ્મણોનું ગામ ન લૂંટવું જોઇએ.' રાણાએ આ વિનંતિ માન્ય રાખી અને

---

૬૩. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૦. શ્રી. ઓઝાજીએ અહીં હિંદુ ગ્રંથકારોના આધારો નોંધમાં આપ્યા છે.

૬૪. એ જ. પૃ. ૩૫૦. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૯) અને સિકંદરી (ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૬)-માં મુબારિઝઉલ્મુલ્કની હિંમતનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે ઓછુ લશ્કર છતાં નાસી જાય એવો એ નહોતો, પણ એના માણસોએ દબાણ કર્યું તેથી ઇચ્છાવિરુદ્ધ ઈડર છોડયું. તબકાત કહે છે કે કેટલાક ગરાસિયા સુલતાનનું શરણ છોડી રાણાને જઈ મળ્યા તેમણે પણ રાણાને કહ્યુ કે મુબારિઝ નાસી જાય એવો માણસ નથી. એ જ ભાટ ફરી મુબારિઝને મળ્યો એ વાત તબકાત પૃ. ૩૦૯ અને ઓઝાજી પૃ. ૩૫૦માં લખે છે. અહમદનગર લૂંટી રાણાએ ત્યાંથી ઘણા મુસલમાનોને કેદ પકડયા. મુબારિઝના પ્રસંગમાં કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી સાંગાનું સંગ્રામ નામ લખે છે તે ઉપર ટીકા કરતાં તબકાતના ભાષાંતરકાર બેનરજી લખે છે કે મુબારિઝને સંગ્રામ શબ્દનો અર્થ નહિ ખબર હોય; પણ શ્રી. બેનરજી ભૂલી જાય છે કે મુબારિઝ રજપૂત હતો અને પતાઈ રાવળનો કુંવર હતો.

૬૫. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૫૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૦૯. મુબારિઝ થોડાં માણસોથી વીરતાથી લડયો અને એમા અસદખાન નામનો સરદાર માર્યો ગયો અને સફદરખાન તથા પોતે ઘાયલ થયા. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૭. એમાં સિકંદરી લખે છે કે રાણાના ઉમરાવોએ અમદાવાદ સર કરવા કહ્યુ, પણ રાણાએ ના પાડી. એનું કારણ આપતા લખે છે કે મુબારિઝના થોડા લશ્કરે આટલી ખુવારી કરી તો અમદાવાદમા વધારે લશ્કર હોય તો શુ થાય? પરતુ આ ઉપરાત બીજુ રાજદ્વારી કારણ અમદાવાદ ન જવા માટે લાગે છે. રાણો કહે છે કે ગુજરાતમાં આટલે સુધી પણ મારા કોઈ વડવા આવ્યા નથી.

વડનગરમાંથી ખંડણી લઈને વિસનગર તરફ ગયો ૯૬ ત્યાંના કિલ્લેદારે બચાવ કર્યો એમાં વિસનગર અને આસપાસના પ્રદેશને ઘણું સહન કરવું પડ્યું ત્યાંથી રાણો મેવાડ ગયો ૯૭ આ લડાઈના અને મુસલમાન લશ્કરની હારના સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંથી કિવામઉલ્મુલ્ક મોટું લશ્કર લઈ ઊપડ્યો અને અમદાવાદથી સાત ગાઉ દૂર પડાવ નાખ્યો અહીં એને ખબર મળી કે મુબારિઝઉલ્મુલ્ક, સફદરખાન વગેરે જીવતા છે અને એ લોકો માર્યા ગયાની ખબર ખોટી હતી મલિકે તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તા હિસામુદ્દીનને મુબારિઝઉલ્મુલ્ક રૂપાલ ગામમાં હતો તેને છાવણીમાં બોલાવી લાવવા મોકલ્યો ૯૮ રાણો ઈડરથી મેવાડ તરફ ગયો છે એવા ખબર પણ અહીં મળ્યા એટલે હવે મોટું લશ્કર લઈ ચડાઈ કરવાનો અર્થ નહોતો મુબારિઝઉલ્મુલ્ક અને હિસામુદ્દીન કિવામઉલ્મુલ્કથી છૂટા પડી અહમદનગર ગયા અને મરનારાઓની દફનક્રિયા કરી ૯૯ આ વખતે ચાંપાનેરથી સુલતાને પણ મોટું લશ્કર મોકલેલું તે કિવામઉલ્મુલ્કને આવીને મળ્યું એણે સુલતાનને

---

૯૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦, એમાં ઝુન્નારદાર બ્રાહ્મણો (જનોઈવાળા) લખે છે સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૮ સિકંદરી વડનગરને વેપારી શહેર લખે છે શું નાગર બ્રાહ્મણ વેપાર કરતા હશે કે નાગર વાણિયા ?

૯૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦ ત્યાંનો થાણદાર મલીક હાતીમ રાણાની સામે થયો અને મરાયો એમ લખે છે સિકંદરી પૃ ૧૭૮માં લખે છે કે પાટણના સૂબા એનુલ્મુલ્ક અને ફતેહખાન આવે છે એવા રાણાને સમાચાર મળ્યા ઓઝાજી લખે છે કે રાણાએ નિઝામુલ્મુલ્ક (મુબારિઝ)નો ઘમંડ ચૂર્ણ કર્યો અને રાયમલને ઈડરની ગાદીએ બેસાડ્યો આ વાતમાં વીસલનગર સ્પષ્ટ છે અને વીજાનગર અથવા વિજયનગર નહિ જ છે પરંતુ તબકાતના ભાષાંતરકાર અહીં એ ગૂંચવણ ફરી ઊભી કરી ચર્ચે છે (પૃ ૩૧૦ નોંધ ૩) ઓઝાજી જેવા પણ વીજાનગર (વિજયનગર) ને વીસલનગરની ભૂલ કરે છે (પૃ ૩૪૮)

૯૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧ એમાં તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાનું નામ નથી સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૧૭૮–૭૯માં એણે જે ભાગ લીધેલો તેનું વર્ણન કરે છે બંને ગ્રંથો લખે છે કે આ વખતે અનાજ ખરીદવા આવેલા કાંઠાના કોળીઓને મુસલમાનોએ કતલ કરી નાખ્યા ફિરિશ્તા કહે છે કે કોળી અને ગરાસિયા મુબારિઝઉલ્મુલ્ક અને મુસલમાનો સાથે લડવા આવ્યા હતા પણ એ ખરું નથી આ સાબરકાંઠાના કોળીઓ હશે રૂપાલગામમાં મુબારિઝ અને સફદરખાન જીવતા છે એ વાત સિકંદરી લખે છે તબકાતમાં નથી બહાદુરશાહીના ઉલ્લેખથી અહીં સિકંદરી ખરી છે રૂપાલગામ આજે છે

૯૯ સિકંદરી પૃ ૧૭૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧માં આ હકીકત ટૂંકામાં લખી છે કેટલાય દિવસથી આ મરાયેલા દફન થયા વિના પડી રહ્યા હતા એથી ખુવારી થઈ હતી અને રાણાની અહમદનગરની લડાઈ અને જીત બહુ મોટી હતી એમ સિકંદરી ઉપરથી અને પાછળથી બહાદુરશાહે તેના લીધેલા વેર ઉપરથી સમજાય છે તવારીખો અને એના ભાષાંતરકારો માતીજ નામ માટે પણ ગૂંચવણવાળી ચર્ચા કરે છે તે અર્થહીન છતાં રસમય છે

'રાણો ચાલ્યો ગયો છે અને ચિતોડ ઉપર હવે ચડાઈ કરવી જોઈએ' એમ કહેવડાવ્યું, પરંતુ સુલતાને તુરતને માટે ચડાઈનો વિચાર માંડી વાળી મોટી તૈયારી કરી ચોમાસા પછી જાતે આવીને ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.[૭૦]

આ લડાઈ માટે ઉપર જોઈ ગયા એ ગંભીર કારણો હતાં જ, પરંતુ એનું તાત્કાલિક નિમિત્ત-કારણ ભાટ લોકો થયા હતા, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવું છે. ભાટ ચારણો આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે અને એમણે ગુજરાતી સમાજમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી વિલક્ષણ ભાગ ભજવ્યો છે એ ખરું છે. એના ગુણદોષની ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકારમાં કરીશું, પરંતુ એમણે અહીં જોયું તેમ લાકડાં લડાવ્યાં છે.

ગુજરાતની હદમાં છેક અહમદનગર સુધી મેવાડના રાણાએ લડાઈ કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને મોટી લડાઈનું કારણ આપ્યું હતું. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના લાંબા રાજ્યકાલમાં ગુજરાતની હદમાં બહારથી આવીને આટલી ખુવારી કોઈએ કરી નહોતી. આ કારણથી સુલતાન મુઝફ્ફરે લશ્કરના પગારમાં દસથી વીસ ટકાનો વધારો કરીને સિપાઈઓને એક વર્ષનો પગાર અગાઉથી આપી દીધો.[૭૧] દીવ અને સોરઠનો સૂબો અને ગુજરાતનો મીરેબહર–નૌકાસેનાધિપતિ–મલીક અયાઝ વીસહજારનું લશ્કર અને તોપો લઈ સુલતાનની પાસે હાજર થયો. એણે મુઝફ્ફરને અરજ કરી કે "મેવાડની

૭૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૧૧–૧૨. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૯. સિકંદરી લખે છે કે અમીરોએ સુલતાનને લખ્યું કે "શાપિત રાણો ચિતોડ પાછો ગયો અને હુકમ હોય તો અમે ત્યાં ચડાઈ લઈ જઈએ." તબકાત આવા દ્વેષવાળા શબ્દો નથી લખતો એ નોંધપાત્ર છે. સિકંદરીમાં મુબારિઝના માટે એને જે રાજવી બાઝોની ઉપમા રાણા પાસે આપેલી ત્યારે રાણાના પ્રશ્નના જવાબમાં મુબારિઝની મદદે આવતા ખીજરખાન, અસદખાન વગેરે મોટા સરદારો અહમદનગરથી આવતા હતા તેને ઉદ્દેશી ભાટે કહ્યું કે આ રહ્યા રાજવી બાઝો. આ લોકોએ મુબારિઝને ઈડર પાછા જવાની અને રાણાની સાથે સામે મેદાને લડવાની સલાહ આપેલી. અને કહેલું કે જો તમે અહમદનગરના કિલ્લામાં ભરાશો તો આ હિંદુ કાફરથી ડરી ગયા એમ કહેવાશે. સિકંદરીમાં આ જાતનાં લખાણો છે. તેવાં તબકાતમાં નથી, અને કેટલીક વિગતો સિકંદરીમાં નકામી, લોકો પાસેથી સાંભળેલી અને અતિશયોક્તિ વાળી પણ છે.

૭૧. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૯. લખે છે કે સુલતાન ચાંપાનેરથી નીકળી અમદાવાદ આવી કાંકરિયા પાસે ઘટામંડળના મહેલમાં રહ્યો. તબકાત (પૃ. ૩૧૨)માં અમદાવાદ આવ્યો એટલું જ લખ્યું છે. ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાન સરખેજ આવીને રહ્યો, પરંતુ મુઝફ્ફરનો રિવાજ હતો કે બહારથી અમદાવાદ આવે ત્યારે સરખેજમાં પોતાના પિતા વગેરેની દરગાહના દર્શને જતો. બાકી અમદાવાદમાં તો એ કાંકરિયે જ રહેતો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને કયસરખાનને અહમદનગર રહેવાનો હુકમ કર્યો.

સદાઈ જો મને સોંપવામાં આવશે તો હું રાણાને જીતતો કે મરેલો પકડીને આપની પાસે હાજર કરીશ અને આપે પોતે આ લડાઈમાં હાજર રહેવાની જરૂર નથી[૭૨] મુઝફ્ફરને આ વાત પસંદ પડી, કારણ કે એ સ્વભાવથી જ શાંતિપ્રિય હતો એણે પોતાની સાથેનું અને અમદાવાદમાં નાખેલું લશ્કર પણ મલીક અયાઝને આપ્યું એ રીતે અયાઝ પાસે એક લાખનું લશ્કર સવારો સાથે અને તોપખાના સાથે થયું આ ઉપરાંત કિવામ-ઉલ્મુલ્કને બીજા વીસ હજારનું લશ્કર આપી અયાઝની મદદ માટે સાથે મોકલ્યો ઈ સ ૧૫૨૦ના ડિસેમ્બરમાં અયાઝની મુખ્ય સરદારી નીચે આ બધું લશ્કર મોડાસાથી આગળ થઈને વાગડ તરફ ગયું[૭૩] વાગડના રાજાએ રાણાને ગઈ લડાઈમાં મદદ કરેલી એટલે અયાઝે એની રાજધાની ડુંગરપુર લૂંટીને બાળ્યું[૭૪] ત્યાંથી ગુજરાતની સેના વાંસવાડા તરફ ગઈ ત્યાંના પહાડોમાં ભમતા માણસો-રજપૂતોની એક નાની ટુકડી સાથે મુસલમાનોને લડાઈ થઈ, અને ગુજરાતની સેના ત્યાંથી મંદસોરના કિલ્લા તરફ આગળ વધી[૭૫] આ કિલ્લો માળવાના સુલતાને બંધાવ્યો હતો

૭૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૨ સિકંદરી ગુ ભા ૧૭૯-૮૦ સિકંદરી લખે છે કે અયાઝ તોપો વગેરે સામગ્રી લઈ આવેલો બર્ડ લખે છે કે સુલતાન રાણાથી ઘણો મોટો છે માટે જાતે લડવા ન જવું અને નોકરને કામ સોંપવું સિકંદરી પૃ ૧૮૦માં લખે છે કે સુલતાન બીજું લશ્કર લઈ હરસોલ સુધી ગયો હતો, જ્યારે તબકાત અહમદ-નગર સુધી ગયા એમ લખે છે દરમ્યાન ખરું લાગે છે અયાઝે અહીં સુલતાનને પાછા ફરવા કરી વિનંતિ કરી સુલતાન મોટું લશ્કર આપી પાછો ગયો ફિરિશ્તા કહે છે પછી ની વિનતિ નાકબૂલ રાખી સુલતાને અયાઝને મોકલ્યો નહોતો હિજરી ૯૨૭ના મુહરમ ડિસેમ્બર ૧૫૨૦માં આ મોટા લશ્કરે કૂચ કરી

૭૩ સિકંદરી પૃ ૧૮૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩ તબકાત લખે છે કે સુલતાને વધારામાં તાજખાન અને નિઝામુલ્મુલ્ક સુલતાનીને પણ અયાઝ અને કિવામુલ્મુલ્કને મદદ કરવા મોકલ્યા સિકંદરી તારીખે બહાદુરશાહીના આધારે સ્પષ્ટ લખે છે કે અયાઝ સાથે એક લાખ સવાર અને સો હાથી હતા અને કિવામુલ્મુલ્ક પાસે વીસ હજાર સવાર અને વીસ હાથી હતા

૭૪ સિકંદરી પૃ ૧૮૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩ તબકાત ડુંગરપુર અને વાંસવાડા લૂંટીને બાળ્યા એમ લખે છે

૭૫ સિકંદરી પૃ ૧૮૦-૧૮૧ આ નાની લડાઈને તવારીખો મોટું સ્વરૂપ આપે છે સિકંદરી કહે છે કે કિવામુલ્મુલ્ક સફદરખાન અને મુબારિઝખાનને ખબર મળી કે મેદિનીરાય અને વાંસવાડાનો રાજા લડવા [illegible] છે પણ એવું નહોતું પણ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૩માં [illegible] છે કે અયાઝે સુલતાનને લખ્યું કે રાણાને હરાવવા માટે આટલા બધા મોટા [illegible] અને તે માટે પોતે એકલો બસ છે એણે [illegible] [illegible] નામ એણે [illegible] લખ્યું

અને ઘણો મજબૂત હતો.[૭૬] આ લડાઇને વખતે એ મેવાડને તાબે હતો અને એનો રક્ષક અશોકમલ રજપૂત હતો.[૭૭] ગુજરાતના લશ્કરે આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. મહારાણો સાંગો મંદસોરથી દસ ગાઉ દૂર નાહસા ગામ આગળ પડાવ નાંખી રહ્યો હતો. બીજી બાજુ માળવાનો સુલતાન મહમૂદ માંડુથી લશ્કર લઇને અયાઝને મળ્યો.[૭૮] રાયસીનનો સરદાર સિલહદ્દી તુંવર અને બીજા હિંદુ રાજાઓ લશ્કર સાથે રાણાને આવીને મળ્યા.[૭૯] આમ મોટી લડાઇની તૈયારી થઈ રહી હતી. મંદસોરનો કિલ્લો તોડવા માટે મલીક અયાઝે સાબાતનો[૮૦] ઉપયોગ પણ કર્યો અને સુરંગો પણ ખોદાવી. સુરંગોમાં દારૂગોળો ભરીને કોટ તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. કિલ્લાના લશ્કરે બીજી દીવાલ બાંધી કોટનું રક્ષણ કર્યું. પણ કિલ્લો મુસલમાન સેનાના હાથમાં આવ્યો નહિ.[૮૧]

ગુજરાતના લશ્કરનો વડો મલીક અયાઝ હતો અને કોઇ કારણથી બીજા અમીરોને એની સાથે સારો બનાવ નહોતો.[૮૨] આ કારણથી આ લડાઇનું કાંઇ

છે તે ભૂલ છે. આમ આ પ્રસંગમાં સિકંદરી અને તબકાતના લખાણમાં થોડો ફરક છે. તબકાત પૃ. ૩૧૪માં મેદિનીરાયને બદલે કુઅરસેન પુરબિયો હતો એમ લખે છે. વળી વાંસવાડાના રાજાનું નામ ઉદયસિંહ લખે છે અને એને માલનો રાજા કહે છે. ફિરિસ્તા પોલોનો રાજા કહે છે. આ એક ઉપયોગી ઉલ્લેખ છે. પોલો એ વિજયનગર–બીજાનગરનું નામ છે. વાગડના વાંસવાડા ડુંગરપુર સાથેના આ આખાએ મુલકને માલ, પાલ, વાગડ એવાં નામો આપેલાં છે. આજે પણ વાગડની ભીલ અને રજપૂત ગરાસિયાની વસ્તીના ભાગને પાલ કહે છે.

૭૬. આ કિલ્લો સુલતાન હોશંગે બાંધેલો, એની દીવાલ દસ ગજ પહોળી અને અરધી ઊંચાઈ સંગેખાહેનના પથ્થરથી બાંધેલી હતી. સિકંદરી-પૃ. ૧૮૧.

૭૭. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬. સિકંદરી પૃ. ૧૮૧માં આસૂફમલ લખે છે.

૭૮. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૧૫.

૭૯. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬

૮૦. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬ અને નોંધ ૨. સાબાત એક કિલ્લો તોડવાનો ઢાંકેલો રસ્તો છે, સુરંગ નહિ. એનું વર્ણન યુદ્ધ પ્રકરણમાં કરીશું.

૮૧. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. તવારીખો કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ સાથે રાયસીનનો સિલહદ્દી પુરબિયો એક હજારના લશ્કર સાથે આવતો હતો તેને મેદિનીરાયે હિંદુને મદદ કરવી જોઈએ એમ કહી રાણાના પક્ષમા લીધો. તબકાત પૃ. ૩૧૫. સિકંદરી ગુ. ભા.માં એક હજારની સંખ્યા લખે છે ત્યારે તબકાતના ભાષાંતરકાર નોંધમા સિકંદરીને નામે એક લાખ લખે છે, જે ભૂલ છે. તે અશક્ય છે. કઈ આવૃત્તિ એ લખતો નથી.

૮૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૧૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. તબકાત કહે છે કે કિવામ-ઉલ્મુલ્ક રાણાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવા જતો હતો, પણ કદાચ વિજયનો યશ એને મળે એ બીકે અયાઝે એને પાછો બોલાવ્યો. મુબારિઝઉલ્મુલ્ક અયાઝની રજા વગર લડવા ગયો તેને પણ પાછો બોલાવી લીધો.

પરિણામ આવ્યું નહિ મલીક અયાઝે રાણા સાંગા સાથે સલાહ કરી[83] કિવામ-ઉલ-મુલ્ક વગેરે અમીરોને આ સલાહ પસંદ ન આવી અને એમણે માળવાના સુલતાન મહમૂદને કહ્યું કે અયાઝ ભલે પાછો જાય પણ આપણે તો લડવું હવે સુલતાન મહમૂદમાં પણ ગુજરાતના સરદારોના આ વલણ જોઇ લડવાની હિંમત રહી નહોતી[84] અયાઝને વડો સેનાધિપતિ ગણાવી મુઝફ્ફરે પૂરેપૂરી સત્તા આપી હતી, એટલે રાણા સાથે સંધિ કરી તેમાં બીજા અમીરોનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ અને ગુજરાતી સેના હાર્યા જેવી પાછી ગઈ માળવાના સુલતાને રાણા પાસેથી પોતાના જામીન રહેલા છોકરાને છોડાવ્યો અને એ પાછો પોતાની રાજધાની તરફ ગયો મલીક અયાઝ અમદાવાદ ગયો, અને વિજય મેળવ્યા વિના આવ્યો તે કારણથી સુલતાન મુઝફ્ફર એના ઉપર નારાજ થયો, અને એને પાછો સોરઠ રવાના કરી દીધો[85]

ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ લડાઇની મહત્ત્વની ચર્ચા

હવે આ લડાઇમાં કોણ જીત્યું અને કોણ હાર્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે તવારીખકારોએ આ વર્ણન એવી ભાષામાં લખ્યું છે કે એનાથી ગુજરાતી સેનાનો વિજય થયો એમ તો કહી શકાય એમ નથી જ તવારીખોમાં મુસલમાન સૈન્ય અને ગુજરાતના સુલતાનના બળની મહત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં

---

૮૩ બન્ને તવારીખકારો લખે છે કે રાણાએ નમ્ર શબ્દમાં સુલેહનું કહેણ મોકલેલું સિકંદરી પૃ ૧૮૧માં રાણાએ સુલતાનની નોકરીની યાદીમાં પોતાનું નામ ઉમેરવા પ્રાર્થના કરી એમ લખે છે તબકાત પૃ ૩૧૬માં રાણો સુલતાનને વફાદાર રહેશે એમ કહેવડાવ્યું એવા શબ્દો છે બન્ને લખે છે કે રાણાએ અહમદનગરની લડાઇમાં પકડેલા હાથી વગેરે પાછા આપવા પણ કહેલું તબકાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે આ લડાઇનું શૂન્ય પરિણામ આવ્યું તેનું કારણ અમીરોના કુસંપ અને અદેખાઈ હતા અને સંપ ન હોવામાં એમ જ થાય એવું લખતા છતાં કમનસીબી એ શબ્દ પણ ઉમેરે છે તે બહુ સૂચક છે શ્રી ઓઝાજી રાણાએ સુલેહનું કહેણ મોકલાવ્યું એ લખતા નથી તવારીખોના શબ્દો જોતાં આ આખી વાતમાં કાંઈ ભેદ લાગે છે એ આગળ ચર્ચીશું

૮૪ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૬ સિકંદરી પૃ ૧૮૨ સિકંદરી લખે છે કે કિવામ-ઉલ-મુલ્ક સાથે મસલત કર્યા વિના અયાઝે સંધિ કરી તબકાત પૃ ૩૧૭માં લખે છે કે અયાઝે દસ કોસ દૂર ખલજીપુર પાસે છાવણી પાછી હઠાવી સંધિ કરી અને રાણાના વકીલોને માન ઇનામ આપી પાછા મોકલ્યા

૮૫ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૧૮૨ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭ શ્રી ઓઝાજી (પૃ ૩૫૮) તવારીખોની આ વાત માનતા નથી, માળવાના સુલતાને પણ પોતાના જામીન રહેલા શાહજાદાને દંડ ભરીને છોડાવ્યો એમ માને છે શ્રી ઓઝાજીની માન્યતા તવારીખોના દરની શબ્દો જોતાં કદાચ ખરી હોય પરન્તુ એમણે બીજા આધાર આપ્યા નથી અને ગુજરાતની સેના હારી એમ માને છે

આવ્યો છે; પરંતુ એ વર્ણનની અંદર પણ મલીક અયાઝના એક લાખ જેટલા મોટા લશ્કરની નિર્બળતા અને મલીક અયાઝ હાર્યો ન હોય તોપણ ફાવી ન શકવાથી પાછો ચાલ્યો ગયો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. મહારાણો સંગ્રામસિંહ પણ મોટો વિજય મેળવી શક્યો હોય એમ જણાતું નથી. ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમાં હિંદના સમર્થ ઇતિહાસકાર ગૌરીશંકર ઓઝા મુસલમાન તવારીખો ઉપરાંત બીજા આધારોથી પણ વર્ણન કરે છે. ઓઝાજી તો લખે છે કે મલીક અયાઝ હાર્યો જ હતો, પરંતુ એને માટે એઓ સબળ આધાર આપતા નથી. અયાઝને સુલતાન મુઝફ્ફરે ઠપકો આપ્યો ને પાછો કાઢ્યો તથા માળવાના સુલતાનને પણ લડવાને બદલે રાણા સાથે સંધિ કરી પોતાના જામીન રહેલા પુત્રને છોડાવ્યો એ કારણથી અયાઝના લશ્કરની હાર જ થઇ હશે એમ માને છે. માળવાના સુલતાને પુત્રને દંડ ભરીને છોડાવ્યો હશે એમ એ અનુમાન કરે છે; પરંતુ આ બધું વર્ણન વાચતાં મુસલમાનો ન ફાવ્યા એટલું તો ચોક્કસ છે અને મહારાણો ગુજરાતના લશ્કરની પાછળ નથી પડ્યો તેમજ એને મોટી ખુવારી પણ નથી કરી શક્યો એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્રી. ઓઝા અમીરોમા અણબનાવના કારણે અને સહકારના અભાવને કારણે અયાઝ હાર્યો એ વાતના તવારીખોના કથનને પણ મહત્ત્વ નથી આપતા, અને રાણાએ સુલેહનું કહેણ મોકલ્યુ અને પોતાના પુત્રને ભેટ અને ખંડણી લઇને ગુજરાત મોકલ્યો એ પણ માનતા નથી. એમણે પોતાની માન્યતા માટે આધારો આપ્યા નથી.[૮૬]

લગભગ બધા તવારીખકારોએ આ લડાઇનું વર્ણન તારીખે બહાદુરશાહીમાંથી લીધું છે. એના લેખકે પોતે આ સમયે લડાઇઓ અને રાજકીય વિષયોમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. મુઝફ્ફરના પિતાના સમયનો એક મોટો અમીર અને વઝીરની પદવી સુધી ચડેલો મુહાફિઝખાન એનો દાદો થાય એટલે સામાન્ય ઇતિહાસકાર કરતાં એને અમીરોની રાજખટપટ જાણવાના લાગ વધારે મળે એ સંભવિત છે. સિકંદરીનો લેખક તો વારંવાર બહાદુરશાહીના લેખકનો નામ સાથે આધાર આપે છે અને ઝફરઉલવાલાહનો અરબી ઇતિહાસ પણ એનો જ આધાર લે છે, એટલે રાણાને હલકો પાડવાના અને સુલતાનનું હલકું ન પડવા દેવાના આ બધા લેખકોના પ્રયત્નની અંદરથી પણ સાચી વાત જણાય તો આવે છે. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે અમીરોના ધારવા પ્રમાણે મંદસોરનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યો નહિ. એ આગળ લખે છે કે માળવાના મહમૂદ કે કિવામઉલ્મુલ્કને

૮૬. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૮. આ લડાઇને માટે એમણે તવારીખોના જ આધારો આપેલા છે, અન્ય લડાઇઓની પેઠે બીજા હિંદુ આધારો આપ્યા નથી.

પૂછ્યા વિના જ અયાઝે સંધિ કરી, રાણાએ એના પુત્રને કેદમાંથી છોડાવ્યો એ મહેરબાનીથી મહમૂદ પોતાની ફરજ ભૂલી ગયો, એમ લખી મન વાળે છે ૮૭ તબકાતે અકબરી લખે છે કે અયાઝે મહમૂદને કહેવડાવ્યું કે "ગુજરાતના અમીરો લડાઇ ચાલુ રાખવા કહે છે તે કબૂલ રાખવા જેવું નથી, કારણ કે જ્યારે હદ આગળ લડાઇ અને કુસંપ થાય ત્યારે દુશ્મનગીરીને લીધે કાર્ય સિદ્ધ થવાની આશા ફળતી નથી" રાણાએ સુલેહને માટે બે વાર કહેવડાવ્યું એમ તબકાતના લખાણથી જણાય છે, પણ બધા તવારીખકારો આ વાત લખતા છતાં શ્રી ઓઝા આ વાત માન્ય કરતા નથી પરંતુ તબકાતનો લેખક ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન લખે છે કે અયાઝ રાણાને એક સંદેશો એવો મોકલે છે કે "આ સુલેહથી આપણી વચ્ચે મેળાપ થઇ છે ૮૮ અમીરો ગુજરાતમાં પાછા આવ્યા તેથી સુલતાનનું દિલ ગમગીન થયું નથી, અને એ બીજી વાર ચડાઇનો વિચાર કરે છે જો એમ થાય તો બન્ને દેશોની પાયમાલી થશે" આ લખાણથી એમ સમજાય છે કે રાણાએ મુસલમાન તવારીખકારો કહે છે એવી સલાહ કદાચ ન કરી હોય અને અયાઝે રાણાને ફરીથી સમજાવ્યો હોય મલીક અયાઝનું ચરિત્ર આગળ જોયું છે એ ગુજરાત સલ્તનતના એક અગત્યના સ્તંભ જેવો મોટો અમીર હતો, સોરઠમાં અર્ધસ્વતંત્ર જેવો હતો, એક ઉત્તમ મુત્સદ્દી હતો, જમીન અને સમુદ્ર બન્ને ઉપર એની સત્તા હતી,૮૯ એટલે અયાઝ પાછો આવ્યો એમાં કોઇ મહત્ત્વની ઘટના રહેલી છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કદાચ અયાઝે આખા હિંદમાં ચાલી રહેલા રાજદ્વારી આંદોલનોનો ખ્યાલ રાણાને આપ્યો હોય અને વાયવ્ય સરહદ તરફથી વિદેશી ચડાઇનો ભય સમજાવ્યો હોય તે સાથે રાણાએ, જો ગુજરાત અને માળવાના લશ્કરો હાર્યા જ હોય તો એ બન્ને પ્રાંતો ઉપર વિજય કરવાનો બીજો લાગ ખોયો એ પણ એક મહત્ત્વનો અને વિચારવાલાયક પ્રશ્ન છે રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ રાણાના કાર્યો અને ઉદ્ગારો ડાહ્યા ન કહેવાય એવા હતા તે ઉપર જોયું છે

૮૭ તવારીખોએ ઘણી લખાણ આ લડાઇમાં કરેલ છે છતાં અમીરોની અદેખાઇ અને અણબનાવની વાત ઓઝાજી કહે છે તેમ છેક કાઢી નાખવા જેવી મને લાગતી નથી, જોકે તવારીખોએ એને જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે તેટલું આપવા જેવું નથી

૮૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭

૮૯ મલીક અયાઝ રાજ્યનો સ્તંભ હતો એમ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૧૮માં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે અને આ લડાઇને બીજે વર્ષે અયાઝનું અવસાન થાય છે તે સાંભળી સુલતાનને બહુ દુઃખ થાય છે એમ લખે છે સિકંદરી પૃ ૧૮૩માં લખે છે કે અયાઝનું મરણ સાંભળી સુલતાન બોલ્યો કે રાણા સાથના યુદ્ધમાં એ મરાયો હોત તો ધર્મને ખાતર દેહ આપનારો ગણાત આ શબ્દો ઘણી જણાય છે તબકાતનું લખાણ માનવા જેવું છે છતાં તવારીખોએ મનમનામણાં તો બહુ કર્યા દેખાય છે

વિચિત્ર બનાવ બની ગયો. રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરખાનને પોતાને ઘેર નાચગાનની મજલિસમાં નોતર્યો. ત્યાં બહાદુરખાન એક ઘણી જ સ્વરૂપવાન નાચનારીને જોઈ તેના તરફ આકર્ષાયો. એ જોઇ રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરને કહ્યું કે "તમે જાણો છે કે આ કોણ છે? એ અહમદનગર (હિંમતનગર)ના કાજીની પુત્રી છે. રાણાએ અહમદનગર લૂંટ્યું ત્યારે હું કાજીને ઘેર ગયો હતો અને કાજીને મારી એની આ કન્યાને લઈ આવ્યો. એના ઘરની બીજી સ્ત્રીઓને બીજા રજપૂતોએ વહેંચી લીધી." આ સાંભળી ગુજરાતના શાહજાદાને ઘણું ખરાબ લાગ્યું અને એણે તરવાર ખેંચીને રાણાના ભત્રીજાના બે ટુકડા કરી નાંખ્યા. આ જોઇને આસપાસ ઊભેલા રજપૂતોએ બહાદુરશાહને ઠાર કરવા તરવારો કાઢી, પરંતુ એ જ વખતે રાણાની માતા જે બહાદુરને પોતાના છોકરા જેવો ગણતી હતી, તે હાથમાં કટાર લઇને આવી અને બોલી કે "જો બહાદુરનો વાળ વાંકો થશે તો હું કટાર ખાઇને દેહત્યાગ કરીશ."[૯૫] આ રાજમાતા ઝાલાવાડમાં હળવદના રાજાની પુત્રી થતી હતી.[૯૬] માતાનું વચન સાંભળી રાણો સાંગો પણ વચ્ચે પડ્યો અને કહ્યું કે આમાં મારા ભત્રીજાનો દોષ હતો. જો શાહજાદાએ આમ ન કર્યું હોત તો હું પોતે એને સજા કરત.[૯૭] આ બનાવ પછી બહાદુરખાન મેવાત ગયો અને ત્યાંના સરદાર હસનખાને એનો સત્કાર કરી ગુજરાત જીતવા માટે લશ્કરી મદદ આપવાનું પણ કહ્યું, પરંતુ પિતાની સામે લડવાની બહાદુરે ના પાડી. મેવાતથી બહાદુર દિલ્હી ગયો અને ત્યાં સુલતાન ઇબ્રાહીમ લોદીએ પણ એનો સારો સત્કાર કર્યો.[૯૮]

શાહજાદો બહાદુરખાન દિલ્હીમાં લોકપ્રિય થાય છે

આ વખતે દિલ્હીનો સુલતાન બાદશાહ બાબર સાથે પાણીપતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ મોગલ અને

(પૃ. ૨૭૭)માં સિકંદરીની બીજી નકલમા પાલ શબ્દ છે એમ લખે છે. આ વાત આગળ જોઈ ગયા તેમ ગૂજરાતની ભૂગોળ માટે બહુ મહત્ત્વની છે. બેલી નોંધમાં કહે છે કે આ પાલ શબ્દ વિજયનગર, ડુંગરપુર, વાંસવાડા વગેરે જેને વાગડ કહીએ છીએ તેનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યોને પાલ એવું સામાન્ય નામ આપેલું છે. આ વાત આજે પણ ખરી છે.

૯૫. આ હકીકત સિકંદરીમાં વિગતથી લખેલી છે: ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૬-૧૮. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૬૧-૬૩.

૯૬. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૨

૯૭. સિકંદરી પૃ. ૨૧૮. તબકાતે આ વાત નોંધી નથી.

૯૮. સિકંદરી પૃ. ૧૮૪, ઉદયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૧. તબકાત કહે છે કે બહાદુરે રાણાની મહેમાનગીરીની આદરથી ના પાડી અને ખ્વાજા મુહિયુદ્દીનની કબરની યાત્રાએ ગયો.

ઈબ્રાહીમ લોદીની વચ્ચેની ટુકડીઓ વચ્ચે અથડામણ થઈ એમાં બહાદુરે પોતાના માણસો લઈ લડાઈ કરી અને કેટલાક મોગલોને મારી નાખીને ઈબ્રાહીમના પકડાયેલા કેદીઓને છોડાવ્યા. દિલ્હીના અમીરો ઈબ્રાહીમ લોદીથી કંટાળી ગયા હતા, એટલે બહાદુરના આ શૌર્ય અને એના સ્વભાવથી એની લોકપ્રિયતા દિલ્હીમાં વધી હતી. આ કારણથી કેટલાક અમીરોએ ઈબ્રાહીમને ઉઠાડી બહાદુરને બાદશાહ બનાવવાની ઈચ્છા કરી.[99] આમાં બહાદુરની કાંઈ પ્રેરણા કે ખટપટ જેવું હતું નહિ, પરંતુ ઈબ્રાહિમ લોદીને બહાદુર ઉપર વહેમ પડ્યો અને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. બહાદુરે આ વાત જાણી ત્યારે એ નારાજ થયો. આ વખતે જોનપુરના અમીરોએ એનો સત્કાર કરવાનું કહેણ મોકલ્યું એટલે એ જોનપુર ગયો.[100] ત્યાં એને પોતાના પિતા ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક કહે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરને શાહજાદો બહાદુર અમદાવાદથી રિસાઈને ચાલ્યો ગયો છે એવી જ્યારે ખબર પડી ત્યારે એણે વજીર ખુદાવંદખાન પાસે એને પત્ર લખાવ્યો કે સિકંદરખાન જેટલી જ જાગીર તને પણ આપવામાં આવશે માટે તારે પાછા ફરવું. ખુદાવંદખાને સુલતાનને સમાચાર કહ્યા કે બહાદુરખાન નાગોરથી ચાલ્યો ગયો છે અને દિલ્હીમાં ઈબ્રાહીમ લોદી પાસે ગયો છે. આ ખબર સાંભળી સુલતાન ખિન્ન થયો.[101] મીર અબુ તુરાબ પોતાની તારીખે ગુજરાતમાં લખે છે કે પાણીપતની લડાઈ ઈ. સ. ૧૫૨૬માં થઈ ત્યારે બહાદુર ત્યાં હાજર હતો, પણ એણે એમાં કાંઈ ભાગ લીધો નહોતો. એ પછી એના અને બાબર બાદશાહ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયેલો એનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.[102]

---

૯૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૧-૨૨; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ ૧૮૪-૮૫

૧૦૦ તબકાત પૃ ૩૨૨; સિકંદરી, પૃ ૧૮૫. એ બંને એમ લખે છે કે બહાદુરે આ ખટપટમાં ભાગ લીધો નહોતો તો પણ ઈબ્રાહીમને વહેમ પડ્યો હતો. દિલ્હીના અમીરો ઈબ્રાહીમથી કંટાળી ગયા હતા.

૧૦૧ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૩. તબકાતના ભાષાંતરકાર સિકંદરીના ... તારીખમાંથી એવી તબકાતનો ઉલ્લેખ કરીને લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખબર પડી કે બહાદુર મોગલો સાથે લડે છે અને પાણીપત તરફ ગયો છે, ત્યારે સુલતાન ફિકરમંદ થયા અને એને ડર લાગ્યો કે બહાદુર આ બહારની લડાઈમાં કદાચ ગુજરાતને ખોઈ બેસે. પરંતુ તબકાતના ભાષાંતરકાર કહે છે કે તબકાતમાં આવું લખાણ તેમના જોવામાં આવ્યું નથી. કદાચ કોઈ બીજી નકલ હશે. મુઝફ્ફરના સ્વભાવ જોતાં આ બીક ખરી લાગે છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ ૧૮૫માં લખે છે કે બહાદુર નાગોરથી દિલ્હી ગયો એમ ખબર મળ્યા હતા અને તે માટે બહાદુરે રીસ ... આધાર આપે છે, જ્યારે લખે છે કે તબકાતના ... શું કહે છે તે અમને જણાયું. સિકંદરીની આ હકીકત જાણીતી છે.

૧૦૨ પ્રો. કોમીસેરિયેટનો ઈતિહાસ

સિદ્ધિ ગણાતી.[108] એણે આખું કુરાને શરીફ કંઠસ્થ કરેલું એની વાત જરા રસમય છે. એક વખતે એનો પિતા સુલતાન મહમૂદ બેગડો એક ધાર્મિક મજલીસમાં બેઠો હતો ત્યાં વાત નીકળી કે કયામતને દિવસે સૂર્ય ખૂબ નીચો ઊતરશે અને ગરમીથી વિશ્વ હેરાન થઇ જશે. એ સમયે જેને કુરાને શરીફ આખુ જિહ્વાગ્રે હશે તેની સાત પેઢી ઉપર પરવરદીગારની માત્ર છાયા રહેશે અને બીજા બળી જશે. આ સાંભળીને મહમૂદે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો કે અરે મારા પુત્રોમા એવો કોઇ વિરલો નથી કે પરમેશ્વર તરફથી હું આ રહેમની આશા રાખી શકું. મુઝફ્ફર એ સમયે શાહજાદો ખલીલખાન કહેવાતો હતો. એણે સુલતાનની રજા માગી પોતાની જાગીર વડોદરામાં આવીને રાતદિવસ ઉજાગરા કરી એક વર્ષ લગભગમાં આખું કુરાન મોઢે કર્યુ; અને બીજે વર્ષે મુબારક રમઝાન મહિનામાં સુલતાનને કહ્યું કે આજ્ઞા કરો તો આખું કુરાને શરીફ મોઢે બોલી જઉં. મહમૂદે ખુશ થઇ આમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યું ત્યારે ખલીલખાને ગયા વર્ષની વાત યાદ કરી કુરાનનો પાઠ મોઢેથી બોલી બતાવ્યો. મહમૂદને આથી એટલી બધી ખુશી થઇ કે એણે શાહજાદાને ખોળામાં લઇ ખૂબ લાડ કર્યા અને એક મોટો ઉત્સવ કર્યો, અને એને પોતાના તખ્ત પર બેસાડ્યો.[109]

કેફી ચીજો તરફ તિરસ્કાર

કેટલાક ગુણોમાં તો મુઝફ્ફરને મહારાજા કુમારપાળ સાથે સરખાવી શકાય. કેફ કરનાર તરફ અને કેફી ચીજો તરફ એને ખૂબ જ તિરસ્કાર હતો. સિકંદરી લખે છે કે સુલતાનનો એક પ્રિય ઘોડો માંદો પડ્યો અને કોઇ દવાથી એને સારું થયુ નહિ ત્યારે દવાના એક જાણકારના કહેવાથી ઘોડાને દારૂ પાવામાં આવ્યો. આ વાત સાંભળી સુલતાન એટલો દુઃખી થયો કે જીવ્યો ત્યાંસુધી એ ખાસ પ્રિય ઘોડા ઉપર એણે સવારી કરી નથી.[110] એ પોતે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે એને ઉછેરનાર એની દાદી હંસાબાઇએ એક

---

૧૦૮. એ જ. ફારસી-અરબીમાં અલંકારમય લિપિથી લખાય છે. (Calliograhhy). આવા અક્ષરો જેને "નખસી" કહે છે. મુઝફ્ફર આમાં એવો નિષ્ણાત હતો કે પરદેશથી એવાં વખાણ કરનારાં એની પાસે આવતાં. ગૂજરાતના અરબ ઇતિહાસ જફરાઉલ-વાસીહનો લેખક કહે છે કે એ મક્કામાં હતો ત્યારે એણે આ સુલતાનના હસ્તાક્ષરની કુરાનેશરીફની નકલો જોયેલી.

૧૦૯. એ જ પૃ. ૧૮૮-૯૦. એમાં આ વર્ણન લંબાણથી કરેલું છે. મુઝફ્ફરે વડોદરામાં કુરાન મોઢે કર્યું અને અમદાવાદ આવી બોલી બતાવ્યું. એના પિતાએ અમીરો અને લશ્કરને મોટી ઝિઆફત આપી, કહે છે કે આવી ઝિઆફત કોઈ સુલતાને આપી નહોતી.

૧૧૦. એ જ પૃ. ૧૯૦.

ત્યાર બાદ ઘોડા ઉપરથી પડી જવાને લીધે એને દારૂ પાયેલો. એનાથી એની તબિયત સુધરવાને બદલે ઊલટી બગડી. એ પછી એ કદી દારૂને અડક્યો નથી. દારૂ ઉપરાંત અફીણ, માજમ વગેરે કેફી ચીજોનું પણ નામ સાંભળતાં એ દુઃખી થતો. માજમ જેવી કેફી ચીજનું નામ દેવું પડે તો એ 'ગોળી' એવું બોલતો અને મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એ સમયથી ગુજરાતના લોકોમાં એકલો ગોળી શબ્દ બોલે તો માજમ સમજાતી. બીજા સુલતાનોના વખતમાં શરાબખોરીની જગ્યા હશે એમ લાગે છે, તે મુઝફ્ફરના વખતમાં નહોતી એમ સમજાય છે.૧૧૧

દયાળુ સ્વભાવ

સુલતાનની ક્ષમા અને શાંતિ વિરલ હતી. સત્તાધીશોમાં તો એવી જાતિના દર્શન જ દુર્લભ ગણાય. કહે છે કે એના સ્નાનાગારમાં એક વખતે એક માણસની ભૂલથી ગરમ પાણીમાં એક ઉંદર ઉકળી ગયો હતો. સુલતાન નાહવા બેઠો ત્યારે પાણી રેડતાં ઉંદરનું માંસ એના માથા ઉપર પડ્યું. હમામખાના અને આબદારખાનાના ખાતામાં બે માણસો કામ કરતા હતા. નિમાજનો સમય હતો એટલે એણે એ વખતે કાંઈ કહ્યું નહિ. પછી મુખ્ય માણસોને બોલાવી કહ્યું કે "હું તો તમને જવા દઉં છું, પણ મારા જુવાન પુત્રોની આગળ આવી ભૂલ કરશો તો તમારું બૂરું થશે." એમ કહેવાય છે કે જ્યારે સુલતાન બહાદુરશાહના હાથ ઉપર જરા ગરમ પાણી પડતાં એણે એ ખૂન કરનાર ઉપર ઊકળતું પાણી રેડાવેલું અને એને મારી નખાવેલો.૧૧૨ એક વખતે મુઝફ્ફર કુરાને શરીફની નકલ કરી રહ્યો હતો ત્યારે લતીફુલ્મુલ્ક મોદા નામનો માણસ ઉઘાડી તલવારે પાછળ પહેરો ભરી રહ્યો હતો. અફીણના ઘેનને લીધે ઝોકું આવતાં તલવાર એના હાથમાંથી સુલતાનના ખભા ઉપર પડી ગઈ અને વખતે વખતે કલમ પાસ ઉ… પડી તેથી

૧૧૧ એજ પૃ ૧૯૦-૧૯૧ અને પૃ ૧૯૪. અમદાવાદમાં સારંગપુરને નામ આપનાર મલિક સારંગ કિવામુલ્મુલ્ક જે વઝીરની પદવી ઉપર હતો તે રસૂલાબાદમાં મૂઝ… ની આમદાનીની જગા ઉપર હતો. આ અમીર ખાઈબદેલ હતો અને સુલતાનની અદબ બરાબર જાળવતો નહિ, … આવી વિશ્વાસની નોકરી ઉપર રાખ્યો હતો. એ કદાચ સુલતાનને ઝેર આપે કે કામણટ્રમણ કરે એવો વહેમ પણ હતો, … એનું આપેલું પાણી વહેમનિવારણ માટે કુરાનેશરીફના અમુક વાક્યો ભણી એ પીતો. … એ જગ્યાએ પોતાના ભત્રીજાને નિમાવ્યા.

૧૧૨ એજ પૃ ૧૫૫-૫૬. … હતા માટે આવું … ખાસ … છે … શિરસ્તો … કે ઉંદર … સુલતાન … બે … અને … નામ …

ડાઘા પડ્યા. એ વખતે એ કાંઇ બોલ્યો નહિ અને ચપ્પુથી ડાઘા સાફ કરી સફેદો ઘસી લખવાનું પૂરું કર્યું. બીજા દરબારીઓ લતીફને મારતા મારતાં બહાર લઇ ગયા હતા. હવે એણે એની ખબર પૂછી. એ માણસ આવી ભૂલને લીધે ખૂબ રડતો હતો અને એ જમાનાની રીત પ્રમાણે હાથ કાપી નાખવાની કે હાથીના પગ નીચે કચરવાની શિક્ષાની આશા રાખી રહ્યો હતો. સુલતાને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે એ મને કદી મોં બતાવે નહિ. એ પછી બધાની વિનતિથી 'કોઇ ચીજને ફરીથી અડકીશ નહિ' એવું વચન લઇ એને ફરી એ જ નોકરી ઉપર રાખ્યો.[૧૧૩] સુલતાનના આવા નરમ અને દયાળુ સ્વભાવને લીધે તોફાની લોકને શિક્ષાનો ડર ઓછો થઈ ગયો હતો અને દેશમાં ચોરી લૂંટફાટનો ઉપદ્રવ વધ્યો હતો. કેટલાક નોકરો અને અમીરો પણ મર્યાદા રાખતા નહિ. જૂના અમીર મશાક સારંગને આમ છતાં પણ આબદારીની જગ્યા ઉપર રાખ્યો હતો. એક નોકર છોકરાએ સુલતાનની પાઘડીની મશ્કરી પણ કરી હતી.[૧૧૪] આવા સ્વભાવને લીધે એને લોક દયાળુ કહેતા એટલે એ 'મુઝફ્ફર હલીમ'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ સુલતાનને કુમારપાળ જેવો જ પરનારીસહોદર કહી શકાય. જ્યારે માળવા જીતીને એણે ત્યાંના સુલતાન મહમૂદને રાજ્ય પાછું આપ્યું ત્યારે એ સુલતાને મુઝફ્ફરની ભારે મહેમાનગીરી કરેલી. એના જનાનામાં બે હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી. સિકદરીનો લેખક કહે છે કે સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજીને આ સ્ત્રીઓ સ્વર્ગના મોરની પેઠે હાથમાં રત્નો ભરેલી સુવર્ણની થાળીઓ લઇ મુઝફ્ફરનાં ઓવારણાં લેવા નીકળી. સુલતાને એમનું સૌંદર્ય જોઇ માનથી માથું નમાવ્યું અને બોલ્યો કે 'પરસ્ત્રીઓ તરફ નજર કરવી એ પાપ છે.' માળવાના સુલતાને ઉત્તર દીધો કે "આ બધું આપની માલિકીનું છે અને અમે બધા આપના ગુલામ છીએ એટલે આપ મારા તરફથી આ ભેટનો ઉપભોગ કરો તે હલાલ છે." મુઝફ્ફરે માળવાના સુલતાનને કહ્યું. આ બધુ હું આપને ફરી પાછું બક્ષિસ કરું છું. હવે એમને પડદામા પાછા ફરવાનું કહો." જિતાયેલાંની સાથે ગમે તેવો વર્તાવ કરવાના એ જમાનામાં આવું શીલ દુર્લભ છે.[૧૧૫]

૧૧૩. એ જ, પૃ. ૧૯૬-૯૭.

૧૧૪. એ જ, પૃ. ૨૦૪. પૃ. ૧૯૭માં સુલતાનની પાઘડી બાંધવાની રીતનું અને છોકરાએ કરેલી મશ્કરીનું અને એવી બેઅદબી સાભળી અસદઉલ્મુલ્કે છોકરાને મારેલા તમાચાનું વર્ણન છે. છોકરાએ મુલ્લા ને વહોરા જેવી પાઘડી છે એમ કહ્યુ. તેમાં મુલ્લાની સરખામણી સુલતાનને ગમી, પણ વહોરાની સરખામણી ન ગમી. પાઘડીના આ વર્ણન ઉપરથી કોઈ ચિત્રકાર ગુજરાતના સુલતાનોની પાઘડીનુ ચિત્ર કરી શકે.

૧૧૫. એ જ, પૃ. ૧૭૦-૭૧. તવારીખ કહે છે કે માળવાનો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મોજ-

મુઝફ્ફર મોજશોખમા બીજા સુલતાનો જેવો પૈમાનો ખર્ચ કરતો નહિ એટલે લોકો એને કંજૂસ કહેતા મોજશોખમા ખર્ચ કરવામા અહમદશાહનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ અને મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર બહાદુરશાહ ઉડાઉ જેવા હતા મુઝફ્ફર બેગત ખાતે સખાવતમા પૈસો ખર્ચ કરતો ખોટા વખાણ કે ભાટ ચારણના વખાણથી ફુલાવાનુ પણ એને પસદ હોતુ ૧૧૬

અજાતશત્રુ સુલતાન

આ સુલતાને આખા જીવનમા ઇશ્વરના કોઈપણ પ્રાણીને ત્રાસ આપ્યો નથી કે કોઇ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો નથી સર્વસત્તાધીશમા ન દેખાય એવુ સૌજન્ય એ નામા હતુ અને સવને એ માનથી બોલાવતો સૈયદ જલાલ મુનવર ઉલ્મુક લખે છે કે હુ સુલતાનની તહેનાતમા હતો અને મેં કોઇને કદી ઠપકો આપતા જોયા નથી ૧૧૭ એના તરફ કોઇને અસતોષ નહોતો, ગુજરાતમા તો એ અજાતશત્રુ જેવો હતો એ કહેતો કે "જો હુ જગતમા હોઉ તોપણ મને કોઇ હેરાન કરશે નહિ, કારણ કે મેં કોઇને ત્રાસ આપ્યો નથી અને હુ કોઇને રજાડીશ નહિ"૧૧૮ એના સમયમા એણે મરણ પામેલા નઝરદારોની મિલકત રાજ્યમા પાછી લીધી નથી એક વાર મહીસુનસુલ્કે એવી જાગીરામાથી

શોખ માટે ખૂબ જાણીતો હતો અને એ જમાનામા એશઆરામ અને મોજમા જ્યારે અતિ થઈ જાય ત્યારે તેને ગ્યાસુદ્દીનની ઉપમા આપવામા આવતી એને દિલ ગીરી થાય એવા સમાચાર ન આપવા એવો પ્રધાનોને હુકમ હતો એક વાર એના કેટલાક જિલ્લા બહલોલ લોદીના લશ્કરે લૂટ્યા એ સમાચાર પહોચાડવા માટે અમીરોએ ભાડના ટોળાને અફઘાનોનો વેશ પહેરાવી એનુ નાટક કરી બતાવી સુલતાનને સમાચાર પહોચાડ્યા કહે છે કે એના જનાનામા એક શહેર જેવી જુદી વ્યવસ્થા હતી અને એની જુદી કચેરી, જુદો કાજી, જુદી પોલીસ અને જુદા અમલદારો હતા અને તે સ્ત્રીઓ જ હતી ગુજરાતના સુલતાનોએ આવી મોજ કે ઉડાઉગીરી કરી નથી એ ગુજરાતી સ્વભાવ માટે નોધપાત્ર છે અને મુઝફ્ફર બીજો તો એમા આદર્શ હતો માળવાના આ ગ્યાસુદ્દીન સુલતાનનુ વર્ણન ફિરિશ્તા વિગતથી આપે છે આ જનાનાના બજાર પણ જુદા અને એ મોટી સખ્યામા ઘોડે બેસી તીરકામઠા લઈ શિકારે જતી, તથા કઈ જાતની કેટલી સ્ત્રીઓ હતી તે વિગતો પણ મળે છે જહાગીર બાદશાહ પોતાના આત્મચરિતમા માળવાના આ સુલતાનનો ઉલ્લેખ કરી એના જનાનામા પદર હજાર સ્ત્રીઓ હતી અને એક નાના રાજ્ય જેવો વહીવટ ચાલતો એમ કહે છે પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ગુજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૨૮૮ ૮૯મા આ બધુ લખાણથી ઉતારા આપી વર્ણન કરે છે અને એના સમર્થનમા પોર્ટુગીઝોની કોમેન્ટરીઝમા આપેલો ઉતારો પણ આપે છે પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે આ બહુ ઉપયોગી લાગતુ નથી એનુ વર્ણન માત્ર રસમય છે

૧૧૬ એજ, પૃ ૧૯૮ અને પૃ ૨૦૧

૧૧૭ એજ, પૃ ૧૯૩-૯૪

૧૧૮ એજ, પૃ ૧૯૪

પુષ્કળ પૈસો સુલતાન પાસે વસૂલ કરી મૂક્યો તે એણે વઝીફદારોનાં સગાં વહાલાંઓને પાછો અપાવ્યો. ગુજરાતમાં દેવસ્થાન નિમિત્તની જાગીરોને વઝીફા ઘણા હતા. એક વાર માળવાના સુલતાનના જોવામાં ગુજરાતના વહીવટી ચોપડા આવ્યા ત્યારે ધર્માદા ખર્ચ અને વઝીફા જોઇ એણે કહેલું કે "આ તો ઘોડા અને સવાર વગરનુ એક લશ્કર છે."[119]

વિદ્યાકલાનો શોખ

મુઝફ્ફર વિદ્યાકલા અને લશ્કરી વિદ્યામાં પણ નિષ્ણાત હતો. એક વાર સોરઠમાં શિકાર ખેલવા જતાં એકલો પડી ગયો ત્યારે રજપૂતોની એક ટોળી-ને એકલે હાથે એણે હરાવેલી. તરવાર ઘણી સારી ફેરવી શકતો અને સારો તીરંદાઝ હતો. ભાલાથી કઠી ઉપાડી શકતો અને મરેલા બકરાની લાશના એક ઝટકે ટુકડા કરી શકતો.[120] લાઠી ફેરવવામા, શિકાર કરવામાં તેમજ કુસ્તી કરવામાં પણ એ ઘણો જ હોશિયાર હતો અને કુસ્તીમાં એ સમયના ઘણા ઉસ્તાદોને હરાવતો. જે હુન્નર એ જોતો તે તુરત શીખી જતો. કવિઓ અને વિદ્વાનોની સભામાં એ શબ્દની રમત અને હાજરજવાબી કરી શકતો એવા દાખલા પણ સિકંદરીમાં નોંધેલા છે. અરીણની પ્રશંસામાં લખેલી એક કવિતાને એણે શબ્દચાતુર્યથી ફેરવીને અર્થ ઉલટાવી નાખ્યો હતો.[121] સંગીતમા તો એ ઘણો જ પ્રવીણ હતો અને મોટા ગવૈયાઓની ભૂલ બતાવતો. એનો પોતાનો કંઠ પણ મધુર હતો. દરેક જાતના વાદ્યો ઉપર એનો કાબૂ સારો હતો અને સંગીતના સારા ઉસ્તાદો એના શિષ્ય થવામાં ગર્વ લેતા. એ પોતે પણ ગાયનો બનાવી શકતો હતો.[122]

સરસ્વતીનું નૃત્ય

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એક વાર સુલતાનને સરસ્વતીનું નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા થઈ અને એક જલસામા એણે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. હિંદુઓનાં પુસ્તકોમા કહ્યું છે કે મધુર કંઠવાળી, દરેક સાજ ઉપર કાબૂ ધરાવનારી, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવીણ વ્યક્તિ સરસ્વતી દેવીની કૃપાથી જ થઇ શકે છે. એવી

---

૧૧૯. એ જ, પૃ. ૧૯૯–૨૦૦. આ વઝીફા મુસલમાનો પાસે હશે એમ વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. હિંદુ દેવસ્થાનોની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવા મળતું નથી.

૧૨૦. એ જ, પૃ. ૨૦૧–૨૦૨

૧૨૧. એ જ, પૃ. ૨૦૨–૨૦૩

૧૨૨. એ જ, પૃ ૨૦૩. સિકંદરીમાં સુલતાન ક્યા રાગો બનાવી શકતો તેનાં નામો આપ્યાં છે. એ નામ સમજાય તેવાં નથી. અને વધારામાં છંદ દોહરા પણ લખ્યા છે. એ ઉપરથી સાદાં ગાયનો બનાવી શકતો હશે.

કળાઓમા નિષ્ણાત હોય અને સૌંદર્ય તથા લાવણ્યથી ભરેલી હોય એની સ્ત્રી જ સરસ્વતીનો વેશ સપૂર્ણ રીતે ભજવી શકે ઉસ્તાદોએ સુલતાનને કહ્યુ કે આપના રાજ્યમા વાગવના ચપાબાઇ છે તે આવા લક્ષણોવાળી છે અને તે સરસ્વતીનો ભાગ ભજવી શકશે જલસા માટે બધી તૈયારી કરવાનો હુકમ થયો, પણ સરસ્વતીનુ વાહન હસ ક્યાથી લાવવો' સુલતાને શહેરના સોનીઓને બોલાવી સોનુ અને રત્નો આપીને સારો હસ તૈયાર કરવા કહ્યુ અને ૭ મહિનામા હસ તૈયાર થયો ચપાબાઇએ સરસ્વતીનો પાઠ ભજવી મધુર કંઠે ગીત વાદન કરી મનોહર નૃત્ય કર્યું તવારીખકાર લખે છે કે આ નૃત્ય એવુ તો ઉત્તમ થયુ હતુ કે ઉસ્તાદો ખરી સરસ્વતીને ભૂલી જાય, અને જોનારા પોતાનુ ભાન ભૂલી ગયા આકાશની પરીઓ પણ સરસ્વતીનો આ પાઠ જુએ તો અજાયબ થઇ જાય[૧૨૩] તવારીખના આ વર્ણનો સાથે 'શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધ'નો મુઝફ્ફર બાબતનો નીચેનો શ્લોક સબધ બેસે છે અને ટેકો આપે છે[૧૨૪]

ततो लक्षणसाहित्यज्योति सगीतशास्त्रविद्।
आधारो विदुषा वीरश्रीवरोऽभूमुजफ्फर ॥
प्रज्ञा प्रजा इवापत्य प्रजा इव प्रजा अपि।
शकन्दरादय पुत्रा यस्यासुस्तस्य भूविभो ॥ (ઉલ્લાસ ૨-શ્લોક ૧૭ ૧૮)

સુલતાન મુઝફ્ફરનો ન્યાય

રાજધર્મનુ મોટામા મોટુ શુભ ચિહ્ન એ એનો ન્યાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ એના ન્યાય માટે પ્રસિદ્ધ હતો એ રાત્રે વેશ બદલી શહેરની ગલીઓમા ગરીબોની સ્થિતિ જોવા જતો અને ઉમરાવોના કૃત્યો જોવા પણ છાનો નીકળતો કોઇનુ દુ ખ જુએ અને એને એ ખરુ લાગે તો બીજે દિવસે દરબારમા બોલાવી એ માટે યોગ્ય પગલા લઇ દુ ખ દૂર કરતો

ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ ઝફરઉલવાલેહમા આ સુલતાનના ન્યાયી હૃદયની એક રસમય વાત આપેલી છે એક વખત એક સોદાગર પાસેથી બાદશાહે ઘોડા ખરીદ્યા, પણ એના પૈસા આપવા બાકી રહ્યા હતા સોદાગરે આ માટે બાદશાહ સામે અમદાવાદના કાજી આગળ દાવો નોધાવ્યો કાજીએ બાદશાહને

---

૧૨૩ એજ, પૃ ૨૦૩-૨૦૪ કહે છે કે ચપાબાઇ કવિતા સ્ત્રીને બોલી આ વર્ણન સિકંદરી મા વિગતથી કહેલુ છે સરસ્વતીના વાહન માટે હસ બનાવેલો એમ સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે અને એ ખરુ પણ છે છતા એના ગુજરાતી ભાષાતરકાર આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી હસ શબ્દ લખી કૌંસમા એના અર્થ તરીકે મોર લખે છે રવિવર્માએ મોરવાહિની સરસ્વતી ખોટી રીતે ચીતરી એનુ એ પરિણામ છે એનુ વાહન હસ જ છે, મોર નથી

૧૨૪ જિનવિજયજી સપાદિત શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધ

ખૂબ શ્રદ્ધા હતી એટલે રાણી અને સિકંદરની અદેખાઇથી બચવા બહાદુરને ગૂજરાત છોડવું પડેલું તે ઉપર જોઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે બહાદુરખાન ઉપર શેખજીને અભાવ હતો, પરંતુ એ બચપણમાં વટવામા રહેતો ત્યારે ગરીબ લોકોને હેરાન કરતો અને લોકોની પાઘડીઓ ઉછાળી શિકારી કૂતરા એમની પાછળ છોડતો. એક વખત એક માણસ પાછળ એણે કૂતરા છોડેલા અને એ માણસ એક ઘરમાં સંતાયો ત્યારે મરણથી બચ્યો. એણે શાહ શેખજીને જઈ આ બાબતની ફરિયાદ કરી ત્યારે શેખજી કચવાઈને બોલી ઊઠ્યા કે "બિસ-કોલી ખાનાર ફિરંગી કૂતરાઓ આ પ્રમાણે એના ટુકડા કરી નાંખશે અને એમનાથી એની પડતી આવશે.'[129] વળી બહાદુરખાન ગૂજરાતની ગાદી અને સિકદરખાનની ઈર્ષ્યા બાબત ફરિયાદ કરતો ત્યારે ગૂજરાતનો બાદશાહ એ થશે એમ શેખજીએ કહ્યું. તે વખતે ચિત્તોડ ઉપરના ગુસ્સાને લીધે એણે ચિત્તોડ જીતવાના આશીર્વાદ માટે હઠ પકડી. શાહ શેખજી બોલ્યો કે "ભલે તું ચિત્તોડ ઉપર વિજય તો મેળવીશ, પણ એ વિજય તારી પડતીનું કારણ બનશે." એ જ વખતે શાહે બહાદુરને કહી દીધું કે મારી ને તારી વચ્ચે આ છેલ્લી મુલાકાત છે. શાહ શેખજીની આ બધી ભવિષ્યવાણી ખરી પડી.[130] હિ. સ. ૯૩૧ (ઈ. સ. ૧૫૨૪)મા ૭૫ વર્ષની ઉમરે શાહ શેખજી અવસાન પામ્યા.[131]

સુલતાન મુઝફ્ફરના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યનુ લંબાણ સિકંદરીમા ઘણુ જ વિગતથી કરેલું છે અને અહીં એનો ટૂંકો સાર લતા પણ વિસ્તાર થઇ ગયો છે. અહીં વર્ણવેલા કેટલાક બનાવો આજે વિજ્ઞાનના જમાનામા જડ ઇતિ-

---

૧૨૯. એ જ, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫માં બહાદુરશાહ માટે શાહશેખજીને પ્રેમ છતાં એનાં અવિચારી તોફાનો અને ગરીબોની રંજાડ માટે એમને ગુસ્સો આવેલો અને શાહજાદાને શાપ દીધેલો. આ શબ્દો ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૫મા છે.

૧૩૦. એ જ, પૃ. ૨૧૬. સિકંદરી લખે છે કે બહાદરે જ્યારે ચિત્તોડના વિજય માટે આશી-ર્વાદની માગણી કરી ત્યારે શાહ શેખજી ધ્યાનસ્થ થઈ ઊંડા વિચારમાં પડયા ને બોલ્યા નહિ. બહાદુરે આ માટે ત્રણવાર માગણી કરી ત્યારે એમણે ઉપર મુજબ જવાબ આપેલો. ચિત્તોડ ઉપર બહાદુરને એટલો રોષ ભરાયેલો કે પોતાના રાજ્યની પડતી ચિત્તોડના વિજય-થી થાય તો પણ એ વાત સો વખત કબૂલ છે એમ એણે કહેલું. અને કદાચ એવા જવાબથી કચવાઈને હઝરતે કહ્યુ કે નસીબ કોઈ ફેરવી નહિ શકે અને આ એની છેલ્લી મુલાકાત છે. સિકંદરીના અંગ્રેજી તરજુમા (બેલી પૃ. ૩૦૪)માં અહી જરા ફેર છે. એમા ફિરંગી કૂતરા એને ફાડી નાંખશે એમ લખ્યુ છે. વળી પોતાનો ભાઇ સિકંદર એને મારી નાંખવાની ખટપટમા છે એમ એણે સુલતાનને કહ્યુ અને સુલતાને એને સતાવાનું અને નસીબમા હશે એને ગાદી મળશે એમ કહ્યુ, વગેરે વાત એણે શાહ શેખજીને કહી એમ લખે છે. વળી શાહે પોતાના પુત્ર શાહ બડાની સંભાળ રાખવા બહાદુરને કહ્યુ.

૧૩૧. સિકંદરી, પૃ. ૨૧૭

સામની દૃષ્ટિએ કોઈને કંઈક અર્થ વિનાના લાગે, પરંતુ જે જમાનાનો આ ઇતિહાસ છે એ જમાનામાં સમાજનો ઘણો મોટો ભાગ આવી બાબતોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો, એટલું જ નહિ, પણ આજના કડક બુદ્ધિવાદ અને વિજ્ઞાનના સમયમાં પણ સંતોની વચનસિદ્ધિના ઉદાહરણો દેખાય છે અને ઘણી વાર વિના એનો ઉકેલ કરી શકાતું નથી એટલે આજથી ચારસો વર્ષ પહેલાના સમયમાં આ વર્ણનોનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ગણી શકાય[૧૩૨]

મુઝફ્ફર બીજાના સમયમાં હિંદુઓ

આ ભલા સુલતાનના સમયમાં હિંદુઓના મોટા સમાજની કેવી સ્થિતિ હતી તે બાબત તવારીખકારો મૌન સેવે છે હિંદુઓને ધાર્મિક બાબતોમાં ઉત્તેજન નહિ મળતું હોય એમ લાગે છે, પરંતુ હિંદુઓના બહુ મોટા સમાજની કલા અને સંસ્કૃતિ ઉપર રાજ્યકર્તાની સત્તા હોવા છતાં પણ પ્રજાના એ થોડું ગાયા વિના રહી શકતું નથી અને જ્યારે રાજ્યકર્તા મુઝફ્ફર જેવો સંસ્કારી કાલિદાસ કહે છે તેમ, ભીમગુણથી અદમ્ય નહિ પણ કાંત ગુણથી અભિગમ્ય પણ એવો હોય ત્યારે હિંદુ પ્રજાને દુઃખ પડયું હોય એમ માનવાને કારણ નથી તવારીખો લખનાર કેટલાક લેખકો કોમી માનસ ધરાવતા હોવાથી એની વાતનો નિર્દેશ કરતા નથી મલીક ગોપી જેવો બ્રાહ્મણ પ્રધાન સત્તા ઉપર હોય અને સરસ્વતીના નૃત્ય જેવા દાખલા નોંધાયેલા હોય ત્યાં હિંદુઓને ત્રાસ પડયો હોય એમ કેમ કહી શકાય? ધર્મ સિવાય વેપાર અને વ્યવહારની બીજી બાબતોમાં તો આ પ્રશ્નને અવકાશ હતો જ નહિ

સુલતાન મુઝફ્ફરનું અવસાન પણ એના સાધુ જેવા સાત્ત્વિક સ્વભાવને શોભે એવી રીતે થયું છે ઈ. સ. ૧૫૨૫માં દુકાળને લીધે વરસાદ માટે એણે પ્રાર્થના કરી ને ગુમાળ થયો ત્યારથી એની તબિયત લથડી ચાંપાનેરથી એ પોતાના શાહજાદો હતો તે સમયના, જાગીર અને પ્રિયસ્થળ રાનતાનાઆ વડોદરા આવ્યો એને હવે મરણની આગાહી થઈ ગઈ હતી એ વડોદરાને રહની સલામ કરી ધીમી કૂચે અમદાવાદ આવ્યો અને સરખેજમાં પોતાના પિતા મહમદ બેગડાની કબરની મુલાકાત લઈ ત્યાંથી કાંકરિયા તળાવ પાસેના રહામબાગના મહેલમાં નિવાસ કર્યો કાંકરિયું અને આ મહેલ પણ અમદાવાદમાં એના

---

૧૩૨ આ જાતના બનાવોની નોંધ જે જમાનાનો ઇતિહાસ હોય તેને દર્શાવવામાં રહેતા સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની છે એમ મારું માનવું છે એ વાત કદાચ કોઈને આડી લાગે, પરંતુ આ જાતના અનુભવોની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે

પ્રિયસ્થાન હતાં.[૧૩૩] હવે રોજ એના શરીરમાં વધારે નબળાઇ આવવા લાગી, અને ખોરાક લઇ ન શકાવાથી અશક્તિ ખૂબ વધી. પોતાના પુત્રોને બોલાવી શિખામણ દીધી અને પાટવી સિકંદરખાનને તેના ભાઇઓ તરફ સદ્ભાવના રાખવા કહ્યું.[૧૩૪] અવસાનના એક બે દિવસ અગાઉ શક્તિ ન હોવાથી પાલખીમાં બેસીને એણે પોતાના પ્રિય ઘોડાની અને રાજ્યના બધાં ખાતાં-ના માણસોની પણ છેલ્લી મુલાકાત લીધી અને બધાની માફી માગી. બધાએ અશ્રુથી ભરેલી આંખે સુલતાનને નમન કરી માફી આપી. જનાનખાનામાં પણ એણે બધાંની રજા માગી.[૧૩૫] શયનગૃહમાં જઇ એણે દરબારના તખ્ત ઉપરની ગાદી મંગાવી સૂવાના પલંગ ઉપર મૂકી અને તખ્ત હવે એના પુત્રનું છે એમ કહ્યું. પછી નિમાજનો સમય થયો છે કે નહિ એમ દરજિયાને પૂછ્યુ અને જુમ્માની બાંગ સાંભળી ત્યારે પોતાનામાં મસ્જિદમાં જવાની શક્તિ ન હોવાથી નોકરોને નિમાજ માટે મોકલી દીધા. થોડી વાર પછી પોતાના હાથ પગ ધોઇ નિમાજ પઢી એણે પોતાના પાપ માટે નમ્રતાથી પરવરદિગારની માફી માગીને પલંગ ઉપર સૂઇ રહ્યો. ત્રણ વાર પવિત્ર કલમા ભણીને એ અનત ધામમાં ગયો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ના જમાદિઉલ અવલની બીજી તારીખે-એપ્રિલ માસમાં શુક્રવારે એક સંત પુરુષની પેઠે એણે દેહ છોડ્યો. ગૂજ-રાતના આ સર્વથી સંસ્કારી બાદશાહને સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ સંત અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની સામે બાંધેલી એના પિતાની કબરની જોડે દફન કરવામાં આવ્યો.[૧૩૬]

સુલતાનનું કુટુંબ

સુલતાન મુઝફ્ફરને આઠ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતાં. એમાં એની પટરાણી બીબી રાણીને ત્રણ સંતાન હતાં. એ સિંધના જામની પુત્રી હતી. મોટો પુત્ર સિકંદરખાન એના પછી ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. એની એક પુત્રી રાજે રૂકૈયા ખાનદેશના આદિલખાન ફારૂકીને પરણી હતી અને બીજી રાજે આયેશા સિંધના શાહજાદાને પરણી હતી. આ બીબી રાણીની સત્તા મહેલ તથા રાજ્યમા ઘણી હતી અને લશ્કરમાં પણ એનું ઘણું માન હતું. સરકારી

૧૩૩. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૬-૮૭. તબકાતે અકબરીમાં આ ઉલ્લેખ છે, પરન્તુ વિગતવાર વર્ણન નથી.

૧૩૪. એ જ, પૃ. ૧૮૭. તબકાતમાં ભાઈઓને સલાહ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, બીજી વિગત નથી.

૧૩૫. એ જ, પૃ. ૧૮૭. તબકાતે અકબરીમાં જનાનખાનાની છેલ્લી મુલાકાતનો માત્ર ઉલ્લેખ છે. (પૃ. ૩૨૩)

૧૩૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ ૧૮૭. આ વિગત માત્ર સિકંદરીમાં છે.

તિજોરીમાથી એની તહેનાતના સાત હજાર માણસોને પગાર મળતો હતો એ આગ્રહી, ચતુર, અને બુદ્ધિશાળી હતી એનુ મરણ ઈ સ ૧૫૨૪મા થયુ ત્યારે મુઝફ્ફરને આઘાત લાગ્યો હતો એને કાકરિયાની પાસે ઘટામડળના મહેલની નજીકમા સુલતાનની માની કબર સાથે દફન કરવામા આવી ૧૩૭ બહાદુરખાનની માનુ નામ લક્ષ્મીબાઈ હતુ અને ગોહિલ રજપૂત કુળની હતી લતીફખા રાણા મહીપતની પુત્રી રાજબાઈનો પુત્ર હતો ચાદખાન, નસીરખાન, ઈબ્રાહીમખાન અને બીજા બે શાહજાદાઓ ગુલામ કન્યાઓના પુત્રો હતા ૧૩૮ લતીફખાનની મા રાજબાઈ સુલતાનના મરણ પછી ૬૫ વર્ષ જીવી અને એને ૧૯૫૦મા સરખેજમા રાણીઓના રોજામા દફન કરવામા આવી ૧૩૯

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના ટૂકા રાજ્યમા મોટા અમીરો હતા, પરતુ એમાના કેટલાક એના પિતાના સમયથી ચાલુ હતા અને કેટલાક એના પુત્રના અમલ સુધી ચાલુ રહ્યા હતા એમા મલીક ગોપી નામે હિંદુ પ્રધાનની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે એનો સબધ પોર્ટુગીઝો સાથે સારો હોવાથી એના ખાસ પ્રકરણમા એનુ વર્ણન કરીશુ મલીક અયાઝનું વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ અને પોર્ટુગીઝો સાથેનો એનો સબધ હવે પછી જોઈશુ એનું મરણ મેવાડ સાથેની લડાઈ પછી ઈ સ ૧૫૨૨મા થયુ અને સૌરાષ્ટ્રમા ઊનામા એને દફન કરવામા આવ્યો ૧૪૦ બીજો એક અમીર બીબી રાણીની મહેરબાનીથી આગળ આવ્યો હતો અને એ એનો ગુલામ હતો, અને રાણીને એના ઉપર એટલો બધો ભાવ હતો કે એ એને પોતાના ફરજદ જેવો ગણતી આ કારણથી એનુ નામ ખુદાવદ હતુ છતા એને ઈમાદુલ્મુલ્કનો ખિતાબ મળ્યો હતો અને દેખાવમા પણ એ સુદર હતો સુલતાન સિકદરના અમલમા એની સત્તા ખુબ વધી ગઈ હતી એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ ૧૪૧

---

૧૩૭ એજ પૃ ૨૨૧ સિકન્દરી કહે છે કે એની અને સુલતાનની માની કબરો ઘટામડળના મહેલ પાસે હતી. આ મહેલની જગ્યા સુથમામ દોવ આજે હાણીનીમડા ગામ કહે છે ત્યા હતી અને કાકરિયાની નજીક હતી આ કબરોનો આજે પત્તો લાગતો નથી, મહેલનુ પણ નામનિશાન નથી સિકન્દરીના લેખક એને પડની સ્થિતિમા જોઈ

૧૩૮ એજ, પૃ ૨૨૧

૧૩૯ પ્રો કોમિસેરિયેટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૯૦

૧૪૦ સિકદરી, પૃ ૧૮૩ એની પદવી એના મોટા પુત્ર ઇસહાકને મળી ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ ભા ૧ પૃ ૧૧૬મા લખે છે કે અયાઝ જૂનાગઢમા ગુજરી ગયો, ઊનામા દફન થયો

૧૪૧ સિકંદરી એને બીબી રાણીનો ખરીદેલો ગુલામ કહે છે, પરતુ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, ભા ૧, પૃ ૧૩૪ ઉપર મુજબ વર્ણન કરે છે એમા કહે છે કે માડુનો કિલ્લો

સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતુ, પરતુ એના ટૂંકા અમલનો મોટો ભાગ ચાંપાનેરમાં ગયો હોવાથી એ બધી પ્રવૃત્તિ ત્યા વધી હશે એમ લાગે છે. અમદાવાદમાં એના સમયની શરૂઆતમાં એની સાવકી મા રાણી સબરાઇની સુંદર મસ્જિદ આસ્તોડિયા ચકલામાં બધાઇ છે. આ રાણીનાં જુદા જુદાં નામો કહેવાય છે અને સિપ્રી નામ લોકોમાં વધારે જાણીતુ છે છતાં પણ લેખમાં ખરું નામ સબરાઈ છે.[૧૪૨] મસ્જિદ પ્રમાણમાં ઘણી નાની છે અને થાંભલા તથા પાટડાની હિંદુ રીત પ્રમાણે બાંધેલી છે. એના મિનારા બે છેડા ઉપર કરેલા છે અને મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં કરેલા હોવાથી પાતળા છે એટલે એમા ઉપર ચડવાની સીડી નથી. આ રીતે આ મસ્જિદ કદમા મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ જેવડી હોવા છતાં બાંધકામમાં જુદી પડે છે. બન્નેમા કોતરણી સારી છે, પરંતુ મુહાફિઝખાનની મસ્જિદમાં મિનારા પ્રમાણમાં જાડા છે જ્યારે સિપ્રીમાં પ્રમાણસર હોવાથી સારા લાગે છે. ઝરૂખા પણ ઉત્તમ કારીગરીવાળા છે, કાંગરામા પણ ઝીણી કોતરણી કરેલી છે. મસ્જિદની સામે જ રાણીનો રોજો છે અને ઉત્તમ કારીગરીવાળી જાળીઓ અને કઠેરાથી બંધ કરીને ઉપર ઊંચો ઘુંમટ લીધેલો છે. મસ્જિદની નાજુકતા આગળ રોજો જરા મોટો અને જાડો લાગે છે.

મસ્જિદમા લેખ છે એમાં "મહમૂદશાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યસમયમાં મહમૂદશાહના પુત્ર અબુબકરખાનની માતા રાણી સબરાઇએ રાજ્યના ચોથા વર્ષમાં હિજરી ઇ. સ. ૧૫૧૪માં બાંધી" એમ લખ્યુ છે.

આ મસ્જિદ એની સુદરતા અને નાજુકતાને માટે સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ કલાવિવેચકોમાં ખૂબ જ પંકાયેલી છે. સ્થાપત્યનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આ મસ્જિદના દરેક ભાગની એકબીજા સાથે સમતોલતા અને સમાનતા, તથા કોતરણીની મેળવણી મન ઉપર એવી અસર કરે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમની દુનિયામાં આવું સંપૂર્ણ અને સર્વાંગસુંદર મકાન બીજે મળવું મુશ્કેલ છે. આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, છતાં એ અમદાવાદનું રત્ન છે, અને દુનિયામા એક ઉત્તમ નમૂનો ગણી શકાય એવી છે.[૧૪૩] ગોથિક મંદિરો

હોળીને દહાડે છાપો મારી સર કરવાનું (ઉપર જોયું તેમ) આ અમીરને હઝરત ખીજરે કોઈ અજાણ્યાને રૂપે આવીને કહેલું.

૧૪૨. આ કોઈ હિંદુ નામ અને શબરીનું મુસલમાની રૂપ તો નહિ હોય!

૧૪૩. સર જૉન માર્શલ, કેમ્બ્રિજ હિ. ઈ. ભાગ ૩જો. East or west it would be difficalt to single out a building in which the darts are more harmoniously blended or in which, balance, symanetry and decora-

પશ્ચિમમા ઘણા ભવ્ય જોવા મળે છે,પરન્તુ એમા આવી મનોગમસુન્દરતા નથી દેખાતી મગ જો। માર્શલ જે ગૂજરાતની મસ્જિદોની ટીકા કડક રીતે કરે છે અને તેમા પણ મિનારાની રચનાને સારી કહેતા નથી એ પણ આ મસ્જિદ માટે ફર્ગ્યુસન ના મતને મળતા થાય છે આ મસ્જિદને મસ્જિદે-નગીના પણ કહે છે ૧૪૪

સુલતાન મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર બહાદુરશાહ ના સમયમા બાધકામ અમદાવાદમા ખાસ વધ્યા હોય એમ લાગતુ નથી ચાપાનેર ઝડપથી વધતુ જતુ હતુ અને રાજધાનીનુ નગર બન્યુ હતુ એટલે ત્યા આ સમયમા મકાનો ખૂબ થયા હશે, પરન્તુ એ આજે જગલથી ઘેરાયલુ પડયુ છે અને ત્યા વધારે સશોધન થાય તો ઘણુ મળી આવે એવો સભવ છે ત્યા એક સુન્દર રોજો છે તેના થાભલાની કોતરણી ઘણા જ ઊચા પ્રકારની છે અને એ રોજો આ બે સુલતાનોના સમયમા જ બધાયો હશે એમ લાગે છે ૧૪૫ ચાપાનેરમા આ સમયનો ઈ સ ૧૫૨૪નો એક લેખ એક મસ્જિદમા છે એમા મુઝફ્ફરશાહના સમયમા હિજરી ૯૩૦મા અહમદખાને મસ્જિદ બાધી એવો ઉલ્લેખ છે ૧૪૬

---

tive rhythem combine to produce a more perfect effcet ફર્ગ્યુસન કહે છે કે 'It may be considered a gem of Ahmedabad, and in its class, as one of the most exquisite buildings in the world'

૧૪૪ ગુજરાતનુ પાટનગર અમદાવાદ એમા આનુ વર્ણન અને અભિપ્રાયો આપેલા છે પ ૬૨૩-૨૫ ફર્ગ્યુસન પશ્ચિમના મોટા મકાનો સાથે સરખામણી કરતા લખે છે કે પારથેનોન અગર તો મોટા ગૉથિક દેવળો સાથે સરખામણી કરવી એ અનુચિત છે પરંતુ "It is architecturally a more perfect building then Erechtheion at Athense and though we have some Gothic Chapals of great beauty, there probably, is not one that would not look coarse and plain if placed side by side with this Mosque ઇંડિયન આર્ટ જર્નલમા જોન ગ્રીફીથ પણ આ મસ્જિદનુ વર્ણન અક ૪૬મા કરેલુ છે ગત સદીમા આ મસ્જિદમા એક મુલતાનીએ ઘર કરી ચૂનો કરેલો અને નખાર કરેલી તે પછી ૧૮૭૧મા મિ બોરેડેલે રૂ ૩૦-૦-૦ ખર્ચીને એની મરામત કરાવેલી

૧૪૫ આ નાનો પણ ખૂબ જ સુન્દર કારીગરીવાળો રોજો કદાચ બહાદુરશાહના રાજ્યમા પણ બનાયો હોય એનુ વર્ણન આગળ કરીશું

૧૪૬ પ્રો કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પરતુ લેખમા મુઝફ્ફરના નામ સિવાય બીજુ કાઈ મહત્ત્વ નથી

પ્રકરણ એકત્રીસમું

ગૂજરાત સલ્તનત અને ફિરંગીઓ

સુલતાન મુઝફ્ફર બીજો

સામાન્ય રીતે યુરોપના લોકોને ફિરંગીઓ કહેવામાં આવે છે. એ લોકોના વહાણો બધા મહાસાગરોમા ઘૂમતા, પરંતુ પંદરમી સદી સુધી આપણા અને આરબોના પ્રમાણમાં એમનો બહુ સંચાર આ તરફના મહાસાગરમાં નહોતો. ભારતના કિનારા ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે આક્રમણ કરીને પગદંડો જમાવનાર પોર્ટુગીઝો હતા એટલે ભારતના બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ગૂજરાતીઓને એમનાં સામનો અને ફરીફાઈ વધારે કરવાનાં આવ્યાં હતાં તેથી ગૂજરાતમાં પોર્ટુગીઝોને ફિરંગી કહેવાની રૂઢિ પડી ગઈ હતી. ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સત્તાના પાછલા ભાગમાં ફિરંગીઓએ અરબી સમુદ્રના કિનારાના બંદરોમાં આક્રમણો શરૂ કર્યાં. એમનો પહેલો પ્રસિદ્ધ નાવિક વાસ્કો-દ-ગામા હિંદના વેપારથી આકર્ષાઈને કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તે આફ્રિકા ખંડનો ચક્રાવો લઈ ઈ. સ. ૧૪૯૮મા દક્ષિણ હિંદના કિનારે આવ્યો. એ પછી અહીં ફિરંગી સત્તાની જમાવટ થઈ.[૧]

પોર્ટુગીઝોનું આગમન અને લોકની વિચિત્ર મનોદશા

આ ફિરંગીઓનો પગદંડો એ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વની બીના ગણી શકાય. દક્ષિણમાં ગોવા અને ગૂજરાતમાં દીવ અને દમણ જે સંજોગોમાં અને જે રીતે એમના હાથમાં ગયાં અને આજ સુધી એમના હાથમા છે એ આજની દુનિયાના રાજકારણની દૃષ્ટિએ એક શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે. હિંદની વાત જવા દઈએ, ગૂજરાતની વાત જ લઈએ : રજપૂત

---

૧. Whiteway: Rise of Portuguese Power in India, p. 77–80. એ ત્રણ વહાણના કાફલામાં ૮મી જુલાઈ ૧૪૯૭એ પોર્ટુગલથી નીકળ્યો અને આફ્રિકાનો કિનારો ફરી ૧૭મીએ ૧૪૯૮ને રોજ કેલિકટથી આઠ માઇલ ઉત્તરે કાપટ નામના નાના બંદરે ઊતર્યો. આ ફિરંગીઓ મુસલમાનો સાથે વેપારની અથડામણમાં આવ્યા હતા, એટલે એકલા મુસ્લિમોને ઓળખતા હતા. કેલિકટમાં સમુરી હિંદુ રાજા હતો. પોર્ટુગીઝો એટલા અજ્ઞાન હતા કે હિંદમાં મુસલમાનો સિવાયના બધા ખ્રિસ્તીઓ જ રહે છે એમ શરૂઆતમાં સમજેલા અને કાપટથી જમીન રસ્તે કેલિકટ જતાં એક હિંદુ મંદિરમાં મોટા દાંતવાળા દેવાસુરોનાં ચિત્રો જોઈ નવાઈ પામ્યા. એને રોમન કેથોલિકો બાંધે છે, એવી પટ્ટી–stola–સમજેલા.

સત્તાના સમયમાં મહમૂદ ગઝનીના આક્રમણે જે શરમજનક પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરી હતી તેની નોંધ પાછળ લીધી. આ વખતે તો ગુજરાત ઉપર વિદેશી વિજેતાઓની સત્તા હતી. ગુજરાતના અસ્મિતા અને ગૌરવની યશગાથા આપણે ગાઈએ છીએ અને ઘણાં ક્ષેત્રોમાં એ ગાન ઉચિત પણ છે, પરંતુ ભારત સમસ્તની પેઠે ગુજરાતમાં પણ એક પરિસ્થિતિ તો હતી જ. અમદાવાદીને સુરતીની પડી ન હતી, સુરતીને અમદાવાદી કે પાટણીની પડી નહોતી. એ બધાને સૌરાષ્ટ્રવાસીની પડી નહોતી અને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ પોતાના વિભાગોમાં ડૂબી ગયા હતા. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ બધા એક છે અને આ આપણો પોતાનો દેશ છે એ ભાવના હતી નહિ. એ ભાવના આધુનિક છે એમ નીચે મોઢે કબૂલ કરવામાં શરમાવાની જરૂર નથી. રાજસત્તાને લોકની પડી નહોતી અને લોકને રાજસત્તાની પડી નહોતી. જે દંડો મારે એને નમવાની મનોવૃત્તિ જમાનાઓથી જડ ઘાલીને રહેલી હતી. રાજસત્તાઓ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર પરંતુ પોતાનું સાચવવાનો શ્રમ જ લેતી નહોતી. ગુજરાતમાં પોર્ટુગીઝોના પગરણનો ઇતિહાસ આ શરમજનક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપશે. તે સાથે ફિરંગીઓ દરેક પ્રકારના જુલમો કરવામાં મુસલમાનોથી કોઈ રીતે ઊતરતા નહોતા એ પણ સમજાશે.

ઇજિપ્ત અને ગુજરાતની સમુદ્ર પર સત્તા

હિંદનો યુરોપના દેશો સાથેનો વેપાર અરબસ્તાન વગેરે મુસલમાન દેશોના હાથમાં હતો. સમુદ્રના બંદરોએ થઈને, જમીન અને સમુદ્રમાર્ગે હતો અને એમાં હરીફાઈ બહુ ઓછી હતી. ફિરંગીઓથી આ એકહથ્થુ વેપાર સહન થઈ શકતો નહોતો એટલે એમણે, ઉપર જોયું તેમ, હિંદ સાથે સીધે રસ્તે વેપાર વધારવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને મુસલમાનો સાથે એમને મોટો સામનો કરવો પડ્યો. હિંદથી ઇજિપ્ત સુધીના મોટા મુસલમાન રાજ્યોમાં બળવાન નૌકા સૈન્ય ધરાવતા બે જ મોટા દેશો હતા. એક ઇજિપ્ત અને બીજું ગુજરાત. એટલે ફિરંગીઓની સામે વ્યવસ્થિત નૌકાયુદ્ધ કરવાનું આ બે દેશો સાથે આવી પડ્યું. ફિરંગીઓના અરબી સમુદ્રમાં થયેલા આગમનથી ઇજિપ્તના વેપારને અસર થવા લાગી હતી. ત્યાં એ સમયે મમલુક સુલતાન કાંસુવન ઘોરી નામે સત્તા ઉપર હતો. અહીં હિંદના કિનારે વાસ્કો-દ-ગામાના ગયા પછી પોર્ટુગલના વાઇસરૉય તરીકે ફ્રાન્સિસ્કો આલ્મીડા હતો અને એનો પુત્ર લોરેન્ઝો એ સમયે એક સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ ગણાતો હતો.[૨]

૨ એજ, પૃ ૧૧૫-૧૮ Danvers Portuguese in India I, પૃ ૧૨૯-૩૦ આ ઉપરાંત પ્રો કોમિસેરિયટે ડેનિસન રૉસ અને ડેઇમ્સના લેખોના આધાર આપેલા છે (એમનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૪૭)

ચેવલ બંદરના નૌકાયુદ્ધમાં ગૂજરાત-ઇજિપ્તનો વિજય

હવે આ ઇજિપ્તનું નૌકાસૈન્ય મીર હુસેનની સરદારી નીચે ૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૭ના રોજ સુવેઝથી નીકળ્યું, એમા ૧૫૦૦ લડનારા માણસો અને બીજા ખલાસીઓ હતા. આ કાફલો તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરે દીવ બંદરે પહોંચ્યો અને ત્યાં જરૂરી સામાન ભેગો કરવામાં થોડો સમય ગાળ્યો. આ તરફ ચેવલ બંદરે પડેલા લોરેન્ઝો-દ-આલ્મીડાને આ સમાચાર મળ્યા. ૧૫૦૮ના જાન્યુઆરીમાં એણે કિનારા ઉપર તપાસ ચલાવી અને ખરા સમાચાર મેળવવા માટે કાંઠાના વહાણો ને ખલાસીઓ ઉપર જુલ્મ ગુજાર્યો, પરંતુ ખાસ સમાચાર મળ્યા નહિ. ગૂજરાતનું નૌકાદળ મલીક અયાઝની સરદારી નીચે ઇજિપ્તના નૌકાદળની સાથે ચેવલની નજીક આવી પહોંચ્યું હતુ તેને પણ લોરેન્ઝો ભૂલમા પોતાની મદદે આવતા આલ્બુકર્કનુ સૈન્ય સમજ્યો. ઇજિપ્તના નૌકાદળ અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ અને તોપમારો શરૂ થયાં. આ વખતે મલીક અયાઝે પણ હુમલો શરૂ કરવાથી ફિરંગીઓમાં ભંગાણ પડયું અને એમણે નાસી જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. આ લડાઇ ત્રણ દિવસ ચાલી. ગૂજરાતનાં નાનાં હલકાં વહાણો ફિરંગીઓની આસપાસ ફરી વળ્યાં. પરંતુ બહાદુર લોરેન્ઝોએ નાસી જવાની ના પાડી. ગોળીઓ વાગવાથી એના બે પગ ભાંગી ગયા, છતાં એ ખુરશી ઉપર બેસી પોતાનાં માણસોને ઉત્સાહ આપ્યા કરતો હતો; એવામા એક ગોળી છાતીમા વાગવાથી એ ત્યાં જ મરણ પામ્યો.[3] એણે મરતી વખતે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે મલીક અયાઝને શરણે જજો, પણ ઇજિપ્તના સેનાપતિને શરણે જશો નહિ. લોરેન્ઝોના મરણના સમાચારથી એના પિતા ફિરંગી વાઇસરોય આલ્મીડાને સખત આઘાત લાગ્યો અને એણે મુસલમાન સ્ત્રીઓ ઉપર એનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચેવલના આ વિજયથી ઇજિપ્ત અને ગૂજરાતના સુલતાનો ઘણા ખુશ થયા,[4] પરંતુ ફિરંગીઓ દરિયાઇ સત્તા ભોગવવા માટે નિર્માણ થયેલા હતા.

---

૩. આ વિગત વ્હાઈટવેના ઉપરના ગ્રંથમાં આપેલી છે.

૪. મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૬-૨૭. સિકંદરીમાં આ જીતનું વર્ણન એકપક્ષી છે. તુર્કોના વહાણ અયાઝે નોકરીમાં રાખ્યા હતાં એમ લખે છે તે ખરું નથી. વ્હાઈટવેમાં પોર્ટુગીઝ પક્ષનું વર્ણન છે. લોરેન્ઝોની વીરતાની ખ્યાતિ યુરોપમાં બહુ હતી અને એ નવલકથાનું પાત્ર બન્યો હતો. લોરેન્ઝોને તુર્કો કરતાં અયાઝ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો અને એનો સ્વભાવ ન્યાયી, ઉદાર અને ખાનદાન છે એમ એ જાણતો હતો તેથી અયાઝને શરણે જવાનું લોરેન્ઝોએ કહ્યુ તે અયાઝના ચારિત્ર્યને માટે સૂચક છે.

પોર્ટુગલના રાજાએ હિંદી મહાસાગરના વહીવટમા કેટલાક ફેરફાર કર્યા એટને બદલે બે સત્તાધીશો નીમ્યા, તેમા એફેન્ઝો દ આલ્બુકર્કને કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ગુજરાતના કિનારાના સ્થળો, હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો અને કન્યાકુમારી સુધીની સત્તા હતી, અને બીજાને ત્યાથી પૂર્વ તરફના સાગરના સ્થળોની સત્તા હતી ૫ આમ કરવામા એનો ઈરાદો રાતા સમુદ્રના દ્વાર મુસલમાન વેપારીઓ માટે બધ કરી દેવાનો હતો એ હોરમઝ બદરે થઇ હિંદ તરફ આવતો હતો અહીં વાઇસરૉય આલ્મીડાએ ચેવલની હારનુ અને પોતાના પુત્રના મરણનુ વેર લેવા નૌ-સૈન્ય તૈયાર કરી દીવ બદરે રહેતા મુસલમાન નૌકાસૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ૧૫૦૮ના ડિસેમ્બરમા પ્રયાણ કર્યું સામગ્રી મેળવવા રસ્તાના બદરો લૂટતો તા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૯ ને રોજ એ દીવ આવી પહોચ્યો એની પાસે ૧૨૦૦ માણસોથી સજ્જ થયેલા ૧૮ વહાણો હતા દીવમા ૧૨ ઇજિપ્તના વહાણો તથા ૧૦૦ બીજા વહાણો હતા, પણ એમા યુદ્ધમા કામ લાગે તેવા ખાસ નહોતા, અને ચાર મોટા ગુજરાતી વહાણો યુદ્ધ માટે ઉપયોગી હતા તા ૩ ફેબ્રુઆરીએ ફિરંગીઓએ હુમલો કર્યો અને રાત્રિ પડતા કાફલાઓમા ગભરામણ તેમજ ગૂચવણ ઊભી થઈ ઇજિપ્તના કાફલાને આમા ખૂબ સહન કરવુ પડયુ અને એ વેરવિખેર થઇ ગયો દીવના ગુજરાતી નૌકાધિપતિ મલીક અયાઝે ફિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી ફિરંગીઓએ આ વિજયને મોટી જીત તરીકે જાહેર કરી ઉત્સવ કર્યો, અને વાઇસરૉય આલ્મીડાએ પુત્રના મરણ પછી પહેલી જ વાર પોતાની દાઢી કાતરી ૬ દક્ષિણમા પાછા ફરતા એના વિજયી કાફલાએ દીવ કે બીજા ગુજરાતી બદરોને કાઇ હરકત કરી નહિ, પરતુ કિનારા ઉપરના એક મુસલમાન વસ્તીવાળા નાના શહેર આગળ અટકીને એણે પોતે પકડેલા કેદીઓને મારી નાખી એમના અગોને એ ગામ ઉપર ફેક્યા ૭ ઇજિપ્તના નૌકાદળનો વડો અમીર હુસેન દીવથી ખભાત નાસી ગયો અને ત્યાથી પોતાને દેશ પહોચ્યો મલીક અયાઝે આ યુદ્ધમા ઇજિપ્તના કાફલાને ખાસ મદદ કરી હોય એમ જણાતુ નથી ૮ વાઇસરૉય આલ્મીડાએ છેવટે ૧૫૦૯ના ડિસેમ્બરની ૧લીએ આલ્બુકર્કને વહીવટ સોપીને હિંદને કિનારેથી પ્રયાણ કર્યું

૫ Whiteway Rise of Portuguese Power P 123

૬ એજ પૃ ૧૨૪ ૧૨૫

૭ એજ પૃ ૧૨૫ આ કેદીઓના અગોને ગોફણ કે તોપમા મૂકીને ફેકેલા

૮ એજ પૃ ૧૨૫ અયાઝે ઇજિપ્તને સહાય ન કરી કે બહાનુ કાઢી લેજઓ રહ્યો એમા પોર્ટુગીઝોએ એને પાતાના પક્ષનો કરી લીધેલો હોવો જોઇએ એમ વ્હાઇટવે માને છે

આલ્બુકર્ક અને ગૂજરાત

આલ્બુકર્ક ફિરંગીઓનો નામાંકિત સૂબો થઇ ગયો. એ કડક સ્વભાવનો હતો. એના સમયમાં ગોવા પાછું ઇસ્માઇલ આદીલશાહની સત્તા નીચે ગયું હતું અને એ પાછું મેળવવા એનો પ્રયત્ન ભારે હતો. કાનાનૂરમાં રહી એ તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે ફિરંગીઓના વધતા વર્ચસની અસર હિંદસરનાં રાજ્યોમાં થઇ રહી હતી. ગૂજરાતનો સુલતાન મહમૂદ બેગડો પણ આ વાતથી જાગ્રત હતો અને એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરવા ગૂજરાતનો એલચી ૧૫૧૦ના સપ્ટેમ્બરમાં કાનાનૂર મોકલ્યો હતો.[૯] આ એલચી ગૂજરાતમા કેદી તરીકે રહેલા ખ્રિસ્તીઓનો તથા ગૂજરાતના સુલતાનના મુખ્ય વઝીર મલીક ગોપીકાકાનો એમ બે પત્રો લઇને આલ્બુકર્કને મળ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે ગૂજરાતના કોઇ પણ બંદરે આલ્બુકર્ક સાથે મળીને મંત્રણા કરવાનુ કહેણ મોકલ્યું હતું. હોરમઝમાં ફિરંગીઓએ પકડેલી એક ફતેહમારી પાછી મેળવવા માંગણી કરી હતી, અને વહાણ ભાંગતા બચેલા ફિરંગીઓ ગૂજરાતના સુલતાનના આશ્રયે સુરક્ષિત છે અને એમને પાછા સોંપવામાં આવશે એવું પણ કહેવડાવ્યું હતું.[૧૦] ખ્રિસ્તીઓએ લખેલા પત્રમાં એમ જણાવ્યુ હતું કે સોકોત્રાથી આવતાં એમણે ગૂજરાતનું એક કિંમતી માલથી ભરેલું વહાણ પકડ્યું હતું, પણ કિનારા નજીક આવતાં દરિયાઇ તોફાનથી એ ભાંગી ગયું અને પાસેના ગામમાં એ લોકો કેદી તરીકે પકડાયા. ફિરંગીઓના વહાણનું નામ સાંતાક્રૂઝ હતું ગૂજરાતી ફતેહમારીમાથી પકડેલા કેટલાક મુસલમાનોએ ફરિયાદ કરતાં આ ફિરંગીઓ કેદ પકડાયા હતા. એ લોકો આ પત્રમા લખે છે કે ગૂજરાતના રાજાના મુખ્ય પ્રધાન ગોપીકાકાએ રાજાને સમજાવીને એ લોકોને છોડાવ્યા હતા અને એ ચાંપાનેરમાં રહેતા હતા તથા પોતાના દેશભાઇઓને મળવા આતુર હતા.[૧૧]

પરન્તુ અયાઝનું ભવિષ્યનું વલણ જોતાં એ ખરું લાગતુ નથી. અને ઇજિપ્તના કાફલાના જોરમાં કે એના સરદારમા પાણી નહિ દેખાયું હોય, લડાઈમા લાભ કરતાં હાનિ વધારે દેખાઈ હશે. દીવની આ લડાઇ અને હારનું વર્ણન તવારીખોમાં નથી.

૯: આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીઝમાંથી પ્રો. કોમિ એ. ગુ.ના ઇતિહાસમાં લીધેલી નોંધ, પૃ. ૨૪૯.

૧૦: એ જ. આમાં meri ‘મેરી’ નામનું વહાણ હતું એમ કોમેન્ટરીઝમાં લખ્યુ છે, માટે પ્રો. કોમિ. ફતેહમારી લખી મુસલમાનના વહાણનાં નામને છેડે ‘મારી’ શબ્દ આવે છે એમ લખે છે. ફતેહમારીને આપણામાં વૌ અગર ઢો કહે છે. જુઓ મારો ગૂજરાતના વહાણવટાનો નિબંધ.

૧૧: એ જ. પૃ. ૨૪૯. આમાંના Gopicaica નામ મોટે ચર્ચા આગળ કરીશું.

મલીક ગોપીનો આલ્બુકર્કને પત્ર

મલીક ગોપીએ પોતે પણ એક પત્ર એલચી સાથે આલ્બુકર્કને મોકલ્યો હતો. આ મલીક ગોપીને ફિરંગીઓ તરફ સદ્ભાવ હતો. એણે પત્રમાં ફિરંગીઓને પોતે કરેલી મદદનું વર્ણન કર્યું હતું. ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ખ્રિસ્તીઓને મહુવાના દરોગા (port officer)એ પકડેલા ત્યારે સુલતાનને સમજાવી એણે એમને ચાંપાનેર બોલાવ્યા અને એમના હાથપગની બેડીઓ કાઢીને છૂટા કરવાનો હુકમ કરાવ્યો. ચાંપાનેરમાં એમને રહેવા ખાવાપીવાની અને જરૂરી વસ્તુઓની મદદ માટે પણ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ગોપી મલીકે વધારામાં લખ્યું હતું કે ગુજરાત અને પોર્ટુગલ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ જાળવવા પોતે ઘણું કરશે. આલ્બુકર્કને એણે ગુજરાતના સુલતાનના દરબારમાં એક એલચી ભેટ સાથે સુરત મારફતે મોકલવા સૂચન કર્યું હતું, અને ગુજરાતનાં વહાણોને અને વેપારને હરકત ન થાય એવો બંદોબસ્ત કરવા પણ વિનંતિ કરી હતી. ખ્રિસ્તી કેદીઓની મુક્તિ અપાવી ગુજરાતનાં બંદરોએ ફિરંગીઓને વહાણો લાવવાની છૂટ મળે એવું કરવાની પણ ખાતરી આપી હતી.[12]

આલ્બુકર્કનો ઉત્તર

આ પત્રનો ઉત્તર આલ્બુકર્કે કાનાનુરથી તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૦ને રોજ લખેલો. એ આ વખતે ગોવા ફરીથી જીતી લેવાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો. એણે ગોવા જીત્યા પછી 'ખંભાતના રાજાને' મળીને મૈત્રી તથા સુલેહની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું હતું, અને મુસલમાન કેદીઓ અને ખલાસીઓ માટે યોગ્ય વિચાર કરવાની ખાતરી આપી હતી. ગોપી મલીકે ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે ગુજરાત અને પોર્ટુગાલની મૈત્રીથી ગુજરાતનાં બંદરો સલામત રહેશે અને વહાણો સમુદ્રમાં નિર્ભય રીતે છૂટથી ફરી શકશે. એ પત્રમાં આલ્બુકર્કે પોતાને માટે 'હિંદ (પોર્ટુગીઝ)નો ગવર્નર અને કેપ્ટન જનરલ, હોરમઝ અને ગોવાના રાજ્યનો અધિપતિ' એવા શબ્દો વાપર્યા હતા અને પોર્ટુગલનો રાજા ઇમેન્યુઅલ એનો રાજા છે એમ લખ્યું હતું.[13]

ઈ. સ. ૧૫૧૦ના નવેમ્બરની ૨૫મી તારીખે એણે ગોવા ઉપર હુમલો કરી હમેશને માટે ગોવા મથક પોર્ટુગલને તાબે કર્યું, અને બીજાપુરના આદિલશાહની સત્તા ત્યાંથી નષ્ટ કરી. એણે ગોવા જીત્યા પછી ત્યાંના મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી જુલ્મો ગુજાર્યા, અને હિંદુઓને ખાસ હરકત કરી નહિ

---

૧૨ મેમેન્ટરીઝમાંથી પ્રો. કોમિસેરિયેટે લીધેલી નોંધ એજ, પૃ. ૨૫૦-૫૧

૧૩ એજ પૃ. ૨૫૧

હિંદુઓએ પણ મુસલમાનો ઉપર થતા જુલ્મમાં ફિરંગીઓને સહાય કરી એ બધી વિગતને ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી.[૧૪] ગોવાના પતનથી હિંદની તે સમયની રાજસત્તાઓમાં ફિરંગીઓનું માન વધ્યું. અને ગૂજરાતના સુલતાનને હવે સ્પષ્ટ થયું કે ઇજિપ્ત સાથેના સંબંધથી કાંઈ વળવાનું નથી.[૧૫] અરબી સમુદ્રમાં અને હિંદી મહાસાગરમાં આરબો અને હિંદીઓને બદલે હવે ફિરંગીઓનું જોર વધ્યું એ વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું.

દીવ બંદરનું મહત્ત્વ

ઉપર વર્ણવી એ વસ્તુસ્થિતિ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંત-સમયમાં હતી. ફિરંગીઓ ગોવામાં પગભર થયા પછી, સુલતાન મુઝફ્ફરની સાથે પણ એમણે સુલેહની વાટાઘાટ ચાલુ રાખી હતી. મહમૂદ બેગડાના વખતનો મલીક ગોપી મુઝફ્ફરના સમયમાં પણ પ્રધાનમંડળમાં સત્તા ઉપર હતો. એ સમયના પોર્ટુગીઝ સત્તાધીશો, આલ્બુકર્ક, અને પોર્ટુગલના રાજાને પૂર્વમાં સત્તા જાળવી રાખવા માટે એડન, હોરમઝ, દીવ અને ગોવા એટલાં સ્થળો મહત્ત્વનાં લાગતાં હતાં એડન રાતા સમુદ્રના દ્વાર સમું હતું. હોરમઝ ઇરાની અખાત અને ઘોડાના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ હતું. ગોવા હિંદના કિનારાની મધ્યમાં હતું. આ બધાંની વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રના કિનારે આવેલા દીવના બેટનુ એક મધ્યવર્તી કેન્દ્ર તરીકે ખાસ મહત્ત્વ હતું આ કારણથી પોર્ટુગીઝોને કોઈ પણ ભોગે દીવનો કબજો લઈ એમાં પોતાની સત્તાની જમાવટ કરવી હતી અને એ માટે ગૂજરાતના સુલતાન સાથે સમજૂતી રાખવી પડે તેમ હતું.[૧૬]

મુઝફ્ફરના સમયના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો

સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં પોર્ટુગીઝ સત્તા સાથે ગૂજરાતનો સંબંધ વધતો ગયો, અને એનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં—ઈ. સ. ૧૫૧૫ સુધી આલ્બુકર્ક સત્તા ઉપર હતો. એના પછી લોપો સોર્સ (Lopo Soares) અને ડિએગો

૧૪: Whiteway : Rise of Protuguese Power in India, P. 138-40 આમાં આ જુલ્મોનું વર્ણન કર્યું છે. હિંદુઓને બચાવી મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી વર્તન કર્યું છે. મોટી કતલ કરી ઘણાને તો બાળી મૂકયા છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરાને પણ મારી નાખ્યાં છે. પ્રો. કોમિ.એ કોમેન્ટરીઝમાંથી પણ પૃ. ૨૫૨મા કેટલીક વિગત આપી છે.

૧૫: કોમેન્ટરીઝ. પ્રો. કોમિ ની નોંધ. પૃ. ૨૫૨.૫૩

૧૬: વ્હાઈટવે: પૃ. ૧૨૪ અને ૧૭૨. બારબોસાએ દીવનું વર્ણન કર્યું છે એની નોંધ આગળ કરીશું આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીઝમાં દીવ માટે ઘણોજ આગ્રહ બતાવતા ઉલ્લેખ મુખ્ય છે. પ્રો. કોમિ.એ. પૃ. ૨૯૩ નોંધ.માં કોમેન્ટરીઝ–એ જ. પૃ. ૨૪માથી ઉતારો લીધો છે.

ડોગો દ સેક્વીરા (Diogo Lopes De Sequiera)ની ગવર્નર તરીકે સત્તા ૧૫૨૧ સુધી રહી એના પછી ડોર્ટે દ મેન્ઝીઝ (Durrte De Menzes), ડી વાસ્કો દ ગામા (D Vasco Da Grma) અને હેન્રિક મેન્ઝીઝ (Henrique De Meneses)ની સત્તાઓ ૧૫૨૬ સુધી રહી પરંતુ આમાનો એક આલ્બુકર્ક જેટલો પ્રભાવશાળી નહોતો હિંદમા પોર્તુગીઝ સત્તાનો ખરો પાયો આલ્બુકર્કે જ નાખ્યો[૧૭]

ગૂજરાત અને પોર્તુગલના રાજદૂતો

ઈ સ ૧૫૧૨મા આલ્બુકર્ક ગોવામા પોતાના પગ મજબૂત કર્યાં પછી પોર્તુગલના રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગૂજરાતી બંદરો માટે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહના દરબારમા એનચી મોકલવાનું નક્કી કર્યું એણે ટ્રિસ્ટો ડેગા (Tristao Dega)ને સુલતાન માટે ભેટો આપીને મોકલ્યો મૈત્રીની શરતોમા મુખ્ય દીવમા કિલ્લો બાધવા માટે પરવાનગી માગી હતી અને પોર્તુગાલના રાજાની રક્ષિત પ્રજાના જાનમાલના રક્ષણ માટે એની જરૂર છે એમ જણાવ્યુ હતુ પરંતુ એથી વધારે વિચિત્ર વાત તો એ હતી કે ગૂજરાતના વેપારીઓ પોતાનો બધો દરિયાઈ વેપાર ગોવા મારફતે જ કરે, એટલે કે ગૂજરાતી વહાણ બીજા કોઈ પરદેશી બંદરે સીધુ ન જઈ શકે એથી પણ વધારે વિચિત્ર વાત તો એ હતી કે ગૂજરાતના વહાણવટીઓને જે માલ જોઈતો હોય તે બધો ગોવામાથી જ ખરીદે થાય ગૂજરાતના રાજાએ પોર્તુગીઝોના શત્રુ ગણાતા તુર્કો અને ઇજિપ્તના લોકોને પોતાના રાજ્યમા ન પેસવા દેવા એ પણ એક શરત હતી[૧૮] આ વખતે દીવના ગૂજરાતી નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝે પણ એક રાજદૂત આલ્બુકર્ક પાસે મોકલ્યો હતો આલ્બુકર્કે એ તકનો લાભ લઈ એ દૂતને પોર્તુગીઝોના બળ અને સાધનોનો સારો ખ્યાલ આવે તે માટે ગોવામા કરેલી વ્યવસ્થા બતાવવા માડી અને દૂતને આંજી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો એને કિલ્લાની મજબૂતીનો, તોપો વગેરે સરંજામનો, યુદ્ધને માટે તૈયાર કરેલા ઘોડાના દળો, બંદૂકધારી અને ભાલાવાળાઓના લશ્કરનો મોટા દેખાવો કરીને સારો ખ્યાલ આપ્યો ગોવામા ખરીદ કરેલ માણસ-પશુઓના કે ઉતારો-રક્ષણ માટે હથિયાર વાપરવાની તાલીમ લઈ તૈયાર થતો એટલે લશ્કરનો સારો દેખાવ કરી શકાયો ગોવાની પાસે આવેલા બીજાપુરના સુલતાનનો એક કિલ્લો એણે કેવો તોડી પાડ્યો હતો તે દૂતને ખાસ બતાવ્યો,

---

૧૭ Whiteway Rise of Portuguese Power in India એમા માત્ર ડિઓગો લોપ્સ દ સેક્વીરા બતાવી હતી

૧૮ કોમેન્ટરીઝમાથી પ્રો કોમિસેરિયેટની નોંધ, પૃ ૨૯૩

અને કિલ્લાનો નાશ કેવો ભારે કર્યો છે તે ઝીણવટથી બતાવ્યું. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે આ દૂત મલીક અયાઝને કહી શકે કે પોર્ટુગીઝો કેવા બળવાન છે અને દીવનો કિલ્લો ગમે તેવો હશે તોપણ તે ટકી શકશે નહિ અને પોર્ટુગલના રાજાનો હુકમ થાય તો ગમે તેવો કિલ્લો સર કરી શકીએ.[૧૯]

દીવ પાસે અયાઝ અને આલ્બુકર્ક મળ્યા

ઈ. સ. ૧૫૧૩માં એડનથી પાછા ફરતાં આલ્બુકર્કે દીવ આવીને મલીક અયાઝને મળવાનો વિચાર કર્યો, અને પોતાના મોટા નૌકાકાફલા સાથે દીવ આવી પહોંચ્યો. અયાઝના ચરિત્રમાં આગળ જોઈ ગયા તેમ એ એક અનુભવી અને રાજદ્વારી કુનેહવાળો પુરુષ હતો, અને રાજાને શોભે એવી મહેમાનગીરી કરવામાં ખર્ચનો હિસાબ ગણતો નહિ, તેમજ સામા ઉપર અસર કરે એવો વિવેક પણ દર્શાવતો. એણે આલ્બુકર્કનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને એને તથા અમલદારોને સારી ભેટો આપી. આલ્બુકર્કને મળવા અયાઝ એના વહાણ ઉપર ગયો અને બન્ને જણાએ એ વખતે તો સામાન્ય વાતો જ કરી. દીવ પાસે પોર્ટુગીઝ કાફલો છ દિવસ રહ્યો એમા એણે વહાણોની મરામત કરી અને આગળ જવા માટેની સામગ્રી પણ લીધી. માલનું ભરેલું એન્કસોબ્રીગસ (Enxobregas) નામનું વહાણ ફર્નાઓ માર્ટિન એવાન્ઝેલ્હો (Fernao Marting Evangelho)ની દેખરેખ નીચે દીવમાં રાખ્યું અને એનો માલ ત્યાં વેચવાની અને એના ફિરંગી અમલદારની દેખરેખ રાખવાની અયાઝને ભલામણ કરી મૈત્રીનો સંબંધ જાળવી આલ્બુકર્ક ગોવા પાછો ફર્યો.[૨૦]

પોર્ટુગલના અને ગૂજરાતના રાજદૂતોએ આલ્બુકર્કને આપેલો હેવાલ

આલ્બુકર્કનો કાફલો રોયલ બંદરે આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેલો ટ્રિસ્ટો ડેગા નામનો એનો દૂત બે દિવસ ઉપર ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો અને સાથે મલીક ગોપીનો આલ્બુકર્ક ઉપરનો પત્ર પણ લાવ્યો હતો. એણે આલ્બુકર્કને ગૂજરાતની બધી હકીકત કહી અને એ જ્યારે ખંભાત પહોંચ્યો હતો ત્યારે જ એને ખબર

૧૯: એ જ પૃ. ૨૯૪. વ્હાઇટવેનું Rise of Portuguese Power in India અને Dauversનું Portuguese in India એ બે પોર્ટુગીઝોના હિંદ સાથેના સબંધ માટે સારા ગ્રંથો છે. પરતુ એ ગોવાને કેન્દ્રમાં રાખીને ત્યાંના રાજકારણને મહત્ત્વ આપી લખેલા છે એટલે ગૂજરાત માટે બહુ વિગત મળતી નથી. પરંતુ કોમેન્ટરીઝમાંથી એવા ઉલ્લેખો પ્રો. કોમિ.એ સારા નોંધેલા છે અને એ દૃષ્ટિએ આલ્બુકર્કનો સમય એમણે ઠીક નોંધ્યો છે.

૨૦: પ્રો. કોમિ.નો ગુ. ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૪-૯૫.

મળ્યા હતા કે સુલતાન મુઝફ્ફર એ વખતે માળવામાં મોટું લશ્કર લઈને ગયો હતો એ કારણથી એને એ સમયના પાટનગર ચાંપાનેરમાં રોકાવું પડ્યું હતું સુલતાનના આવ્યા પછી એણે આલ્બુકર્કના કાગળ પેશ કર્યા હતા અને સુલતાને એમાં કોઈ ખાસ રસ બતાવ્યો ન હતો દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની સુલતાને ના પાડી હતી, અને એને બદલે બીજા બંદરોમાં જગ્યા આપવા માટે કહ્યું હતું, પરંતુ ફ્રિગ્ટો ડેગાએ એ વાત આલ્બુકર્કની રજા વગર કબૂલ કરવાની ના પાડી હતી તુર્કો અને ઇજિપ્તના લોકોને ગુજરાતમાં ન પેસવા દેવા માટે સુલતાને કબૂલ કર્યું હતું વધારામાં એણે કહ્યું કે મલીક ગોપી પાસેથી મને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે દીવમાં તમારો પગપેસારો કરવાની વિરુદ્ધમાં મલીક અયાઝ જ મુખ્ય છે[21] આ ફ્રિગ્ટો ડેગા સાથે આવેલા ગુજરાતના સુલતાનના દૂતોને પણ અહીં આલ્બુકર્કે મુલાકાત આપી એણે ગુજરાતના વેપારીઓને મલાકામાં વેપારની છૂટ કરી આપવા માટે તથા એ બાજુ જતા વહાણોની સલામતી માટે વિનંતિ કરી ગુજરાતને પોર્ટુગીઝ સાથે મૈત્રીના સંબંધો હતા ત્યારે ફિરંગીઓએ પકડેલા ગુજરાતના વહાણો પાછું માગ્યું આલ્બુકર્કે એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે પોર્ટુગીઝોએ ગુજરાત સાથે કદી લડાઈ કરી નથી, એના બંદરના ગામો બાળ્યા નથી તેમજ કિલ્લાઓ ઉપર તોપમારો કર્યો નથી એ બાબતની સુલતાને ખાતરી રાખવી પરંતુ જો ગુજરાતી વહાણોને કોઈ ન માન પકડાયું હોય તો પોર્ટુગીઝના શત્રુઓ—ખાસ કરીને મલાકાના અને હોરમઝના સત્તાધીશોને ગુજરાતીઓએ મદદ કરી હશે તે કારણ હોવું જોઈએ એ રાજ્યોને ગુજરાતના સુલતાને હથિયાર અને માણસોથી ભરેલા વહાણો મોકલાવેલાં છે[22] મલીક ગોપીનો એક પત્રમાં આલ્બુકર્કે ખાસ આભાર માન્યો અને પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીનું સગપણ બતાવવા માટે બદલો વાળી આપવાની આશા પણ વ્યક્ત કરી ગુજરાતના પકડેલા વહાણને કોચીનમાં મરામત કરી દૂત સાથે પાછું મોકલવા જણાવ્યું દૂતે આ હકીકત સુલતાનને લખી જણાવી અને પોતે વહાણ સાથે પોર્ટુગીઝ કાફલાના રક્ષણ તળે ગોવા થઈ ખંભાત આવ્યા[23]

દીવમાં કિલ્લો બાંધવા માટે અયાઝનો વિરોધ

હવે આલ્બુકર્કે દીવમાં મૂકેલા વહાણનો માલ વેચવા જે કોઠી માટે મચેન્ઝેલ્ટો નામનો ફિરંગી રાખેલો એના સમાચાર આવતા આ માણસને

૨૧ એજ પૃ ૨૬૫.
૨૨ એજ પૃ ૨૬૬
૨૩ એજ પૃ ૨૬૬ કોમેન્ટરીઝ નો ૪ પૃ ૬૦-૬૧માંથી લીધેલી નોંધ

ગૂજરાતની રાજદ્વારી બાતમીઓ લખી મોકલવાનો પણ ખાનગી હુકમ હતો. એણે આલ્બુકર્કને લખ્યું કે કેરોના કાજી (ઇજિપ્ત) તરફથી ગૂજરાત અને બીજાપુરના સુલતાનો માટે કિંમતી ભેટો લઇ એક વહાણ મોકલ્યું હતું તે દીવ આવી પહોંચ્યુ છે;[૨૪] કાજીએ શુભેચ્છાઓ પાઠવી ખ્રિસ્તીઓ સામે લડાઈ ચાલુ રાખવા જણાવ્યુ છે. એડનના રાજાએ દીવમાં રહેતી પોતાની પ્રજાને સ્વદેશ પાછા ફરવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો, કારણ પોર્ટુગીઝો એડન ઉપર હુમલો કરશે એવી એને ભ્રાન્તિ પેઠી હતી. આ બધા સમાચારો કરતા આલ્બુકર્કને વધારે ઉદ્વેગ કરાવે એવા સમાચાર તો એ હતા કે અયાઝ દીવ અને પોર્ટુગીઝોના સંબંધે ચર્ચા કરવા જાતે સુલતાનને મળવા ગયો હતો, અને સુલતાન તથા એના મુખ્ય અમલદારોને પોતાની તરફેણના કરી લેવા માટે સારા પ્રમાણમાં સોનુ, રૂપુ, ઝવેરાત, કિમતી કાપડ તથા બસ્સેં સારા ઘોડા પણ ભેટ આપવા માટે લઈ ગયો હતો. આલ્બુકર્કે અયાઝને એક વખતે ભેટ આપેલી તલવાર પણ સુલતાનને નજર કરવા માટે એ લઈ ગયો હતો. અયાઝની આ મુલાકાતની અસરનો સામનો કરવા અને પોતાની માંગણી સબળ રીતે રજૂ કરવા આલ્બુકર્કે એક દૂતમંડળ ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલવાનો આ વખતે નિશ્ચય કર્યો.[૨૫]

નવા ગવર્નર લોપ્સનો દીવ માટે પ્રયાસ

પરંતુ આ સમયે ઈ. સ. ૧૫૧૫માં પોર્ટુગલના રાજાએ આલ્બુકર્કને પાછો બોલાવી લીધો અને પોર્ટુગીઝ સત્તાના ઇતિહાસમાં એક બળવાન કુનેહવાળા તથા દૂરદેશી સત્તાધીશના વહીવટનો હવે અંત આવ્યો. એની જગ્યાએ લોપો સોર્સને ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો અને એને ત્રણ વર્ષ રાખી ૧૫૧૮માં ડિઓગો લોપ્સ દ સેક્વીરાને મોકલ્યો. આ ગવર્નરને રાજાનો ખાસ હુકમ હતો કે દીવમા કિલ્લો બાધવો.[૨૬] એનુ કારણ એમની માન્યતા પ્રમાણે એવું હતુ કે જ્યાંસુધી દીવ મુસલમાન સત્તા નીચે હોય ત્યાસુધી પોર્ટુગલના ખાસ શત્રુઓ—તુર્કોનો પગપેસારો હિંદમા રહ્યા કરશે. આમાં બીજું કારણ એ પણ હતું કે ગૂજરાતી છીંટોનો મોટો વેપાર મલાકા તથા પૂર્વના દેશો સાથે હતો તેનું મહત્ત્વ પોર્ટુગીઝોને બહુ હતું.[૨૭] આ કારણથી ઈ. સ. ૧૫૨૦માં હોરમઝથી પાછા ફરતા

૨૪· એ જ. પૃ ૨૯૬-કોમેન્ટરીઝમાથી નોંધ.

૨૫· એ જ. પૃ. ૨૯૭-કોમેન્ટરીઝમા વૉ. ૪. પૃ-૭૫-૭૭માંથી નોંધ.

૨૬: Whiteway· Rise of Protuguese Power in India.૧૯૧-૯૨ પૃ.૧૮૯-૧૯૦માં લોપો સોર્સ ગવર્નર તરીકે કેમ ન ફાવ્યો તેનાં કારણો આપેલા છે.

૨૭: એ જ. પૃ. ૧૯૧

ડિઓગો લોપસ દીવ ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી આવ્યો આ વખતે મલીક અયાઝે ખૂબ હોશિયારી બતાવી અને એક બાજુ ગવર્નરની સારી મહેમાનગીરી કરી બીજી બાજુ પોતે દીવના રક્ષણ માટે તૈયાર અને જાગ્રત છે એવો ખ્યાલ એને આપ્યો આ કારણથી કાઇ પણ કર્યા વિના ગવર્નર ગોના તરફ સિધાવ્યો ગવર્નર સાથેની વાતચીતમાથી અયાઝ એટલુ તો પામી ગયો કે દીવ ઉપર કોઇ કાળે ભય ઝઝૂમે છે આ બાબતમા વળી ખાતરી મેળવવા માટે અયાઝે ગવર્નર સાથે દૂત તરીકે મીરા અલી નામના એક કાણા પણ હોશિયાર માણસને મોકલ્યો એની બાતમી ઉપરથી પણ પોર્ટુગીઝોની દાનતની ખબર પડી અને દીવ બંદરને તોપો વગેરેથી મજબૂત કરી મજબૂત રીતે રક્ષણ થઇ શકે એવી બધી તૈયારી કરવામા આવી[૨૮]

દીવ ઉપર લોપ્સની ચઢાઈનુ શૂન્ય પરિણામ

જ્યારે વાટાઘાટોનુ કાંઇ પરિણામ ન આવ્યુ ત્યારે ઈ સ ૧૫૨૧ના ફેબ્રુઆરી ની ૯મી તારીખે ડિઓગો લોપ્સ લડવાના ઇરાદાથી ૪૨ વહાણોનો કાફલો લઇને દીવ પાસે આવ્યો એમા ૨૦૦૦ યુરોપિયનો અને ૧૮૦૦ દેશી લડવૈયા હતા આમ છતા પણ મલીક અયાઝે રક્ષણ માટેની કરેલી તૈયારીઓ જોઇને ડિઓગો લોપ્સના લશ્કરી સલાહકારોએ યુદ્ધ કરવાની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો અને પોતાનો એક માણસ દીવમા ઉતારી ગવર્નર હોરમઝ તરફ ચાલ્યો ગયો દીવમા વેપાર માટે એક પોર્ટુગીઝ અમલદાર રાખેલો હતો તેને પાછો લાવવા લોપ્સે ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાને દીવ મોકલ્યો આ માણસ પહેલા મુઝફ્ફરશાહના દરબારમા આલ્બુકર્કના દૂત તરીકે ગયો હતો અને રાતા સમુદ્રમા એનો નૌકાસરદાર હતો આ ફર્નાન્ડીઝ એને સોંપેલા કાર્યમા સફળ તો થયો, પરંતુ અયાઝને એ કાર્ય શત્રુતા જેવુ લાગ્યુ આ કારણથી ગુજરાતી હલકા વહાણોનો કાફલો લઈ આગા મુહમ્મદે ફર્નાન્ડીઝ દ બેજાના વહાણો ઉપર હુમલો કર્યો પોર્ટુગીઝોને લાગ્યુ કે ગુજરાતની તોપો જોકે લોખડની હતી છતા ઝડપથી ફૂટી શકતી હતી અને એનો દારૂગોળો અને મારો અસરકારક હતા આ કારણથી દોરડા કાપી ફર્નાન્ડીઝ ભાગ્યો અને લોપ્સ પછી દરેક દિવસે હોરમઝ પહોંચી ગયો, અને ગવર્નરે ભેગુ કરેલુ મોટુ નૌકાદળ વિખેરી નાખીને જુદે જુદે સ્થળે મોકલાવી દીધુ[૨૯]

---

૨૮ એજ પૃ ૧૯૨

૨૯ Whiteway Rise of Portuguese Power in India, પૃ ૧૯૭

નાસીપાસ થયેલા લોપ્સે ફર્નાન્ડીઝને કાફલો લઈ દીવ ફરી મોકલ્યો અને ગૂજરાતના કાફલાએ એને નસાડી મૂક્યો

એ જ વર્ષ (૧૫૨૧)ના ઑગસ્ટની ૨૦મીએ લોપ્સે દીવ આગળ નાસીપાસ થયો તે કારણથી ફર્નાન્ડીઝ દ એન્જાને ચાર વહાણો આપીને ગૂજરાતને કિનારે નિરીક્ષણ કરવા અને દીવ ઉપર હુમલો કરવા ફરીથી મોકલ્યો. એણે એક ઇરાદો એવો પણ સેવ્યો હતો કે મુઝફ્ફરાબાદ-જેને આજે સૌરાષ્ટ્રને કિનારે જાફરાબાદ નામે ઓળખવામાં આવે છે-સર કરીને ત્યાં કિલ્લો બાંધવો.[30] ફર્નાન્ડીઝનું એક વહાણ દીવની પાસેના સમુદ્રમાં ગાતા સમુદ્ર તરફ જતુ એક ગૂજરાતનું વહાણ લૂંટતું હતું. આ વખતે સાવચેતી રાખી રહેલા આગા મુહમ્મદના ગૂજરાતી કાફલાએ હુમલો કરી તોપમારો કરીને પોર્ટુગીઝ વહાણને ડુબાડયુ, લૂંટાતા વહાણને છોડાવ્યુ, અને ૨૫ પોર્ટુગીઝોને કેદ પકડ્યા. દ એન્જાનાં બીજાં વહાણો ઉપર પણ હુમલા કરવામાં આવ્યા અને એમાં ભાગફોડ કરી નુકસાન પહોંચાડયું. દ એન્જાનું પોતાનુ માત્ર એક વહાણ વાગેલી ગોળીથી થયેલા કાણાને પૂરીને બચી ગયુ ડિઓગો લોપ્સ હવે પોતાનો કાફલો લઈ મુઝફ્ફરાબાદ લેવા આવતો હતો તેની ખબર પણ અયાઝના જાસૂસોએ પહોંચાડી દીધી હતી. પોર્ટુગીઝોએ પકડેલા મુસલમાનો એમની ગુલામી કરતાં મરણ વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે એરિસ ડોરિયાની સરદારી નીચે દારૂગોળો અને સરંજામ ભરેલું એક વહાણ હતું તેને આગ લગાડી અને વહાણ સાથે બધા નાશ પામ્યા.[31] આ તરફ ગૂજરાતના બંદરોએ પૂરેપૂરી સાવચેતીનાં પગલાં લેવાઈ ગયાં હતાં અને ડિઓગો લોપ્સ હતાશ થઈ, દીવ કે મુઝફ્ફરાબાદમાં કિલ્લા કરવાનો મનસૂબો છોડી દઈ પાછો ચેવલ તરફ ચાલ્યો ગયો. ચેવલમાં બુરહાન નિઝામશાહે પોર્ટુગીઝોને કિલ્લો બાંધવાની રજા આપી હતી અને આબ્બુકર્કે પણ એ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. મલીક અયાઝનો વિચાર ફિરંગીઓને નજીકમાં પણ ન આવવા દેવાના હતો અને એણે આગા મુહમ્મદને ગૂજરાતી કાફલો આપી ચેવલ તરફ યુદ્ધ માટે મોકલ્યો.[32] આ યુદ્ધમાં સામસામી કેટલીક ખુવારી થઈ, પરંતુ ડિઓગો લોપ્સ અપ્રિય થઈ ગયો હતો અને એની જગ્યાએ બીજો ગવર્નર આવવાના સમાચાર

૩૦: એ જ. પૃ. ૧૯૩-૯૪.

૩૧: એ જ. પૃ. ૧૯૪. પોર્ટુગીઝો પકડાયેલા મુસલમાનો ઉપર એટલો બધો જુલ્મ કરતા કે કેદીઓ મરવાનું વધુ પસંદ કરતા.

૩૨: એ જ. પૃ. ૧૯૪-૯૫. આગા મુહમ્મદ આપે છે તે સમાચારથી પોર્ટુગીઝ કાફલામાં ભારે ભયની લાગણી ફેલાઈ હતી.

મળ્યા હતા, એટલે એ ફર્નાન્ડીઝ દ એજાને સરદારી સોંપી કોચીન ગયો. પોર્તુગીઝોનો સરંજામ ખૂટી પડયો હતો અને એ વખતે દ એજા પણ લડાઈમાં માર્યો ગયો.³³ આમ પોર્તુગાલીઝોને નૌકાયુદ્ધ તથા રાજદ્વારી કુનેહમાં હરાવનાર ગૂજરાતનો મીરબહર નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ ઈ. સ. ૧૫૨૨માં મરણ પામ્યો. એના પછી ગૂજરાતી નૌકાદળના ખ્યાતિ અને બળ પહેલાં જેટલાં રહ્યાં નહિ.

મલીક અયાઝ જેવા, રાજ્યમાં મોટી લાગવગ ધરાવતા અમીરોનું પોર્તુગીઝો તરફનું વલણ અને દીવ માટે એ પોતે સુલતાનના દરબારમાં ચર્ચા કરવા ગયો છે એવા સમાચાર આલ્બુકર્કને મળતા એણે પણ સુલતાન સાથે મૈત્રીની વાટાઘાટ કરવા માટે એલચીઓ મોકલવા નિશ્ચય કર્યો એ ઉલ્લેખ ઉપર કરી ગયા. મલીક ગોપીના પોતાના તરફના વલણને લીધે આલ્બુકર્કને આ વાટાઘાટોમાં શ્રદ્ધા હતી. પોર્તુગાલીઝો હિંદ સાથેના સંબંધમાં આ એલચીની વાટાઘાટોનું મહત્ત્વ ઘણું હતું અને ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ વાત રસમય હોવાથી એનું વર્ણન કરી લઈએ. તે સાથે મલીક ગોપીએ મુઝફ્ફરશાહના અમલમાં રાજકારણમાં ભજવેલો ભાગ અને એ સમયમાં મોટી પદવી ધારણ કરી રહેલા એ હિંદુ અમીરનું ચરિત્ર પણ જોઈએ.

આલ્બુકર્કે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના દરબારમાં મોકલેલું એલચીમંડળ

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આ એલચીમંડળના નેતાઓમાં પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ દ એજાને પસંદ કર્યો હતો અને એની સાથે જેમ્સ ટેક્સીરા (James Teixeira)ને પણ મોકલ્યો હતો. આ મંડળ સાથે એણે ગૂજરાતના સુલતાનને નજર કરવા માટે આ પ્રમાણે કિંમતી ભેટો મોકલાવી હતી. ચિત્રામણવાળો (enamelled) સોનાનો ગળાનો પટો, સોનેરી મીનાકારી નકશીદાર મ્યાનવાળી એક કટાર, કાળી મખમલ, ઈરાની આરીભરતનો લીલા રંગનો તાકો, બે તાકા ચિનાઈ કાપડના, ઓપ ચડાવેલી ગિંડી, અને બાદશાહી ખાણામાં શોભે એવા ચાંદીના વાસણો. આ ઉપરાંત રાજદ્વારી એલચીને શોભે એટલા માટે સાજ સજ્જ કરેલા વીસ ઘોડા પણ સાથે મોકલ્યા હતા. આ એલચીઓએ કેવું વર્તન રાખવું વગેરે સૂચનાઓ લખીને આપી હતી, અને દરબારમાં આગળથી સમાચાર આપવા માટે બે દૂત ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. એકનું નામ પેરો ક્વીમેડો (Paro Queimado) હતું, અને બીજો ગણપતિ નામનો ગૂજરાતી ભાષા સારી રીતે સમજનારો

૩૩. એજ પૃ. ૧૯૫ એના પછી મલ્કાની સરદારી એન્ટોનિયો કોરિયાને મળી.

માણસ પણ હતો. આગળ જઈ આ એલચીમંડળને સગવડ મળે અને રાજધાની સુધીની મુસાફરી સલામત રીતે થાય તે માટે આ બે જણે વિનંતિ કરવાની હતી.[૩૪]

એલચીમંડળ સુરત ઊતર્યું—ગોપીનાથ મલીકને ત્યાં ઉતારો

ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ અને ટેક્સીરા તા. ૧૫ માર્ચ ૧૫૧૪ને રોજ સુરત પહોંચ્યા. આગળથી ખબર આપવા મોકલેલા દૂત રાજધાનીથી સુરત પાછા ફર્યા નહોતા, એટલે સુરત બંદરે ઊતરવા માટે મુત્સદ્દી દસ્તૂરખાનની રજા મેળવવી પડી. દસ્તૂરખાનને દરબારમાંથી આ લોકને સત્કારવાના સમાચાર મળી ગયા હતા, એટલે એણે ગોપીના ભાઇ મિયાંબાબુ[૩૫] (Miababu)ને ઘોડો લઇ એલચી-મંડળની સામે મોકલ્યો. ઉતારો પણ ગોપીના ઘરમાં જ આપવાનો હતો. ઊતર્યા પછી એલચીઓ દસ્તૂરખાન પથારીવશ હોવાથી એને ઘેર મળવા ગયા, અને એણે એમનો રેશમી પોશાક આપીને રીત પ્રમાણે સત્કાર કર્યો. અને થોડા દિવસ પછી બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે રાજધાની સુધી જવાની મુસાફરીની બધી સગવડ કરી એમને ઊપડવાનું કહેવડાવ્યુ. આ સમય દરમ્યાન અગાઉ મોકલેલો કનીમેડો સુરત આવી પહોંચ્યો અને એલચીઓને ચિંતામાં નાખે એવા સમાચાર કહ્યા કે મલીક ગોપી ઉપર હવે બાદશાહની મહેરબાની રહી નથી. આ સમાચારથી એલચીઓને મૂંઝવણ ઊભી થઇ, કારણ કે મલીક ગોપીને પૂછ્યા વિના કાંઇ પણ પગલું ન ભરવાનો આલ્બુકર્કનો એમને હુકમ હતો, એટલે આ રાજદૂતોએ પાઘડી ફેરવીને દસ્તૂરખાનને સંદેશો મોકલાવ્યો કે સુલતાન રજપૂતો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પાટણ તરફ ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા છે અને ગવર્નરનો હુકમ વર્ષાઋતુ પહેલાં ગોવા પાછા ફરવાનો છે એટલે હવે અમે આવતે વર્ષે ફરી આવીશું અને હાલ દરબારમાં જવાનું મુલતવી રાખવું ઠીક છે પરન્તુ દસ્તૂરખાન હોશિયાર માણસ હતો અને એલચીઓનો ઇરાદો પામી ગયો

૩૪: આ એલચીમંડળનું વર્ણન પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમાં બીજા ગ્રંથો કરતાં માત્ર કોમેન્ટરીઝમાં વિગતથી આપેલું છે અને પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે. આ એલચીઓ ખાતર એમણે આખું ૨૪મું પ્રકરણ લખેલું છે.

૩૫: ગોપીના ભાઈનું આ નામ હોય એમ મનાય નહિ મુસલમાન ઇલ્કાબ ધારવાના હિંદુ અમીરનું આ ઘરનું કે લોકપ્રિય નામ હોવું જોઇએ. સુરતમાં એ આ નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ હશે, એટલે પોર્ટુગીઝોએ એ નામ લખ્યું લાગે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટે પણ આ બાબત કાંઈ નોંધ કે ખુલાસો કર્યો નથી.

હતો, એટલે એણે ઉત્તરમા મિયાંમાણુ સાથે કહેવડાવ્યુ કે બધી તૈયારી સુલતાનના હુકમ પ્રમાણે થઇ ગઇ હોવાથી હવે મુસાફરી મુલતવી રાખવી તે ભયભરેલુ છે અને પોતે જો એમા સંમતિ આપે તો બાદશાહી કોપનો ભોગ બને, અને આ ફેરફાર માટે પણ બાદશાહની પરવાનગી મેળવવી પડે આ પ્રમાણે દઢતાનો ઉત્તર સાભળી એલચીઓ ઢીલા પડ્યા અને મુસાફરી મને-કમને પણ કરવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો [૩૬]

ચાપાનેર તરફ અને ત્યાંથી અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ

સુરતના મુત્સદ્દીએ એમના માટે રસ્તામા ઉતારા અને મુકામની ગોઠવણ કરી હતી, અને ત્રીસ બાણાવળીઓની ટુકડી એક માણસની સરદારી નીચે રક્ષણ માટે એમની સાથે મોકલી એલચીઓ તા ૨૮ માર્ચ ૧૫૧૪ને રોજ સુરતથી ઊપડી તા ૪ થી એપ્રિલે ચાપાનેર પહોચ્યા, અને ચાપાનેર નજીકના એક બગીચામા એમને ઉતારો મળ્યો રાત્રે આરામ કરી રીત પ્રમાણે સારા કપડા બદલીને એ લોકો મલીક ગોપીને મળવા માટે તૈયાર થયા ગોપીએ એમના ઉતારાની અને ખાવાપીવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી ફર્નાન્ડીઝે મલીક ગોપીને આલ્બુકર્કનો પત્ર તેમજ એને માટે મોકલેલી ખાસ ભેટ આપી ગોપીએ વાતમા એમને સમજાવ્યુ કે ફિરંગી ડેગાના ગયા પછી મલીક અયાઝે સુલતાનને ખાસ સમજાવ્યુ કે ફિરંગીઓને કોઇ પણ હિસાબે દીવમા કિલ્લો બાધવા જમીન ન આપવી, અને જો એ લોકો કિલ્લો બાધશે તો ભવિષ્યમા સલ્તનત જોખમમા આવી પડશે આ કારણથી સુલતાને દીવનુ રક્ષણ મજબૂત રીતે કર્યું છે અને હવે કોઇ પણ સત્તા એની સામે થઇ શકે તેમ નથી ગોપીએ બીજી કેટલીક સલાહ અને શિખામણ આપી અને સુલતાન હાલ અમદાવાદમા છે ત્યા જઇ વાત કરવા કહ્યુ એમની સાથે પોતાના ઘરનો એક માણસ ખાસ અમદાવાદ મોકલ્યો આ વખતે ખુદાવદખાન વઝીર હતો,[૩૭] એટલે સુરતથી સાથે આવેલા પોતાના મુખ્ય માણસો પોતાના આગમનની ખબર આપવા ફર્નાન્ડીઝે મોકલ્યો અમદાવાદ પહોચ્યા પછી બીજે દિવસે વઝીરે એલચીઓને પોતાને ઘેર ખાણુ આપ્યુ એમને સાથે લાવવા માટે ત્રીસ ઘોડેસવારો અને વાજા સાથે બીજા પાયદળથી સત્કાર કર્યો ફર્નાન્ડીઝે વઝીરને માટે ખાસ મોકલાવેલી

૩૬ એજ પ્ર ૨૪, પૃ ૩૦૨

૩૭ રશીદ ઉલ્મુલ્ક ખુદાવદખાન આની પોર્તુગીઝો આ પ્રમાણે જોડણી લખે છે Codamacad આ પ્રમાણે બધા દેશી નામોની વિચિત્ર જોડણીઓ કરેલી છે અમદાવાદ માટે Madoval લખે છે

ભેટો અને આલ્બુકર્કનો પત્ર પેશ કર્યો. વઝીરે એમને કહ્યું કે સુલતાન શિકારે ગયો છે અને આવશે ત્યારે તમારા આગમનની ખબર એમને પહોંચાડીશ.

અમદાવાદના બાદશાહી મહેલમાં મુલાકાત

સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે આ એલચીઓને પોતાના મહેલમાં[૩૮] મુલાકાત આપી, અને એલચીમંડળ સવારોની ટુકડી સાથે બાદશાહી મહેલમા આવી પહોંચ્યુ. સુલતાન પોતે એક[૩૯] પાટ ઉપર ગાદીએ બેઠો હતો અને બીજા દરબારીઓ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે બન્ને બાજુ ઊભા હતા. એલચી-ઓએ સાથે લાવેલી નજર ભેટ કરી પોર્ટુગીઝ રીત પ્રમાણે સુલતાનને નમન કર્યું અને સુલતાનના હાથને ચુંબન કર્યું. સુલતાને પણ એમના આગમન માટે ખુશી વ્યક્ત કરી. એ પછી ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આલ્બુકર્કે સુલતાન ઉપર લખેલો પત્ર પેશ કર્યો, અને અરબીમાં લખેલો હોવાથી સુલતાને જાતે જ વાંચ્યો. એલચીઓએ વિવેક દર્શાવી કહ્યું કે હિંદના ફિરંગી ગવર્નરે ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે પોર્ટુગલના રાજાનું આખુંયે નૌકાદળ સુલતાનની સેવામાં હાજર થશે. સુલતાને આ માટે એમનો આભાર માન્યો અને મુસાફરીમાં કાંઇ તકલીફ પડી હતી કે નહિ તે પૂછીને વિવેક કર્યો. આટલી વાતચીત પછી એક અમલદાર એમને બાજુના એક વંડાની અગાસી ઉપર લઇ ગયો અને જરીના આરીભરતના બે જભ્ભા એ બન્ને એલચીઓને પહેરાવ્યા અને એમની સાથેનાં બીજાં માણસોને રંગીન મખમલના જભ્ભા પહેરાવ્યા. આ પ્રમાણે વેશબદલો કરીને એ બધા ફરીથી સુલતાન પાસે આવ્યા અને દેશી રીત પ્રમાણે નમન કર્યું. એ પછી એમને ઉતારે જવા માટે અને બધી રાજદ્વારી કામકાજની વાતો વઝીર ખુદાવન્દખાનને કરવા માટે, એનો જલદીથી ઉકેલ લાવવાની ખાતરી આપીને કહેવામાં આવ્યું.

વઝીર ખુદાવંદખાન સાથે વાટાઘાટ

હવે આ રાજદાગી વાતચીત ખુદાવંદખાનના મહેલમા ખાણા પછી એલચીઓ અને વઝીર વચ્ચે શરૂ થઈ. ફર્નાન્ડીઝે કહ્યુ કે પોર્ટુગીઝ પ્રજા અને અગાગ વેપારના રક્ષણ માટે દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની ખાસ અગત્ય

---

૩૮ : મુઝફ્ફરશાહને કાંકરિયે આવેલો ઘટામંડળનો મહેલ પ્રિય હતો અને ત્યા જ એ હમેશ વાસ કરતો, ભદ્રના મહેલમાં નહિ. આ મુલાકાત પણ ત્યા જ થઇ હશે.

૩૯ : અહીં સુલતાન Low vota ઉપર બેઠો હતો એમ લખે છે. મને લાગે છે કે સોફા જેવું તે વખતે હોવાનો સંભવ નથી, એટલે પાટ ઉપર ગાદી તકિયાની બેઠક હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

છે અને તે માટે જમીનની માગણી કરવાનો માગ ખાસ મુદ્દો છે આ'નુ ફર્કની એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે દીવમા આ સગવડ થવાથી પોર્ટુગીઝોનો ગૂજરાત સાથેનો વેપાર ઘણો જ વધશે અને તેનાથી સુલતાનની જકાતની આવક એટલી વધશે ખુદાવદખાને આ માગણીના ઉત્તરમા કહ્યુ કે બાકર (Bacar)મા કિલ્લો બાધવા સિવાય બીજી કોઇ માગણી આજ સુધી આવેલી નથી અને ફિરંગી ડેગાની એ માગણી કબૂલ રાખવામા આવી કે[40] બાકરની જગ્યા વેપાર વધારવા માટે પૂરતી અને અનુકૂળ છે ફર્નાન્ડીઝે બાકરની જગ્યા બરોબર નથી અને મજબૂત કિલ્લા બધાય તથા લૂટ તોફાન વગેરેથી સલામતી રહે તે માટે પોતાની માગણી યોગ્ય છે એમ કહ્યુ મજબૂત કિલ્લા વિના પોર્ટુગીઝોને નુકસાન થયાના અનુભવો સિલોન, મલાકા અને કાલીકટમા થયેલા છે અને કિલ્લા બધાયા પછી દેશી સત્તાઓ સાથે શાતિના સબધ પણ રહેલા છે, એટલે દીવમા જો કિલ્લો બાધવાની રજા મળશે તો ગૂજરાતના રાજ્ય સાથે પણ સબધો મૈત્રી ભરેલા રહેશે વઝીર ખુદાવદખાને આ બધી ચર્ચા સુલતાન આગળ રજૂ કરીને યોગ્ય કરવા માટે ખાતરી આપી[41]

એલચીઓ સાથે વધુ ચર્ચા

આ પછી ત્રણ દિવસ વીત્યા બાદ સુલતાનની ઇચ્છા દરખાસ્તની ચર્ચા કરવા માટે વઝીર ખુદાવદખાને એલચીઓને રાત્રે ફરીથી બોલાવ્યા તથા કહ્યુ કે પોર્ટુગલના રાજાની સાથે મૈત્રીના સબધો ચાલુ રાખવા માટે તથા આ'મુકર્ક આ વિનતિ કરવા માટે એલચીઓ મોકલ્યા છે તે જોતા, સુલતાને ખુશી થઇને નીચે મુજબના સ્થળોએ કિલ્લો બાધવા માટે જમીન આપવા મરજી બતાવી છે ભરૂચ, સુરત, માહીમ, દુમસ અગર તો બાકર (Bacar) આ જગ્યાઓ માથી ગવર્નર કોઇ જગ્યા પસદ કરવી તે નક્કી કરીને કહેવુ જો ગવર્નરની મરજી આ કોઇ સ્થળ માટે ન હોય તો પછી એના અત કરણનો ઇરાદો શુદ્ધ નથી એમ જ માનવુ પડે ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આના ઉત્તરમા એ જ એ વાત ફરી કરી, અને દીવ સિવાય બીજા સ્થળ માટે કાઇ પણ કબૂલ કરવાની પોતાને સત્તા નથી એમ કહ્યુ પોર્ટુગીઝોને ગૂજરાતમા વેપારની છૂટ મળવાની રાખી તથા ગૂજરાતના વેપારને કેટલો લાભ થશે, વેપાર કેટલો વધશે અને વેપારી વહાણોની અવરજવર કેટલી સલામત રહેશે એ બધુ ફરી બાર-

[40] એજ પૃ ૨૪ પૃ ૩૪૫ આ Bacarના સ્થળનો પત્તો લાગતો નથી એને વલસાડ કહે છે તે બરાબર નથી અબિકા નદીની દક્ષિણે દાડીની પાસે એક બાગવ નામે સ્થળ છે તે નાનુ છે, એ જાણીતુ નથી આ માત્ર અનુમાન છે

[41] એજ પૃ ૩૦૩ ૩૦૪

પૂર્વક જણાવ્યું. બન્ને પક્ષો વચ્ચે બીજી વધારાની દલીલો પણ થઈ. ખુદાવંદખાને પૂછ્યું કે જો પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રહે તો એડન અને રાતા સમુદ્રનાં બંદરોએ જતાં ગૂજરાતી વહાણોને જો એમાં જાસૂસો ન હોય તો, ફિરંગીઓ કાંઈ હરકત કરશે? આના ઉત્તરમાં ફર્નાન્ડીઝે કહ્યું કે એ બાજુની સત્તાઓ પોર્ટુગલના શત્રુઓ છે અને ગૂજરાતી વહાણોએ એ બંદરોએ સફર કરવી તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મિત્રોના મિત્રોને મિત્ર તરીકે ગણવા અને મિત્રોના શત્રુઓને શત્રુ તરીકે ગણવા એ સાચી મૈત્રીનું લક્ષણ છે. આ સાંભળીને ખુદાવંદખાને કહ્યું કે જે સ્થળો સાથે ગૂજરાતનો વેપાર સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં ચાલે છે તે સ્થળોએ વહાણોની સફર શક્ય ન થાય તો પછી એવી મૈત્રીથી સુલતાન શો ફાયદો કાઢે! વળી આલ્બુકર્કે દીવ માટે જે માગણી કરી છે તે સ્થળ તો સુલતાને પોતાના ગુલામ મલીક અયાઝને આપી દીધેલું છે, એટલે સુલતાને કરેલી દરખાસ્ત જો તમને નામંજૂર હોય તો આ બાબતમાં વધુ કાંઈ ચર્ચા સુલતાન સાથે હવે થઈ શકે તેમ નથી. ફર્નાન્ડીઝે ચર્ચા આગળ ચલાવતાં કહ્યું કે ગૂજરાતીઓ મલાકા, પેગુ, માર્તાબાન, બંગાળ અને હોરમઝ સાથે વેપારથી કેમ સંતોષ ન માને અને પોર્ટુગલના શત્રુઓનાં એડન અને રાતા સમુદ્રનાં સ્થળો માટેનો આગ્રહ કેમ ન છોડી શકે! એ સ્થળોનો પોર્ટુગીઝો કબજો લઈ શત્રુની સત્તા નાબૂદ કરે એ પછી ગૂજરાતી વહાણો ત્યાં જઈ વેપાર કરી શકે છે. જો આ બાબત તમે સુલતાન પાસે વધારે ચર્ચા કરવા ન ઇચ્છો તો પછી અમારો પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જ છે અને આ બધો અહેવાલ આલ્બુકર્કને પેશ કરીશું.[૪૨]

એલચીઓની વિદાયગીરી—દીવના કિલ્લાની રજા ન મળી

આટલી વાટાઘાટ પછી ત્રણ દિવસ ગયા બાદ એલચીઓને રાજમહેલમાં સુલતાનની રજા લેવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. એ વખતે ફરીથી એમને માન અને પોશાકના ઝભ્ભા, કટારો અને કમરપટા આપવામાં આવ્યા, અને એમણે સુલતાનના હાથને ચુંબન કર્યું. સુલતાને કહ્યું કે વઝીર ખુદાવંદખાન તમને લેખિત દરખાસ્તો આપશે. એલચીઓ દરબારમાંથી ગયા પછી ખુદાવંદખાને દસ્તાવેજ સાથે કેટલીક ભેટો આપીને વિદાય કર્યા. ચાંપાનેરમાં રહેલો એક ગેંડો સુરત બંદરે મોકલાવી એમને ભેટ આપ્યો,[૪૩] કારણ કે ગેંડો એ

---

૪૨. એ જ. પૃ. ૩૦૪-૩૦૬. આ બધી ચર્ચા ઉપરથી સમજાશે કે હિંદમાં ગૂજરાતી નૌકા-કાફલો સર્વશ્રેષ્ઠ હોવા છતાં અને મલીક અયાઝ જેવો એને સ્થાપનાર મીરેબહર હોવા છતા સમુદ્ર ઉપર ફિરંગીઓનું વર્ચસ વધતું જતું હતું.

૪૩: ચાંપાનેરમાં સુલતાન મુજફ્ફરે આજના Zoo–જનાવરોના બાગને મળતો એક

યુરોપમા નવાઇનું પ્રાણી હતુ આ પ્રમાણે આ એલચીઓ પ-૨ દિવસ ગૂજરાતના પાટનગરમા રહી તા ૮મી મે ૧૫૧૪ને રોજ સુરત પહોચ્યા પરતુ આ વખતે ચોમાસાને લીધે દરિયો ખરાબ હોવાથી વર્ષાઋતુ એમને સુરતમા ગાળવી પડી સપ્ટેમ્બર માસમા દરિયો સુધરતા એલચીઓએ દસ્તૂરખાનને સફરની સગવડ કરી આપવા વિનતિ કરી, અને એમને (Columbas)નામના ત્રણ નાના વહાણો આપવામા આવ્યા એમા એમણે પોતાનો સામાન તથા ગેંડો ચડાવ્યો, અને સાડાપાચ માસ ગૂજરાતમા ગાળીને તા ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે એ લોકો ગોવા પહોચ્યા અહીં આલ્બુકર્ક એમના તરફના કાઇ સમાચાર આટલા વખતથી ન મળ્યા હોવાથી અને વર્ષાઋતુ પહેલા એ લોકો પાછા ન ફર્યા તેથી ગભરાયો હતો અને ગુસ્સે થયો હતો ફ્રાન્ડીઝે એને બધી વાત સમજાવી દીવમા કિલ્લાની જગ્યા આપવા સુલતાન રાજી નથી એનુ કારણ કહેતા જણાવ્યુ કે મલીક અયાઝે લાચો વેરીને સુલતાનની માનીતી બેગમ બીબી રાણીને પોતાના પક્ષમા લીધી છે અને એનુ જ ખાસ ચલણ છે બીબી રાણીની સત્તા વિશે આગળ વર્ણન કરી ગયા છીએ ૪૪

સુલતાને પોર્ટુગલના રાજાને ભેટ આપેલો ગેંડો

ગૂજરાતના સુલતાને ભેટ આપેલા ગેંડાની વાત પણ અહીં રસમય લાગશે આલ્બુકર્કે આ ગેંડો પોર્ટુગલના રાજા મેન્યુઅલ ૧લાને મોકલી આપ્યો, ૧૫૧૪મા જ એ લિસ્બન પહોચ્યો, અને ૧૫૧૭ સુધી રાજાના જનાવરોના બાગમા રહ્યો ૧૫૧૭ના ફેબ્રુઆરીમા રાજાએ હાથી અને ગેંડાની લડાઈ જોવાની ગોઠવણી કરી એમા ગેડાએ હાથી ઉપર હુમલો કરતા હાથી ચીસ પાડીને નાસી ગયો! એ પછી રાજાએ ગેંડો પોપ લીઓ દસમાને ભેટ મોકલાવ્યો, અને લિસ્બનથી ૧૫૧૭ના ઓક્ટોબરમા વહાણમા ઊપડી માર્સેલ્સ બંદરે આવ્યો ત્યા ફ્રાન્સિસ પહેલાને આ વિચિત્ર પ્રાણી જોવાનો લાભ મળ્યો ત્યાથી રોમ તરફ જતા ઇટલીના કિનારા પાસે વાવાઝોડામા વહાણ ડૂબી જતા ગેંડો અને સાથેના બધા માણસો નાશ પામ્યા, પરતુ ગેંડાનુ મૃત શરીર રસકાઠને કિનારે પહોચ્યુ હતું અને એમા મસાલો ભરીને પોપ પાસે લઈ જવામા આવ્યુ ૪૫

જગલી જનાવરોનો બાગ રાખ્યો હતો ત્યાથી આ ગેંડો મોકલ્યો હતો યુરોપમા આ ગેંડો અજાણ્યો હતો (વ્હાઈટવે પૃ ૧૫૧ નોધ ૨)

૪૪ એ જ પૃ ૩૦૬ ૩૦૭

૪૫ બારબોસાએ પણ આ ગેંડાનુ વર્ણન કર્યું છે એની મુસાફરીના અહેવાલનો અગ્રેજી તરજૂમો કરનાર એક હસવા જેવી ભૂલ કરી છે તેની નોધ પ્રો કોમિસેરિયેટે પૃ

આલ્બુકર્કની કૉમેંટરીઝમાં અમદાવાદ વગેરેનું વર્ણન

આ પ્રમાણે આલ્બુકર્કે ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેલા એલચી-મંડળનો વિગતવાર અને રસમય ઇતિહાસ છે, અને આલ્બુકર્કના પત્રોમાં ગૂજરાત માટે લખેલી કેટલીક હકીકતો પણ ટૂંકમાં જોવા જેવી છે. એ લખે છે કે 'ગૂજરાતના કિનારાની હદ પ્રભાસ પાટણથી માહીમ અને ચેવલ સુધી છે અને એની લંબાઈ ૧૩૦ લીગ છે. સુલતાન ચાળીસ વર્ષનો અને નરમ સ્વભાવનો છે. એની મુખ્ય રાણી હોશિયાર અને ખૂબ માનવાળી છે અને એ રજપૂતની પુત્રી છે, તથા બીબીરાણી નામે પ્રસિદ્ધ છે.એના સિવાય સુલતાનના જનાનામાં ૫૦૦ સ્ત્રીઓ છે. સુલતાનને બાજપક્ષીઓનો શોખ છે અને એની સાથે ૩૦૦ ઘોડેસવાર શિકારીઓ જાય છે. એ ઘણુંખરું અમદાવાદમાં રહે છે, કારણ કે એ શહેર ડુંગરોમાં વસતા રજપૂતોની નજદીક છે અને એને રજપૂતો સાથે હમેશાં લડવું પડે છે. ગૂજરાતનું પાટનગર (અમદાવાદ) એક લીગ લાંબું શહેર છે, ત્યા મોજશોખનાં બધાં સાધનો છે અને પાણી પણ સારું છે. શહેરનાં મકાનો મોટા મહેલો જેવાં છે અને ઘણાં સુંદર સ્થળો પણ શહેરમાં છે. આમ છતાં રાજ્યનો ખજાનો, લશ્કરી સરંજામ અને દારૂગોળો, તથા તોપખાનું ચાંપાનેરમાં રખાય છે. ત્યાં પર્વત ઉપર કિલ્લો (પાવાગઢ) છે અને ત્યાં વિશ્વાસુ અમીરો સારા લશ્કર સાથે રક્ષણ માટે રહે છે. સુલતાનનો મુખ્ય વઝીર ખુદાવંદખાન જાતનો તુર્ક છે. એ સુલતાનનો શિક્ષક હતો અને સુલતાન વાચતાં લખતાં એની પાસે શીખ્યો હતો.'[૪૬] ગૂજરાતીઓના દરિયાઇ વેપાર વગેરે માટે પણ લખ્યું છે એની નોંધ આગળ વહાણવટાના પ્રકરણમાં લઈશું.

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ફિરંગીઓ સાથે આટલો સંબંધ ધરાવનાર મલીક ગોપીનું ચરિત્ર જોઇએ. ગૂજરાતના સુલતાનોના સમયમાં હિંદુઓને ઊંચી પદવી નહોતી મળતી એ વાત ખરી નથી તેના ઉલ્લેખો ઉપર જોયા છે. પરંતુ સુલતાન મહમદ બેગડાના સમયમાં પ્રધાનમંડળમાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર આ ગોપી મલીકના ચરિત્રથી હિંદુઓને મોટી

૩૦૬મા લીધી છે. એ લખે છે કે "ગેંડા" શબ્દનો અર્થ લૉર્ડ સ્ટેનલીએ "ગોંડ જાતિની સ્ત્રી" એવો કર્યો છે!

૪૬: એ જ. પૃ. ૩૦૮. કૉમેન્ટરીઝમાં રજપૂતો સાથેની લડાઇઓનો ઉલ્લેખ છે તે ઈડર સાથેની લડાઇઓ છે. મુઝફ્ફરશાહની મુખ્ય બેગમ બીબીરાણી રજપૂત કન્યા છે એ પોર્ટુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી સમજાય છે. આ ઉલ્લેખ આપવા છતા પ્રો. કૉમિસેરિયેટ બીજી જગાએ એને સિંધના જામની પુત્રી કહે છે અને સિકંદરીમા એમ છે એવું લખે છે. પણ સિકંદરી ગુ. ભા. કે બેલીમાં એ બાબત જોવામા નથી આવી.

પદવીઓ મળતી હતી એટલુ તો સમજાય છે બેગડાના સમયમા રાયરાયાનો ઉલ્લેખ જોયો એ ।। અંતસમયમા મલીકગોપી લગભગ મુખ્ય પ્રધાન જેટલી સત્તા ધરાવતો હતો મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો એનો ખાસ ઉલ્લેખ કરતા નથી, અને મિરાતે સિકંદરીએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ મલીકની ચડતીને બદલે પડતીનો કિસ્સો છે છતા સમકાલીન પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોથી ગોપીમલીકનુ મહત્ત્વ નક્કી થઇ શકે છે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ હિંદુ અમીરનુ ચરિત્ર જરા વિગતથી જોઇ જવાની અગત્ય છે

પ્રધાનમંડળમા અગ્રગણ્ય મલીક ગોપીનાથ

એનુ નામ ગોપીનાથ છે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા એની ચડતી થઈ અને ભરૂચ તથા સુરતના દરોગા તથા મુત્સદ્દી (ગવર્નર) તરીકે એની નિમણૂક થઇ હતી મહમૂદ બેગડાના અંતસમયમા અમદાવાદના સારંગપુરને પોતાનું નામ આપનાર મલીક સારંગ અને ગોપીનાથ એ બેના હાથમા રાજ્યની બધી સત્તા હતી મુખ્ય પ્રધાનની પદવી એ સમયમા ગોપીનાથને મળેલી કે નહિ એ તવારીખો ઉપરથી નક્કી થતુ નથી, અને મુખ્ય વઝીરની પદવી તો મુસલમાન અમીરના હાથમા હોવાનો જ સંભવ છે, છતા પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોમા એને ખંભાતના રાજાનો અલગુઝલ (Alguazel) મુખ્ય પ્રધાન કહ્યો છે બેગડાના સમયમા સત્તા ઉપર રહેના પ્રધાનોના ઉલ્લેખ પાછળ કર્યા છે મુસલમાન તવારીખોમા મિરાતે સિકંદરી મલીકગોપીનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે મુઝફ્ફરશાહના સમયમા જ કરે છે, અને એ સુલતાનના શરૂઆતના વર્ષોમા જ એની કારકિર્દીનો અંત આવે છે, એટલે પોર્ટુગીઝ અહેવાલો પ્રમાણે બેગડાના સમયમા મલીક સારંગની સાથે એના મિત્ર તરીકે ગોપી ઊંચે ચડયો હશે[૪૭] અને મુઝફ્ફરશાહના પહેલા ત્રણેક વર્ષમા સારંગ અને ગોપીની સત્તા ખૂબ વધી ગઈ હતી, એ લોકો મ ાવે તેમ વર્તના અને ખુદ બાદશાહની પણ એમને બીક નહોતી એટલું તો મિરાતે સિકંદરી પણ લખે છે, એટલે કદાચ પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખો કહે કે એમ ગોપી મુખ્ય પ્રધાન નહિ તોપણ પ્રધાનમંડળમા બહુ ઊંચે સ્થાને તો હોવો જ જોઇએ પોર્ટુગીઝો એનુ નામ વિચિત્ર રીતે લખે છે Milocopim (Milogopin) મીલેગોપીન, Melecopi મેલેકોપી, Milecopi મીલેકોપી અને

૪૭ મહમૂદ બેગડાના સમયમા મલીક ગોપીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, છતા સિકંદરી ઉપરથી એનુ સ્થાન મોટુ હશે એમ સમજાય છે ગોપીનુ વિગતવાર વર્ણન તો સિકંદરી જ મુઝફ્ફરશાહના સમયમા લખે છે

Gopicaica–ગોપીકાકા(?) એવાં નામો મળે છે.[૪૮] વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા હિંદુ અમીરને લોકો ગોપીકાકા કહેતા હોય અને વેપારીઓના સંપર્કમાં આવતા આ ફિરંગીઓએ એવું નામ સાંભળ્યું હોય એ સંભવિત છે. સિકંદરી સ્પષ્ટ રીતે મલીક ગોપી કે કોપી–લખે છે જ્યારે તબકાત કોબી (Kobi) જુનારદાર લખે છે.[૪૯] એટલે આ બન્ને તવારીખકારો એ બ્રાહ્મણ હતો એટલું તો સ્પષ્ટ લખે છે. એણે ઈડરના રાવને છોડાવ્યો હતો એ ઉલ્લેખ પાછળ જોઇ ગયા એટલે મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમાં એની સત્તાનો ખ્યાલ પણ આવી શકે છે.

આ હિંદુ અમીર અને પ્રધાનનો ઇતિહાસ

આ હિંદુ અમીર કોણ અને ક્યાંનો વતની હતો એનો સ્પષ્ટ આધારભૂત ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ સુરતમાં એનું નામ આજે ચિરંજીવ છે અને એ શહેરને શણગારી રમ્ય બનાવવામાં ગોપીનાથનો બહુ મોટો હિસ્સો છે એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. સુરતમા એણે પોતાના નામથી ગોપીપરું વસાવ્યું તે આજ સુધી છે અને ગોપીતળાવ પણ બાંધેલું એ આજે ન હોવા છતાં એના ઘણા ઉલ્લેખો પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા મળે છે. એનું વર્ણન આગળ સુરતના વર્ણન સાથે કરીશું. પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોથી એટલું પણ લાગે છે કે મલીકગોપીનું ઘર સુરતમાં હતું અને એની દીકરી કે કોઈ સગી બાઈ ત્યાં રહેતી હતી એનો ઉલ્લેખ મોગલાઇમાં આવેલા મુસાફરોએ પણ કરેલો છે. વળી પોર્ટુગીઝ એલચીઓને સુરતમાં એના ઘરમાં ઉતારો આપેલો અને એનો ભાઇ મિયાંગાણુ એમનો સત્કાર કરવામાં રોકાયેલો એ ઉલ્લેખ પણ ઉપર જોયો. પરંતુ આટલા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છતાં મલીકગોપી અસલ સુરતનો વતની એમ સિદ્ધ થતું નથી. ચાંપાનેર, વડોદરા અને અમદાવાદમાં પણ એનાં ઘર હતાં, અને ચાંપાનેરની પાસે તથા અમદાવાદમાં પણ ગોપીપરાં હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે.[૫૦] એટલે ગોપીનાથનાં વતન અને જાતિને માટે નિર્ણય કરવો જરા મુશ્કેલ બને છે.

૪૮: આવી જોડણીવાળાં નામો પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોમાં છે. તેમાં Gopicaica એ નામ ઉપર પ્રો. કોમિસેરિયેટ નોંધમાં લખે છે કે પોર્ટુગીઝો ઘણાં નામોની વિચિત્ર જોડણી લખે છે. અને Gopicaica એ કદાચ જુદો ઇલ્કાબ હોય. પરતુ મને તો એ વૃદ્ધ પ્રધાનનું લોકપ્રિય ગુજરાતી નામ ગોપીકાકા ખરું લાગે છે. Caica એવા ઉચ્ચારણનો ઇલ્કાબ હોય એવું જાણવામાં નથી.

૪૯: સિકંદરીમાં બ્રાહ્મણ લખે છે. તબકાતે અકબરી જુનારદાર લખે છે તેનો અર્થ જનોઇવાળો એટલે બ્રાહ્મણ જ થાય છે.

૫૦: અમદાવાદના ગોપીપરાનો ઉલ્લેખ છે છતાં એનો આજે પત્તો લાગતો નથી.

સુરતમા એના સ્મરણો

સુરતમા ગોપીના નામના સ્મરણચિહ્નો છે તે ઉપરાંત કેટલાક યુરોપિયન મુસાફરોના સુરતના ઉલ્લેખો ઉપરથી પણ એ સુરતનો હતો એમ કોઈ કહેવા લલચાય છે ઈ સ ૧૬૨૩મા ગુજરાતમા આવેલો પીટ્રો ડીલા વાલે (Pietro Della Valle) એમા સર્વથી પહેલો ગણાય છે એ લખે છે કે ગોપીતળાવ સામાન્ય લોકવાયકા પ્રમાણે એક ખાનગી ધનવાન ગૃહસ્થે બાંધ્યુ છે સુરતનો ઉલ્લેખ કરતા એ લખે છે કે આ તળાવનો બાંધનાર આ શહેરનો હતો, અને આટલુ કરનાર ધનવાનની પુત્રી છેક ગરીબ દશામા આવી ગઈ છે તે શહેરને માટે શરમભરેલુ છે પરંતુ આ ઉલ્લેખ ગોપી પછી એંસી વર્ષ પછીનો ગણાય ઈ સ ૧૬૭૩મા ઓગિલ્બી લખે છે કે આ શહેરના રહેનારીએ મોટી રકમ ખર્ચીને આ તળાવ બંધાવ્યુ, જેથી એની પુત્રી ગરીબીમા આવી ગઈ અને શહેરના લોક એને મદદ કરતા નથી આ ઉલ્લેખ પણ બહુ પાછળનો કહેવાય પરંતુ ગોપીના મરણ પછી તુરત આવેલા (૧૫૧૫) બારબોસાએ સુરતનો ઉલ્લેખ કરતા માત્ર એટલું જ લખ્યુ છે કે અહીં મીલેકોક્વીય-(મલીકગોપી) નામે નાસ્તિક સત્તામા હતો અને એને ખંભાતના રાજાએ એને માટે ખરાબ વાતો સાંભળતા મારી નખાવ્યો છે, અને એ પોર્ટુગલનો મોટો મિત્ર હતો ડીલા વાલેએ બેરોસ (Barros)ના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ આપતા લખ્યુ છે કે મલીકગોપી બારોચ (Barocei)નો અને સુરતનો "લોર્ડ" હતો એનો અર્થ એ ગવર્નર હતો એટલો જ થાય, અને સુરતમા એ સત્તા ઉપર હતો ત્યારે એણે આ તળાવ બાંધેલું[૫૨] આલ્બુકર્કની કોમેન્ટરીમા તો એને જગાએ ગોપીને મુર (Moor) એટલે મુસલમાન કહ્યો છે એટલે આ વિરોધી ઉલ્લેખો કેવા છે તે સમજાશે[૫૩]

સુરતમા મલીક ગોપી માટે ચાલતી વાતો

આ પરદેશી ઉલ્લેખો ઉપરથી એ સુરતનો વતની હતો એમ તો સિદ્ધ

૫૨ પ્રો કોમિસેરિયેટે Studies in the History of Gujarat નામના પુસ્તકમા ગોપીતળાવ, ગોપીપરુ અને ગોપી મલીક માટે લખ્યુ છે તેમા ગોપીતળાવ માટે યુરોપિયન લેખકોના કથનો સાથે ખાસ વિગતથી લખ્યુ છે સુરત ગેઝેટિયરમા કેટલીક વિગતો છે તેની નોંધ પણ એમણે લીધી છે

૫૩ ગેર્મોકરીઅ એ ફ એફેન્સો ડી આલ્બુકર્ક vol III 245 અને vol IV 60-61 માથી પ્રો કોમિ એ Studies in the His of Guj પૃ ૧૦૨મા લીધેલી નોંધ એમા લખે છે કે "Melecopi (Malik Gopi) one of the principal Moors of the kingdom" Moors-મુર-એ શબ્દ ફિરંગીઓ મુસલમાન માટે વાપરે છે જ્યારે હિંદુઓ માટે Gentiles શબ્દ વાપરે છે ગોપીને માટે આ શબ્દ એમનુ અજ્ઞાન બતાવે છે

થતું નથી અને બારબોસા જેવા સમકાલીન, તથા ઇતિહાસલેખક ફેરીસના લખાણ ઉપરથી તો એ માત્ર સુરતનો ગવર્નર હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સુરતમાં પ્રચલિત ગૂજરાતી અને ઉર્દૂ લખાણોએ નોંધેલી પરંપરા પ્રમાણે પંદરમી સદીના અંતભાગમા ગોપીનાથ કે ગોપીનાયક નામે ધનવાન વેપારી હતો અને સુરતમાં વસીને એને શણગારીને ગોપીનાથે રાંદેરથી સારા મોટા વેપારીઓને સુરતમાં વસાવ્યા હતા. સુરત એ વખતે સામાન્ય શહેર હતું. મુઝફ્ફરશાહે એને મલીકનો ખિતાબ આપ્યો, અને એની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી. એ ઉપરથી સુરતમાં રાણીચકલું અને રાણીતળાવ પણ હતાં. સુરતનુ નામ સૂરજ (સૂર્ય) ઉપરથી હતું તે સુલતાનના આગ્રહથી સુરત રખાયું એવી અર્થહીન વાત પણ લોકો કહે છે. ગોપીનાથ સાથે ગોપીનાયક એવું નામ લખીને લોકવાયકા એને અનાવિલ બ્રાહ્મણ ઠરાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે તેને પણ કાંઈ આધાર નથી.[૫૩]

ગોપી મલીક નાગર હોવાની પરંપરા

આ ઉલ્લેખો અને લોકવાયકાઓ સાથે બીજી એક પરંપરા પણ નોંધપાત્ર છે અને એ વધારે સંભવિત લાગે છે. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ દિવેટિયા કુટુંબના ભોળાનાથ સારાભાઈના ચરિત્રમાં સારાભાઇએ લખેલી ઉર્દૂ નોંધને આધારે એમ સમજાય છે કે એમના કુટુંબના મોસાળ પક્ષમાં ઈ. સ. ૧૫૦૮માં એક ગોપીનાથ નામે મોટો માણસ થઇ ગયો અને મહમૂદ બેગડાના સમયમા એ ગોપી મલેક નામે ઓળખાતો હતો. એણે વડનગરથી વેપાર અર્થે ચાંપાનેરમાં વાસ કરેલો અને ચાંપાનેર તથા વડોદરામાં મકાનો બંધાવેલાં, તથા અમદાવાદમાં ગોપીપરું વસાવેલું. આમ વેપાર માટે ગોપીનાથ સુરતમાં પણ વસેલા એવી સુરતની પરંપરાને આ વાતથી ટેકો મળે છે. બેગડાના સમયમાં ગોપીનાથને ભરૂચ અને સુરતની સૂબાગીરી મળેલી એ વિદેશી ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે અને સુરત એ વખતે વધ્યું નથી એટલે સુરતમાં બાંધકામ કરી ધનવાન વેપારીઓને રાદેર વગેરે સ્થળોએથી સુરતમાં આકર્ષી, પોતાનો મોટો ઉદય સુરતમાં થયો અને સૂબાગીરી સાથે વેપાર પણ હતો તે કારણથી ગોપીએ પોતાનો મુખ્ય વસવાટ તેમજ ઘર તે સમયે સુરતમાં રાખ્યું હોય એ બની શકે. નાગર અને વેપાર એ બે વાતનો મેળ આજે જોકે કોઇને માનવામાં ન આવે, પરન્તુ વડનગર વેપારનું સ્થળ હતું અને ત્યાંના વતનીઓ ધનવાન વેપારીઓ હતા એ ઉલ્લેખ તવારીખકારોએ

૫૩: પ્રો. કોમિ. Studies in the His. Gujarat : પૃ. ૧૦૭

રાણા માગાએ વડનગર લૂટવા જવાના ઉલ્લેખ સાથે જ કર્યો છે તે પાછળ નાખ્યો છે એટલે ગોપીનાથ વેપાર માટે વડનગરથી નીકળ્યો હોય અને હોશિયારીથી ધનવાન બની ગજદરગાહમા પણ ઊચી પદવીએ પહોચ્યો હતો એમા કાઈ અસભવ નથી એના દાખના ગૂજરાતના ઇતિહાસમા પણ મળે છે આ બધુ જોતા ગોપીનાથ મલીક સુરતમા વસ્યો છતા અસલ વડનગરનો વતની અને નાગર હતો એમ માનવામા વાધો નથી[૫૪] અનાવિલ હોવાના મતવનો કાઈ આધાર નથી[૫૫]

ગોપીનો વૈભવ અને એનો નાચગાનનો શોખ

આ ગોપીનાથ નાચગાન અને મોજશોખ તથા ભારે દમદમા ભરેલી મિજબાનીઓ માટે જાણીતો હતો મિરાતે સિકદરી લખે છે કે એણે પોતાને ત્યા સુદર વારાગનાઓ ભેગી કરી હતી અને તેના નાચ તથા મિજબાની શોખથી કરતો હતો એમા ધાર નામની એક વારાગના તો ઘણી જ સુદર હતી નાચ અને મિજબાની હોય ત્યારે એના રગમા ગુનાસના એટલા ઢગના થતા કે નહેરમા કોઈને ગુનાબના ફૂલ મળતા નહિ એક વખત એક અહમદખાન નામનો ટાક સુલતાનનો સગો થતો હતો તે આ ધાર વારાગનાને જોયા વિના એની ઉપર મોહિત થયો હતો[૫૬]એ ગોપીનાથના રગમા એક નાચની મિજલસ વખતે એને જોવા માટે મશાલચીનો વેશ પહેરીને નિમત્રણ ન હોવા છતા ગયો આ વાતની ગોપીને જાણ થતા એને એણે માર મરાવ્યો, પણ વિવેકમા એણે કહ્યુ કે જો પહેલેથી ખબર મોકલાવી હોત તો તમને નિમત્રણ આપી માનથી બોલાવત ગોપીએ પાલખીમા અહમદખાનને ઘેર પહોચાડ્યો, પણ મારથી એનુ અવસાન થયુ અહમદખાનના સગાઓએ એ વાતની સુલતાનને ફરિયાદ કરી અને ગોપીનાથને એક રાત્રે રસ્તામા ઘેરી મારામારી કરી ઘાયલ કર્યો આ વાત મેટવાલ મલીકુલ્મુલ્ક[૫૭]

૫૪ ભોળાનાથ સારાભાઈના જીવનચરિત્રમા સારાભાઈની હકૂ નોધમા આ હકીકત છે અને મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમા દિવેટિયા કુટુબ અને ભોળાનાથ માટે લખતા આ નોધનો ઉપયોગ કર્યો છે

૫૫ ગોપીનાથનુ ગોપીનાયક કરી લીધુ એમ સમજાય છે જૂના ઉલ્લેખો તો બધા મલીક ગોપી નામના જ છે, ગોપીનાથ પણ નથી પણ સારાભાઈની નોધ ગોપીનાથ લખે છે એને અનાવિલ ઠરાવવા માટે નાથની જગાએ નાયક મૂક્યુ લાગે છે

૫૬ મિરાતે સિકદરી ગુ ભાષા અને બેલીના અગ્રેજી તરજૂમામા એ વિગતો આ પેલી છે ગુ ભા મા વારાગનાનુ નામ ધાર આપ્યુ છે, અગ્રેજીમા ધાસુ Dhāsū આપ્યુ છે (બેલી પૃ ૨૬૬)

૫૭ મલીકુલ્મુલ્કનુ નામ સિકદરીના ગુ ભા મા છે

બીજે દિવસે સુલતાનને કરી અને કહ્યું કે એને ખાસ કરી ઘા વાગ્યા નથી. મલીકસારંગ જે ગોપીનો મિત્ર હતો એણે કહ્યું કે ગોપી બ્રાહ્મણ છે અને રાજ્યનો ખેરખાહ છે એટલે એને કાંઇ થશે નહિ. પરન્તુ સુલતાનને લાગ્યું કે હવે આ છંછેડાયેલા સર્પને જીવતો રાખવો ઠીક નથી, તેથી એનું ઘરબાર લૂંટી લેવાનો હુકમ આપ્યો અને લૂટ કરી એને પકડીને દરબારમાં બાંધીને લાવવામા આવ્યો. ગોપીનાથે અરજ કરી કે "હું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છું અને તમારા પિતા સુલતાન મહમૂદશાહની કૃપાથી આ સ્થિતિએ આવ્યો હતો. એટલે જે હતું તે બધું સુલતાનનું જ હતું. પરન્તુ મારી પાસે એક સુંદર ગુલામ કન્યા હતી તેનો જોટો દુનિયામાં જડવો મુસ્કેલ છે. અને કેટલાંક અમૂલ્ય રત્નો હતાં; એ બધું સુલતાનને લાયક હતું, પરન્તુ હવે તો બધું લૂંટાઇ ગયુ છે." સુલતાનને આ શબ્દોની કશી અસર થઈ નહિ અને એણે આજ્ઞા કરી કે આ હિંદુથી મુસલમાનોને ઘણો ત્રાસ થયો છે માટે એને મારી નાંખવો." એ પછી એને કૂતરાને મોતે મારી નાખવામાં આવ્યો.[૫૮]

ગોપીનું ચારિત્ર્ય અને અયાઝ સાથે સરખામણી

આ પ્રમાણે આ સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ પ્રધાનના જીવનનો અંત આવ્યો. એણે સલ્તનતના રાજકારણમાં ભજવેલો ભાગ અને ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એનું ચારિત્ર્ય સમજાય એવું છે. એણે વેપારથી કે રાજ્યના વહીવટમાં બીજી રીતે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તોપણ એણે ધન વાપર્યું, એમ સુરતમાં એનાં સ્મરણચિહ્નોના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. તે સાથે પોતાના મોજ-શોખમાં પણ ખૂબ ધન ઉડાડ્યું હોય એમ લાગે છે. એની સત્તા અને ઉડાવ રીતે રહેવાની રીતથી મુસમમાનો એની અદેખાઈ કરતા હશે એમ પણ સિકંદરીના તથા બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ગોપી અને સારંગ એ બે વૃદ્ધ જૂના અમીરો સર્વોચ્ચ પદે કાયમ રહ્યા એનું કારણ એવું છે કે મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી કેટલાક અમીરો મુઝફ્ફરના નરમ સ્વભાવને લીધે ગાદીએ બેસાડવાની વિરુદ્ધ હતા.[૫૯] સમય આવ્યે અમીરોએ મુઝફ્ફરનો પક્ષ લીધો અને એ ઉપકારને વશ રહી મુઝફ્ફરે આ બન્નેની જોહુકમી તરફ આંખ આડા કાન કર્યા. બીજા મુસલમાન

૫૮: મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૪-૭. બેલી: પૃ. ૨૯૫-૯૭. ગોપીની નાચનારીનું વર્ણન સિકંદરીમાં ખૂબ ભભકાથી આપ્યું છે. પણ તે બેલી અને ગુ. ભા.કારે છોડી દીધું છે.

૫૯: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૫. બેલી: પૃ. ૨૯૫. સિકંદરી કહે છે કે મુઝફ્ફર મુલ્લા જેવા સ્વભાવનો હતો એટલે કેટલાક અમીરોએ વિરોધ કરેલો ત્યારે સારંગ અને ગોપી-એ પક્ષ કરેલો. એ બન્ને મનફાવે તેમ કરતા અને ગોપી મુસલમાનો ઉપર જુલ્મ પણ

અમીરો અને ગોપીના ફિરંગીઓ તરફના વલણમા પણ બહુ ફેર હતો, અને ગોપી પોર્તુગીઝોનો પક્ષ શા કારણથી લેતો હતો એ સમજવુ મુશ્કેલ છે મલીક અયાઝે એ લોકોનો સબળ વિરોધ પોતે જીવ્યો ત્યાસુધી કર્યો જ્યારે ગોપીએ આ વિદેશીઓનો પક્ષ લઈ એમને કહી દીધુ કે અયાઝ દીવમા કિલ્લો બાધવા માટે તમારી વિરુદ્ધ સુલતાનને સમજાવે છે ૧૫૧૪મા પોર્તુગીઝ એલચીમડળના આવ્યા પછી તુરત જ ગોપી ઉપર બાદશાહી મહેરબાની હવે નથી એ ઉલ્લેખ ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ગોપીનુ વલણ ડાહ્યા મુસલમાન અમીરોને અને બાદશાહને પસદ નહિ હોય અને અયાઝનુ પોર્તુગીઝ માટેનુ મતવ્ય છેવટે ખરુ પડે છે તે જોતા ગોપીના ફિરંગીઓ માટેના પક્ષપાતનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી ફર્નાન્ડીઝ સાથે ખુદાવદખાનની વાતચીત પણ રાજનીતિને શોભે એવી છે, એટલે ગોપીની દરબારમા અપ્રિયતાનુ આ એક કારણ હોઈ શકે પોર્તુગીઝોનો પગ જે રીતે ગુજરાતમા જામ્યો તે જોતા, વિદેશીઓ તરફની આ નાગર પ્રધાનની નીતિ માટે સારો શબ્દ કહી શકાય તેમ નથી તે સાથે મલીક અયાઝની આ બાબતમા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી રાજનીતિની પ્રશસા કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી મલીક અયાઝ પણ ઉડાઉ રીતે મિજબાનીઓનો શોખીન હતો, પણ એમા વિવેક દેખાતો હતો અને રાજદ્વારી કુનેહ હતી એની ઉદારતા, વ્યવસ્થા શક્તિ અને કુનેહ જાણીતા હતા ૧૫૨૫મા પોર્તુગીઝ બારબોસા અયાઝ એમના લોકોનો વિરોધી હતો છતા એના જ્ઞાન, ખત, અને ન્યાયીપણાના તથા વિવેકના વખાણ કરે છે

કરતો અને ફરિયાદ સુલતાન પાસે જતી ત્યારે એ બોલતો કે "તમે અને હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ કે જુલ્મ કરનારનો અત લાવે" અહીં બન્ને તરજૂમામા સહેજ ફેર છે (બેલી ૨૯૧) સિકદરી લખે છે કે બેલી પૃ ૨૬૫મા આ બાબતમા એક ગભીર ભૂલ કરે છે એમ સમજાય છે ચિતોડનો રાણો ચડી આવ્યો ત્યારે નિઝામુલ્મુલ્કનુ કહેણ સુલતાને ન સ્વીકાર્યું તેનુ કારણ સારંગ અને ગોપીએ સુલતાનને અવળી સલાહ આપી એમ બેલી નોધમા લખે છે એ બનાવ ૧૫૨૦મા બનેલો જ્યારે ૧૫૧૫ પહેલા ગોપીનુ અવસાન થયેલુ છે

પ્રકરણ બત્રીસમું

સુલતાન સિકંદર અને બહાદુરશાહ

ગૂજરાત સલ્તનતની ચડતી

સુલતાન અહમદશાહ પહેલાથી મુઝફ્ફરશાહ બીજા સુધીનાં ૧૧૫ વર્ષમાં ગૂજરાત સલ્તનતની એકધારી ચડતી થતી ગઈ, તે મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં ટોચ ઉપર આવી, અને એના જ સમયના અંતભાગમાં પડતીની શરૂઆત થઇ ચૂકી. સોલંકી સમયમાં ભીમદેવથી કુમારપાલના સમય સુધી ગૂજરાત વધતું વધતું સામ્રાજ્ય બન્યું અને કુમારપાલના અવસાન પછી ઘસારો લાગુ પડ્યો, પરન્તુ મુસલમાન સલ્તનતમાં તો અહમદશાહથી જે ચડતી શરૂ થઇ તે વધતાં વધતાં બહાદુરશાહના સમયમાં ગૂજરાતી સામ્રાજ્ય ગૂજરાતની સરહદની બહાર ખૂબ વધ્યું અને એ સુલતાનના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન જ પડતી શરૂ થઇ તે પાછું સરહદની અંદર સમાઈ ગયું અને એની પછીના નબળા ત્રણ સુલતાનોના સમયમાં ઘસાતું ઘસાતું વધારે બળવાન અને વધારે ઉદાર રાજનીતિવાળા અકબરના સામ્રાજ્યમાં સમાઇ ગયું. એટલે બહાદુરશાહનાં બહાદુરી, ચડતી અને વિજયો એ જાણે હોલવાતો દીવો વધારે તેજ આપે તેમ થોડાં વર્ષ ચમકારો કરી ગયાં.

સુલતાન સિકંદર અને વટવાના સૈયદોનો બગડેલો સંબંધ

સુલતાન મુઝફ્ફરનો મુખ્ય શાહજાદો હવે સિકંદરખાન તરીકે ગાદીએ આવ્યો એના નાના ભાઈ લતીફખાનની તરફ પણ કેટલાક અમીરો હતા, પરન્તુ સિકંદરખાન તરફ વધારે લોકો હતા. તા. ૫ એપ્રિલ ૧૫૨૬ને રોજ પિતાના મૃત્યુને દહાડે જ એ અમદાવાદમાં ગાદીએ બેઠો અને પિતાના શબને સરખેજ મોકલાવી તેની ક્રિયા કરી ત્રણ દિવસ રહી ચાંપાનેર ગયો અને ત્યાં તખ્તનશીન થવાનો બીજો સમારમ્ભ કર્યો. અમદાવાદથી ચાંપાનેર જતાં રસ્તામાં વટવામાં હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબ અને એમના વંશજોની દરગાહની એના કુટુંબના બાદશાહોની રીત પ્રમાણે સિકંદરે ઝિયારત કરી નહિ. કુતુબેઆલમ સાહેબના પૌત્ર શાહશેખજીને ઉદ્દેશીને એ બોલ્યો કે એમને

૧: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯. તારીખે ફિરિસ્તાની તબકાતે અકબરી પૃ. ૪૨૪ નોં. ૧માં લીધેલી વિગત. ભાષાંતરકાર એ ૨ વિગતને વધારે યોગ્ય માને છે.

૨: તબકાતે અકબરી. પૃ. ૩૨૫. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯.

બધા બીજા મખદુમે જહાનિયા કહેતા હતા, અને એમણે શા માટે બહાદુરખાન બાદશાહ થશે એમ કહ્યું હતું? આજે તો બહાદુરખાનનો પત્તો નથી શાહશેખજી ખોટું બોલ્યા હતા એમ કહી એમને માટે ન બોલવા જેવા શબ્દો બોલ્યો [3] ચાંપાનેરમા તખ્તનશીનીના ઉત્સવ વખતે શાહશેખજીનો પુત્ર શાહબદુઆ તકરારને લીધે આવ્યા નહોતો સિકંદરી લખે છે કે સિકંદરખાન એવા શબ્દો બોલ્યો હતો કે "પીર મૂઆ મુરીદ જોગી હુઆ"–એટલે કે શાહશેખજી અવમાન પામ્યા અને એમનો ચેલો–બહાદુરખાન જંગલનો જોગી થઈ પડ્યો શાહશેખજીના પુત્રને આથી ખોટું લાગ્યુ હતું એમ કહેવાય છે કે શાહ બદુએ ગજતખ્તને ઝાઝવાનુ જળ કહી સંતપુરુષો મરી જતા નથી, માત્ર ઘર બદલે છે અને એમના ખરા શિષ્યો રખડતા નથી એવો ઉત્તર સિકંદરને કહેલો આ સાભળી ગુસ્સે થયેલા સિકંદરશાહે નટવાના સૈયદોને મળતા પૈસા બધ કરી શાહઆલમ સાહેબના પુત્રને આપ્યા, પણ એમણે એ લેવાની ના પાડી [4]

સુલતાનના નાના ભાઇ લતીફખાનનો બળવો

સિકંદરની સામે લતીફખાને નદરબાર-સુલતાનપુર તરફ જઈ બળવો કર્યો ને બાગલાણના કિલ્લા તરફના જગલોમા તે ગયો એને હરાવવા માટે મલીકલતીફને શરઝાખાનો ઇલકાબ આપી ત્રણ હજાર સવાર સાથે દક્ષિણ તરફ મોકલ્યો જગલમા લડાઇ થઇ એમા ત્યાના રજપૂતો અને કોળીઓએ સિકંદરના લશ્કરને મોટી ખુવારી સાથે હરાવ્યુ, અને એ સમાચાર સાભળી સિકંદરે કૈસરખાનને મોટુ લશ્કર આપી એની સામે ફરી મોકલ્યો સુલતાનની આ પહેલી હારને ગુજરાતના લોકોએ અપશુકનિયાળ ગણી [5]

3 આ નોધ ઘણીખરી તવારીખોએ લીધી છે એમા સિકંદરીનો લેખક બુખારી સૈયદોનો ભક્ત હોવાથી એણે વધારે વિગતવાર નોધ લીધી છે ફિરિસ્તા સિકંદરીના લખાણને ટેકો આપે છે તબકાત પૃ ૩૨૪મા ટૂકી નોધ લે છે

૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૮ મુઝફ્ફરની હયાતીમા બીબીરાણીના આગ્રહથી સિકંદરને ગાદી મળે તે માટે શાહશેખજી પાસે ખુબ વિનતિ સુલતાને કરેલી તે વર્ણન કર્યુ છે બહાદુર તરફ શેખજીના વલણથી સિકંદરને ઈર્ષ્યા હતી, એટલે ગાદી મળતા બહાદુરનો પત્તો ન હોવાથી એ સતપુરુષની આ પ્રમાણે મશ્કરી કરી એમના ભક્તોનુ દિલ દુખાવ્યુ શાહ આલમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ બુખારી જેમને સાદાતખાનનો ઇલકાબ હતો એ એક જ વંશના પણ બીજી શાખાના હતા એમણે સુલતાનની મહેરબાની અવગણી એ સૂચક છે

૫ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૫-૨૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૧૯-૨૦ સિકંદરી અને તબકાત ઉમેરે છે કે લતીફખાન મૂગાના રાજા ભીમ પાસે ગયો તબકાત ચિતોડ અગર ચિતુરના જગલમા ગયો એમ પણ ઉમેરે છે બાગલાણનુ નામ કેમ્બ્રિજના ઇતિહાસમા છે અપશુકનની વાત તબકાત લખે છે

ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમની હરામખોરી

સુલતાન સિકંદરે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં પોતાના સાથીઓમા ઈનામો અને ૧૭૦૦ ઘોડા વેર્હેચ્યા, અને બાપદાદાના વખતના ખાનદાન અમીરોની અવગણના કરી. હલકા માણસો ઉપર આ પ્રમાણેની મહેરબાની બતાવવા માટે જૂના અમીરો અને એના દૂધભાઇ જેવો ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ પણ નારાજ થયો.[૬] સુલતાનનાં કેટલાંક કૃત્યોથી રૈયત અને લશ્કરમાં વિરોધ ફેલાતો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ બધા સંજોગોનો લાભ લઇને કેટલાક ખટપટિયા અમીરોએ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને ચડાવ્યો અને કહ્યું કે સુલતાન તમને મારી નાંખવાનો ઈરાદો રાખે છે. આ સાંભળી ખુશકદમે સુલતાનને જ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૭] સિકંદરીનો લેખક ગૂજરાતમાં એ સમયે ચાલતી વિશ્વાસપાત્ર વાતોનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે સિકંદરશાહે પોતાના પિતાના સમયના વૃદ્ધ ખુદાવંદખાનને મુખ્ય વઝીર બનાવ્યો તેથી પણ ખુશકદમને ખોટું લાગ્યું હતું. ખુશકદમ પોતાનો પક્ષ સબળ કરવા અમીરોમાં ને લાગવગવાળા લોકોમાં પૈસા વેરતો અને ઇલકાબ પણ સુલતાનની પરવાનગી વગર આપતો. સુલતાને આ માટે એને ઠપકો પણ આપ્યો હતો. આમ એના મનમાં વેરનો અગ્નિ પ્રકટી રહ્યો હતો.[૮]

સુલતાનને આવેલું સ્વપ્ન

તવારીખકારો લખે છે કે એક રાત્રે સિકંદરને સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં હજરત કુતુબે આલમ અને શાહઆલમ સાહેબ, હજરત શાહશેખજી તથા સુલતાન મુઝફ્ફર દેખાયા અને સિકંદરને કહ્યું "બાબા સિકંદર, ઊભો થા, આ ગાદી હવે તારી નથી." શાહ શેખજીએ પણ કહ્યું કે "હા એમ જ છે." આ સ્વપ્નથી સિકંદર બહુ ખિન્ન થયો અને બહાદુરખાન આવીને લડાઇ કરશે એમ એને લાગવા માંડ્યું. તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક કહે છે કે આ

૬: સિકંદરી ગુ. ભા., પૃ. ૨૧૯. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૫. સિકંદરી ૨૭૦૦ ઘોડા લખે છે. તબકાત ૧૭૦૦ લખે છે.

૭: સિકંદરી ગુ. ભા., પૃ. ૨૨૦. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૩૬.

૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯ અને ૨૨૪–૨૫. આ બાબત સિકંદરીમાં વિગતો વધારે છે. અમદાવાદના કોટવાલને મુહીબુલ્મુલ્કનો ખિતાબ રજા વગર આપેલો તે માટે સુલતાને ખુશકદમને ઠપકો આપેલો. ખુદાવંદખાન ડાહ્યો હતો. એણે ખિતાબ કાયમ રાખ્યો અને પગારવધારો મુલતવી રાખ્યો. ખુશકદમ આ બધી ગાંઠ વાળતો ગયો. એણે ઘણાને મદદ દાખલ પૈસા આપી ખત લખાવી, પછી એ ખત ફાડી નાખી પોતાના પક્ષના કરી લીધા. તબકાત લખે છે કે સિકંદરને પોતાની સ્થિતિનું ભાન આવ્યું હતુ. (પૃ. ૩૨૫)

સ્વપ્નની વાત દરિયાખાને લુતફુલ્લાના પુત્ર યૂસુફને કહેલી અને એણે લેખકને કહેલી એ પ્રમાણે વાત બહાર પ્રસરી હતી[૯]

ખુશકદમના હુકમથી સુલતાનને શયનખંડમા મારી નાખ્યો

આ સ્વપ્નથી સુલતાનનું હૃદય ખિન્ન તો હતુ જ, એમા કેટલાક પોતાના ખાસ માણસો દ્વારા ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ અને એના પક્ષના અમીરોનો ઇરાદો જાણવામા આવ્યો ખુશકદમ વગેરે અમીરો જૂના નિમકહલાલ માણસો હતા એટલે સુલતાનના માનવામા આ વાત આવી નહિ, પરંતુ ઉદ્વેગથી એનુ મન તો ભારે થયુ હતું, આ માનસિક વ્યથામાથી જરા આનંદ મેળવવા એ ચોગાન (Polo) રમવા ગયો[૧૦]ત્યાથી પાછો ફરી ખાણુ લઇ બપોરે આરામ લેવા ગયો અને ખાસ અંગરક્ષકો સિવાય બીજા નોકરો જેર ગયા આ વખતનો લાભ લઇને પોતાની સાથે નિમકહરામ સાગરીતોને લઈ ખુશકદમ મહેલમા આવ્યો તે વખતે શાહઆલમનો પૌત્ર સૈયદ અલીમુદ્દીન બુખારી અને મલીક બહેરામ શયનગૃહના દરવાજા આગળ બેઠાબેઠા શેતરંજ રમતા હતા[૧૧] મલીક સોધા નામનો માણસ દરવાજાનો પડદો પકડીને ઊભો હતો, અને મલીક પીરમુહમ્મદ નામનો નોકર સુલતાનના પગ ચાપતો હતો સોધાએ કહ્યું કે સુલતાન ઊંઘે છે, પરંતુ ખુશકદમે કાઈ ધ્યાન આપ્યુ નહિ અને બહાઉલ્મુલ્કને લઇને શયનખંડમા પેઠો આ વખતે પોર્ટુગલથી એક વિચિત્ર આયનો સુલતાનને ભેટ તરીકે આવેલો હતો તેનો ઉલ્લેખ કરી એ જોયો છે કે નહિ એમ પૂછ્યુ પલગને નીચલે છેડે એ આયનો લટકાવેલો હતો એમા દીવો કર્યો હોય તો ઘણા દીવા દેખાય એવી કરામત હતી બહાઉલ્મુલ્કે આયનો જોયો નથી એમ કહેતા ખુશકદમે એને પલગ પાસે ખેચ્યો[૧૨] અને સુલતાન ઉપર ઘા કરવા કહ્યુ આ અવાજથી સુલતાન

૯ આ સ્વપ્નની વાત સિક્દરી (ગુ ભા પૃ ૨૨૦) તારીખે બહાદુરશાહીના નામથી લખે છે તબકાત વગેરેએ પણ એમાથી લીધી હશે

૧૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૨૭ સૈયદ જલાલ મુનવર ઉલ્માલીક અને એના ભાઇ સૈયદ બુરહાનુદીને બજારમા સુલતાનને રમીને આવતો જોયેલો એ કહે છે કે હજારો સ્ત્રી પુરુષોએ પણ જોયેલો

૧૧ સિકંદરી પૃ ૨૨૧-૨૨ આ નામો અને સ્થાન માટે જરા મતભેદ છે તબકાત લખે છે કે ઇલિમુદ્દીન અંદર શયનગૃહમા હતો, અને બહાર ઈબ્રાહીમ અને નસરતુલ્મુલ્ક હતા

૧૨ ફિરિસ્તા ખુશકદમ સાથે બહાઉલ્મુલ્ક, દારઉલ્મુલ્ક અને સૈફખાન તથા કેટલાક હિંદુ ગુલામો અને એક હબસી ગુલામ એટલા હતા એમ લખે છે તબકાત હબસી ગુલામ માટે લખે છે સિકંદરી બહાઉલ્મુલ્કને બદલે બહાર નામ લખે છે અને અંદર ખુશકદમ સાથે એ એકલો ગયેલો એમ કહે છે આમ નામોમા ભેદ છે આ રના બાદશાહી

જાગી ઊઠ્યો અને "શું છે?" એમ બોલ્યો. એવામા બહાર ઊભેલાઓ પણ આવી પહોંચ્યા. પરંતુ એ પહેલા તો ઘા કરી બહાઉલ્મુલ્કે સુલતાનના ઉઘાડા શરીરના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. પગ ચાંપતા પીર મુહમ્મદને પણ ઠાર કર્યો. બહારથી સૈયદ ઇલીમુદ્દીન અને બહેરામ આવ્યા. તેમની સાથે આ લોકોને લડાઇ થઈ તેમાં સૈયદ અને એમના સાથી માર્યા ગયા.[૧૩] સુલતાનના મૃત શરીરને એક નાના ખાટલામાં એના પગ પણ લટકતા હતા એવી સ્થિતિમાં થોડાં માણસો સાથે ચાંપાનેર નજીકના હાલોલના બાગમાં મોકલ્યુ અને ત્યાં દફન કરાવ્યું. જે સુલતાનને જોવા હજારોની મેદની ભેગી થતી તેની દફન-ક્રિયા વખતે પ્રાર્થના કરવા આ હરામખોર અમીરના ડરને લીધે ચાળીસ માણસો પણ હાજર હતાં નહિ.[૧૪] મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે સુલતાનને ઇમાદુલ્મુલ્કે મારી નાખ્યો એ સમાચાર ચાંપાનેર શહેરમાં પ્રસરતાં લોકો આક્રંદ કરવા લાગ્યા અને કયામતનો દિવસ આવ્યો હોય એવી ધમાલ શહેરમાં થઈ ગઈ. તવારીખકાર કહે છે કે આ દિવસથી સુખ અને શાંતિ ગૂજરાતના રાજ્યના તખ્ત ઉપરથી સિકંદરના લોહીથી ધોવાયેલાં દેખાવા લાગ્યાં. આ સુલતાન સિકંદરથી શરૂ થઈ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજા સુધીના બધા સુલતાનો આ રીતે કમોતે મૂઆ.[૧૫] આ બનાવ ઈ. સ. ૧૫૨૬ના મે માસની ૨૬મી તારીખે બન્યો.

સુલતાન સિકંદરનું ચારિત્ર્ય

સુલતાન સિકંદર આ રીતે બે માસ ૧૬ દિવસ ગાદીએ રહીને શહીદ થયો.[૧૬] તવારીખકારો કહે છે કે એ ઘણો જ ખૂબસૂરત હતો અને એ જ્યારે રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો ત્યારે નાનાં મોટાં સ્ત્રી-પુરુષો ને બાળકો કામ છોડી દઈને એને જોવા બહાર નીકળતાં. એ ઘણો ઉડાઉ અને મોજશોખ ભોગવનારો હતો. નવી નવી મોજની વસ્તુઓ અને પ્રસંગો શોધી

નોકરોનાં નામ માત્ર સિકંદરી જ લખે છે અને પોર્ટુગલના આયનાની વાત પણ એ જ ગ્રંથ લખે છે. (ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૨)

૧૩: સિકંદરી ગુ.ભા. પૃ. ૨૨૨-૨૩. પોલો રમી બજારમાથી સુલતાન પસાર થયો તેને એક પ્રહર પણ થયો ન હતો, એટલામાં આ બનાવ બન્યો અને શહેરમાં હોહા થઈ ગઈ.

૧૪: સિકંદરી ગુ. ભા. ૨૨૩.

૧૫: એ જ પૃ. ૨૨૧. સિકંદરી આ બધો અહેવાલ ચાલુ રીતે (બહાદુરશાહીમાંથી) તેમજ ગુજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોક પાસેથી સાંભળેલો એમ બે રીતે રહે છે.

૧૬: કોઈ એક માસ ૧૬ દિવસ અને કોઈ બે માસ ૧૬ દિવસ કહે છે. તબકાતે અકબરીના ભાષાંતરકારે પૃ. ૩૨૮ નોંધ ૨માં બધા મત સરખાવી બે માસ ૧૬ દિવસ ખરા છે એમ મત આપ્યો છે.

કાઢીને ભોગવવામાં એટલો તલ્લીન હતો કે દરેક દિવસ એને ઈદ લાગતી અને દરેક રાત શબે બરાત લાગતી દાઢી તથા જામાની નવી રીત એણે શરૂ કરી, અને લોકો એને સિકંદરશાહી દાઢી કહેતા[૧૭] એના જનાનામાં નાઝુક લહર નામની એક અત્યન્ત સુંદર અને સારાગુણોવાળી સ્ત્રી હતી તવારીખકાર કહે છે કે એના જેવી સૌંદર્ય અને લાવણ્યથી ભરેલી અને સર્વગુણસંપન્ન સ્ત્રી ગૂજરાતભરમાં એ સમયે નહોતી સિકંદરના મરણ પછી એ બહાદુરશાહના જનાનામાં આવી[૧૮] એનું વધુ વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું

આમ સુલતાન સિકંદર એની ઉમરના પ્રમાણમાં ઉતાવળિયો અને અવિચારી હતો, પરંતુ એ જીવ્યો હોત તો સારો રાજ્યકર્તા થાત એમ કહી શકાય એને એની મા બીબી રાણીએ ખુશકદમને સોંપેલો છતાં જૂના હોશિયાર અમીર ખુદાવંદખાનને બોલાવી મુખ્ય વઝીરની પદવી આપી, અને ખુશકદમને મનફાવે તેમ કરતો અટકાવ્યો, એ ઉપરથી એનામાં વિવેકશક્તિ હતી એમ સમજાય છે હલકા માણસોને ચડાવી ઈનામો આપવાનું અવિચારીપણું એણે આ રીતે સુધારી લીધું હતું[૧૯] એના પિતા મુઝફ્ફરશાહની પેઠે એને માટે પણ શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં આ પ્રમાણે શ્લોક મળે છે[૨૦]

नयविनयभक्तिशक्तिप्रमुखगुणैरञ्चित पितुर्येन ।
अहरच्छकन्दराह्वो ज्यायान्सूनु प्रजायाश्च ॥

આમ ભવિષ્યમાં સારો રાજા થવાની આશા આપતા સુલતાનના જીવનનો અંત આવ્યો।

ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમની સત્તા અને ખટપટ

હવે ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ રાજ્યમાં સર્વોપરી સત્તા ઉપર હતો એ સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનામાંથી એના એક નસીરખાન નામના પાંચ વર્ષના પુત્રને લાવીને એને ખોળામાં બેસાડી પોતે રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેઠો લશ્કરનો મોટો ભાગ એના હાથ નીચે હતો અને એનો ઇરાદો આ બાળક રાજાને નામે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાનો હતો, એટલે ઘણા અમીરો એને સલામ ભરવા આવ્યા[૨૧] કીરખાનનું એણે સુલતાન મહ-

૧૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૨૬

૧૮ એ જ પૃ ૨૨૬

૧૯ મિરાતે સિકંદરી (ગુ ભા પૃ ૨૨૪ ૨૫)માં ખુદાવંદખાન સાથેની વાતચીત વગેરે વર્ણન ઉપરથી આ વાત સમજાય છે તબકાત આના વલણનો માત્ર ઈશારો કરે છે

૨૦ વિવેકધીર-કૃત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ-મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત

૨૧ સિકંદરી પૃ ૨૧૩

મૂદ બીજો એવું નામ જાહેર કર્યું. જૂના અમીરોમાંથી માત્ર વૃદ્ધ ખુદાવંદખાન જે મુઝફ્ફરનો મુખ્ય વઝીર હતો તે, તાજખાન નરપાલી, અને સુલતાન સિકંદરનો બનેવી સિધનો ફતહખાન બલુચ એટલા અણનમ રહ્યા.[૨૨] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ખુશકદમે પોતાના પક્ષના અમીરોને ખિતાબો અને પોશાક આપ્યા પણ જાગીરો ન આપી અને કાંઈ પગારવધારા ન કર્યા તેથી એ બધા નાખુશ થયા, અને રાજ્યમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો.[૨૩]

પોતાના વિરુદ્ધનું આ બધું વાતાવરણ જોઇ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે ઇલીચપુરના ઇમાદુલ્મુલ્ક મારફતે અહમદનગરના નિઝામશાહને નંદરબાર અને સુલતાનપુર ઉપર ચડાઈ કરવા કહેવડાવ્યું અને ખર્ચ આપવા પણ કહ્યું. પરંતુ એ સુલતાને ખર્ચના પૈસા લઈને કાંઇ કર્યું નહિ. એણે આ તરફ રજપૂત રાજાઓ, પોલ–ડુંગરપુરના ઉદયસિંહને પણ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઇ લાવી પોતાને મદદ કરવા કહેવડાવ્યું. રાણાસંગને પણ પત્ર લખ્યો, અને પાણીપતમાં દિલ્હીના સુલતાન સામે લડતા બાબર બાદશાહને દીવ ઉપર ચડાઈ કરી એના ખર્ચના એક કરોડ ટકા આપવાના કહી, દીવ બંદર પણ આપી દેવાની લાલચ આપી. પરંતુ એ પત્ર વચ્ચે ડુંગરપુરના રાજાના હાથમાં આવવાથી બાબરને પહોંચ્યો નહિ.[૨૪]

તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે પોતે વડનગરમાં હતો. એણે તાજખાન નરપાલી જે એની જાગીરમાં ધંધુકામાં હતો તેને ખબર મોકલાવી કે બાબરની મદદ આવશે તો ગુજરાત સલ્તનતનો નાશ થશે.

૨૨: એ જ પૃ. ૨૨૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૯. તબકાતે સિંધના શાહજાદાનું નામ આપ્યું નથી. સિકંદરીમાં એના નામ સાથે મજલીસે સામી એવો ઇલકાબ લખ્યો છે. આમા તાજખાને શાહઆલમ સાહેબનો રોજો બંધાવેલો.

૨૩: સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૯. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૯. તબકાત માત્ર પગાર ન વધાર્યા એમ લખે છે.

૨૪: આમાં દરેક તવારીખમાં થોડાથોડા ફેર છે. સિકંદરી નિઝામશાહને બદલે ઇલીચપુરના ઇમાદુલ્લાશાહનું નામ લખે છે. રાણા સંગનું નામ સિકંદરી લખે છે. બીજા લખતા નથી. તબકાત નિઝામુલ્મુલ્ક દખણી લખે છે. બાબરની મદદ માગ્યાની વાત બધા જ લખે છે, પરંતુ તબકાત (પૃ. ૩૨૯-૩૦)માં દીવ આપી દેવાની વાત લખે છે. ફિરિસ્તા દીવ ઉપર ચડાઈની વાત લખે છે અને ગુજરાત શરણ સ્વીકારશે એમ ઉમેરે છે. દીવ માટેના ફિરિસ્તાના ઉલ્લેખ ઉપર એનો ભાષાંતરકાર લખે છે કે સિંધુને રસ્તે સમુદ્રમાં આવી આ ચડાઈ કરવાની હોવી જોઇએ. ફિરિસ્તા કહે છે કે બાબરને મોકલેલો પત્ર એને મળ્યો નહિ અને ડુંગરપુરના રાજાએ વચ્ચેથી લઈ લીધો. એ રાજા માટે પોલ, માસ, અને ડુંગરપુર એમ ત્રણ પ્રયોગ જુદાજુદા લેખક વાપરે છે તે સૂચક છે.

એટલે આ બાબત ખૂબ વિચાર કરી શાહજાદા બહાદુરખાનને આ સદેશો પહોચાડી ઝડપથી ગુજરાતમા આવવા કહેવડાવ્યુ લેખકે પોતે પણ બહાદુરખાનને સીધો એક પત્ર લખી આ સદેશો એક ઝડપી કાસદ સાથે મોકલ્યો[25] બાબર બાદશાહને મદદ માટે બોલાવ્યાના સમાચારથી અમીરો અને લોકોમા ખુશકદમ સામે ભારે અસતોષ ફેલાયો

બાળક સુલતાન મહમૂદના સમયનો લેખ

આ બાળક સુલતાને માત્ર ચાર માસ નામનુ રાજ્ય કર્યું, પણ એના સમયનો એના નામ સાથેનો એક સંસ્કૃત લેખ સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના ઉન્નત દુર્ગ—ઊના ગામના તળાવ પાસેનો નીકળ્યો છે તે એક આશ્ચર્યની વાત છે લેખમા મિતિ વિ સ ૧૫૮૨ના શ્રાવણ સુદ આઠમની છે (તા ૧૭ જુલાઇ ૧૫૨૬) લેખમા મોરડના સૂબા કાયસ્થ જ્ઞાતિના મતાના પુત્ર પતાની ત્રણ સ્ત્રીઓ લાછીમા, દાઇ અને હરિસાહએ તળાવની મરામત કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે[26]

બહાદુરખાનનુ દિલ્હીથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ

હવે ગુજરાતના કટાળેલા અમીરો બહાદુરખાનનો પત્તો મેળવી એને ગુજરાતમા બોલાવી એના બાપની ગાદી સોંપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા[27] મુઝફ્ફરશાહના અવસાનના સમાચાર તો એને મોકલવામા આવ્યા હતા અને હવે વધારામા સિકદરના ખૂનના સમાચાર અને ખુશકદમે પચાવેલી સત્તાના સમાચાર પણ મોકલવામા આવ્યા ૧૫૨૬ના એપ્રિલમા બહાદુરખાન ઇબ્રાહિમ લોદીના મહેમાન તરીકે પાણીપતમા હતો, અને બાબ

૨૫ સિકદરી પૃ ૨૨૯મા બહાદુરશાહીના લેખકનો ઉલ્લેખ કરે છે

૨૬ પ્રો કોમિસેરિયેટ ગુ ઇ પૃ ૩૧૨મા આ લેખની સામાન્ય વિગત લખી છે

૨૭ આ માટે મિરાતે સિકદરીમા કેટલીક ચમત્કારિક વાતો લખેલી છે ગુજરાતી ભાષાતરમા આ વાતો નથી, પરતુ અંગ્રેજી ભાષાતરમા સર ક્લાઇવ બેલી પરિશિષ્ટમા આ વાત નોંધે છે ઇતિહાસના ગ્રથામા આવી વાતો ન શોભે એમ અભિપ્રાય આપવા છતા બેલી આ ચમત્કારોની નોંધ કરે છે અને પ્રો કોમિસેરિયેટે એ બાબતે કાઈ જ નોંધ લીધી નથી વાતનો સાર આ પ્રમાણે છે દિલ્હીથી નીકળી પાણીપત તરફ જતા પહેલા શરફુદ્દીન પાણીપતી જે બાબા કલન્દર કહેવાતા, તેમની દરગાહ છે એ સતે દરગાહના પાલકને સ્વપ્નમા કહ્યુ કે ગુજરાતનો રાજા માણસો સાથે પગપાળો આવશે તેમને ઘોડા વગેરે આપી સત્કાર કરજો પાલકે એ પ્રમાણે આવનારાને પૂછ્યુ અને બહાદુરને પણ પૂછ્યુ થોડી આનાકાની પછી ખાતરી પડ્યા પછી બહાદુરે પોતાની ઓળખાણ આપી અને ત્યા ઉતારો કર્યો આ તરફ ગુજરાતમા બહાદુરનો પત્તો મેળવવા પ્રયત્નો ચાલતા હતા એવામા અમદાવાદમા સાબરમતીની સામે પારના એક ગામમા એક શેખ રહે છે તેમની પાસે પરીઓની સાધનાથી હમેશા વહેવાર થઈ રહ્યો છે એમ સાભળવામા આવતા એ સત પાસેથી

પથ[૨૮] નામના ગામમા મુકામ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં એને જોનપુરના અમીરો પોતાના બાદશાહ તરીકે સ્વીકારી ત્યાની ગાદી લેવા માટે નિમંત્રણ આપવા આવ્યા હતા. તે વખતે એને પોતાના પિતાના અવસાનનો અને સિકંદરને ગાદી મળ્યાનો પત્ર મળ્યો. પત્રમાં ગૂજરાતના અમીરો નવા તંત્રથી રાજી નહોતા અને બહાદુરખાનને ગૂજરાત આવી એ તત્ર હાથમાં લેવાની વિનંતી કરી હતી. પત્ર મળ્યા પછી એણે જોનપુરી અમીરાને વિનયથી ના પાડી.[૨૯]

બહાદુરખાનનો પત્તો મેળવવા માટે તાજખાન નરપાલી ખુદાનદખાન અને ફતહખાન બલુચ એમને ત્યાં ગયા, અને આગમનનો હેતુ સતને કહ્યો. સંતે વાત કબૂલ કરી અને બહાદુરને જે સંદેશો મોકલવો હોય તેનો પત્ર લખીને સાંજે આવવા કહ્યુ. સંતે એક સાતઆઠ વર્ષની છોકરીને એક દર્પણની સામે બેસાડી પ્રાર્થના કરવા માંડી, એટલે છોકરીને દર્પણમાં પરીઓ દેખાવા લાગી અને પછી એ પરીઓનો રાજા આવ્યો, અને સંતને કાર્ય અને કારણ પૂછ્યાં. સંતે બહાદુરખાન ક્યાં છે તે પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું કે "હું હમણાં આવ્યો ત્યારે બહાદુરખાનને પાણીપતના એક બાગમાં મેં જોયો અને એ જમીન આરામ લે છે." શેખ સતે પરીના રાજાને પ્રાર્થના કરી કે તમે આ પત્ર બહાદુરને કોઈ સાથે પહોંચાડો અને એનો ઉત્તર લાવવા કહો. ઉત્તર તુરંત આપવા પત્રમાં લખવામાં આવ્યું. પરીઓ સૂતેલા બહાદુરના ઓશીકા તળે પત્ર એવી રીતે મૂકી આવી કે પાસુ બદલતાં પત્ર એના હાથમાં આવે. પત્ર મળતાં તપાસ કરતાં કોઈ આવ્યું હોય એમ પણ જણાયું નહિ. ઉત્તર લખી પત્ર જમીન પર નાખવા માટે પણ લખેલુ. બહાદુરે પત્ર વાચી પોતે ઉત્તર લખ્યો કે તુરત પરી નીકળે છે. એ પત્ર જમીન પર નાંખતા અદશ્ય થઈ ગયો, અને જે છોકરીને કાને બાધ્યો હતો તેને કાને સંતને ત્યાં આવી ગયો. વાચીને અમીરો સંતપુરુષને નમી આનંદથી ઘેર ગયા અને બહાદુરને લેવા જવા તૈયારી કરવા લાગ્યા. આ વર્ણન સિકંદરીની હૈદરાબાદમાંથી મળેલી એક લિથો આવૃત્તિમાં છે અને બેલીએ પૃ. ૩૨૨-૩૨૫માં એની વિગત લખેલી છે. આજના વિજ્ઞાનના જમાનામા આ વાતનુ મહત્ત્વ કદાચ નહિ લાગે; પરંતુ વિજ્ઞાનને મૂંઝવે એવો કોઈક આ જાતના દાખલા આજે બનતા પણ જોવામાં આવે છે એટલે જૂના જમાનાની વાત સમજાશે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લોકમાનસની દૃષ્ટિએ આવી વાતોનું મહત્ત્વ છે એટલું ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. મેં આને મળતા દાખલા જોયેલા ને જાણેલા છે, પણ તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

૨૮: આ ગામનું નામ સિકંદરીના ક્લાઈવ બેલીએ કરેલા તરજૂમામાં છે. અને નોંધમાં બેલી લખે છે કે આ ગામ આજે દિલ્હી પાસે છે અને એનું મહાભારત સમયનું જૂનું નામ વ્યાઘ્રપ્રસ્થ છે. ગુ. ભાષાંતરમાં આ નામ આપ્યું નથી અને માત્ર પાણીપત પાસે બાગમાં ઉતારો કર્યો એમ લખે છે. એ ઉપરની નોંધમાં કરેલો બાગનો ઉલ્લેખ છે કે બાઘપથનું ગુ. ભાષાતરકારે "બાગ" ભાષાંતર કર્યું તે સમજાય તેવું નથી. સિકંદરીની કઈ નકલો ઉપરથી ગુ. ભા. થયું છે તે જોવાથી નક્કી થઇ શકે. પરંતુ એ ભાષાંતરકારો મળે તેટલી નકલો જુએ તે જાણીતી વાત છે.

૨૯: સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૨૩૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૦. જોનપુરી અમીરોનો સરદાર પાયંદખાન અફઘાન હતો. કહે છે કે એણે ઘણા વિનયથી બહાદુરને વિનંતિ કરેલી.

એમ કહેવાય છે કે ક્યાં જવું એ પોતાના ઘોડાના[30] વલણ ઉપર છોડી દીધું અને ઘોડો દક્ષિણ તરફ ગુજરાતની દિશાએ વળ્યો, એટલે એણે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું ચિતોડ આવતાં એને ગુજરાતથી સમાચાર લઈ શોધવા નીકળેલો મુહીનુદ્દીન અફઝાનનો પુત્ર અલીશેર મળ્યો એણે બહાદુરખાનને ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે કરેલા સિકંદરશાહના ખૂનની વાત કરી અને નસીરખાનની ગાદીએ બેસાડી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી છે એ ખબર પણ કહ્યા[31] ચિત્તોડમાં બહાદુરખાનને એના બે ભાઈઓ ચાંદખાન અને ઇબ્રાહિમ મળ્યા ઇબ્રાહિમે બહાદુરની સાથે ગુજરાત જવાનું પસંદ કર્યું અને ચાંદખાન માંડુ તરફ ગયો[32] ચિત્તોડથી ડુંગરપુર આવતાં ત્યાંનો રાજા અને કેટલાક મુસલમાન અમીરો જે સિકંદરશાહ તરફના હતા તે બહાદુર સાથે જોડાયા, અને અહીંથી એનો પક્ષ મજબૂત બનતો ગયો[33] બહાદુરખાને તાજખાન નરપાલી ઉપર પોતાના આગમનનો સંદેશો મોકલાવ્યો અને એ પત્ર મળતાં જ તાજખાન લશ્કર લઈ ધંધુકાથી નીકળી બહાદુરને મળવા સામો ગયો[34] બહાદુરનો ભાઈ લતીફખાન આ વખતે તાજખાનને મળવા ધંધુકા આવેલો અને એણે આ લાગવગવાળા અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે 'જો મને ગાદી મળશે તો ગુજરાતનો બધો વહીવટ તમને સોંપીશ' એવી વાત કરી, પરન્તુ તાજખાને તે સ્વીકારી નહિ એણે લતીફખાનને ખર્ચ માટે થોડા પૈસા મોકલાવી સલાહ આપી કે બહાદુરખાનના પક્ષમાં રહેવા માટે પોતે વચન આપી દીધેલું છે એટલે પોતે હવે વચનભંગ કરી શકે તેમ નથી, અને લતીફખાનને સલાહ આપી કે તારે હવે એકાંત-

30 ગુજરાતમાં એના પિતાના સમાચાર પણ એ જ વખતે આવવાથી ઘોડા ઉપર પ્રયાણની દિશા નક્કી કરવાની યુક્તિ કરી ઘોડાની લગામ એની ડોક પર નાખી દીધી સિકંદરીમાં આ વાત નથી, પણ તબકાત અને ફિરિસ્તામાં છે

31 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૭૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૦ તબકાતમાં આ ખબર ગુજરાતથી આવેલા સિપાઈઓએ કહી એમ લખ્યું છે

32 બહાદુરખાનના આ બે ભાઈએ ચિત્તોડમાં હતા કે ત્યાં આવીને મળ્યા તબકાતે અકબરી (પૃ ૩૩૦)માં ચાંદખાન ચિત્તોડમાં રહ્યો એમ લખે છે સિકંદરી માંડુ ગયો એમ લખે છે ઇબ્રાહિમ બહાદુરની સાથે ગયો એમાં બન્ને સમત છે

33 તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૩૦-૩૧

34 સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧ તબકાત લખે છે કે બહાદુરે તાજખાન જમાલ નામના માણસને ફરમાન સાથે તાજખાન (નરપાલી) પાસે ધંધુકે મોકલ્યો

વાસ કરવો જોઈએ.[૩૫] આ સાંભળી નાસીપાસ થયેલો લતીફખાન પોતાના સગા ફતેહખાન પાસે આંખમાં આંસુ સાથે ગયો.[૩૬]

હવે બહાદુરખાનના આગમનના સમાચાર સાંભળીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ખુશ-કદમને ખૂબ ચિંતા થવા લાગી અને એના પક્ષના અમીરો ધ્રૂજવા લાગ્યા. કેટલાક એનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં જવા તૈયાર થયા.[૩૭] એણે અઝદ-ઉલ્મુલ્ક બર્ગને છસો ઘોડેસવાર અને પચાસ હાથી આપી મોડાસા મોકલ્યો અને મોડાસામાંથી કોઈ બહાદુરને જઈ ન મળે તેનો બંદોબસ્ત રાખવા કહ્યું. પરન્તુ બહાદુરખાન મોડાસા આવ્યો ત્યારે અઝદઉલ્મુલ્ક સાથે આવેલા માણ-સો નાસી આવ્યા અને સુલતાન સિકંદરના અમીરો જે ખુશકદમના ત્રાસથી સંતાતા ફરતા હતા તે પણ બહાદુરખાનને આવીને જોડાયા.[૩૮] મોડાસાથી હરસોલ થઈ બહાદુરખાન પાટણ તરફ ગયો.[૩૯] તાજખાન નરપાલી બાદશાહી છત્ર લઈ એને મળ્યો અને પાટણની બહાર તંબૂઓમાં એ લોકોએ પડાવ નાખ્યો. અહીં ઘણા મુઝફ્ફરશાહી અમીરોએ બહાદુરને નમન કર્યું. હિ. સ. ૯૩૨ –ઈ.સ.૧૫૨૬–ના રમઝાન માસની ૨૬મી તારીખે (ઓગસ્ટ તા.૧૫) પાટણ-માં બહાદુર ગૂજરાતના સુલતાન તરીકે જાહેર થયો. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે અમદાવાદ વગેરેથી આવેલા મોટા અમીરો સાથે હું પોતે પણ હાજર હતો. પાટણથી બાદશાહી છત્ર અને મોટા અમીરો તથા લશ્કર સાથે બહાદુરે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને પોતાના નામ પાછળ 'શાહ'ની પદવી ધારણ કરી.[૪૦]

૩૫: સિકંદરી પૃ. ૨૩૦–૩૧. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૧ બન્નેનાં લખાણોમાં થોડો ફેર છે. ફિરિસ્તા કહે છે કે લતીફખાન ધંધુકામા તાજખાન પાસે જ રહેતો હતો, પણ સિકં-દરી ઉપર પ્રમાણે લખે છે.

૩૬. આ ઉલ્લેખ માત્ર તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૧મા જ છે. તબકાત લખે છે કે આ વખતે લતીફનું હૃદય બળતું હતું.

૩૭: સિકંદરી પૃ. ૨૩૧. (ગુ. ભા.). તબકાતે અકબરી. પૃ. ૩૩૧.

૩૮: એ જ. પૃ. ૨૩૧. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૩૩૧.

૩૯: અહીં તવારીખોમાં ગામનાં નામોમાં ગોટાળો છે. તબકાતે અકબરી મોડાસા આવ્યાનું લખવા છતા મહમૂદાબાદ પણ લખે છે જે અશક્ય અને ભૂલવાળુ લાગે છે. સિકંદરી કપડ-વંજ ઉર્ફે મહમૂદનગર લખે છે. એ સંભવ હોવા છતાં શક્ય લાગતું નથી. સિકંદરી પાછળથી મોડાસાથી હરસોલ થઈ પાટણ જતાં વચ્ચે એક સિગાર ગામ લખે છે. આ રસ્તો શક્ય દેખાય છે. ઉત્તરથી આવતો માણસ મહમૂદાબાદ કે કપડવંજ સુધી આવી પછી પાછો મોડાસા જાય એ સંભવિત નથી.

૪૦: તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૨. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૧-૩૨. પાટણમા પણ મુઝફ્ફર-શાહ પહેલાની કબરની અને બીજા સંતોની ઝિયારત કરી.

અમદાવાદમા બહાદુરશાહનો રાજ્યાભિષેક

સુલતાન બહાદુરશાહે કાળુપુર દરવાજેથી અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો, અને સર્વથી પહેલુ કાર્ય એણે માણેકચોકમા પોતાના વડીલ બાદશાહોની–દરગાહની ઝિયારત કરી, અને શહેરની આસપાસના સતપુરુષો અને બાદશાહોની દરગાહોની પણ ઝિયારત કરી [41] જોશીઓએ[42] રાજ્યાભિષેકનો શુભ દિવસ મુબારક રમઝાન ઈદને દિવસે જ નક્કી કર્યો હતો, એટલે હિ સ ૯૩૨ના રમઝાનની પહેલી તારીખે (જુલાઈ ૧૧, ૧૫૨૬)ને રોજ ભદ્રના જૂના બાદશાહી મહેલના સિંગાર (શૃંગાર) મડપ કે જેના બારણા અને દીવાલો સોનાથી મઢેલા હતા તેમા દરબાર ભર્યો તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાને એણે હુકમ કર્યો કે હાથીઓ શણગારીને એ વખતે દરબાર સામે લાવવા [43]સુલતાને તાજખાન વગેરે મોટા અમીરોને નવા ખિતાબો આપ્યા, પોશાક અને ઇનામો આપ્યા, અને લશ્કર વગેરેના પગારો વધારી આપ્યા સિરાતે સિકંદરીનો કર્તા લખે છે કે બહાદુરશાહના આગમનથી અમદાવાદ શહેરને નવી રોનક આવી, અને ગુજરાતનો મુગટ જે સ્યામ થઈ ગયો હતો તે સૂર્યની પેઠે ઝળહળી ઊઠ્યો ગુજરાતના લોકોના મનમા હેરાન થઈ જવાનુ જે દુ ખ હતું તે નાશ પામ્યુ [44]બહાદુરશાહે જે જે અમીરોને નવા ઇનકામો આપ્યા તેમા એક કુભા ગોહેલ નામના રજપૂતને 'રાણાગામ'નો ઇનકામ આપ્યો તે નોંધપાત્ર છે [45] દરબાર પછી ઈદ હોવાથી હાથી ઉપર બેસી રસ્તામા લોકોના હર્ષના પોકારો વચ્ચે એ ઈદગાહમા ગયો અને ત્યાથી કાંકરિયે આવેલા ઘટામડળના મહેલમા આવીને રહ્યો તવ્વાલ મહિનો સેમતા એ સમયની રાજધાની ચાપાનેર તરફ જવા પ્રયાણ કર્યુ [46]

આ બાજુ બહાદુરશાહની સત્તા જમાવવાના સમાચાર મળતા ઇમાદ ઉલ્મુલ્ક ખુશકદમની ગભરામણ વધતી ગઈ એણે પોતાની સત્તા જાળવી

41 સરખેજ વગેરે શહેર બહારના સ્થળોની ઝિયારત પણ કરી હતી, ૫ તુ સિકંદરી પ્રથમ શહેરના રોજાનો ઉલ્લેખ કરે છે

42 જોશીઓએ કાઢેલા મુહૂર્તનો ઉલ્લેખ માત્ર તબકાતે અકબરી એજ પૃ ૩૩૬મા કર્યો છે

43 સિકંદરી પૃ ૨૩૩ (ગુ ભા)

44 એજ પૃ ૨૩૨

45 એજ પૃ ૨૩૪ ઇલકાબોની લાંબી યાદી સિકંદરીએ આપી છે (પૃ ૨૩૩ ૩૪) આ કુભા ગોહેલ માટે વધુ વિગત મળતી નથી

46 એજ પૃ ૨૩૪ સિકંદરી શવ્વાલ મહિનો બિસના ઘટામડળમા આવીને તરત ચાપાનેર પ્રયાણ માટે લખે છે, ૫ તુ ભદ્રના મહેલો જૂના થઈ ગયા હતા અને રહેવા લાયક નહોતા, તથા મુઝફ્ફર બીજાનુ પ્રિયસ્થાન ઘટામડળ હતુ

રાખવા માટે છેવટના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એણે પોતાના પક્ષના ઉમરાવોને એક વર્ષનો પગાર આગળથી આપી પોતાના પક્ષમાં રહેવા માટે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા.[૪૭] આમ છતાં ઘણા ઉમરાવો એને છોડીને બહાદુરશાહના પક્ષમાં જોડાયા. બહાઉલ્મુલ્ક અને દાવરઉલ્મુલ્ક જેમણે સુલતાન સિકંદરને મારી નાંખવામાં જાતે ભાગ લીધેલો એ પણ બહાદુરના પક્ષમાં જોડાવા ચાલ્યા ગયા.[૪૮] ખુશકદમે લતીફખાનને કહેવડાવ્યું કે જો તું બહાદુરશાહ સાથે લડાઈ કરીશ તો હું તને ગાદી અપાવીશ. લતીફખાન ઉમર લાયક હતો અને એને પક્ષમાં લેવા ખુશકદમે છાનો સંદેશો મોકલી છેલ્લો પાસો નાંખ્યો. લતીફખાન પણ હદેજ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો.[૪૯] ખુશકદમે હવે નસીરખાન—મહમૂદ બીજા—ની સંભાળ રાખવાનું છોડી દીધું. પાંચહજાર માણસો જે ખુશકદમ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર હતા તે પણ બહાદુર આવે છે એવા સમાચાર સાંભળીને નાસી ગયા અને બસો ત્રણસો પણ ભાગ્યેજ રહ્યા.[૫૦] આ વખતે બહાદુરશાહ અમદાવાદ આવી ગયો હતો.

બહાદુરનો ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ અને ખુશકદમનું પકડાવું

બહાદુરશાહ ઝડપથી ચાંપાનેર આવવા માંગતો હતો, પણ ભારે વરસાદથી એની ગતિ ધીમી પડી. વાત્રક નદીમાં અને શેઢીમાં પૂર આવવાથી મહેમદાવાદ અને નડિયાદ પાસે રોકાવું પડ્યું.[૫૧] નડિયાદના મુકામ વખતે ખુશકદમ પાસેથી

૪૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૨.

૪૮: એ જ. પૃ. ૨૩૨. તબકાત પણ ૩૩૨ પૃ. માં એ પ્રમાણે લખે છે. બહાઉલ્મુલ્ક બહાદુરને મળ્યો એ વાત આ બન્ને તવારીખકારો લખે છે. બહાઉલ્મુલ્ક સુલતાન સિકંદર ઉપર ઘા કરનારો હતો અને એને બહાદુરે શિક્ષા કરી હતી, એટલે આ શરણે આવ્યાની વાત સમજાય તેવી નથી અને એનો ખુલાસો તવારીખોમાં મળતો નથી. ફિરિસ્તા પણ એમ જ લખે છે. કદાચ સિકંદરનો ખરો ખૂની આ માણસ છે એ વાતની બહાદુરશાહને મોડી ખબર પડી હોય.

૪૯: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૪-૩૫. અને પૃ. ૨૩૭. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૬-૩૭. તબકાતે અકબરી લખે છે કે લતીફખાન ચાંપાનેરમાં સંતાઈ રહ્યો હતો અને કમસરખાન વગેરે અમીરોએ એને ત્યાં ન રહેવાથી બીજે ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી; તેથી એ પાલ અગર માલ (ડુંગરપુર)ના રાજા પાસે ગયો, પણ એણે એને મદદ કરી નહિ.

૫૦: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૫.

૫૧: એ જ. પૃ. ૨૩૪. સિકંદરી શેઢી નદી લખે છે, પરંતુ તબકાત પૃ. ૩૩૪માં વાત્રક લખે છે. બન્ને હોવાનો સંભવ લાગે છે. પરંતુ અહીં એક હાસ્યાસ્પદ વાત નોંધવા જેવી છે. તબકાતના ભાષાંતરકાર બ્રિજેન્દ્રનાથ દે વાત્રકને બંગાળી રીતે બાત્તક લખે છે અને નોંધમાં ફિરિસ્તાના ભાષાંતરકાર કર્નલ બ્રીગ્ઝની નોંધનો ઉલ્લેખ કરી બ્રીગ્ઝ સાબરમતી નદીનું નામ લખે છે એમ કહી આ ગૂંચવાડાનો ઉકેલ લાવવા માટે ઉમેરે છે કે "બાત્તર" એ કદાચ સાબરમતીનું

પૈસા લઈ નાસી આવેલા અમીરો બહાદુરને શોધે આવ્યા. નડિયાદથી ખાન-પુર-વાંકાનેરના જાણીતા ઘાટને રસ્તે થઈ એણે મહી નદી ઓળંગી. આ વખતે ખુશકદમે બહાદુરનો સામનો કરવા અઝદુલ્મુલ્કને વડોદરે અને મુબારિઝ-ખાન જલ્લાનને દહેજ મોકલ્યો.[52] સુલતાન બહાદુરે પણ લશ્કરની રાહ જોયા વિના ચારસો સવારો અને હાથીઓ સાથે મહી નદી ઓળંગી અને ઝડપથી હાલોલ પહોંચી સીધી પકડતા સિકન્દરશાહની દફનગાહની ઝિયારત કરી અને તાજખાનને આગળથી ચાંપાનેર જઈ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને પકડવા હુકમ કર્યો. એના પક્ષમાં હવે થોડા જ મિત્રો રહ્યા હતા અને સિકન્દરના ખૂનને લીધે એના મગજ ઉપર પણ એવી અસર થઈ હતી કે એ કર્તવ્યમૂઢ થઈ ગયો હતો.[53] નાસતો ભાગતો એ ગઢેરના કોટવાલ શાહજી બિન સીદીકના ઘરમાં છુપાઈ ગયો હતો. ત્યાં એનું ધન લોકોએ લૂંટી લીધું અને એના જનાનાની સ્ત્રીઓને લોકો ઉઠાવી ગયા.[54] બહાદુરશાહ ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ કરી પહેલો વૃદ્ધ વજીર ખુદાવન્દખાનને ત્યાં ગયો અને એને બોલાવ્યો. આ બુઝર્ગ સુલતાનને માન આપી એના ઘોડા આગળ ચાલ્યો અને બધા મહેલ તરફ ગયા. તાજખાને ખુશકદમનું ઘર લૂંટાવી મહેલમાં સુલતાનને ખબર કહ્યા કે એનો પત્તો હજી લાગ્યો નથી. એટલામાં થોડી જ વારમાં ખુદાવન્દખાનનો ગુલામ ખુશકદમને પકડી બાંધીને લાવ્યો અને એ વખતે દિલખુશ મહેલના એક એકાંત ઓરડામાં એને પૂરવામાં આવ્યો.[55]

હવે બહાદુરશાહે પોતાના વિરોધીઓ તરફ પગલાં લેવા માંડ્યાં. તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકને દિલખુશ મહેલમાંની લાશ હાજર કરવા ફરમાવ્યું. પોતાના ભાઈનું ખૂન થયું હતું એ જગા બહાદુરે તાજખાનને બતાવીને ગુન કર્યું.[56]

બીજું નામ હોય! એક પ્રાંતના લેખક બીજા પ્રાંત વિશે લખે ત્યારે કેવી વિચિત્ર ભૂલો થાય છે તે પાછળ નોંધ્યું છે તેમાં આ વિચિત્ર દાખલો ઉમેરવા જેવો છે.

૫૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૪

૫૩ એ જ પૃ ૨૩૫ એને Nervous break down જેવું થયું જણાય છે.

૫૪ એ જ પૃ ૨૩૬ એ જમાનામાં ગુનો કરનાર વ્યક્તિ ઉપરાંત એના બીજા માણસો અને મિલકત પણ સલામત નહોતા એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે અને એ બાબતમાં હિંદુ મુસલમાન સત્તાઓમાં બહુ ફેર નહોતો.

૫૫ એ જ પૃ ૨૩૬ એમ કહેવાય છે કે ખુશકદમે પકડાયો ત્યારે એમ કહ્યું કે સિકન્દરને મારી નખાવીને મેં બહાદુરના હકમાં શું ખોટું કર્યું છે? સિકંદર ન મરાયો હોત તો બહાદુર આ સ્થિતિમાં હોત જ ક્યાંથી!

૫૬ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૭ આ જોતાં બહાદુરશાહમાં માત્ર આવેગ જ હતો અને બુદ્ધિ ઓછી હતી એમ લાગે છે.

જીલકાલ ૯૩૨ને રોજ દિલખુશા મહેલમાં રાજ્યાભિષેકનો બીજો ઉત્સવ કર્યો. એ વખતે સિપાઈઓને એક વર્ષનો પગાર આપવામા આવ્યો અને બીજા ૧૫૦ માણસોને ઇલકાબો આપ્યા.[૬૬] ડુંગરપુર બાજુ ચળવળના સમાચાર મળતાં ત્યાં લશ્કર મોકલ્યુ અને તાજખાનને વઝીરની જગા આપી.

ગૂજરાતની બહાર વિજયો ખુશાલીનું કારણ નથી

ગાદીએ બેઠા પછી બહાદુરશાહનો સમય ગૂજરાતની સરહદની બહારનાં રાજ્યો જીતવામાં ગયો. દક્ષિણમા મુસલમાન સલ્તનતો, પૂર્વમાં માળવા, ઉત્તરમાં મેવાડ અને છેક બયાના સુધીનો ભાગ, અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફિરંગીઓ ઉપર એણે વિજયો મેળવ્યા. કોઈપણ દેશની કુદરતી મર્યાદાની બહાર વિજયો મેળવવા એનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે દુનિયાના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. એ વિજય ધર્મને નામે હોય કે આજની પેઠે આર્થિક કારણોને માટે હોય, કે પછી એ જમાનાની રીત પ્રમાણે રાજાનું તાત્કાલિક ગૌરવ વધારવા માટે હોય, પરતુ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એનું બહુ મહત્ત્વ દેખાતું નથી. અમુક સમ્રાટે દુનિયાના ઘણા દેશ જીત્યા એમ કહેવામાં એ સમ્રાટનો વ્યક્તિગત ગર્વ પોષવા સિવાય બીજું કાંઇ હોતું નથી અને જે દેશનો એ રાજા મૂળ સત્તાધીશ હોય એના લોકોને કાંઈ વિશિષ્ટ લાભ કે ગૌરવ લેવાનું કારણ હોતાં નથી. બીજા દેશોમાં લૂંટ મેળવી તિજોરી ભરવી, અગર લશ્કરીઓને એ લૂંટના ભાગીદાર બનાવવા એટલું જ એનું મહત્ત્વ સમજાય છે. એ સમયે ગુલામી[૬૭] પુરજોરમાં ચાલતી હોવાથી જિતાયેલા દેશમાંથી પ્રજાજનોને અને ખાસ કરીને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે પકડીને રાખવી કે વેચવી એ આજની દૃષ્ટિએ શરમજનક ગણાય એવો વ્યવસાય હતો, એટલે તવારીખકારોએ ગૂજરાતની બહાર બહાદુરશાહે જે વિજયો કર્યા તેનુ જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગૂજરાતની પ્રજાને હરખાવાની જરૂર દેખાતી નથી. આવા રાજાઓ જે ઝડપથી આવા કુદરતી હદની બહારના વિજયો કરે છે તેટલી જ ઝડપથી એ જિતાયેલા દેશો પાછા ખોઇ બેસતાં એ વિજયોનું પરિણામ શૂન્ય રહે છે. બહાદુરશાહની બાબતમા તો જે ઝડપથી વિજયો પ્રાપ્ત થયા તે જ ઝડપથી અદૃશ્ય થયા અને ઊલટાં કેટલાંક બહારનાં ફિરંગીઓ જેવાં લાકડાં ગૂજરાતમાં પેસી ગયાં. લોકની અને રાજસત્તાઓની આ જાતની મનોદશા તો પ્રચલિત હતી તેમાં ગૂજરાતની પરિસ્થિતિમાં એક વૈચિત્ર્ય હતું. ગૂજરાતીઓ પુરાતન કાળથી વેપારમાં કુશળ હતા અને વેપાર સાથે

૬૬: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૮

૬૭: ગૂજરાતમાં ગુલામીની પ્રથાનું વિગતવાર વર્ણન આગળ સામાજિક વર્ણન સાથે કરીશું.

સંકળાયેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ એ ગુજરાતની સમૃદ્ધિનુ કેન્દ્ર હતું એટલે ગમે તેવા રાજ્યકર્તાને અનુકૂળ રહીને પોતાનો વેપાર મચવાય એ જ ગૂજરાતી પ્રજાના મોટા ભાગનુ ધ્યેય હતુ [૬૮] આ બાબતનો વિચાર આગળ સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ અહીં બહાદુરશાહના વિજયોનુ ટૂંકામા માત્ર વર્ણન કરીશુ

બંદરો તરફ ધ્યાન

પહેલા વરસાગણે ઈડર અને વાગડના પ્રદેશોમા વ્યવસ્થા કરી, ડુંગરપુરનો રાજા જે સરહદ ઉપર રહી ઘણા બળવાખોરોને આશ્રય આપતો હતો તેને વશ કરવા તાજખાનને મોટુ લશ્કર આપીને મોકલ્યો અને એક મહિનામા એ રાજા વશ થયો [૬૯] આમ એક બાજુ વ્યવસ્થા કરી સુલતાને બંદરો તરફ પોતાનુ ધ્યાન દોર્યું ગૂજરાતના રાજ્યની આવકનો મોટો ભાગ બંદરોની મહેસૂલ અને જકાતથી મળતો હતો ખંભાતથી એ વખતે ત્યાના દરોગાની વિરુદ્ધ ફરિયાદો આવી હતી સુલતાને તાજખાનને ખંભાતમા વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો।[૭૦]

બીજે વર્ષે (હિ ૯૩૩મા) સુલતાન ખંભાત તરફ શિકાર ખેલવા ગયો હતો ત્યારે ખંભાતમા સમાચાર મળ્યા કે મલિક અયાઝનો પુત્ર ઈશાક, જે સોરઠનો સૂબો હતો અને દીવનો વહીવટ પણ જેના હાથમા હતો, એણે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક હિંદુ સરદારોની ઉશ્કેરણીથી બળવો કર્યો છે નવાનગરથી પાચહજાર સવારો લઈ એ દીવનો કબજો લેવા આવ્યો એનો ઇરાદો મુસલમાન વેપારી પાસેથી દીવ લઇ ફિરંગીઓને આપવાનો હતો [૭૧] આ ખબર

---

૬૮ ગૂજરાતી વેપારીઓએ રાજસત્તાની ખુશામત કરી વેપાર જાળવ્યો છે, સાથે મહાજન સસ્થાઓનુ જોર પણ બનાવ્યુ છે તેનુ વર્ણન પણ આગળ કરીશું પરતુ પોતાનો દેશ એવી ભાવના તો એ જમાનામા નહોતી અને ગૂજરાતમા બહુ ઓછી હતી

૬૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૩૯–૪૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૧–૪૩ તબકાત એકલાખ સવારોનુ લશ્કર મોકલ્યુ એમ લખે છે એ અતિશયોક્તિ લાગે છે, અને વર્ણન બહુ વિગતથી આપ્યુ છે લતીફખાન વગેરે બળવાખોરોને સહાય કરવા માટે આ પગલુ લીધું લાગે છે સિકંદરીએ આ વર્ણન ટૂંકામા પતાવ્યુ છે

૭૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૭ આ ફરિયાદ ખંભાતની રૈયત તરફથી આવેલી એમ તબકાત ૨૫૪ લખે છે આ માટે ખંભાતના દરોગાને બરતરફ કર્યો એમ પણ લખ્યુ છે આ સુલતાને એટલી દોડાદોડ કરી છે કે તવારીખોમા પણ સ્થળોના ગોટાળા જેવુ લાગે છે

૭૧ આ બાબતમા હાજી અદ્દબીરના અરબી ઇતિહાસ ઝફરુલવાલાહમા તદ્દન ઊલટો અહેવાલ મળે છે એમા લખે છે કે મલિક ઈશાક ૧૫૨૭મા ગાડો થઈ ગયો અને દ્વારકાનો રાજા જે સુલતાનને વફાદાર હતો એના ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાથી એ જૂનાગઢ આવ્યો ત્યારે એનો ઉન્માદ બહુ વધી ગયો હતો અને એને પૂરી રાખવો પડ્યો હતો એના પછી એના ભાઇને એની જગા આપવામા આવી આ બે ઉલ્લેખ વિરુદ્ધ હકીકતો આશ્ચર્ય

સાંભળતાં જ બહાદુર ગુંદી, ધંધુકા ને રાણપુરને રસ્તે જસદણ આવ્યો. ઇશાકને સુલતાન જાતે આવે છે એવા સમાચાર મળતાં એ કચ્છના રણ તરફ નાસી ગયો. દીવમાં પણ ત્યાંના નૌકાસેનાધિપતિ આગા મુહમ્મદે એનો સામનો કર્યો અને એના હિંદુ સાથીઓની ખુવારી કરી. બહાદુર જસદણથી વસાવડ થઈ દેવલી આવ્યો અને ખાનખાનાનને ઇશાકની પાછળ લશ્કર લઈ મોકલ્યો. એ વખતે મોરબીનો કિલ્લેદાર તઘલખખાન એની સામે થયો પણ હારી ગયો. અને ખાનખાનાનના આવવાના સમાચાર મળતાં ઇશાક રણને પેલે પાર ચાલ્યો ગયો.[૭૨] દેવલીમાં દસ દિવસ રહી બહાદુરે માંગરોળ, ચોરવાડ, સોમનાથ પાટણ, અને કોડીનાર થઈ દેલવાડામાં મુકામ કર્યો અને ત્યાથી થોડાં માણસો લઇ દીવ ગયો. ત્યાં મલિક અયાઝના બીજા પુત્ર મલિક તોઘાને સુલતાનને કદમબોસી કરી, અને દીવના ઉપરીનું પદ મેળવ્યું. સોરઠનું ઉપરીપણું કિવામઉલ્મુલ્ક અને મુજાહિદખાનને આપવામાં આવ્યું.[૭૩] બહાદુરશાહ દીવમાં એક માસ રહી મોજ કરી, તળાજા થઇ ઘોઘાને રસ્તે રાજધાની તરફ ઊપડ્યો. રસ્તામાં મેવાડના રાણાનો પુત્ર ભેટ લઇ સુલતાનની મુલાકાતે આવ્યો હતો તે મળ્યો. એને ચોમાસું રાખી લઇ ચિતોડ પાછો મોકલ્યો અને પોતે ચાંપાનેરમાં આરામ ભોગવ્યો. આ દરમ્યાન પણ (હિ. ૯૩૪) ત્રણ દિવસ ખંભાત જઇ આવી ત્યાંથી પાછો રાજધાનીમાં આવી, ત્યાંથી સુરત જઈ રાદેર થઇ પાછો આવ્યો.[૭૪]

'બહાદુરશાહી ઝડપ'

ચોમાસું રાજધાનીમાં ગાળી સુલતાન પાછો દીવ ગયો અને ત્યાથી એક રાતની ઘોડા ઉપર સતત મુસાફરી કરી ખંભાત આવ્યો. ખંભાતમાં

ઉપજાવે એવી છે. સિકંદરીમાં પહેલી હકીકત ખૂબ વિગતથી આપેલી છે. આ બધી તવારીખો સલ્તનતના છેવટના ભાગમાં લખાયેલી છે અને લગભગ બધાએ તારીખે બહાદુરશાહીના લેખના ઉતારા કર્યા છે. સિકંદરીએ તો ઘણે સ્થળે એ ગ્રંથનો આભાર સ્વીકારેલો છે; જોકે આ હકીકતમાં એના નામનો ઉલ્લેખ નથી. અરબી ઇતિહાસ પણ આબરૂદાર ગ્રંથ ગણાય છે, એટલે આ બાબતમાં શો ગોટાળો છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. બીજા ઉલ્લેખોમાં સિકંદરી વારંવાર બહાદુરશાહીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરે છે, તેથી અહીં સિકંદરીનું લખાણ ગ્રહણ કર્યું છે. ગુ.નો અરબી ઇતિહાસ. વૉ. ૧. પૃ. ૧૫૦. આ માટે સર ડેનિસન રૉસ Melancholia શબ્દ વાપરે છે અને ટીકા કરે છે કે જે માટે સિકંદરી ખૂબ લંબાણ કરે છે તે માટે આ ગ્રંથ ચાર વાક્યોમાં પતાવે છે.

૭૨: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૦-૪૧

૭૩: એ જ પૃ. ૨૪૧

૭૪: એ જ પૃ. ૨૪૧

થોડા દિવસ રહી વહાણમાં ઘોઘે ગયો ને ત્યાંથી ફરીથી દીવ ગયો. ત્યાં બે જ દિવસ રહી સમુદ્ર રસ્તે પાછો ખંભાત આવીને ચાંપાનેર તરફ જતાં રસ્તામાં વાગરામાં લશ્કર સાથે મુકામ કર્યો. અહીં એણે ભરૂચનો કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ કર્યો અને કપડવંજ થઈ ચાંપાનેર ગયો. બહાદુરશાહની આવજા અને ઝડપી મુસાફરીથી એ વખતે અટક્યા વગરની ઝડપી મુસાફરી કરે તો 'બહાદુરશાહી ઝડપ' કહેતા[૭૫] આ સુલતાનની ઝડપ એની સાથે જ ચાલી ગઈ. જેટલી ઝડપથી એણે દેશો જીત્યા અને સામ્રાજ્ય વધાર્યાનો ગર્વ કર્યો તેટલી જ ઝડપથી એ સામ્રાજ્યની પડતી થઈ અને જિતાયેલા દેશો તો એની 'ઝડપ' સાર્થક કરે એટલી ઝડપથી જતા રહ્યા! કપડવંજના મુકામ દરમ્યાન બહાદુરશાહ ડુંગરપુરનો મુલક તારાજ કરવા પણ ગયો હતો અને ત્યાંના રાજાની તાબેદારી મેળવી, પાટણ જઈ પોતાના વડવાઓની કબરોની જિયારત કરી આવ્યો હતો.[૭૬]

ભરૂચનો કિલ્લો બંધાવ્યો

ભરૂચનો કિલ્લો બાંધવાનો ઉલ્લેખ ઉપર જોયો. ઈ. સ. ૧૫૨૮ના મેની ૨૦ મીએ (હિ. ૯૩૪, રમજાન ૧ લી) સુલતાન એ કિલ્લાનું બાંધકામ જોવા ગયો. ઈ. સ. ૧૫૩૩ના મક્કી દરવાજેથી મળેલા લેખમાં આ કિલ્લો બંધાઈ રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ જોતાં એને બંધાતાં પાંચ વર્ષ થયાં છે. લેખમાં કહે છે કે 'આ ચોખંડ જેવા મજબૂત કિલ્લા અને ખાઈનું બાંધકામ, સુલતાન બહાદુર-શાહ જેનું રાજ્ય અમર તપો, મુહમ્મદખાનનો પુત્ર મોટાખાન ખકન અલપખાન, જે શેખજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, તેના હુકમથી અને અબુમુહમ્મદ બિન ખુદેવન્દનના હુકમથી થયું છે. બંધાયાની તારીખ ૧લી રબીઉલઅવ્વલ હિ. ૯૪૦ (૨૦ સપ્ટેંબર ૧૫૩૩). આ અલપખાનની જાગીર ભરૂચ પાસે હતી એટલે એને આ કામ સોંપાયું હશે. એનું વર્ણન મહમૂદ ત્રીજાના પ્રકરણમાં કરીશું.[૭૭] ભરૂચના કિલ્લાની દીવાલનું બાંધકામ જોવા એક વાર સુલતાન પોતે ગયો હતો. ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો ત્યારે એવા સમાચાર મળ્યા કે દીવમાં કિવામ-

---

૭૫ એ જ પૃ. ૨૪૨. આ ઝડપનો ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે અને તે સૂચક છે.

૭૬ એ જ પૃ. ૨૪૨. ડુંગરપુરથી અહમદનગર આવીને પાટણ ગયો. અહીં સિકંદરી એક વિચિત્ર હકીકત એવી લખે છે કે ડુંગરપુરનો રાજા શરણે આવ્યો હતો, પરંતુ સુલતાને આસપાસના જમીનદારોનો મુલક તારાજ કર્યો. એ જમાનાની સેનાઓની આ એક વિચિત્રતા છે.

૭૭ પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ગુ. નો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૩૬-૩૭. લેખની વિગત એમાં ભરૂચના કાઝી સાહેબે પૂરી પાડેલી છે.

ઉલ્મુલ્કે ફિરંગીઓના વહાણ પકડ્યાં છે. આ સાંભળીને પોતે દીવ ગયો અને કેદ પકડાયેલા ફિરંગીઓને મુસલમાન બનાવી છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી ખંભાત પાછો આવી ચાંપાનેર ગયો.[૭૮]

દક્ષિણના વિજયો

ઈ. સ. ૧૫૨૮–૩૦ના સમયમાં ખાનદેશમાં બહાદુરશાહની બહેન રાજે રૂકૈયાનો અને આદિલખાનનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ફારુકી સત્તા ઉપર હતો ત્યારે વરાડના ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર બીડરના ખુદાવંદખાનની સહાયથી અહમદનગરના બુહરાન નિઝામશાહે ચડાઇ કરી હતી. ખાનદેશના મુહમ્મદ ફારુકીએ ઇમાદઉલ્મુલ્કની વિનંતિથી પોતાના મામા ગૂજરાતના સુલતાનની સહાય માંગી.[૭૯] ગૂજરાતના સુલતાનનું વર્ચસ આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઊંચું હતું. આ વિનંતિના ઉત્તરમાં બહાદુરશાહ લશ્કર લઇ ચાંપાનેરથી નીકળી વડોદરે આવ્યો અને ત્યાં મુકામ નાંખી વધુ લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુશામખાન લખે છે કે હું એ વખતે ખંભાત બંદરનો દરોગો હતો અને મારા ઉપર પણ સુલતાનનો હુકમ આવ્યો હતો, અને નજરે જોનાર તરીકે હું બધી હકીકત લખું છું.[૮૦] વડોદરેથી લશ્કર દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યું ત્યારે ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર જાફરખાન પણ વિનંતિ કરવા જાતે આવીને મળ્યો, અને ઘણું મોટું લશ્કર નંદરબાર પહોંચ્યું.[૮૧] ત્યાં બહાદુરશાહનો ભાણેજ મુહમ્મદશાહ અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક પણ એની સેવામાં હાજર થયા. ત્રણે રાજ્યોનાં લશ્કરોએ દોલતાબાદનો કિલ્લો જે નિઝામશાહનો હતો તેને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ એમાં એમને સફળતા મળી નહિ. નિઝામશાહ અને એના બીજા દક્ષિણી સહાયકોએ પોતાના એલચીઓ સલાહ માટે મોકલ્યા અને

૭૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૨-૪૩. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૪૪. ફિરિસ્તા કહે છે કે બધા ફિરંગીઓને સુન્નત કરાવી. પોર્ટુગીઝો આ વાત કબૂલ નથી કરતા અને એમણે વિરોધ કરવાથી મુસલમાન ન બનાવ્યા ને છોડી મૂક્યા એમ લખે છે.

૭૯: સિકંદરી પૃ. ૨૪૩-૨૪૪

૮૦: એ જ પૃ. ૨૪૪. એ લેખક એક લાખનું સવારોનું લશ્કર અને ૯૦૦ હાથી હતા એમ લખે છે, પણ એ અતિશયોક્તિ લાગે છે. ત્રણે મિત્રોનું લશ્કર ભેગું થઈ કદાચ એટલું હશે. બીજા ૩૦૦ હાથી માત્ર લખે છે.

૮૧: તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૪૫, ૩૪૬માં અહીં એક મહત્ત્વની વાત નોંધે છે કે વડોદરામાં બહાદુરને ખાસ રોકાવું પડ્યું અને લશ્કર ભેગું કરતાં બહુ વિલંબ થયો જેથી જાફરખાનને દક્ષિણથી ગૂજરાતમાં આવવું પડ્યું. તબકાત લખે છે કે આ વખતે સાંગા રાણાનો ભત્રીજો, બીજા મોટા રજપૂત સરદારો, અને કેટલાક દક્ષિણી સરદારો પણ બહાદુરના લશ્કરમાં જોડાયા.

બહાદુરશાહ પણ વખત વિચારી ઘેરો ઉઠાવી ગૂજરાત પાછો ફર્યો [૮૨]

પરંતુ આ સુલેહનું થીંગડું લાંબુ ચાલ્યું નહિ અને ઈ સ ૧૫૨૯ની વર્ષાઋતુ પછી બહાદુરશાહ ફરી લશ્કર લઈ દક્ષિણ તરફ ગયો આ વખતે બાગલાણના રાજા બહરજીએ પોતાની એક સ્વરૂપવતી બહેન સુલતાનને પરણાવી અને બીજી બહેન એના ભાણેજ મુહમ્મદ ફારુકીને પરણાવી બહાદુરશાહે બહરજીને બહરખાનનો ઇલકાબ આપી પોતાના તરફથી ચેવલ બંદર તરફનો મુલક તારાજ કરવા મોકલ્યો અને પોતે લશ્કર લઈ અહમદનગર તરફ ગયો અહમદનગર શહેર ખાલી થયું અને આસપાસનો ભાગ તારાજ કરવા હુકમ કર્યો આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને નિઝામખાન વગેરે એના વિરોધીઓ વચ્ચે સમાધાન થવાથી અહમદનગર અને બીડરમા પોતાની તાબેદારીના સ્વીકારચિહ્નરૂપે મસ્જિદોમા પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી બહાદુરશાહ પાછો ફર્યો [૮૩] દક્ષિણના દેશોમા ગૂજરાતનુ નામનુ આધિપત્ય થયુ

બહાદુરશાહ અને શાહ તાહીર

દક્ષિણના વિજયો પછી બહાદુરશાહની બીજી દોડધામનુ વર્ણન કરતા પહેલા એ વિજયો બાદ થોડો સમય ગયા પછી (ઈ સ ૧૫૩૧મા) દક્ષિણને લગતા એક પ્રસંગનુ રમૂજી વર્ણન જોવા જેવુ છે બુરહાન નિઝામશાહનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો એનો એક પ્રધાન શાહ તાહીર નામનો હતો એ વાક્ચાતુર્ય અને રાજનીતિમા નિપુણ હતો, અને કવિ પણ હતો બહાદુરશાહ જ્યારે ફરી ખાનદેશમા બુરહાનપુરમા આવ્યો ત્યારે નિઝામશાહે એને પોતાના એલચી તરીકે મોકલ્યો [૮૪] બહાદુરશાહે પોતાના ગર્વમા એલચીને કહેવડાવ્યુ કે શાહ તાહીરે પોતાનો સંદેશો તખ્તની સામે ઊભા રહીને કહેવો અને પછી નિશ્ચિત જગા ઉપર બેસવુ દરબારીઓએ આ વખતે ઊભા રહેવુ શાહ તાહીરને આ જરા હલકુ લાગ્યુ અને બહમની મહારાજ્યમાથી સ્વતંત્ર થયેલો રાજની શુ ગૂજરાતના સુલતાનની નામેદારી કરે એમ પણ લાગ્યુ પરંતુ આ વખતે એણે એક યુક્તિ કરી પોતાનો માલિક નિઝામશાહ જે

૮૨ સિકંદરી ગુ ભા ૨૪૭ આ રાજાના નામ જુદી જુદી રીતે સિકંદરીમા લખ્યા છે બહરજેર અને બહરજી એમ લખે છે એ મુસલમાન સરદાર હોય એમ સમજાય છે ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૧૫૧મા આ રાજાને બહરામશાહ કહે છે, એટલે ખરુ નામ સમજવુ મુશ્કેલ છે

૮૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૫ ૪૮ આમા ઘણુ લખાણ છે, પણ તેની ગૂજરાતના ઇતિહાસમા જરૂર નથી તબકાત દક્ષિણના વિજયોને ટૂંકમા પતાવે છે

૮૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૫

સાતહજાર સવાર સાથે ગૂજરાતના સુલતાનને મળવા આવ્યો હતો તેને સંતોષ્યો. શાહ તાહીર પાસે પયગંબર સાહેબના જમાઇ અલીના દસ્તાક્ષરની એક કુરાને શરીફની નકલ હતી. એ પવિત્ર ગ્રંથને પોતાને માથે મૂકી એ બધા બહાદુરના દરબારમાં દાખલ થયા. બહાદુરને આ ખબર પડતાં જ એણે સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઊતરી પવિત્ર ગ્રંથને માનપૂર્વક ત્રણ ચુંબન કર્યાં. એ વખતે નિઝામે બહાદુરશાહનો સત્કાર કર્યો અને બહાદુરે નિઝામશાહ તથા એના એલચીને યોગ્ય આસનોએ બેસાડયા.[૮૫] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એલચીએ બહાદુરશાહને વીનવ્યું કે નિઝામઉલ્મુલકને શાહનો ખિતાબ આપી નિઝામ-શાહ કહેવો. બહાદુરને લાગ્યું કે એને જો શાહનો ખિતાબ આપીએ તો પોતામાં અને નિઝામમાં ફેર શો? હાજરજવાબી તાહીરે ઉત્તર દીધો કે એથી તમે અમીરોના શાહ હતા તે શાહના શાહ થશો. બહાદુરનો ગર્વ આથી સંતોષાયો.[૮૬] આગળ ઉપર એક વાર કેટલાક ખુરાસાની વેપારીઓની બંદરી જકાત માફ કરાવવા શાહ તાહીરે બહાદુરશાહને અરજ કરી, અને બહાદુરે એને દીવમાં મલિક તુઘાન જે ગૂજરાતનો મીરે બહર હતો એને મળવા કહ્યું. એમ કહેવાય છે કે મલિકે શાહ તાહીરને ઊભે ઊભે અરજ કરવા કહ્યું તેથી બહાદુરશાહને ગુસ્સો થયો હતો. પરિણામે રૂપિયા ત્રીસ હજારની જકાત માફ કરી, હવે પછી જકાત નહિ લેવાનું લખાણ કર્યું, અને શાહ તાહીરને સારી ભેટ આપી.[૮૭] તાહીરશાહ કવિ હતો અને એ આવ્યો ત્યારે બહાદુર-શાહના દરબારમાં શાહ મીર, શાહ કમાલુદ્દીન અશલાફ અને મીર અબુતુરાબ વલી આદિ વિદ્વાનો હાજર હતા.[૮૮] આ અબુતુરાબે ગૂજરાતનો એક નાનો ઇતિહાસ લખેલો છે.

૮૫: તારીખે ફિરિસ્તાનો લેખક જે પોતે દક્ષિણનો છે તેણે આ વિગતો આપેલી છે.

૮૬: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૫

૮૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૬. મલિક તુઘાને તાહીરને માન ન આપ્યું તેના જવાબ-માં કહ્યુ કે નિઝામઉલ્મુલક જે બાદશાહનો ગુલામ છે તે તાહીરને માન નથી આપતો તો હું બાદશાહનો નિમકહલાલ નોકર શા માટે ઊભો થઈ માન આપુ? પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં તાહીરની ઉપરની વાત નોંધે છે, પરંતુ તુઘાન સાથેની વાતની નોંધ લેતા નથી. પરંતુ એમણે એક ટીકા ખરી કરેલી છે કે નિઝામશાહ બુરહાનનું સ્વતંત્ર પદ તો ૧૪૯૦થી હતું, એટલે ૧૫૩૧માં ગૂજરાતના સુલતાન પાસે શાહની પદવી લેવાની વાત એ ગૂજરાતી ઇતિહાસ-લેખકોની માત્ર બડાઇ જ કહેવાય. આ ટીકા સાચી છે. તબકાતે અકબરીમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ અહીં એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે કે ટૂંકા વખત માટે પણ બહાદુરે દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો.

૮૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૫

બહાદુરશાહ ફરીથી દીવમાં

આ બનાવ દરમ્યાન બહાદુરશાહે જે ઝડપી દોડધામ કરી તેની નોંધ લેવા જેવી છે ઈ સ ૧૫૩૧માં એણે ચાપાનેરમાં ચોમાસુ પસાર કરી વાગડ સામે લશ્કર મોકલ્યુ અને પોતે મહી નદીને કાંઠે ખાનપુરને રસ્તે થઇ ખંભાત ગયો અને ત્યાંથી સમુદ્રમાર્ગે દીવ ગયો ત્યાં પરદેશના વહાણોમાં ઘણી જાતનો માલ આવેલો તેમાંથી સુંદર કાપડ અને બીજો પરચૂરણ માલ પોતાને માટે ખરીદ્યો આ વહાણોમાં ૧૩૦૦ મણ ગુલાબજળ આવેલું એમ સિકંદરી લખે છે બહાદુરે આ ગુલાબજળની ખરીદી કરી[૮૯] આ બધાં વહાણોમાં બે તુર્કી માણસો આવ્યા એક મુસ્તફા બિન બહેરામ અને બીજો ખાજા સફર સલમાની આ બન્ને પાછળથી મોટા અમીર થયા મુસ્તફા રૂમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો[૯૦] એનું વર્ણન આગળ કરીશું વાગડ તરફ લશ્કર મોકલ્યા પછી દીવનું કામ પતાવીને બહાદુર પોતે પણ એ તરફ ગયો અને ત્યાં ડુંગરપુરના રાજા પૃથ્વીરાજે એની તાબેદારી સ્વીકારી પૃથ્વીરાજના કુંવરે મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો બહાદુરશાહે વાગડનો મુલક નવા મુસલમાન થયેલા કુંવર અને એના ભાઇ વચ્ચે વહેંચી આપ્યો આ કાર્યમાં મેવાડના રાણા સાંગાના પુત્ર રતનસિંહના વકીલો ડુંગરસી અને ગાજરસીએ ભાગ લીધો હતો[૯૧]

શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર

હવે સુલતાન બહાદુરશાહે કરેલા ગુજરાતની સરહદની બહારના બીજા વિજયોનું વર્ણન કરતા પહેલાં ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં

---

૮૯ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૭ તબકાત આ ગુલાબજળ દમાસ્કસથી આવેલું એમ લખે છે અને ૧૩૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ મણ લખે છે તબકાતના ભાષાંતરકાર બ્રિજેન્દ્રનાથ દે પૃ ૩૪૭ નોંધ ૪માં લખે છે કે ફિરિસ્તામાં ૧૬૦૦ મણ ગુલાબજળ ખરીદ કર્યું એને બદલે ૧૬૦૦ મણ પિસ્તા અને કિસમિસ દ્રાક્ષ ખરીદ કર્યા એમ લખ્યું છે, જોકે એ ઉમેરે છે કે કર્નલ બ્રિગ્ઝના તરજુમામાં આ ઉલ્લેખ નથી તેમજ બીજા ગ્રંથોમાં પણ નથી એમણે ફિરિસ્તાની ખાસ કોઈ નકલ જોઈ હશે?

૯૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાત પૃ ૩૪૭-૪૮ આ બન્ને ગ્રંથો મુસ્તફા રૂમીનો ઉલ્લેખ કરે છે, ખાજા સફરનો કરતા નથી તુર્કો એમ બહુવચન વાપરે છે

૯૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૪૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૪૮ તબકાત પૃથ્વીરાજને બદલે પાર્સરામ (પરશુરામ) નામ લખે છે અને બીજી વિગતો લખે છે જે અહીં નકામી છે તબકાતનો તરજુમો કરનાર શ્રી દે મેવાડના રાણાનું રતનસેન નામ એ ગ્રંથમાં છે અને બીજા ગ્રંથો ખરું નામ રત્નસિંહ લખે છે તે ઉપર ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે કરેલી વિચિત્ર ટીકા નોંધમાં કરે છે પર માતના વિદ્વાનોની આવી વિચિત્રતા અગાઉ દર્શાવી છે

સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો કહેવાય એવા એક બનાવની નોંધ લઈએ. મુસલમાની રાજ્યમાં મંદિરો તોડી પાડવામાં આવતાં હતાં ત્યાં નવાં બાંધવાની રજા તો ક્યાંથી મળે? કોઇ વાર સુલતાન સારો હોય તો એના અમલદારો ધર્માંધ હોય ત્યારે વિરુદ્ધ ધર્મના પાળનારાઓને મુશ્કેલીઓ પડતી. કોઈ વાર સુલતાન ધર્માંધ હોય અને સ્થાનિક અમલદાર સમજુ હોય તો મુશ્કેલી ઓછી થતી. પરંતુ બિનમુસલમાનોને પોતાનાં ધર્મપાલન અને યાત્રાઓ વગેરેને માટે અમલદારોની ખુશામત અને ભેટ લાંચ વગેરે માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડતું. જૈન જેવી ધનવાન કોમનાં ધર્મસ્થાનોમાં પણ આ મુશ્કેલીઓ પડતી હતી.[૯૨] જૈનોનું એક મોટામાં મોટું ગણાતું મહાતીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય પર્વત ઉપર હતું. ત્યાંના મુખ્ય મંદિરને શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ ભ્રષ્ટ કરી ખંડિત કરેલું તેનો ઉદ્ધાર અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં અલપખાનને ખુશી કરી પાટણના સમરાશાહે કરાવેલો. તે પછી એ તીર્થનું મુખ્ય મંદિર ફરીથી ખંડિત થયું. એ કયા ગૂજરાતી સુલતાનના સમયમાં થયું એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી,[૯૩] પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં મેવાડના કર્માશાહે બહાદુરશાહ પાસેથી એ તીર્થના ઉદ્ધારનું ફરમાન મેળવી યાત્રાની સરળતા કરાવી હતી એ ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં એક નોંધપાત્ર બનાવ કહી શકાય.

૯૨: બ્રાહ્મણ ધર્મ હિંદુ સમયમાં રાજધર્મ હતો, પણ મુસલમાન સમયમાં એનાં તીર્થોનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ અને એ ધર્મના અનુયાયીઓ બહુમતીમાં હોવા છતાં પૈસા ખરચ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એના જીર્ણોદ્ધાર એ સમયે થયા લાગતા નથી.

૯૩: શ્રી જિનવિજયજી-સંપાદિત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં મુનિશ્રીએ તીર્થનું વર્ણન અને પ્રબંધનો ઐતિહાસિક સારભાગ પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે. એમાં લખે છે કે એ તીર્થમાં એક ઝાડ નીચે એક અંગારશાહ નામના ફકીરની કબર છે. તે માટે એવી દંતકથા છે કે એ ફકીરે ભૂતની સાધનાથી શ્રી આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર ઉત્પાત મચાવ્યો હતો. પૂજારીઓએ એને માર્યો ત્યારે એ પોતે ભૂત થઈ બધાને સતાવતો. પછી ત્યાં કબર કરી ક્રિયા કરી એને શાંત કર્યો. કર્નલ ટોડ લખે છે કે કાંઈ અનિષ્ટ બન્યું હોય તો એ અપમાન ઢાંકવા માટે હિંદના લોકો આવી વાતો જોડી કાઢવા માટે બહુ નિષ્ણાત છે. કેટલાક એમ માને છે કે (જુઓ શત્રું. તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ, પૃ. ૧૬, ૧૭) અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં થયેલા નાશ પછી ફરી નાશ ન થાય તે માટે આ નામની કબર કરીને મુસલમાન આક્રમકોને સંતોષવા આ યુક્તિ કરેલી છે. હવે આ તીર્થોદ્ધારપ્રબંધ વિ. સં. ૧૯૭૩માં સંપાદિત કર્યો પછી શ્રી જિનવિજયજીએ જૈન સાહિત્ય સંશોધક નામના ત્રિમાસિકમાં તપાગચ્છની બૃહત્ પટ્ટાવલી સંપાદિત કરી છે તેમાં શ્રીઆનંદવિમલસૂરિ પાટ ઉપર હતા ત્યારે વિ. સં. ૧૫૮૩ પછી બનેલી એક વાત લખી છે તે વિચારવા લાયક છે: લખાણ જૂની ગુજરાતીમાં છતાં અહીં એનો ગુજરાતી સાર લીધો છે. ગૂજરાત દેશમાં અણહિલ્લ-

કર્માશાહ અને બહાદુરશાહ–શત્રુંજય તીર્થે ગયેલો જૈન સંઘ

શત્રુંજય ઉપરના ભગવાન આદિનાથના મુખ્ય મંદિરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી અને વિવેકધીરગણિના શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારપ્રબંધ ઉપરથી આ જીર્ણોદ્ધારની રસમય વિગતો મળે કે મેવાડમાં ઓસવાળ જ્ઞાતિના તોલાશાહનો પુત્ર કર્માશાહ નામે ધનવાન વેપારી હતો અને એનો કાપડનો વેપાર દેશાવરો ખાતે બહુ મોટો હતો એટલે એનું ઉપનામ 'દોશી' હતું તોલાશાહને શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હતી, પણ તે પાર ન પડી

પત્તન પાસે કુણગિરિ (?) નગરીમાં શ્રીમાળી લઘુ શાખાનો (દશા શ્રીમાળી) અડાલજા ગોત્રનો સો માણસી રહેતો હતો એની સ્ત્રી કોડાઈ નામની ઘણી જ સુંદર હતી, તે જોવામાં આવતાં શેરશાહ મોહિત થયો અને એને દરબારમાં રાખી એક વાર પોતાના ધર્મ પ્રમાણે કોડાઇ પાઠ પૂજા કરતી હશે ત્યારે શેરશાહ આવી પહોંચ્યો ને શું કરે છે એમ એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે "તસબી પઢતી હું" શેરશાહે પૂછ્યું "કિણકે નામકી?" કોડાઇએ કહ્યું, "મેરે પીરકે નામકી" શેરશાહે ફરી પૂછ્યું કે "ઉનકી જગ્યા અસ્થલ કિહાં હૈ?" કોડાઇએ કહ્યું, "સોરઠદેશિ હૈ, શત્રુંજય પહાડઇ રહઇ છઇ" જ્યારે શેરશાહ લશ્કર લઇ મહેસૂલ ઉઘરાવવા નીકળ્યો ત્યારે સ્ત્રીનો પ્રેર્યો પાલીતાણે આવી પડાવ નાખ્યો અને પોતે, કોડાઈ, તથા એનો ચમ્મર ઢોળનાર વિલાતી ફકીર અગાર શાહ નામે હતો તે, એમ ત્રણ જણ પર્વત ઉપર ગયા ત્યાં શ્રી ઋષભનાથના દર્શન કરી કોડાઇએ કહ્યું, આ મારા પીર છે શેરશાહે ત્યાં સોનામહોરોનો ઢગલો કર્યો મહામ્લેચ્છ અગારશાહ આ દેખીને બહુદ્વેષી થયો અને બોલ્યો કે "ઓરતકે લિયે ચિકયેને કાફિરાણા કિયા! પૂતલેકુ પાય લગા" હવે શેરશાહ અને કોડાઈ નીચે ઊતરી ગયા અને અગારશાહ બહાનું કાઢી પાછળ રહ્યો અને મૂર્તિ ઉપર ગુર્જ નાખી આસાતના કીધી પછી તીર્થરક્ષક દેવ કોપ્યા અને એનું મરણ થયું બીજી વિગતો લખી છે તે અહીં ઉપયોગી નથી પરંતુ અહીં અગારશાહની વાત અને કોડાઈના પતિનું ગોત્ર ને ગામ સાથે વર્ણન છે શેરશાહ કયો તેનો પત્તો તવારીખોમાંથી લાગતો નથી પરંતુ આ વાતમાં કાંઇ સત્ય હોય તો એ કોઇ ભાગનો સૂબો હશે વળી આ બનાવ વિ સં ૧૫૮૩માં કહે છે જ્યારે નવી પ્રતિષ્ઠા ૧૫૮૭માં થઈ છે એટલે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમાં એની ભલાઇને લીધે અધિકારીઓ ફાવે તેમ વર્તતા અને રસ્તા ભયવાળા થઈ ગયા હતા એ સમયનો લાભ કોઈ અધિકારીએ લીધો હોય એમ સંભવ છે મૂર્તિની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા બહાદુરશાહના સમયમાં થઇ, એટલે ગુજરાત સલ્તનતના સમયમાં મૂર્તિ ખંડિત થઈ હતી એટલું તો સત્ય છે અને તે માટે મહમૂદ બિગડાના સમય કરતાં મુઝફ્ફર બીજાનો સમય વધારે અનુકૂળ હતો એમ લાગે છે (જુઓ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી જિનવિજયજીસંપાદિત, પુ ૧, અ. ૩, પૃ ૫૩) આ સંપાદન વિ સં ૧૯૭૭માં એટલે પ્રબંધ રચાયા પછી ચારસો વર્ષે પછી થયું છે આ માટે વધારે સંશોધનની જરૂર છે ચાંપાનેરમાં જૈન સંઘ સારો હતો અને સોમધીરગણિ ત્યાં રહેતા હતા જુઓ શ તી. પ્રબંધ, પૃ ૫૨ તપાગચ્છની એક પટ્ટાવલી સંસ્કૃતમાં ગુજરાતી ભાષાંતર અને વિવરણ સાથે શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ સંપાદિત કરી છે એમાં અગારશાહનો પ્રસંગ લખ્યો જ નથી એટલે આ દંતકથા સત્ય છતાં કેવી રીતે ને કોને હાથે બની છે તેમાં વધારે સંશોધન થવાની જરૂર છે

પરંતુ એના સર્વથી નાના પાંચમા પુત્ર કર્માશાહના ભાગ્યમાં એ લખાયેલું હતું. પ્રબંધકાર કહે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં જ્યારે શાહજાદો બહાદુરખાન ચિત્તોડ ગયો હતો ત્યારે કર્માશાહે એની સાથે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધીને એણે ખરીદેલા કાપડના પૈસા ન લીધા અને ઉપરથી લાખ રૂપિયા એને બિનશરતી આપીને મદદ કરી. શાહજાદાએ ખૂબ આનાકાની સાથે આ સહાય સ્વીકારી પોતાને ગૂજરાતનું રાજ્ય મળશે ત્યારે એનો બદલો વાળવાનું વચન આપ્યું અને કર્માશાહે પણ કહ્યું કે એવો સમય આવે તો ધર્મસ્થાનના ઉદ્ધારમાં સહાય કરવાનું કહ્યું અને એ સિવાય બીજા કોઈ બદલાની ના પાડી. બહાદુરશાહને જ્યારે ગૂજરાતનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે કર્માશાહ સુલતાનને મળવા ચાંપાનેર આવ્યા અને બહાદુરે મિત્ર કહી એનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. કર્માશાહે ચાંપાનેરમાં જૈન મંદિરો અને ઉપાશ્રયો-ની વંદના કરી અને ત્યાં વિદ્વાન જૈન યતિ શ્રીસોમધીરગણિ રહેતા હતા તેમની પાસે ધર્મોપદેશ માટે નિત્ય જતા.[૯૪]

કર્માશાહે બહાદુરશાહને પહેલાંના વચનની યાદ આપી શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા માટે બધી જાતની સગવડની માંગણી કરી અને બાદશાહે એને એ પ્રમાણેનું ફરમાન લખી આપ્યું. ફરમાન લઈ કર્માશાહ રથાદિ લઈને સંઘના રૂપમાં, રસ્તામા અનેક પ્રકારનાં દાન કરતા ખંભાત આવી પહોંચ્યા. ખંભાતના જૈનોએ સત્કારપૂર્વક કર્માશાહનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો અને ત્યાં શ્રીવિનયમંડન પાઠકને નમસ્કાર કરી સ્તંભનકપાર્શ્વનાથ આદિ મંદિરોની વંદના કરી. ખંભાતમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાંથી સંઘ પાલીતાણા તરફ ઊપડ્યો. ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે સંઘમાં જોડાયાં.[૯૪] સૌરાષ્ટ્રમાં એ સમયે મુજાહીદખાન સૂબો હતો.[૯૫] એને વિધર્મીના મંદિરનો ઉદ્ધાર થાય એ પસંદ નહોતું, પરંતુ બાદશાહનું ફરમાન હતું એટલે બીજો ઉપાય નહોતો. કર્માશાહે સૂબાને પણ દ્રવ્યાદિથી પ્રસન્ન કર્યો. સૂબાને બે કારભારીઓ રવિરાજ અને નૃસિંહ નામના હતા એ જૈન હતા એટલે આ કાર્યમાં સરળતા પણ મળી. વિનયમંડન પાઠકે પોતાના બે શિષ્યો વિવેકમંડન અને વિવેક-ધીર નામના જે શિલ્પશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતા તેમને જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં

૯૪: શ. તી. પ્રબંધ પૃ. ૫૭–૫૮.

૯૫: બહાદુરશાહે કિવામુલ્મુલ્ક અને મુજાહિદખાનને દીવ અને સોરઠના અધિકાર ઉપર નીમ્યા હતા એમ તવારીખો કહે છે. ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં એને મુજાહિદ-ખાન બીહલીમ કહ્યો છે અને જૂનાગઢનો સૂબો કહ્યો છે અને બીહલીમ કે ભાલીમ એટલે બહુ જાડો માણસ એમ સિકંદરીમાં બેલી નોંધમાં લખે છે.

વિયુક્ત કર્યો બીજા નાના કાર્યો બીજા યતિઓને સોપ્યા સ્થપતિસૂત્રધાર તરીકે અમદાવાદના કોનાના પુત્ર વિરુપા, અને સૂત્રધાર ભીમા, ક વેલા અને દ વછાને બોલાવ્યા હતા તે ઉપરાત ચિત્તોડથી ઘણા સ્થપતિઓ પણ આવ્યા હતા[૯૬] મદિરનુ કામ પૂરુ થયા પછી વિ મ ૧૫૮૭ ॥ ચૈત્ર વદ ૬ ને રવિવારે શ્રીવિદ્યામડનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી,[૯૭] જૈન સમાજમા દેશભરમા મોટો આનદઉત્સવ વર્તી રહ્યો, અને કર્માશાહે ખૂબ ધન વાપરી મોટા દાદથી પ્રતિષ્ઠા કરી સ્થપતિ કારીગરોને સુવર્ણના અલકારો અને દ્રવ્ય આપ્યુ[૯૮] બીજા આવનારાઓનો વસ્ત્રાદિથી સત્કાર કરી યોગ્ય હોય તેમને પુસ્તકો પણ આપ્યા કોઈ બાળક પણ દાન વિના રહ્યુ નહોતુ, જે દર્શને જતુ વિધર્મી રાજસત્તાને લીધે ઘણી મુશ્કેલી અને ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચવુ પડતુ તે બધુ સરળતાથી વિના ખર્ચે સમાજને પ્રાપ્ત થયુ મુસલમાન સમયમા જે શક્ય નહોતું ગણાતુ તે શક્ય બનાવી કર્માશાહે પોતાનું નામ અમર કર્યું[૯૯]

કર્માશાહે કરેલા તીર્થોદ્ધારની પ્રશસ્તિ

મુસલમાનસમયના ઇતિહાસમાઆ પ્રસગનુ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે એટલે ઉદ્ધારની પ્રશસ્તિનો મુખ્ય ભાગ આપવો ઉચિત છે એ પ્રશસ્તિ વિ મ ૧૫૮૯મા અમદાવાદમા જન્મેલા અને વિમલપ્રબધ આદિ કાવ્યોના સુપ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમયે રચાવી છે અને વિવેકધીરગણિએ લખી છે

॥ ओं स्वस्ति श्रीगूर्जरधरित्र्या पातसाह श्रीमहिमूदपट्टप्रभाकर पातसाह-श्रीमदाफरसाहपट्टोद्योतकारक पातसाह श्री श्री श्री श्री श्री बादसाह विजयराज्ये । संवत् १५८७ वर्षे राज्यव्यापारधुरधर खान श्रीमझादखान व्यापारे श्री-शत्रुञ्जयगिरौ श्रीचित्रकूटवास्तव्य दो० करमाकृत-सप्तमोद्धारसत्का प्रशस्तिर्लिख्यते ॥ આ પછી કર્માશાહનુ વર્ણન વગેરે શરૂ થાય છે તેમા ઉપયોગી શ્લોક આ પ્રમાણે છે, કર્માશાહ મેવાડથી ગુજરાતમા આવે છે

૯૬ પ્રબધમા આખી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમા બધી વિગત છે મુસલમાન અમીરોના કારભારીઓ હિંદુઓ હતા એ સૂચક છે

૯૭ લેખમા વૈશાખ મહિનો છે તે પુનમિયા મહિના પ્રમાણે છે, આપણો ચૈત્ર થયો

૯૮ સોનાની જનોઈઓ વગેરે અલકારો આપ્યા હતા

૯૯ શ્રી ગૌરીશકર ઓઝાના ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા પૃ ૩૬૧મા કર્માશાહને રાણા રત્નસિંહનો મત્રી કહે છે પ્રશસ્તિમા એવુ કાંઈ નથી પ્રશસ્તિ વધારે વિશ્વસનીય છે એમણે એ લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે અધૂરો જ કરેલો છે એ કહે છે કે રાણા રત્નસિંહની લાગવગથી બહાદુરે ફરમાન આપ્યુ હશે પરંતુ સમકાલીન લેખક અને પ્રશસ્તિ માનવા યોગ્ય છે

तत्रास्ति श्रीवगावीशः श्रीमद्बाहदरो नृपः ।
तस्य प्राप्य स्फुरन्मानं पुण्डरीके समाययौ ॥ २६
राज्यव्यापारधौरेयः पानश्रीमान्मसादकः ।
तस्य गेहे महामंत्री रवाख्यो नरसिंहकः ॥ २७
तस्य सन्मानमुत्प्राप्य बहुवित्तव्ययेन च ।
उद्धारः सप्तमस्तेन चक्रे शत्रुञ्जये गिरौ ॥ २८

यत्कर्मराजेन कृतं सुकार्यमन्येन केनाऽपि कृतं हि तन्नो ।
यन्म्लेच्छराज्ये[ऽपि नृपा]ज्ञयैवोद्धारः कृतः सप्तम एव येन ॥ ३५ ॥

પ્રશસ્તિના અંતભાગમાં લખે છે કે:

श्रीशत्रुञ्जयतीर्थोद्धारे कर्मम[च]सांनिध्यकारक सा० जरता भा० बाइ चांम्पू पुत्र नाथा भ्रातृ कोना । अहमदाबादवास्तव्य सूत्रधार कोलापुत्र सूत्रधार विरु[पा] सू० भीमा ठ० वेला ठ० वच्छा ॥ એ પછી ચિત્રકૂટ–ચિત્તોડથી આવેલા સ્થપતિઓનાં નામો લખે છે. પછી પ્રશસ્તિકારનું નામ આવે છે:

पंडितविवेकधीरगणिना लिखिता प्रशस्तिः ॥ पूज्य पं० समयरत्नशिष्य पं० लावण्यसमयस्त्रिसंध्यं श्रीआदिदेवस्य प्रणमतीति भद्रम् ॥ श्रीः ॥ એ પછી ઠા. હર-પતિ, હાસા, મૂલા, કૃષ્ણા, કાલ્હા, હર્પા અને સૂ૦ માધવ તથા બાહુનાં નામો પણ છે.

એ પ્રશસ્તિના કર્તા કવિ લાવણ્યસમય અમદાવાદમાં નદીની પાસે આવેલ અજ્જદરપુરના વતની હતા. આ ઉદ્ધારનો પ્રબંધ લખનાર વિવેકધીર-ગણિએ એ પ્રશસ્તિ લખી આપી એનો અર્થ એ કે પથ્થરમાં કોતરવા લાયક અક્ષરોમાં લખી. વિવેકધીરગણિ પોતે જ વાસ્તુ અને સ્થાપત્યશાસ્ત્રના નિષ્ણાત હતા અને એમના ગુરુ વિદ્યામંડનસૂરિએ અને ગુરુભાઈ વિવેકમંડને એમને આ ઉદ્ધારના વ્યવસ્થાપક ઇજનેર તરીકે નીમ્યા હતા. એ બધા કર્માશાહ અને એના પિતા તોલાશાહના ગુરુ ધર્મરત્નસૂરિના શિષ્યોમાં ગણાતા હતા, અને ઉદ્ધારની પ્રેરણા એ ગુરુએ કરી હતી. કર્માશાહે કરેલા જીર્ણો-દ્ધારની પ્રતિષ્ઠામાં જે મૂલનાયકની મૂર્તિની સ્થાપના કરી તે આજ સુધી બિરાજિત છે. આ પ્રમાણે આ ઉદ્ધારનો આખોયે પ્રસંગ ગૂજરાત સલ્ત-નતના ઇતિહાસમાં એ સમય અને મુશ્કેલીભર્યા સંજોગોનો ખ્યાલ આપવા માટે મહત્ત્વનો છે. કવિ લાવણ્યસમય અને પંડિત વિવેકધીરગણિ બહાદુર-શાહના સમકાલીન હોવાથી આ વર્ણનમાંથી કવિત્વની અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો એ સમયના બિનમુસલમાન સમાજનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

માળવા જીતીને ખાલસા કર્યું

જ્યારે ગૂજરાતના જૈનસમાજમાં ઉપર કહી એ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજી તરફ બહાદુરશાહની નજર માળવા પચાવી પાડવા તરફ વળી હતી લડવું હોય તેને બહાના તો અનેક મળી આવે તેમ હતા બહાદુરશાહનો ભાઈ ચાંદખાં । માળવાના સુલતાન મહમૂદ બીજાને શરણે હતો એની માગણી બહાદુરે કરી અને મહમૂદે એની વિવેકપૂર્વક નાખુશી બતાવી[૧૦૦] માળવાનો સુલતાન । ગર્જનારી કુનેહ વિનાનો અને અવિચારી હતો એના અમીરો એનાથી અસંતુષ્ટ હતા એમાં ફતેહખાન, આલમખાન, અને શરઝાખાન આવીને બહાદુર સાથે મળી ગયા[૧૦૧] પૂર્વ માળવાના રાયસીનના રાજા સિલ્હદી (શલ્યહતિ)ના પુત્ર ભૂપતરાયે ગૂજરાતના સુલતાનને અરજ કરી કે માળવાના સુલતાનનો ઈરાદો રાયસીન જીતી લેવાનો છે મેવાડના સાંગા રાણાના પુત્ર રત્નસિંહનો સંબંધ આ વખતે ગૂજરાતના સુલતાન સાથે સારો હતો એણે પોતાના એલચીઓ ડુંગરસી અને ગાજરસીને મોકલીને કહેવડાવ્યું કે સાંગા પિતાએ કરેલા ઉપકારો ભૂલી જઈને માળવાનો સુલતાન મેવાડના જિલ્લાઓ ઉપર ચડાઈ લાવે છે રાણો રત્નસિંહ અને સિલ્હદી કરજીઆટ મુકામે સુલતાનને આવીને મળ્યા અને સુલતાને તેમને ૩૦ હાથી, ઘણા ઘોડા અને જરીના ૧૫૦૦ ઝભ્ભા આપ્યા[૧૦૨] રાણાના એલચીઓ સુલતાનના લશ્કર સાથે ગયા આમ હિંદુ અને મુસલમાનોનું મોટું લશ્કર લઈ સુલતાન । માળવા ઉપર ચડ્યો આ ચડાઈમાં પણ તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક જાતે હાજર હતો અને પોતે નજરે જોયેલી વાત લખી છે એવો ઉલ્લેખ સિકંદરીમાં કરેલો છે[૧૦૩]

આ સઘળું લશ્કર ધાર પહોંચ્યું અને ત્યાંથી માંડુના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો વ્યૂહરચનામાં પોતાના ભાણેજ મુહમ્મદખાન આસીરીને અને અલપખાનને જુદી જુદી દિશાઓએ ગોઠવ્યા અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ ભાનાવારા કહે-

---

૧૦૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૫૨ આ બન્ને ગ્રંથો માળવાના સુલતાનનું બહાદુર પાસે ન આવવાનું આ કારણ છે અને ચાંદખાનને સોંપવો યોગ્ય નથી એમ કહે છે ત્યારે બહાદુર ફરી કહાવે છે કે ચાંદખાનને હું નથી માગતો પણ તમે પોતે મળવા આવો

૧૦૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ અને તબકાત પૃ ૩૫૦ નામોમાં બન્ને ગ્રંથોમાં થોડો ફેર છે

૧૦૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૦ સિલહદી નામ ફારસી તવારીખકારો લખે છે અને શ્રી ઓઝા પણ લખે છે, પરંતુ એમણે સાથે શલ્યહતિ એવું નામ આપેલું છે

૧૦૩ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૨૫૧

વાતો હતો તે હિંદુઓને સોંપ્યો.[૧૦૪] હવે કિલ્લાનો જે સૌથી ઊંચો અને મુશ્કેલ ભાગ હતો અને જેમાંથી કોઈ પણ શત્રુ અંદર પેસી શકે નહિ એવી અંદરના ઘેરાયેલા લોકોને ખાતરી હતી એ ભાગની તપાસ કરાવી બહાદુરશાહ પોતે રાત્રે હુમલો કરી ચૂંટેલા લશ્કર સાથે ઉપર ચઢી ગયો, અને સુલતાન પોતે આવ્યો છે એ જાણી માળવાનું લશ્કર ગભરાઈ ગયું. સુલતાન પોતે થોડા લશ્કર સાથે મહેલમાં ચાલ્યો ગયો અને એક કલાકની ખૂનખાર લડાઇ પછી શરણે આવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન દેખાતાં પોતાના સાત પુત્રો સાથે ગૂજરાતના સુલતાનને શરણે આવ્યો. હિ.સં. ૯૩૭ના શાબાન માસની ૨૯ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો (ઈ. સ. ૧૫૩૧). શાહજાદો ચાંદખાન ભાઈથી બચવા કિલ્લામાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો ઈ.સ.૧૫૩૧માં માળવા ગૂજરાત સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.[૧૦૫] સુલતાન મહમૂદને અલપખાન અને અસફખાનને સોંપવામાં આવ્યા અને તેમને ગૂજરાતમાં લઈ જવા હુકમ કર્યો. આ લોકો સુલતાન મહમૂદને લઈ દાહોદમાં રહ્યા હતા ત્યારે પાલ-વાગડનો રાજા રાયસિંહ ભીલો સાથે એમના ઉપર તૂટી પડ્યો. આ બધી ધમાલમાં એના રક્ષકોએ જ એને મારી નાંખ્યો.[૧૦૬] માળવામાં પોતાના અધિકારીઓને નીમવામાં આવ્યા, પરંતુ ગૂજરાતે માળવા ઉપર મેળવેલો વિજય પહેલાંની પેઠે આ વખતે પણ અલ્પજીવી નીવડ્યો. બહાદુરશાહે ચોમાસું માંડુમાં પસાર કર્યું. આ વખતે ઝાલાવાડના રાજા માનસિંહે પાસેના મુસલમાન અમીર શાહજીવુની જાગીરમાં હુમલો કરી એને મારી નાંખ્યાના સમાચાર આવ્યા. સુલતાને એ ભાગ ખાનખાનાનની સત્તા નીચે હતો તેથી એને વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો.[૧૦૭]

પૂર્વ માળવા જીતવાની ઇચ્છા

માળવા તો જિતાયું, પરંતુ પૂર્વ માળવાનો ભાગ સિલહદીપુર બીજાના હાથમાં હતો અને એના મજબૂત કિલ્લા રાયસીનમાં એનું મુખ્ય થાણું હતું. ઉજ્જૈન, ભીલસા અને ચંદેરી સુધીનો પૂર્વનો મુલક એના તાબામાં હતો.

૧૦૪: એ જ પૃ. ૨૫૨. અહીં હિંદુઓ પાસે તોપો હતી એવો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ એ નાની તોપો કે ગોકણો હશે; મોટી તોપો આવવાને હજી વાર હતી. અને હિંદુઓ તોપખાનામાં હજી શીખાઉ જ હતા. પરંતુ હિંદુ લશ્કર હતુ એ સૂચક છે.

૧૦૫: માંડુનો કિલ્લો ૨૮ માર્ચ ૧૫૩૧ને રોજ જિતાયો. ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૩. શાદિયાબાદ માંડુમાં ગૂજરાતી સુલતાનના નામનો ખુતબો પઢાવ્યો.

૧૦૬: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૩-૫૪. ચાંદખાન નાસીગયો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૫૩મા છે.

૧૦૭: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૪

સિલહદીનો પુત્ર ભૂપતરાય મેવાડના રાણા સાંગાનો જમાઈ થતો હતો એટલે મેવાડની એને તણી હૂંફ હતી [108] બહાદુરશાહને તો કોઈ પણ કારણ શોધીને આસપાસના બધા પ્રાંતો સર કરી ગૂજરાતની સરહદ વધારી શહેનશાહ બનવું હતું સિલહદી અને રાણો રત્નસિંહ બહાદુરશાહ સાથે આમ તો સારો સંબંધ ધરાવતા હતા અને સિલહદીનો પુત્ર ભૂપતરાય સુલતાનની તહેનાતમાં ઘણી વાર રહેતો હતો, આમ છતાં એના મુલક ઉપર ચડાઈ કરવાનું બહાનું શોધી કાઢવામાં આવ્યું આ બધી હકીકત સિકંદરી, તબકાતે અકબરી વગેરે તવારીખોમાં એટલા બધા લંબાણથી લખેલી છે કે મુસલમાન ઇતિહાસ-લેખકોના ગર્વને પોષવા સિવાય એમાં ખાસ મહત્ત્વનું કાંઈ નથી અને ગૂજ-રાતના ઇતિહાસ માટે તો આ પ્રદેશોનું પણ ગૂજરાતી સામ્રાજ્યમાં ક્ષણિક જોડાણ થયું એ સિવાય કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી

સિલહદી અને રાયસીનની લડાઈ

હવે સુલતાન અને સિલહદી બન્ને એકબીજા સામે રમતો રમતા હતા સુલતાને સિલહદીને બોલાવ્યો હતો, પણ એ બહાના કાઢી મળતો ન હતો, એટલે મલિક અમીન નસીરને એને બોલાવવા મોકલ્યો,[109] અને સિલહદી આવીને સુલતાનને મળ્યો મલિકે બહાદુરને કહ્યું કે એકસો અરબી ઘોડા, ખંભાત બંદરની આવક, અને એક લાખ સોના મહોરો સુલતાન આપશે એવી લાલચ આપીને છેતરીને હું એને લઈ આવ્યો છું[110] સુલતાને આવીને પૂર્વ માળવાના મથકો જીતી લેવા મોટું લશ્કર મોકલ્યું, રાયસીનનો બચાવ સિલહદીનો ભાઈ લક્ષ્મણસેન કરતો હતો, પરંતુ મુસ્તફા રૂમીખાનના તોપમારાથી કિલ્લાના બે બુરજો તૂટી ગયા આસપાસના મુલકમાં પણ મુસલ-માન લશ્કરે ઘણાં મંદિરો તોડી પાડ્યાં અને ઘણાને મુસલમાન બનાવ્યા [111]

---

૧૦૮ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૬૬ ૬૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૬૪

૧૦૯ સિકંદરી, પૃ ૨૫૮, તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૫૬

૧૧૦ સિકંદરી, પૃ ૨૫૮, તબકાત, પૃ ૩૫૬ ૫૭ આમાં સિકંદરી સામાન્ય વાત લખે છે, જ્યારે તબકાતમાં મલિક નસીર છેતરવાની વાત કબૂલ કરે છે સિકંદરી એકલાખ સોનાના તનખા (ટકા) લખે છે, જ્યારે તબકાત માત્ર એક કરોડ ટકા એટલો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે સામાન્ય ચલણ જે એકસોનો એક સોનૈયો થાય એ જ હોવું જોઈએ ઘોડા બાબત તબકાતમાં મળ્યું નથી ફિરિસ્તા કહે છે કે આ લાલચ ન બતાવી હોત તો સિલહદીનો ઈરાદો સુલતાનને મળવાનો હતો નહિ.

૧૧૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૮ તબકાતમાં ભીલસા બાજુ કરી હિંદુ પૂજાએ અને રીતો ચાલુ થઈ હતી અને મુસલમાન ધર્મ નરમ પડ્યો હતો એટલું લખે છે.

બન્ને તરફના છૂપા જાસૂસો લશ્કરી હિલચાલની ખબરો પહોંચાડતા હતા.[૧૧૨] મેવાડથી મોટું લશ્કર રાયસીનની મદદે આવતું હતું અને ભૂપતરાય એ માટે મેવાડ ગયો હતો એ સમાચાર સુલતાનને મળ્યા. લડાઈ તો ચાલુ જ હતી. આ વખતે સુલતાનના દબાણથી સિલહદીએ મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અને એનુ નામ સલાહુદ્દીન પાડ્યું.[૧૧૩] પરંતુ એનું હૃદય બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી. રાયસીન સોંપી દેવા માટે એણે લક્ષ્મણસેન સાથે વાતચીત કરી અને રાણાની મદદ આવે છે એ ઇરાદે અને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવાથી સિલહદીનો જીવ સલામત હતો એ આશાએ કિલ્લો સોંપવામાં વિલંબ કર્યો. સિલહદીએ સુલતાનને સમજાવ્યો કે હું પોતે કિલ્લામાં જઇ કિલ્લો તાબે કરાવું છું. આ સાંભળી સુલતાને એને રજા આપી.[૧૧૪]

રાયસીનમાં દુર્ગાદેવી અને ૭૦૦ રાણીનો જૌહર અને સિલહદીનો વૈભવ

સિલહદી જ્યારે કિલ્લામાં ગયો ત્યારે એની રાણી દુર્ગાદેવીએ આબરૂ અને ધર્મનો ત્યાગ કરવા માટે એને બહુ સંભળાવ્યું.[૧૧૫] એના જનાનામાં ૭૦૦ સુંદર સ્ત્રીઓ હતી અને કેટલીક મુસલમાન રખાતો પણ હતી. મુસલમાન સ્ત્રીઓ માટે બહાદુરશાહને ખાસ ગુસ્સાનું કારણ હતું.[૧૧૬] છેવટે સિલહદીએ લડાઇ ચાલુ રાખવાનું નક્કી કરી રજપૂતોએ કેસરિયાં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સ્ત્રીઓએ જૌહરની તૈયારી કરી. દુર્ગાદેવીએ હિંદુ સ્ત્રીઓની સાથે બળજબરીથી મુસલમાન સ્ત્રીઓને પણ જૌહરમાં અગ્નિસ્નાન

૧૧૨: બન્ને તરફથી લશ્કરી જાસૂસોના ઉલ્લેખો આ લડાઇમાં સિકંદરી અને તબકાતમાં વારંવાર આવે છે તે સૂચક છે; તબકાત પૃ. ૩૬૩. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૭.

૧૧૩: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૦; તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૬૦. તબકાત લખે છે કે સુલતાને એને પોશાક આપ્યો અને પોતાના રસોડામાંથી ખાણું મોકલ્યું. પછી એને લઈ પોતે કિલ્લા પાસે ગયો.

૧૧૪: સિકંદરી પૃ. ૨૬૦–૬૧: તબકાત પૃ. ૩૬૦–૬૧. તબકાત આ વર્ણનમાં બીજે દિવસે બે પ્રહર પછી મળવાનું કહ્યું એ લખતાં ખાસ શબ્દ વાપરે છે અને વર્ણન ઘડિયાળનું સૂચક છે એ નોંધપાત્ર વાત છે.

૧૧૫: ઝફર દલવાલા—ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૫. એમાં દુર્ગાદેવીએ અસરકારક ભાષણ કર્યું એમ લખે છે. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૬૬માં શિખામણ દેવામાં દુર્ગાદેવી સાથે લક્ષ્મણસેન અને તાજ ખાનનું નામ લખ્યું છે. સિકંદરીમાં બધા રજપૂતોએ સિલહદીને સંભળાવ્યું અને એનું મન હર્યું એમ લખે છે. (પૃ. ૨૬૩–૬૪)

૧૧૬: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૬૫. એમાં સિલહદીને રાયસીનના કિલ્લામાં આવવા દેવા માટે લક્ષ્મણસિંહ આ મુસલમાન સ્ત્રીઓનું કારણ બતાવે છે. અને સુલતાન જો એની વિનંતિનો નકાર કરે તો જૌહરમાં બધી સ્ત્રીઓ નાશ પામશે એમ સાંભળી સિલહદીને કિલ્લામાં જવા રજા આપે છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૩.

ફરમાવ્યું. એમ કહેવાય છે કે એમાંથી એક સ્ત્રી નાસી ગઈ હતી. એણે સુલતાનને આ બધી વાત કહી.[117] બધી સ્ત્રીઓએ પોતાના અલંકારોનો ઢગલો કર્યો. તે કિલ્લો જીત્યા પછી સુલતાનના હાથમાં આવ્યો અને તે એણે પોતાના એક અમીર બુરહાનઉલ્મુલ્ક બુનયાનીને આપી દીધો. આ સ્ત્રીઓના અલંકારો ગ્રહણ કરવા એ અપશુકન ગણી ગૂજરાતના લોકોએ એની ઘણી નિંદા કરી.[118] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે સિલહદી બહુ મોજી અને શોખીન હતો. એની પાસે જે વસ્ત્રો, વાસણો, અને અત્તરો હતાં એવાં હિંદના કોઈ રાજા પાસે નહોતાં. એની પાસે વારાંગનાઓની ચાર ટુકડીઓ હતી તે જુદી જુદી કલાઓમાં ખૂબ નિપુણ હતી. જ્યારે એ ગાતી ત્યારે ચાળીસ હાથમાં બત્તીઓ પકડીને ઊભી રહેતી, અને એ ચાળીસમાં દરેકને બે બે નોકરસ્ત્રીઓ આપેલી હતી. તે એક બત્તીમાં પૂરવાનું સુગંધી તેલ અને બીજી પાનપટ્ટી લઈને ઊભી રહેતી. એ સર્વેને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરવા આપેલા હતા. સિલહદી એક વાર મલિક શેર પાસે બોલ્યો કે મારા જનાનામાં રોજના એક કરોડ પાન અને કેટલાયે શેર કપૂર વપરાય છે, અને રોજ ત્રણસો સ્ત્રીઓ નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, એટલે અમે સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાથે બધા ખપી જઈએ તો માન અને કીર્તિ કેટલી વધે![119] સિલહદીને જીત્યા પછી ગૂજરાતી સત્તાની હદ પૂર્વમાં ભીલસા અને ચંદેરી સુધી વધી.

ઉપર જોયું તેમ મેવાડના રાણા સાથે બહાદુરશાહને સારો સંબંધ હતો, પરંતુ સુલતાનનો વિજયનો લોભ ઓછો થયો નહોતો. એટલે મૈત્રી અને ચિત્તોડના રાણાનો પહેલાંનો ઉપકાર ભૂલી બહાદુરે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરવાનું કારણ શોધી કાઢ્યું. રાયસીનના કિલ્લાની લડાઈ વખતે રાણાએ મોટા લશ્કર સાથે સિલહદીને સહાય કરી હતી, અને એ કારણથી મૈત્રી તોડી હતી એવું બહાનું બતાવી બહાદુરે પોતાના ભાણેજ મુહમ્મદ આસીરી અને ઈમાદઉલ્મુલ્કને ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યા, અને સુલતાન પોતે પણ મદદ માટે પાછળથી ગયો. એ વખતે તો રાણો રસ્તામાં લડવાને બદલે ચિત્તોડ પાછો ગયો, પરંતુ રાયસીનની ફતેહ પછી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર મોટું આક્રમણ શરૂ કર્યું, અને ઈ. સ. ૧૫૩૨ની ૧૬મી નવેંબરે પોતે ચાંપાનેરથી

૧૧૭ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૪

૧૧૮ એજ પૃ. ૨૬૪ બીજા લેખકો એમ કહે છે કે એણે એ પૈસાનું દાન કર્યું.

૧૧૯ આ વર્ણન તબકાતે અકબરીએ પૃ. ૩૬૬માં આપ્યું છે. એક કરોડ પાન અતિશયોક્તિ હોય એમ લાગે છે. જો રોજ એટલાં પાન એકલા દરબારમાં વપરાતાં હોય તો થોડા દિવસમાં પાનનું જંગલ પણ ખાલી થઈ જાય.

બીજી મોટી સેના લઇ પહેલાં મોકલેલા લશ્કરને સહાય કરવા ઊપડ્યો.[૧૨૦]

ચિત્તોડ ઉપર ચડાઇ અને રાણી કર્મવતીએ કરેલી સંધિ

આ વખતે મેવાડની ગાદી ઉપર મહારાણા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે પોતાના પિતાના વખતના મોટા સરદારોની અવગણના કરી હલકા લોકો સાથે મૈત્રી કરવા માંડી હતી, અને દરબારમાં સાત હજાર પહેલવાનોને ભેગા કરી એમના ઉપર વિશ્વાસ બતાવી મોટા સરદારોની મશ્કરી કરતો હતો.[૧૨૧] આ કારણથી મેવાડના સરદારો જાગીરદારો અને પ્રજા અપ્રસન્ન થઈ હતી. ઘણા સરદારો પોતાની જાગીરોમાં ચાલ્યા ગયા હતા, અને કેટલાક તો રાણાનું રાજ્ય છોડી બહાદુરશાહને આવી મળ્યા હતા. આમા વૃદ્ધ અમીર મેદિનીરાય અને રાણા સાંગાનો ભત્રીજો નરસિંહદેવ[૧૨૨] મુખ્ય હતા. એ લોકોએ મેવાડના લશ્કરનો ભેદ બતાવવા માંડ્યો, અને બહાદુરશાહે રાણાએ મોકલેલી સુલેહની પહેલી દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો;[૧૨૩] તાતારખાનને ચિત્તોડને ઘેરો ઘાલવા હુકમ કર્યો. ચિત્તોડના જુદા જુદા દરવાજાઓ ઉપર જુદા જુદા સરદારોને નીમી હુમલા શરૂ કર્યા. તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક દર વખતની પેઠે આ વખતે પણ લખે છે કે પોતે આ લડાઈમાં હાજર હતો, અને સુલતાન પાસે એટલું લશ્કર અને એટલી તો સામગ્રી હતી કે ચિત્તોડ જેવા ચાર કિલ્લા જીતી શકે.[૧૨૪] આ પરિસ્થિતિમાં રાણાની માતા મહારાણી કર્મવતીએ હુમાયુ બાદશાહની મદદ માંગી, પરંતુ બાદશાહે કાંઇ

૧૨૦: સિકંદરી, પૃ. ૨૬૮-૬૯. તબકાતે અકબરીએ ચિત્તોડવિજયનું વર્ણન ટૂંકામાં થોડી લીટીઓમાં સમાવ્યું છે. પૃ. ૩૯૯. વિગત માટે જુઓ ઉદેપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ ગૌ. હી. ઓઝા: રાણા વિક્રમાદિત્યનું પ્રકરણ.

૧૨૧: ગૌ. હી. ઓઝા: પૃ. ૩૬૪. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં આ વર્ણન ટૂંકામાં પતાવે છે, અને રાણા વિક્રમાદિત્યને વિક્રમાજિત કહે છે, અને એને રજપૂતાનાના Commodus સાથે સરખાવે છે.

૧૨૨: ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૯૫. આ નરસિંહદેવ હુમાયુની ચાંપાનેરની લડાઇ વખતે બહાદુરશાહનો ખાસ સરદાર હતો. પરંતુ અરબી ઇતિહાસ એને ચોહાણ લખે છે. નરસિહદેવ સાંગાનો ભત્રીજો હોય તો ચોહાણ શી રીતે હોય? કદાચ સગો ભત્રીજો ન હોય? અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૫. રાણાસાંગા સાથે એ બાબર સામે લડવામાં હતો. એ જ પૃ. ૯૪૨.

૧૨૩: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૮-૬૯. પહેલી સંધિની દરખાસ્તમાં માળવાના સુલતાનની જીતેલી ચીજોનો સમાવેશ હોય એમ લાગતું નથી. ઓઝાજી આ પહેલા અસ્વીકારની વાત લખતા નથી.

૧૨૪: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૦.

કરવાની ના પાડી[૧૨૫] તવારીખકારો લખે છે કે હુમાયુ અને બહાદુરશાહના સંબંધો બગડવા લાગ્યા હતા એનું વર્ણન આગળ કરીશુ આ તરફ મુસ્તફા રૂમીખાન જે એ સમયનો હિંદભરમા સર્વશ્રેષ્ઠ આતશબાજી હતો તે દીવથી મોટુ તોપખાનુ લઇને આવ્યો અને તોપોના મારાથી ચિત્તોડનો કિલ્લો તોડી પાડવા માડ્યો[૧૨૬] આ ભયકર અવદશા જોઈ મહારાણી કર્મવતીએ સુલેહનુ બીજુ કહેણ મોકલ્યુ, અને માળવાના સુલતાન પાસેથી જીતેલો બધો મુલક અને એનો જવાહિર મુકુટ તથા કમરપટો–જે અમૂલ્ય ગણાતો હતો–તથા દસ હાથી, એકસો ઘોડા, અને એક કરોડ ટકાની રોકડી રકમ આપવા જણાવ્યુ બહાદુરશાહને આ વાત વાજબી લાગતા તા ૨૪ માર્ચ ૧૫૩૩ને રોજ સધિનો સ્વીકાર કરી પોતે પાછો ફર્યો મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે રૂમીખાને આ લડાઈમા તોપો, બાણઓ અને સુરંગોની રચનામા જે હોશિયારી બતાવી હતી એવી એ પૂર્વેની કોઈ લડાઈમા કોઇના સાભળવામા આવી નહોતી[૧૨૭]

---

૧૨૫ ઓઝાજી ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૬ પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના અગ્રેજી ગુજરાતના ઇતિહાસમા પૃ ૩૩૦–૩૧મા ટોડના રાજસ્થાનના આધારે લખે છે કે રાણી કર્ણાવતીએ પોતાને સહાય કરવા માટે હુમાયુ બાદશાહને રાખડી મોકલી અને પોતાનો રાખીબધ ભાઈ છે એમ કહેવડાવ્યુ અને બહેનને મદદ કરવા કહેણ મોકલ્યુ ઓઝાજી આ વાત લખતા નથી અને કર્નલ ટોડે આ વાત દતકથાને આધારે જ લખી હોય એમ વાગે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ ટોડ ઉપરથી રક્ષાબધન ઉપર લાબી નોધ પૃ ૩૩૧મા લખે છે અને ટોડ એમા રક્ષાબધનનો મહોત્સવ spring–વસતમા–આવે છે એમ લખે છે રક્ષાબધન આપણા સમાજમા કાઈ નવુ નથી અને રજપૂતોમા તો રક્ષાબધનથી વેર ભુલાઈ જતા એ ખરુ છે પરતુ અહીં એ વર્ણન અસ્થાને છે અને ટોડને પણ માત્ર દતકથા સિવાય બીજી કાઇ ખબર નથી વળી પ્રો કોમિસેરિયેટ મહારાણીનુ નામ કર્ણાવતી લખે છે તે પણ ખરુ નથી ઉપર જોયુ તેમ નામ કર્મવતી છે બીજુ શ્રી ઓઝાજી પૃ ૩૬૬ નોધ ૩મા એક વાત લખે છે તેમા બહાદુરશાહ સાથે પહેલી સધિમા બાળક કુવર ઉદયસિંહને સુલતાનને સોપવાની વાત હતી એમ મુહણોત નૈણસી કહે છે તે ખોટુ છે કહે છે કે સુલતાન અપુત્ર હોવાથી ઉદયસિંહને મુસલમાન બનાવી શાહજાદો નીમવો રજપૂતોએ આ સાભળી ઉદયસિંહને બીજે ખસેડ્યો આ વાત નિરાધાર છે એમ ઓઝાજી તવારીખોના આધારે કહે છે તે ખરુ છે

૧૨૬ ઓઝાજી, ઉ રા નો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૬ સિકંદરી, ભાષા પૃ ૨૧૦ સિકંદરીપણ ચિત્તોડના કયા કયા ભાગ ઉપર કયા કયા ગુજરાતી લશ્કરના સરદારોએ હુમલો કર્યો એ લખે છે ઓઝાજી આ વર્ણન બહુ વિગતથી આપે છે આમા મેદિનીરાય અને ભૂપતરાય પણ બહાદુર સાથે હતા, એમને સોપેલા ભાગ પણ લખ્યા છે મુહમ્મદશાહ આસ્તરી અને ખુદાવદખાન મોટી તોપો લઈ આવી પહોચ્યા (સિકંદરી પૃ ૨૬૯)

૧૨૭ સિકંદરી પૃ ૨૭૦ ઓઝાજી પૃ ૩૬૬મા રૂમીખાને બહુ ચતુરાઇ બતાવી એટલુ જ લખે છે

દક્ષિણ તરફ ફરી ચડાઈ

આ સંધિ ટૂંકો સમય ટકી તે દરમ્યાન દક્ષિણના નિઝામશાહ સાથે ફરી ઝઘડો થયો અને બહાદુરશાહે પહેલાં એની ઉપર મેળવેલું આધિપત્ય રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલું હતું એ સ્પષ્ટ થયું. મેવાડથી લશ્કર માળવા તરફ મોકલવામા આવ્યુ અને સુલતાન પોતે એક દિવસ અને રાતમાં ઝડપી કૂચ કરી માડુ આવ્યો.[૧૨૮] આ લડાઈ અને એમાં મળેલા વિજયની વિગતને ગૂજરાત સાથે કાંઇ જ સંબંધ નથી. તવારીખકારો માત્ર એને ગૂજરાતના વિજય તરીકે વર્ણવે છે એટલું જ. તે સાથે પોર્ટુગીઝોનું જોર વધતું જતું હતું અને દીવનો કિલ્લો લેવાનો નિશ્ચય ગવર્નર નુનો-ડી-કુનાનો બલવત્તર થયો હતો. પોર્ટુગીઝો સાથેના બહાદુરશાહના ઝઘડાનું વર્ણન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું છે અને ખુદ બહાદુરશાહના અંત માટે અને ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ કરવા માટે પોર્ટુગીઝો પણ એક નિમિત્ત બન્યા હતા એટલે આગળ એ વર્ણન વિસ્તારથી કરીશું.

ચિત્તોડ ઉપર ફરી ચડાઈ

હવે હુમાયુ બાદશાહ સાથે બહાદુરશાહના અવિચારીપણાથી સંબંધ બગડ્યો હતો એ ઉપર જોયુ. પરંતુ હુમાયુના વધતા જતા જોરને લીધે બહાદુરશાહને એટલું સ્પષ્ટ થયું હતું કે ચિત્તોડનો કિલ્લો ગૂજરાતને સ્વાધીન હોય તો દિલ્હીના બાદશાહ સાથે લડવામાં વધારે સરળતા પડે એ કારણથી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર ફરીથી આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ કાર્યમા રૂમીખાનને અગ્રેસર કરી એ વિજય થયા પછી ચિત્તોડનો મુલક એને જાગીરમાં આપવાની લાલચ આપી.[૧૨૯] હુમાયુને પોતાની સામે લશ્કર લઈ આવતો અટકાવવા માટે પોતાના અમીરોની સલાહથી કહેવડાવ્યું કે જ્યારે એક મુસલમાન કાફરો સાથે ધર્મયુદ્ધમાં રોકાયો હોય ત્યારે બીજા મુસલમાન બાદશાહે ચડાઇ કરવી એ ધર્મવિરુદ્ધ છે અને એમ કરશો તો

૧૨૮: સિકંદરી- ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૧. કહેછે કે માંડુથી બહાદુરશાહ દક્ષિણમાં ગયો ત્યારે એક પવનવેગી ઘોડા ઉપર એ સવાર થઇને ગયો એનું નામ "કૂચક" હતુ.

૧૨૯: સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૦ ૨૮૩. બહાદુરશાહે બયાના સુધીનો મુલક જીતી લેવા તાતારખાનની સરદારી નીચે મોટું લશ્કર મોકલેલું તેની સખત હાર થઇ. સિકંદરી લખે છે કે તાતારખાન દિલ્હીના બાદશાહી કુટુંબનો હતો અને એનો ઈરાદો દિલ્હીને લગતો મુલક બહાદુરશાહના લશ્કરથી જીતી લઈ, હુમાયુ અને બહાદુર બન્નેની લડાઈમાં એક હારશે ને બીજો નબળો પડશે એટલે સહેલાઈથી પોતે દિલ્હી લઇ શકશે એવો ઈરાદો હતો અને દાનત ચોખ્ખી નહોતી. તાતારખાનની હારથી બહાદુરશાહ ગભરાયો. (એજ પૃ. ૨૮૧-૨૮૩) તાતારખાન મીરઝાં હિંદાલ સાથે લડતમાં માર્યો ગયો.

ખુદા આગળ તમે શો જવાબ દેશો? હુમાયુ આ સાભળી ગ્વાલિયર મુકામે અટકી ગયો અને મેવાડના યુદ્ધનુ પરિણામ આવે તેની રાહ જોવા લાગ્યો ૧૩૦ મેવાડની મહારાણીએ ગૂજરાતના સુલતાન સાથે પહેલા જે શરમાવે એવી સધિ કરી હતી તે જૈનને પણ રાણા વિક્રમાદિત્યના વર્તનમા સુધારો થયો નહોતો, એટલે આ બીજી ચડાઈ વખતે બીજા કેટલાક સરદારો પણ બહાદુરશાહને જઈ મળ્યા અને મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા ૧૩૧ સ્વદેશનો પ્રેમ એ સમયે કોઈનામા હોય એવુ જણાતુ નથી

ચિત્તોડ-મેવાડનો વિજય

આ વખતના આક્રમણમા મહારાણી કર્મવતીએ સરદારોને એક હૃદયદ્રાવક પત્ર લખીને જણાવ્યુ કે "હવે રજપૂતોના હાથમાથી ચિત્તોડ ચાલ્યુ જાય એવો સમય આવ્યો છે હુ તમને કિલ્લો સોપી દઉ છુ તમે ચાહે તો રાખો કે ચાહે તો શત્રુને આપી દો તમારા રાજા અયોગ્ય છે એમ માનો, તોપણ આ રાજ્ય વશપરપરાથી તમારુ છે અને તે શત્રુના હાથમા જશે તો તમારી અપકીર્તિ થશે"૧૩૨ આ વિનતીથી છેવટે રજપૂત સરદારોનો દેશપ્રેમ જાગ્યો સરદારોએ રાણાને અને એના બાળક ઉદયસિંહને બુદી મોકલી દેવા નક્કી કર્યું અને બાઘસિંહ રાવતને રાણાનો પ્રતિનિધિ બનાવી અગ્રેસર નીમ્યો ૧૩૩ રજપૂતો બહાદુરીથી લડ્યા, પણ રૂમીખાન અને બીજા પોર્ટુગીઝ અમલદારોના તોપખાના આગળ કિલ્લો ટકી શક્યો નહિ સુરગથી ૪૫ હાથ દીવાલ તૂટી ગઈ ઘણા મોટા રજપૂત સરદારો અને હજારો સૈનિકો આ યુદ્ધમા કામ આવી ગયા અતપુરની ઘણી સ્ત્રીઓએ હાડી રાણી કર્મવતીની સરદારી નીચે જૌહર કર્યો ૧૩૪ ચિત્તોડ સપૂર્ણ રીતે બહાદુરશાહના હાથમા આવ્યુ આ વિજય મળ્યા પછી બહાદુરશાહે પોતાનુ વચન પાળ્યુ નહિ અને બીજા અમીરોની

---

૧૩૦ તબકાતે અકબરી, પૃ ૩૭૧ ૭૨ સિકંદરી, પૃ ૨૮૦ ૮૧ તબકાત ગ્વાલિયરને બદલે સારંગપુર લખે છે (પૃ ૩૭૨)

૧૩૧ ગૌ હી ઓઝા ઉ રાજ્ય ઇતિ પૃ ૩૬૭ બાબર અને રાણાસાગાના યુદ્ધવર્ણન માથી ઓઝાજી પણ એ જ મત લખે છે

૧૩૨ એ જ પૃ ૩૬૮

૧૩૩ એ જ પૃ ૩૬૮ એમા બીજા રાણા સરદારોના નામો આપ્યા છે બાઘસિંહને વાઘજી પણ કહે છે

૧૩૪ એ જ પૃ ૩૬૮ ૬૯ એમા તોપોથી કયા કયા દરવાજા તૂટયા વગેરે અને મરાયેલા સરદારોના નામ વગેરેનુ વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે ઓઝાજી લખે છે કે આ હારને ચિત્તોડ કા દૂસરા શાકા' કહે છે

અદેખાઈ અને ચડામણીને લીધે રૂમીખાનને ચિત્તોડનો મુલક આપ્યો નહિ, આથી ગુસ્સે થઈને રૂમીખાને હુમાયુ સાથે છૂપા સંદેશા ચલાવવા માંડયા અને બહાદુરશાહ ઉપર તુરત વેળાસર હુમલો કરવાથી વિજય પ્રાપ્ત થશે એમ કહેવડાવ્યું.[૧૩૫] હુમાયુએ પણ હવે ગ્વાલિયરથી કૂચ કરી. આ સમાચાર મળતાં બહાદુરશાહ ચિત્તોડમાં થોડું લશ્કર રાખીને હુમાયુની સામે થવા ઊપડયો, અને મંદસોર આગળ પડાવ નાંખ્યો.[૧૩૬]

૧૩૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૩. તબકાત પૃ. ૩૭૨માં બહાદુરના લશ્કરમાથી સૈયદ અલીખાન અને ખુરાસાનખાન નામના લશ્કરના મોખરાના મુખ્ય સરદારો હુમાયુને જઇને મળ્યા અને તેથી ગજરાતી લશ્કરનો જુસ્સો ઓછો થઈ ગયો એમ લખે છે. પરતુ સદરખાને કહ્યું કે ચિત્તોડના વિજયથી જુસ્સો છે એટલે લડાઇ કરવી અને મોગલ લશ્કરથી હજી કોઈ ડરતું નથી. અરબી ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૩૧-૩૨માં બહાદુરના રૂમીખાન સાથેના વચનભંગનો ઉલ્લેખ છે. રૂમીખાનના દગાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસમાં છે. તબકાતમા સ્પષ્ટ નથી, પણ વર્ણન ઉપરથી એમ સમજાય છે.

૧૩૬: તબકાતે અકબરી. પૃ ૩૭૨. સિકંદરી પૃ. ૨૮૨માં બહાદુરની મગરૂરીની એક વિચિત્ર વાત લખી છે. કહે છે કે ચિતોડના વિજય વખતે એક મજલીસમાં બહાદુરે કહ્યુ કે આજે મારી સામે થવાની કોઈની તાકાત નથી, ત્યારે કાજી મહમૂદ જાલંધર મીરપુરી બોલ્યા કે જ્યારે સિંહ નથી હોતો ત્યારે શિયાળ જોર કરે છે. બહાદુરે ચિડાઇને તેને કાઢી મૂકયો. કાજીએ કહ્યું: પરવરદીગારની દુનિયામા તુ કે હું કોઈ રહેવાના નથી.

પ્રકરણ તેત્રીસમું

બહાદુરશાહ (ચાલુ)

ગુજરાત સલ્તનતની ચડતીનો અંત અને પડતીનો આરંભ

ગયા પ્રકરણમાં બહાદુરશાહે કરેલા વિજયોની નોંધ લીધી. હજી સમુદ્રમાં ફિરંગીઓ સામેના એક વિજયની નોંધ આગળ લેવાની છે. ભારતની ભૂમિ ઉપર ગુજરાતના આ સુલતાનની ત્વરિત ગતિથી ટૂંકા સમયમાં જે વિજયો મળ્યા અને નામ માત્રની તથા અલ્પજીવી પરિસીમા નહીં, તેના શિખરનો સુવર્ણકલશ ચિત્તોડના વિજયથી મળ્યો. વટવાના સંત શાહશેખજીની ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરી ગયા છીએ. એ પ્રમાણે એ વિજયથી જ બહાદુરશાહના પરાજયોની પરંપરાનો પ્રારંભ થયો. હુમાયુ સાથેની હારનું વર્ણન આગળ કરીશું, પણ તે એ જ વખતે રાણા વિક્રમાદિત્યે મેવાડ પાછું છતી લીધું. બહાદુરશાહે પોતાની અલ્પ સત્તાના ચિહ્ન તરીકે ચિત્તોડમાં સિક્કો પડાવ્યો હોય એમ જણાય છે.[1]

બહાદુરશાહ બહારથી જેટલો બહાદુર જણાતો હતો તેટલું જ અંદરથી એનું કાળજું ઢીલું હતું. હુમાયુ સાથે લડતા જતા મંદસોર માર્ગે ગયા ત્યારે તાતારખાનની સરદારી નીચે ગયેલા બહાદુરશાહના લશ્કરની હારના સમાચાર સાંભળતાં જ સુલતાનની હિંમત ચલિત થવા લાગી હતી.[2] બીજી તરફ હુમાયુનું લશ્કર એની સાથે લડવા માટે ગ્વાલિયરથી ડંકા નગારાં વગાડી રહ્યું હતું, અને બીજી તરફ સમુદ્રમાં હારેલા ફિરંગીઓ ત્યાં કૃતઘ્નપણે ગવર્નર નુનો ડી કુન્હા સાથે પણ એના સંબંધો બગડવા લાગ્યા હતા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ધૈર્ય અને સારી સલાહ લઈ કાર્ય કરવાને બદલે બહાદુરશાહે ઉતાવળ, અવિચારી પણું, અને ગર્વ બતાવવા માંડ્યા હતા. પડતીના પ્રથમ ચિહ્ન તરીકે બહાદુરશાહે બાદશાહ હુમાયુ સાથે લડવાના અને ગર્વથી ભરેલો પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. દિલ્હીના લોદી કુટુંબનો શાહજાદો હુમાયુનો વિરોધી હતો અને હુમાયુના બનેવી, બાબરની પુત્રી માસુમાબેગમના પતિ, શાહજાદા મુહમ્મદ ઝમાં

1 ગૌ. હી. ઓઝા ઉદય રાજ્ય ઇતિહાસ. રાણા વિક્રમાદિત્યના સિક્કામાં એક બાજુ વિક્રમાદિત્ય નામ છે અને બીજી તરફ ફારસીમાં 'સુલ' એટલા અક્ષરો છે એટલે એ સિક્કો પડાવ્યો હશે એમ શ્રી ઓઝા માને છે.

2 સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૩, તબકાતે અકબરી પૃ. ...

મિરઝાંને બહાદુરશાહે ગુજરાતમાં આશ્રય આપ્યો હતો, એ આ કડવા પત્ર-વ્યવહારમાં મુખ્ય વસ્તુ હતી. પત્રો એ જમાનાના રાજવંશીઓની અને મુસલમાનોની પત્રલેખનપદ્ધતિ વ્યક્ત કરવા માટે રસમય સાહિત્ય પૂરું પાડે છે અને એની ભાષા અલંકારોથી અને કવિતાથી ભરપૂર છે. અહીં મુખ્ય પત્રોનો સારમાત્ર જોઈએ.[3]

હુમાયુએ બહાદુરને લખેલો પત્ર

બાદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહ ઉપર લખેલા પત્રમાં દોસ્તીના હક્ક ઉપર ભાર મૂકયો છે. એ લખે છે કે જે નીચ મનુષ્યો પોતા પરના ઉપકારને ભૂલી જઇ નિમકહરામ થયેલા છે અને અમારે ત્યાંથી નાસીને આપના પાસે આશ્રય લીધો છે, તેમને અમારા દુનિયાને આશ્રય આપતા દરબારમાં પાછા મોકલી આપો, અગર તો તેમને આપના મુલકમાંથી હાંકી કાઢો; અને હવે પછી અમારા નોકરો તથા આશ્રિતોને આવી રીતે આપ આશ્રય આપશો નહિ, જેથી બીજાઓને તે દાખલારૂપ થઇ પડે. અમે આશા રાખતા હતા કે અમારા અમીરો જે આપને ત્યાં આવેલા, તે આપના તરફથી બરોબર જવાબ લાવશે, અને અસંતોષની ધૂળ દોસ્તીના પાણીથી ધોવાઇ જશે, અને મૈત્રીના બાગમાં દોસ્તીનું ઝાડ ફળવાળું થશે. પરંતુ આપનો પત્ર જોઇ અમને સંતોષ થયો નહિ. એ લોકો આપની મહેરબાની અનુભવે એમાં અમને વાંધો નથી, પણ એનું પરિણામ શું આવશે તે આપ સમજી શકશો. આપ ભૂલી ન જશો કે આપણી વચ્ચે દોસ્તી જાળવી રાખવાનો આ એક જ માત્ર રસ્તો છે કે આપે અમારી માંગણી કબૂલ રાખી ખરાબ રસ્તે દોરવાયેલા માણસોને અમારા દરબારમાં પાછા મોકલી આપવા અગર આપના મુલકમાં રહેવા ન દેવા. જો આપના વિચાર વાણી સાથે અને કૃત્યો વચન સાથે બંધબેસતાં હશે તો મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે આપનો ઇમાન જાહેર થશે; નહિ તો આપના કોલનામા ઉપર કઈ રીતે ભરોસો રાખી શકાય! આપને ખબર હશે કે દુનિયા જીતનાર હઝરત તૈમૂરે, રૂમ(તુર્કી)નો બાદશાહ જ્યારે ફિરંગીઓ સાથે લડવામાં રોકાયો

૩: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ.-૨૭૩-૭૯. એ ગ્રંથમાં બે પત્રોનો સાર આપેલો છે. તબકાતે અકબરીમાં પત્રોનો ઉલ્લેખ છે, પણ વિગત આપી નથી. માત્ર મગરૂરીભરેલા પત્રો બહાદુરે લખ્યા હતા એટલું જ કહે છે. કુલ ચાર પત્રો હોય એમ લાગે છે. અને મીર અબુતુરાબ-વલીની તારીખે ગુજરાતમાં એ છે. ઝફરવાલાના અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૧માં બહાદુર બીજા પત્રમાં ચડાઈનાં સામાન્ય કારણો લખે છે અને પોતે તેવા કોઇ કારણથી ચડાઈ કરી નથી, પણ ધર્મની ખાતર ચડાઇ કરે છે (ચિતોડ-ગયાના વગેરેની) એમ કહે છે એ સૂચક છે. બીજી તવારીખોમાં આવો ઉલ્લેખ નથી.

આપના મગજમાંથી ધોઇ નાંખીને આપ વિચાર કર્યા વિના ગ્વાલિયર તરફ કૂચ કરીને આવ્યા. વચન તોડવાનો એક નમૂનો એ છે કે આપે વાતો ચલાવ્યાથી લોકોમાં અફવાઓ ફેલાઇ અને તેથી ઘણાંખરાં શહેરોમાં અમાન નામના ખુતબા પઢાતા હતા તે બંધ થયા.[૫] આપે આપની પોતાની બહાદુરી માટે લખ્યું હોત તો જુદી વાત હતી, પરંતુ આપે સાત પેઢી ઉપર થયેલા તૈમૂર વિશે લખ્યું તે આપની રીતભાતને અનુસરતું જ છે. આપનાથી એવું કાંઇ બહાદુરીનું કાર્ય થયું નથી કે જે માટે આપ બોલી કે લખી શકો. અમે ટૂંક સમયમાં જે બહાદુરીનાં કાર્યો કર્યાં છે તેનો આપે ખ્યાલ કર્યો નથી એ દિલગીરીની વાત છે. એવાં બહાદુરીનાં કૃત્યો આજ સુધી કોઇની તવારીખમાં નોંધાયેલાં નથી. બેત:

"જો તારી તલવારમાં લડવાનું પાણી નથી તો તારી ઉંમની તલવારની છાંટ મારી નફ્રી આપ નહિ."

"અરે છોકરા! જો તારી તલવાર પાણી વગરની છે તો પછી તારા બાપની પાણીદાર તલવારની છાંટ માર નહિ."

"અરે જો તું દેખાવમાં ઠિંગણો છે તો નાના છોકરાઓની આંગમાં મોટો દેખાવા પાવડી પહેર નહિ."

પરવરદીગારની મહેરબાનીથી બધાને રોશન થાઓ કે જ્યાસુધી આ સલ્તનત અમારાથી શણગારાયેલી છે ત્યાંસુધી કોઈ પણ સત્તાને અમારી સાથે લડાઈના તાપમાં તથા તકરારમાં માથું ઉઠાવવાની તાકાત નથી. આપ એક હલકા અફઘાન સાથે લડાઇમાં મશગૂલ છો તો આપના માથા ઉપર આવા દરદની ઝહેમત શું કામ ઉઠાવો છો? કુરાનના કોલ પ્રમાણે "શયતાન આપને ખરાબ રસ્તે દોરે નહિ." આપે મગરૂરીને જગા આપવી જોઇએ નહિ. પરમેશ્વરની મરજી બન્નેની બાબતમાં શું છે તે તેનુ છેવટ બતાવશે.[૬]

૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૭-૮૮. બેલીકૃત અં. ભા. માં વિગતમાં જરા ફેર છે. બહાદુરના આ અફવાઓ ફેલાવવાની બાબતના લખાણમાં એ જમાનાની સમાજની પરિસ્થિતિ, યુદ્ધ કે રાજ્યક્રાંતિની વાતો કે અફવાથી સમાજમાં અને બન્તરોમાં બદલાતું લોકમાનસ વગેરે સમન્વય તેનું છે. ગુજરાત જેવા વેપારપ્રધાન દેશને માટે આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તે આગળ જોઈશું.

૬: આ પત્રોમાં લખાણનું વલણ અને કેટલાક શબ્દો ખાસ એમાં લખ્યા છે એવા રાખ્યા છે. બહાદુરશાહના પત્રો ગર્વથી ભરેલા છે તે સ્પષ્ટ છે. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે બહાદુર ભણેલો નહોતો. મુલ્લા મહમૂદ મુનશી નામના હુમાયુની નોકરીમાંથી નીકળી ગયેલા માણસ પાસે આ પત્રો એણે લખાવેલા અને દારૂના નશામાં સાંભળી સીલ કરી મોકલવા હુકમ કરેલો. એના ડાહ્યા વજીરોએ જ્યારે આ પત્રો વખોડી કાઢ્યા અને

રૂમીખાનના દગાથી વગર લડાઈએ હુમાયુએ મેળવેલો વિજય

આવો ખોટો મનમેળ હિંદના આ બે મોટા બાદશાહો વચ્ચે થઈ ગયો હતો અને ત્યાર પછી હુમાયુનું લશ્કર કૂચ કરવાની શરૂઆત કરતું હતું ત્યારે બહાદુરશાહે ચિતોડના વિજયમાં ભારે હોશિયારી બતાવનાર પોતાના તોપખાનાના ઉપરી અને આફતાગાની ઉપનામ રૂમીખાનની સલાહ લીધી. રૂમીખાને કહ્યું કે રૂમ(તુર્કી)ના સુલતાનની પેઠે આપણે તોપોની ગાડીઓનો કિલ્લો બાંધી દઈશું અને વચ્ચે આપણે લશ્કર રાખી રહીશું[7] દુશ્મનનું લશ્કર સામે આવશે તો તોપોનો મારો ચલાવીશું જેથી લાખો પહાડ હશે તોપણ નાશ થઈ જશે. બહાદુરશાહને પોતાના અનુભવી અમીરોનો વિરોધ છતાં આ સલાહ ગળે ઉતરી ગઈ અને તોપોના કિલ્લામાં આવી રહેવા લશ્કરના માણસો હિંમતમાં નરમ પડવા લાગ્યા. રૂમીખાને બીજી તરફથી હુમાયુને પણ લખી જણાવ્યું કે સુલતાન બહાદુર તો તોપોના કિલ્લામાં પુરાયો છે એટલે તમારે લશ્કરને એવો હુકમ કરવો કે બહારથી આવતી બધી સામગ્રી, અનાજ વગેરે બધું બંધ થાય તેવી રીતે ચારે તરફથી રસ્તા બંધ કરી ઘેરો ઘાલવો, તો અનાજ વગેરે બંધ થઈ જાય એવી વ્યવસ્થા કરી. આમ થોડા દિવસ જ ઘેરો ચાલવાથી બહાદુરશાહની છાવણીમાં અનાજપાણીની અછત તંગી પડી, ઘાસચારો પણ મળતો બંધ થયો. લશ્કરીઓ ઘોડા, ઊંટ, બળદ વગેરે પશુઓ ઉપર જીવવા લાગ્યા. ઘી દૂધ જેવી વસ્તુઓનાં તો દર્શન જ ક્યાંથી થાય! માણસને જ ખાવા નહોતું મળતું તો પશુઓને તો મરવાનો જ વખત આવ્યો હતો. આ અરસામાં વણજારાનો એક પોઠ આવ્યો. એણે સમાચાર મોકલ્યા કે અનાજની એક લાખ પોઠ લઈ આવેલો છું, પરંતુ ઘાસચારાને માટે ભમતી મોગલ ટુકડીઓની બીકને લીધે છાવણી સુધી આવી શકાય એવું નથી. એણે બહાદુરશાહની

બહાદુરને પોતાની ભૂલ સમજાતાં અબ્દુલ્લા ટાંક નામના ઝડપી કાસદને પત્ર પાછો લાવવા દોડાવ્યો, પણ એનો પત્તો ન લાગ્યો અને પત્ર હુમાયુને પહોંચી ગયો. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૯-૯૦

૭ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૩-૮૪, તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૭૨-૭૩, અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૨ તોપોનો બાગ કહે છે, જ્યાં તીર તલવાર ચાલે નહિ. તારીખે ગુજરાત (અબુતુરાબના) આધાર સરકારની આસપાસ અરાબા અથવા ઝંજીર એમ ડેનિસન રોસ લખે છે. ગાડાં (તોપના)ની હારનો કિલ્લો એમ એ અર્થ છે. તબકાતના ભાષાન્તરકાર ડે અરાબનો અર્થ ડેનિસન રોસ રસ્તો કહે છે તેની ભૂલ કાઢતાં એનો અર્થ ગાડાં થાય છે એવી નોંધમાં ટીકા કરે છે. પરંતુ સર ડેનિસનના અર્થમાં ભૂલ નથી. અકબરનામામાં અરાબનો અર્થ ગાડાં કર્યો છે.

કહેવડાવ્યું કે જો રક્ષણ માટે લશ્કરની ટુકડીઓ આપશો તો આ અનાજ ઉપરાંત ફરીથી પણ બીજું વધારે મંગાવી આપીશું. આ સમાચાર સાંભળીને બહાદુરે પાંચ હજારની ટુકડી રાતોરાત મોકલી, પરંતુ રૂમીખાને આ વાત ફોડી દઇને હુમાયુને ખબર પહોંચાડી. મોગલ અને ગૂજરાતની ટુકડીઓને લડાઇ થઇ તેમાં બધી સામગ્રી ઊલટી મોગલોના હાથમાં આવી.[૮]

ગૂજરાતની છાવણી લૂંટાઈ

આ બનાવની જાણ થતાં ગૂજરાતી લશ્કરમાં નિરાશા ફેલાઇ. અને સુલતાન રૂમીખાનને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતો નહોતો, પણ હવે એનો દ્રોહ જાહેર થયો. રૂમીખાનને આ વાતની ખબર પડતાં એ નાસી ગયો અને હુમાયુની સાથે જોડાયો. હવે ગૂજરાતી લશ્કરમાં હિંમત ઓસરી ગઇ અને કયામતનો દિવસ આવ્યો હોય એમ લશ્કરીઓ નાહિંમત થઇ ધ્રૂજવા લાગ્યા. સુલતાન બહાદુર પોતાના લશ્કરને ખબર પણ આપ્યા વિના થોડા રસાલા સાથે માંડુ તરફ નાસી ગયો.[૯] લશ્કરને જ્યારે ખબર પડી કે સુલતાન ચાલ્યો ગયો છે અને બહાર નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નથી ત્યારે બધા નાસીપાસ થઇ ગયા. હુમાયુના લશ્કરે આવીને છાવણી લૂંટી લીધી. ગૂજરાતી

૮: સિકંદરીમાં આ વર્ણન વિગતથી અને હૃદયને હલાવે એવી રીતે કર્યું છે. (ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૪-૮૫ એમ કહે છે કે તંગી એટલી બધી થઈ ગઈ હતી કે ચાર ઘોડાનું માંસ બે માણસને પૂરું પડતું નહિ. ઘાસ વગર ઘોડા એક બીજાની પૂંછડી ને વાળ ખાવા લાગ્યા. વળી બહાદુરના લશ્કરને અપશુકન કરવા માટે મોગલો એક હાથી એક પેટી સાથે છૂટો મૂકી ગયા અને પેટીમાં મીઠું, કોલસા અને ગળીમાં બોળેલો ટુકડો મૂકેલો હતો તેથી વહેમ પડયો ને લશ્કર નાહિંમત થયું. કહે છે કે સુલતાને જે કિંમતી જવાહીરો પાસે હતા તે બાળી મૂકવા હુકમ કર્યો. લડાઈના મોટા હાથીઓ જે પોતાને બહુ પ્રિય હતા તે સામાના હાથમાં ન જાય તેથી તેઓની સૂંઢો કાપી નખાવી. આ બધો દેખાવ જોઈ હાજર રહેલા લોકોની આંખમાં આંસુ આવ્યા. દારૂખાનું ભરવાના બે લયલા અને મજનું નામના મોટા દેગડા હતા તે ઉડાવી દીધા. હિ.સ. ૯૪૧ના રમઝાનની તા. ૨૦મીએ આ બનાવ બન્યો (૨૫ માર્ચ ૧૫૩૫).

૯: સિકંદરી, પૃ. ૨૮૬; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૭૪. તબકાત લખે છે કે બહાદુર પાંચ મોટા અમીરો સાથે નાઠો. એમાં એક માળવાનો સૂબો મલ્લુકાદરખાન અને બીજો બુરહાનપુરનો સૂબો હતો. બાકીના દરેક દિશામાં જેમ ફાવ્યું તેમ નાઠા. બદૌની મન્તખબુત્તવારીખ. ૧. પૃ. ૪૫૩-૫૪મા ટૂંકામા આ વર્ણન કહીને એક કવિતમાં બહાદુરશાહની હાર માટે ઝુલ્ઈ બહાદુર અગર ઝીલ્ઈ બહાદુર-એટલે બહાદુરની શરમ અગર બહાદુર તાબે થયો એવા શબ્દો ઉપરથી હારનું વર્ષ કાઢે છે. અને એમાં હુમાયુના મહેલમાં જમશેદ જેવા હજાર ગુલામો હતા એમ ખુશામત જેવું લખાણ કરે છે. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૪; અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૧.

લશ્કરના કેટલાક માર્યા ગયા, કેટલાક પકડાયા અને કેટલાક નાસી ગયા પકડાયેલાઓમાં મુઝફ્ફરશાહનો ગુરુ અને વજીર વૃદ્ધ ખુદાવંદખાન હતો હુમાયુએ એને યોગ્ય માન આપ્યું અને દરબારી બનાવ્યો છાવણીમાં રહેલા ગુજરાતના સુલતાનના જરી મખમલના જરીકામથી ભરેલા તંબુઓ જ્યારે બાદશાહ હુમાયુએ જોયા ત્યારે એણે કહ્યું કે આ બન્ને સાગર દરિયાનું આધિપત્ય ભોગવતા સુલતાનો છે [10]

પોપટ અને રૂમીખાનની વાત

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે પોતાનો પિતા મંઝુ હુમાયુ બાદશાહના પુસ્તકાલયનો રક્ષક હતો [11] બાદશાહ ઘણી વાર વાચવામાં મશગૂલ રહેતો તેથી એને હાજર રહેવું પડતું અને ફુરસદ મળતી નહિ એટલે પિતા પાસેથી સાંભળેલી એક રસમય વાત એ લખે છે કહે છે કે આ વિજયને દિવસે હુમાયુ ખુશાલીમાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો અને દરબાર લોકો માટે ખુલ્લો હતો એ વખતે બહાદુરની છાવણીમાંથી લૂંટમાં મળેલા એક પોપટનું પાંજરું બાદશાહની સામે લાવી મૂક્યું એ પોપટ ગમે તે કોઈ ભાષામાં ગમે તે કોઈ બોલે તેની તુરત નકલ કરવામાં અજોડ હતો એટલામાં રૂમીખાન ત્યાં આવ્યો અને બાદશાહે એને આવવાની રજા આપી રૂમીખાનનું નામ સાંભળી પોપટ બોલ્યો "શરમ છે રૂમીખાં! હરામખોર, શરમ છે રૂમીખાન હરામખોર"! પોપટ આ પ્રમાણે બે વાર બોલ્યો અને રૂમીખાન એ સાંભળી ઝાંખો પડી ગયો હુમાયુએ દુભાષિયા પાસે આ શબ્દોનો જ્યારે અર્થ જાણ્યો ત્યારે રૂમીખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે "જો કોઈ માણસ આવા શબ્દો બોલ્યો

---

૧૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૬ આગળ સિકંદરી લખે છે કે સિકંદર લોદી કહેતો કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘઉં અને જુવાર ઉપર છે, જ્યારે ગુજરાતના સુલતાનની આવક એના ૮૪ બંદરોના મોતી પરવાળા વગેરેના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે અહીં એ વાત નોંધવા જેવી છે કે ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસલેખકોમાંના ઘણાખરા સમકાલીન અને મોગલ સત્તા નીચે હતા એમનું વલણ મોગલ બાદશાહો તરફ કુદરતી રીતે છે સુલતાનના ઇતિહાસોનો પત્તો લાગતો નથી, બહાદુરશાહીનો પણ પત્તો નથી

૧૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૮૬, અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૩૪માં એને મંઝુ અકબર (elder) કહ્યો છે મંઝુ લખે છે કે હુમાયુ ગમે ત્યારે ગમે તે પુસ્તક માગતો એટલે મારે હાજર રહેવું પડતું લડાઈની છાવણીમાં પુસ્તકાલય સાથે ફરતા આ બાદશાહનો સાહિત્યનો શોખ કેવો હતો! તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ઓળખાણને લીધે મંઝુની પાસે હતો અને છાવણીની લૂંટ વખતે મંઝુએ એને પોતાના મહેમાન તરીકે રાખ્યો હતો — આ ઉલ્લેખ બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં છે ગુ ભા માં નથી.

હોત તો એની જીભ કાપી નાખત, પણ આ અક્કલ વિનાના પક્ષીને શું કરવું ?" લોકો કહેવા લાગ્યા કે બહાદુરશાહના દરબારીઓ રૂમીખાન માટે આ પ્રમાણે ફિટકાર વર્ષાવતા હશે તે આ પોપટે સાંભળ્યું હશે અને અહીં રૂમીખાનનું નામ સાંભળી પોપટ આ પ્રમાણે બોલી ઊઠ્યો હશે. બાકી એ વખતે તો હુમાયુના દરબારમાં રૂમીખાન માટે આવા શબ્દો બોલવાની કોઈની તાકાત નહોતી.[૧૨]

હુમાયુએ માંડુ લીધું અને બહાદુર ત્યાંથી નાઠો

હવે બહાદુર માંડુ તરફ નાઠો છે એ સમાચાર જાણીને હુમાયુએ ઉતાવળી કૂચ કરી માળવાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એ કિલ્લો બહાદુરશાહ તરફથી શીલહદીનો પુત્ર ભૂપતરાય સંભાળતો હતો હતો. રૂમીખાને ભૂપતરાયને લખ્યું કે "સુલતાન બહાદુરે તારા કુટુંબ ઉપર કેર વર્તાવ્યો છે માટે એવા જુલ્મગાર માટે તારે જિંદગી જોખમમાં નાખવી યોગ્ય નથી. બાદશાહ હુમાયુ પાસે તારા બાપાની જાગીર તને પાછી આપવા કબૂલ કરાવ્યું છે માટે જ્યારે મોગલ લશ્કર આવે ત્યારે તારે કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી નાખવો". ભૂપતરાયે આ સલાહ માની અને હુમાયુ સાથે મળી જઈને કિલ્લાનો દરવાજો ખોલ્યો.[૧૩] અંદર જે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલાક માર્યા ગયા અને સુલતાન બીજી બાજુથી ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો. આલમખાન લોદી કે જેને બહાદુરે આશ્રય આપવાથી હુમાયુને ગુસ્સાનું એક કારણ મળ્યુ હતુ તે ત્રણસો માણસો સાથે હુમાયુને શરણે આવ્યો, પણ એ બધાને કતલ કરવામાં આવ્યા.[૧૪] હુમાયુએ એક ટુકડીને ગૂજરાત તરફ નાસતા બહાદુરશાહને પકડવા પાછળ મોકલી. એ ટુકડીનો ભેટો થતા બહાદુર એની સાથે લડ્યો અને મોગલો જંગ પાછા હઠતાં પાછો ગૂજરાત તરફ ઝડપથી નાઠો.[૧૫] માંડુનો કિલ્લો હુમાયુના

૧૨: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૬-૮૭

૧૩: એ જ પૃ. ૨૮૮. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૪માં કહે છે કે મૌલાના પરઘાલી હુમાયુ તરફથી અને સદરખાન બહાદુર તરફથી સંધિ કરવા મળ્યા અને મેવાડ તથા ગુજરાત બહાદુર રાખે અને માળવા હુમાયુને મળે એવી વાત થઈ; પણ બધું ભાગી પડ્યું.

૧૪: એ જ પૃ. ૨૮૮. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૫માં બહાદુર ઘોડાઓને દોરડાંથી લટકાવીને બહાર કાઢી ને ખૂબ મુશ્કેલીથી નાઠો એમ લખે છે. ભૂપતરાય પણ એની સાથે હતો એમ લખે છે તે સિકંદરી કરતાં જુદું છે.

૧૫: એ જ, પૃ. ૨૮૮. એમા, બહાદુર એ લોકો સાથે સારી રીતે લડ્યો, એમ લખે છે. પણ નાસી તો જવું પડ્યું. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૭૪-૭૫મા કહે છે કે જ્યારે મોગલ હિંદુબેગ માંડુના કિલ્લામા પેઠો ત્યારે બહાદુર ઊંઘતો હતો. અવાજથી જાગ્યો ત્યારે પાંચ કે છ સવારો સાથે નાઠો. તબકાતમાં મોગલ ટુકડી સુલતાનની પાછળ પડી એ ઉલ્લેખ નથી. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૫માં લખે છે કે ચાંપાનેર પહોંચતાં ૧૫૦૦ સવાર બહાદુર સાથે થઈ ગયા હતા.

હાથમા આવ્યો આ દિવસે મગળવાર હતો અને હુમાયુને એટલો ગુસ્સો ચડેલો હતો કે પોતે લાલ કપડા પહેર્યાં અને માડુમા કતલ ચલાવવા હુકમ કર્યો બાદશાહ લાલ કપડા કાઢીને લીલા પહેરે ત્યારે જ કતલ બધ થાય એમ હતુ[૧૬]

ગુજરાતી સગીતસમ્રાટ મજુ ઉર્ફે બૈજુ

આ કતલ ચાલી રહી હતી ત્યારે એક મોગલ સિપાઈના હાથમા બહાદુરશાહનો સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયો મજુ આવી પડયો[૧૭] મજુએ સિપાઈને કહ્યુ કે "મને મારી નાખવાથી તને કાઈ ફાયદો થાય તેમ નથી જો મને બચાવીશ તો તને હુ મારા વજન જેટલુ સોનુ આપીશ હુ સુલતાન બહાદુરશાહનો મિત્ર છુ અને મારી પાસે કાઈ ખોટ નથી" સિપાઈએ મજુની પાઘડીથી જ એના હાથ બાધ્યા એ વખતે હુમાયુના લશ્કરમા કામ કરતો એક રજપૂત ત્યા થઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અને એનો હાથ પકડીને દરબારમા લઈ જવા લાગ્યો મોગલ સિપાઈએ એને મારી નાખવાની બાદશાહી હુકમની વાત કરી, પણ રજપૂત પાસે વધારે માણસો હોવાથી એનુ ચાલ્યુ નહિ બાદશાહ ખૂબ ક્રોધમા એનો હતો અને કતલ સિવાય એના મુખમા બીજો શબ્દ નીકળતો નહોતો પેલા મોગલ સિપાઈએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી કે "આ મારો કેદી છે અને બહાદુરનો દરબારી છે આ હિંદુ એને મારી પાસેથી પડાવીને લાવ્યો છે" આ વખતે દરબારમા ખુરાસાનબેગ નામનો માણસ જે બહાદુર અને હુમાયુ વચ્ચે સદેશા લઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અને હુમાયુને કહ્યુ કે "અરે મારા બાદશાહ, આ મજુ તો ગવૈયાઓનો બાદશાહ છે હિંદમા આના જેવો ગવૈયો હયાતી ધરાવતો નથી" બાદશાહે એને કાઈ ગાવાનુ કહ્યુ એ વખતે ફારસી અને દેશી સગીતમા એનો કોઈ બરોબરિયો નહોતો એણે એવુ તો શાતિપ્રેરક સગીત ગાયુ કે બાદશાહનો મિજાજ બદલાઈ ગયો એણે લીલા કપડા પહેર્યાં અને કતલ બધ કરવા હુકમ કર્યો મજુને જે માગે તે આપવા કહ્યુ મજુએ પોતાના સગા વગેરેને કેદમાથી છોડાવવા વિનતિ કરી અને હુમાયુએ પોતાનો તીર રાખવાનો ભાથો એના કમરપટાને બાધી એક ઘોડો આપી હુકમ કર્યો કે એ કહે તેને છોડી મૂકવા એ પ્રમાણે એણે ઘણાને છોડાવ્યા અને એના વિરુદ્ધ ફરિયાદ બાદશાહે સાભળવા ના પાડી ધીમે ધીમે એ હુમાયુના દરબારનો પ્રિય સભ્ય થઈ પડયો

૧૬ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૨૮૮ ૮૯

૧૭ સિકન્દરીનો લેખક લખે છે કે આ વાત મેં મારા પિતાની મોઢેથી સાભળેલી અને બાદશાહના અગત વિશ્વાસુ માણસોમા હું આ વખતે ત્યા હાજર હતો સિકન્દરી અ ભા બેલી કૃત, પૃ ૩૯૦

અને પોતાને મળતાં ઇનામો પેલા જીવ બચાવનાર સિપાઇને આપી દેતો. સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ બધી વિગત મેં મારા પિતા પાસેથી સાંભળી છે. છેવટે હુમાયુ પાસેથી બહાદુરશાહે ખોયેલું ગૂજરાત પાછું જીતી લીધું તે પહેલાં મંઝુ હુમાયુના દરબારમાંથી નાસી ગયો હતો. હુમાયુને એથી બહુ લાગ્યું હતુ અને તે બોલ્યો કે એ જો નાસી ન ગયો હોત તો એને ન્યાલ કરી નાંખત અને એ બહાદુરને કદી યાદ પણ કરત નહિ. પણ મંઝુ તો પોતાના જૂના દોસ્તને ફરીથી મળ્યો. એને આવેલો જોઈ બહાદુરશાહ બોલી ઊઠ્યો કે "મંઝુ પાછો આવ્યો તેથી મારી દિલગીરી જતી રહી છે અને મેં જે ખોયુ હતું તે બધુ મને પાછુ મળ્યું છે. હવે મારે બીજી કોઇ વસ્તુની ઇચ્છા નથી."[૧૮]

મંઝુ અને બૈજુ એક જ વ્યક્તિ

આ મંઝુ કોણ? ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં આ મહાન સંગીતકાર માટે શું નોંધાયેલુ છે તે એક રસમય સંશોધનનો વિષય છે. હુમાયુ અને અકબરનો સમય કે જેમાં ઘણી તવારીખો લખાયેલી છે અને આજ સુધી સારી સ્થિતિમાં ઉપલબ્ધ છે, તેના સમયમાં પણ દેશમાં થઇ ગયેલા સંગીતકારોની વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મળતી નથી અને પરસ્પર વિરોધી કથાઓ જોવામાં આવે છે. આપણા ઐતિહાસિક માનસની આ એક વિચિત્ર અને શોકજનક સ્થિતિ છે. દેશી સંગીતકારોમાં જે પરંપરા આજે તે સમયના મહાન સંગીતકારો માટે ચાલી આવેલી છે તે આવી સ્થિતિમાં છે. જ્યારે મુસલમાન તવારીખોમાં અકબરના સમયની આખા હિંદ માટે લખાયેલી તવારીખોમાં એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતની ઝીણી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની વસ્તુની નોંધ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ જ સમયે ખાસ ગૂજરાતના ઇતિહાસો લખાયા છે એમાં મીરાતે સિકંદરી અને ઝફરૂલવાલાનો અરબી ઇતિહાસ એ એમાં આ મહાન સંગીતસમ્રાટના ઉલ્લેખો મળે છે. દેશી પરંપરાએ જાળવી રાખેલી વાતોમાં વૈજનાથ-બૈજુનો હુમાયુ સાથે જે પ્રસંગ વર્ણવેલો છે તે ઉપર્યુક્ત બૈજુ સાથે લગભગ બરોબર બંધ બેસે છે.[૧૯] ત્યારે બૈજુનું નામ

૧૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૯૦. એમા ૨૮૯થી ૨૯૧માં બધી વિગત આપેલી છે અને અંગ્રેજીમાં ૩૮૮થી ૯૦માં આપેલી છે. મંઝુએ સગા કહીને બહાદુરના કેટલાક અમીરોને પણ છોડાવ્યા હતા. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૩-૩૪માં આ વર્ણન છે.

૧૯: જુઓ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં ઉત્તર હિંદુસ્થાની સંગીતનો ઇતિહાસ–શ્રી વિભુકુમાર શિવરામ દેસાઈ–કૃત, પ્ર. ૫ મું. આમાં આ બનાવ ચાંપાનેરમાં થયાનું લખે છે. મોટે ભાગે પરંપરાગત વાતો ઉપરથી હકીકત લખેલી જણાય છે; કોઈ ગ્રંથનો આધાર નથી. એમાં હુમાયુના સમયમાં નાયક બક્ષુ નામે એક ગવૈયાનો ઉલ્લેખ છે. એ પણ

તવારીખકારોએ મઝુ કેમ લખ્યુ? ફારસી અક્ષરો લખવાની પદ્ધતિમા એવી ભૂલ કદાચ થઈ જવા સભવ છે,[20] પરતુ સિકદરીની એક પ્રતમા એનુ નામ બચ્છુ[21] મળે છે અને ચ, છ, જ, લખવામા આવતો ફેરફાર સામાન્ય હોવાથી બૈજુ નામ ખરુ છે અને મઝુ નામ લહિયાની ભૂલથી લખાયેલુ હોવુ જોઈએ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અરબી ઇતિહાસમા પણ મઝુ નામ છે અને સિકદરીની બીજી પ્રતમા પણ મઝુ છે સિકદરીના લેખકના બાપનુ નામ મઝુ હતુ અને ઉપરની હકીકત પોતે હુમાયુનો કિતાબખાનાનો મુકાદમ (લાયબ્રેરિયન) હોવાથી નજરે જોયેલી પોતાના પુત્રને કહી હતી, અને લેખકે ખરુ નામ બજ્જુ કે બૈજુ એ રીતે લખ્યુ હશે, પણ બીજી પ્રતમા લહિયાએ ભૂલ કરી હશે અરબી ઇતિહાસલેખકે નકલમા ભૂલ કરી હશે આ કતલ વખતે તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક સિકદરીના લેખકના પિતા મઝુનો મહેમાન હતો અને એણે આ ભૂલ કરી હોય એમાથી સિકદરી સાથે અરબી ઇતિહાસલેખકે ઘણા ઉતારા કર્યા છે છતા, સિકદરીનો લેખક એ ભૂલ પોતે તો નથી કરતો એવુ સિદ્ધ થાય છે આ મઝુ અથવા બજ્જુ એ આજે લોકમા પ્રસિદ્ધિ પામેલો બૈજુ–બાવરો પરતુ એ બાવરો હતો તે માટે તો શકા છે

બહાદુરના દરબારમા હતો એમ લખે છે એ ગ્વાલિયર અને કાલજરના રાજાઓના દરબારમાથી બહાદુરના દરબારમા આવ્યો એમ લખે છે બખ્શુ નામ સૂચક લાગે છે આ માટે વધુ વિગત મળતી નથી

૨૦ આવી ભૂલના સભવ માટે હું ફારસી ભાષાના ચાર વિદ્વાનોને મળ્યો હતો એમણે શકા બતાવી હતી અને તેમણે એવી ભૂલ થઈ શકે એમ કહેલુ

૨૧ સર ક્લાઇવ બેલી કૃત સિકદરીનો અગ્રેજી તરજુમો, પૃ ૩૮૯ ૯૦ એમા મઝુને બદલે બચ્છુ Bachhu પાઠ સ્વીકારેલો છે સર બેલીએ સિકદરીની મળી શકી તેટલી પ્રતો જોઈ છે અને આ પાઠ લીધો છે તે નોંધપાત્ર છે ભારતીય સગીતના વિદ્વાન આચાર્ય સ્વ ભાતખડેએ સગીતના સશોધનાત્મક ગ્રથો લખ્યા છે એમા આપણા કેટલાક મહાન સગીતકારોના નામોમા આ નામ બે વાર આવે છે અને વચ્ચે એક સૈકા જેટલો ગાળો પણ રહે છે, એટલે નામો નક્કી કરવામા ઘણી ગૂચવણ ઊભી થાય છે તવારીખકારોનો મઝુ, આપણો બૈજુ અને સિકદરીની જ એક પ્રતનો આ બચ્છુ એ ગૂચવણ ખરેખરી છે બખ્શુ ગવૈયો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને બહાદુરશાહના સમયનો જ છે, પરતુ તે બૈજુથી જુદો હોય એમ લાગે છે, જોકે બચ્છુ શબ્દ અને બખ્શુ શબ્દ ભૂલ કરાવે તેવા છે ખરા વળી આ મઝુ અથવા બૈજુ એ લોકોનો માનીતો બૈજુ બાવરો નહોતો–બાવરો બૈજુ કોઈ બીજો હોવો જોઈએ બાવરો ગરીબ હતો જ્યારે બૈજુ ધનવાન હતો, આ વાત પણ ગૂચવણમા વધારો કરે છે બૈજુ અને બખ્શુ તો જુદા જ લાગે છે બખ્શુ ઉત્તર હિંદથી બહાદુરશાહના દરબારમા આવેલો

બૈજુ માટેની દેશી પરંપરાની ચર્ચા

એ બાવરો હતો તેમજ ગરીબ હતો એવી જે દેશી પરંપરા છે તે આ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી ખોટી ઠરે છે. સંગીતની મસ્તીમાં કદાચ એ બાવરા જેવો લાગતો હશે; પરંતુ પોતાનો જીવ બચાવવા એણે જે પ્રયત્ન કરેલો, હુમાયુનો માનીતો થવા છતાં પોતાના મૂળ આશ્રયદાતા પાસે એની પડતીની સ્થિતિમાં પણ પાછો ગયો, અને એ મળવાથી બહાદુરશાહ ખોયેલું ગુજરાત ભૂલી ગયો એ બધું દેશી પરંપરાથી ઊલટું છે, એટલે અહીં પરંપરાસત્ય નથી. બૈજુ પુષ્કળ ધનવાન હતો અને એટલો જ ઉદાર હતો. અહીં એક વાતનો ખુલાસો પણ કરવો જોઇએ. મજ્જુનો ઉપર્યુક્ત બનાવ તવારીખો માળવાના પાટનગર માંડુમાં થયો એમ લખે છે, જ્યારે પરંપરા એને ચાંપાનેર-નો વતની અને આ બનાવ પણ ચાંપાનેરમાં બન્યો એમ કહે છે.[૨૨] અબુલફઝલ અકબરનામામાં માંડુ અને ચાંપાનેરમાં હુમાયુની ચડાઈનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ આપણી તવારીખોની પેઠે સામુદાયિક કતલની વાત નથી લખતો.[૨૩] એ ગ્રંથમાં ચાંપાનેરમાં ગુનેગારોના મોટા ટોળાની કતલ કરવાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ સંગીતકારનું નામ પણ નથી. સંભવિત છે કે બહાદુર-શાહનો એ એક મિત્ર જેવો દરબારી હતો અને સંગીતના આનંદની ખાતર એ એને પોતાની સાથે ફેરવતો. ચિતોડના વિજય પછી હુમાયુએ હાર આપી ને જે નાસભાગ થઇ તેમાં બહાદુરની પાછળ બૈજુ માંડુ આવ્યો હોય અને ત્યાં સપડાઇ ગયો હોય. ચાંપાનેર બૈજુનું જન્મસ્થાન હતુ એ દેશી પરંપરા પણ આધાર વિનાની જણાય છે. ચાંપાનેર એ સમયે બહાદુરશાહનું મુખ્ય રહેઠાણ અને ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર હતું એટલે બૈજુનુ રહેવાનું ઘર ગોપીનાથ મલીકની પેઠે–ચાંપાનેરમાં હોય. પરતુ એનો જન્મસ્થાનનો પત્તો મળ્યો નથી. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એમ પરંપરા કહે છે એ માટે પણ વધારે આધારની

૨૨: ચાંપાનેરના ઉલ્લેખ માટે પણ ઉપર્યુક્ત ઉ. હિ. સંગીતનો ઇતિહાસ પ્ર. ૫ મું જુઓ. પરંતુ એ માટે આધાર નથી, જ્યારે માંડુ માટે તવારીખો સ્પષ્ટ કહે છે.

૨૩: આ સામુદાયિક કતલના ઉલ્લેખ સિકંદરી અને ઝફરુલવાલામાં છે. એમાં મંગળ-વારે એ થયાનો ઉલ્લેખ છે. અકબરનામામાં ચાંપાનેરમાં જે શિક્ષાઓ માટે ઉલ્લેખ છે (૧. પૃ. ૩૧૪-૧૫) એમાં બાદશાહે દરેક કામો માટે અમુક દિવસો નક્કી કરેલા. તેમાં ફોજદારી ગુનાઓની શિક્ષા માટે મંગળવાર ઠરાવેલો. જ્યોતિષ પ્રમાણે મંગળનો રંગ લાલ માટે લાલ કપડાં પહેરી બાદશાહ ગુનેગારોને ક્રૂર શિક્ષાઓ કરતો. ચાંપાનેરનો આ અહેવાલ કમકમાટી ઉપજાવે તેવો છે, પણ તે ખંભાત વગેરેથી પાછા વળતાં ચાંપાનેરમાં થયેલો એટલે બૈજુને લગતો હોવાનો સંભવ નથી. એ કતલ તો માંડુમાં થયેલી એમ હું માનું છું. અકબરનામામાં સામુદાયિક કતલ હતી એમ નથી લખ્યુ.

જાય કે એણે હુમાયુનો ક્રોધ માગી સંગીત ગાઈને શમાવ્યો હતો[૨૪] એટલે ફારસીનો એ નિષ્ણાત હોય અને હિંદુસ્તાની સંગીતનો જાણકાર હોય ફારસી ભાષાના આવા નિષ્ણાતો નાગરોમાં હતા તેમજ સંગીતશાસ્ત્રી પણ હતા એ સામાન્ય માન્યતા છે તે જોતાં એ કદાચ નાગર હોય આ પ્રમાણે જાનતબનો એક મહાન સંગીતકાર ગુજરાતી હતો અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એની યત્ની નોંધ કે એ એક સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની વાત છે

રૂમીખાનના દગા માટે બીજો મત

અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ રૂમીખાનના દગાની વાત સિકંદરીએ વિગતથી લખી છે તગાનાને એની ટૂંકી નોંધ લીધી છે અકબરના બીજા ઇતિહાસગ્રંથોમાં એ વાત દેખાતી નથી અરબી ઇતિહાસ ઝફરુલવાલા-માં દગાની વાત લખી છે, પણ એનો લેખક એક ઉલ્લેખ એવો કરે છે કે રૂમીખાન બહાદુર સાથે મંદસોરની લડાઈમાંથી બહાદુરશાહ સાથે જ માંડુ નાસી ગયેલો[૨૫] અકબરનામામાં કહે છે કે એ હુમાયુને માંડુના ઘેરા વખતે મળ્યો અને એને માનનો પોશાક મળ્યો[૨૬] રૂમીખાને દગો નથી કર્યો એમ માનનાર કહે છે કે તોપો રૂમીખાનનો એ વ્યૂહ નિષ્ફળ ગયો તેથી ગુસ્સે થયેલો બહાદુર મને મારી નાખશે એના ભયથી એ માંડુથી હુમાયુ ભાગી ગયો આ વિરોધી વાતોમાં સિકંદરીનું વર્ણન ખરું લાગે છે[૨૭] અરબી ઇતિહાસે બીજી વાત દંતકથા તરીકે[૨૮] નોંધી છે, અને સિકંદરીના વર્ણનને ટેકો આપ્યો છે ભૂપતરાય પણ રૂમીખાનની સલાહથી હુમાયુને મળી ગયો એમ સિકંદરી લખે છે, પણ અકબરનામામાં ભૂપતરાય બહાદુર સાથે ત્રીસ સવારો લઈને મળ્યો એમ કહે છે[૨૮] તા ૨૦ રમઝાન ૯૪૧, ૨૫ માર્ચ (એપ્રિલ) ૧૫૩૫ને દિવસે માળવા હમેશ માટે ખોયું

---

૨૪ સિકંદરી-બન્ને બાબતમાં અને ઝફરુલવાલા પૃ ૨૩૩ ૩૪માં બધી વિગત આપેલી છે પ્રો કોમિસેરિયેટ સંગીતની અસર માટે અંગ્રેજ કવિ ડ્રાઇડનની એક કવિતા એલેક્ઝાંડરને લગતી ટાંકે છે જે અહીં અપ્રસ્તુત છે

૨૫ ઝફરુલવાલા અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૪૦ ૪૧

૨૬ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૮

૨૭ કારણ કે એના લેખકનો પિતા આ બધા બનાવો વખતે હાજર હતો

૨૮ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૫ સિકંદરી સાથે આ વિગત પણ વિચિત્ર જણાય છે, પણ અબુલફઝલે પચાસ વર્ષ પછી એ ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સિકંદરી પણ એ જ રીતે. લડાઈ વખતે લેખકના પિતાની પાસેથી જે લાભ મળેલો તે અબુલફઝલને મળ્યો નથી

બહાદુરની નાસભાગ અને હુમાયુ ખંભાતમાં

સુલતાન બહાદુર ચાંપાનેર આવ્યો, પરંતુ ત્યાં શાંતિથી રહી શક્યો નહિ. હુમાયુ તરત જ પાછળ આવશે એની એને ખાતરી હતી, એટલે એણે પોતાનો ખાસ ખજાનો અને જનાનો દીવ તરફ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાવાગઢના કિલ્લાને રક્ષણ માટે મજબૂત કરી ઇખ્તિયારખાન અને રાજા નરસિંહદેવને સોંપ્યો અને પોતે ઝડપી કૂચ કરી ખંભાત તરફ નાઠો.[૨૮અ] ચાંપાનેરથી નીકળતાં એણે શહેરને આગ ચાંપી.[૨૯] બહાદુર માંડુથી નાઠો છે એ સમાચાર જાણી તુરત જ દસ હજાર ચૂંટેલા સવારો લઇ બાકીના લશ્કરને પાછળ આવવાનું કહી હુમાયુ ત્રણ દિવસમાં જ ચાંપાનેર આવી પહોંચ્યો. બહાદુર આ વખતે ખંભાત તરફ નાસી ગયો હતો અને ચાંપાનેરની આગ વધારે નુકસાન કરે તે પહેલાં જ હુમાયુના લશ્કરે હોલવી નાખી. હુમાયુને બહાદુરની પૂંઠ પકડવા માટે વખત બગાડવો પાલવે તેમ નહોતું, એટલે પોતાના એક સરદાર મીર હિંદુબેગને લશ્કર સાથે ચાંપાનેરમાં મૂકી એક હજાર ઘોડેસવારો સાથે હુમાયુ બહાદુરશાહને પકડવા ખંભાત તરફ ગયો. જ્યારે હુમાયુ ખંભાત સાંજે પહોંચ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે બહાદુરશાહ એ જ દિવસે દીવ તરફ ચાલ્યો ગયો છે. ખંભાત બંદરમાં ફિરંગીઓ સામે લડવા માટે એણે એકસો ધરાબ બંધાવ્યાં હતાં તે શત્રુના હાથમાં ન જાય તે માટે બાળી નાખ્યાં. હુમાયુએ દરિયાકિનારે પડાવ નાખ્યો અને એક ટુકડી બહાદુરની પાછળ મોકલી, પણ એનું કાંઇ વળ્યું નહિ. બાદશાહે કદી સમુદ્ર જોયો નહોતો એટલે અહીં એણે આનંદ અનુભવ્યો.[૩૦] પરંતુ ખંભાતમાં એ થોડા લશ્કર સાથે જ આવ્યો હતો એટલે ખંભાતમાં એને એક દુઃખદાયક અનુભવ થયો. એક શેખી ડોશીએ બાદશાહની હજૂરમાં આવી કહ્યું કે કેટલાક ભીલ અને ગવાર લોકોએ રાત્રે છાવણી ઉપર હુમલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; આમાં બહાદુરના રુકનવાઉદ અને અહમદ લાડ નામના બે સરદારોનો હાથ છે. હુમાયુને આ વણમાગી ચેતવણીથી નવાઇ લાગી અને બાઇને કારણ પૂછ્યું. બાઇએ કહ્યું કે મારો પુત્ર છાવણીમાં પકડાયેલો છે અને તેને છોડાવવા આ સમાચાર આપવા હું આવી છું. જો ખોટી ઠરું તો મને અને છોકરાને બન્નેને શિક્ષા કરવી. હુમાયુએ આ ચેતવણીથી છાવણીને

૨૮અ: અકબરનામા, પૃ. ૩૦૭, તબકાતે અકબરી, ગુજરાત વિભાગ–પૃ. ૩૭૫. હુમાયુ વિભાગ, ઇલિયટ. ૫. પૃ. ૧૯૩. ઝફરુલવાલા અરબી. પૃ. ૨૪૩.

૨૯: આ હકીકત માત્ર અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૦૭માં આપેલી છે, બીજી તવારીખોમાં નથી.

૩૦: એમ કહેવાય છે કે હુમાયુના બાપદાદાએ કદી દરિયો જોયો નહોતો.

સજ્જ અને હોશિયાર રાખી પોતે એક ઊંચી જગા ઉપર જઈ જોવા માટે બેઠો રાત્રે પાચથી છ હજાર કોળી અને ગવારોએ છાવણી ઉપર હુમલો કરી લૂટ કરી, અને એમા બાદશાહના કિતાબખાનામાથી કેટલાક અમૂલ્ય પુસ્તકો લૂટાઈ ગયા તૈમૂરનામાની એક સચિત્ર નકલ પણ ચાલી ગઈ[૩૧] જોકે આ હુમલાનો ખુવારી સાથે હઠાવવામા આવ્યો છતા કેટલાક સરદારો માર્યા ગયા બહાદુરનો સરદાર સદરખાન અને તેનો સમરો સિંધનો જામ ફિરોઝ જે હુમાયુની છાવણીમા હતા તે પણ માર્યા ગયા[૩૨] રાત્રી ડોશા રીતે પૂર્ણ થઈ, અને આ રાતથી ગુસ્સે થયેલા બાદશાહે ખભાત શહેરને આગ લગાડવાનો અને ત્રણ દિવસ સુધી લૂટવાનો હુકમ કર્યો[૩૩]

બહાદુરશાહે પોતાનો ખજાનો તેમજ જનાનો મક્કા મોકલ્યો

બહાદુરશાહે કરેલા અનેક ઉતાવળિયા અને અવિચારી કાર્યોમા એક એના જનાના તેમજ ખજાનાને ગૂજરાતમાથી મક્કા મોકલી દીધો એ કાર્ય છે પાછળ પડેલા હુમાયુ બાદશાહથી બચવા પોતે ખભાતથી દીવ નાસ્યો હતો પોતાનો જનાનો તેમજ ખજાનો તો વિશ્વાસુ અમીર આસફખાનની સાથે ચાપાનેરથી વહેલો જ દીવ તરફ મોકલવામા આવ્યો હતો હવે ગૂજરાતમા એને સલામતી ન લાગતા આસફખાન સાથે દસ વહાણો ભરીને મક્કા મોકલી દેવામા આવ્યા સાથે શમ્સખાન અને કૈસરખાન નામના બે સરદારો પણ મોકલ્યા આ વખતે દરિયો અનુકૂળ ન હોવાથી બે મહિનાની સફર પછી જેદ્દા પહોચ્યા[૩૪] એમ કહે છે કે આ ખજાનામા જૂનાગઢ, ચાપાનેર, ચિતોડ અને માળવાના રાજ્યો તથા ગૂજરાતના સુલતાનોએ જે અગણિત દ્રવ્ય-સુવર્ણ, રત્નો વગેરે ભેગુ કરેલુ તેની લોખડની ત્રણસો પેટીઓ હતી આ ખજાનો ગૂજરાતની બહાર ગયો તે ગયો જ છેવટે તે રૂમ તુર્કીના પાદશાહ

---

૩૧ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૯ ૧૦, તબકાતે અકબરી હુમાયુ વિભાગ, ઇલિયટ ૫ ૧૯૩ ખભાતની આ વિગતો સિકંદરીમા નથી તૈમૂરનામા મુલ્લા સુલતાન અલીએ લખેલો અને ઉસ્તાદ બીજાદે એમા ચિત્રો કરેલા

૩૨ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૩-૯૪

૩૩ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૦ આ તોફાન બહાદુરના બે સરદારોએ ચડાવીને કરાવેલુ એ વાત પણ અકબરનામાએ જ પૃ ૩૦૯મા આપી છે

૩૪ આ હકીકત પણ બીજી તવારીખોમા નથી ઝફરુલવાલેહના અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૨૪૩ અને પૃ ૨૫૬ ૫૭મા વિગત આપેલી છે ફિરિસ્તાના ભાષાતરકાર બ્રીગ્સ તુર્કીના ઇતિહાસલેખક ફરીના આધારે ખજાનાની પેટીઓની અને ગુલેમાનની વિગત આપે છે બ્રીગ્સે Chevaliar Du Hammerમાથી ઉલ્લેખ લીધો છે ફિરિસ્તા ભા ૪ પૃ ૧૪૧મા આપેલો છે

સુલેમાનના હાથમાં આવ્યો અને તેને લીધે તે 'સુલેમાન બબકાદાર' કહેવાવા લાગ્યો. ગુજરાતના સુલતાનોનો અમૂલ્ય રત્નજડિત પ્રસિદ્ધ કમરપટો, જે ત્રણ કરોડની કિંમતનો ગણાતો હતો તે બહાદુરશાહે પોતાના એલચી સાથે સુલેમાન હુમાયુ સામે લડવામાં પોતાને મદદ કરે એ માંગણી સાથે ભેટ તરીકે મોકલ્યો હતો.[35] આસફખાનના વર્ણનમાં આનો ઉલ્લેખ કરીશું. મક્કામાં બહાદુરના જનાનાનું રસમય વર્ણન પણ આગળ કરીશું.

બહાદુરે રૂમીખાનને સિફારસ કરવા કહ્યું!

અહીં એક નોંધપાત્ર વાત એ બની કે પાછળ પડેલા હુમાયુનો, નામ અને શરીરે બહાદુર પણ મનથી ઢીલા (nervous) એવા બહાદુરશાહને એટલો બધો ડર હતો કે એણે મુહતરમખાન મહમૂદ લાહી નામના પોતાના વિશ્વાસુ અમીરને દીવથી ખંભાત જ્યાં હુમાયુની સાથે રહેલા રૂમીખાનને મળવા કહ્યું, અને એને દીવ ઉપર ચડાઈ ન કરવા સમજાવવા વિનંતિ કરી. આ અમીરે રૂમીખાનને ખૂબ ગભરાવ્યું જેથી એને શરમથી પરસેવો વળી ગયો. રૂમીખાને આખરે હુમાયુને સમજાવ્યું કે દરિયાકિનારાની હવા બાદશાહને માફક નહિ આવે માટે દીવ જવાનું બીજી વખતે રાખવું. અમદાવાદમાં પણ આ વખતે તોફાનના સમાચાર આવ્યા રૂમીખાનનું કહ્યું માની હુમાયુ ચાંપાનેરના કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો ત્યાં ગયો.[36]

પાવાગઢના કિલ્લાને તોપમારો

હુમાયુ ખંભાતમાં હતો તે દરમ્યાન ચાંપાનેરના પાવાગઢ ઉપરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ચાંપાનેરથી જતાં પહેલાં જ કિલ્લા ઉપર ચડાવવા માટે બહાદુરશાહી નામની મોટી તોપ આવી હતી તે અરધે રસ્તે પડી હતી અને ઉપર લઈ જવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. એ જ

35: પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ વિગત નોંધેલી છે. પૃ ૩૫૬. કમરબંધની કિંમત aspers લખી છે.

36. અરબી ઇતિહાસ: ઝફરુલવાલા, પૃ.-૨૫૬-૫૭. આ એક ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત છે અને બહાદુરના ચારિત્ર્ય ઉપર કાંઈક પ્રકાશ નાખે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી અલ્ઝીર લખે છે કે આ વાત મને મહમૂદ લાહી મુહતરામખાને પોતે જ કહેલી. એટલે શંકા લાવવા જેવી નથી. બીજી કોઇ તવારીખમાં આ વાત નોંધેલી નથી. સર ડેનિસન રોસ પણ આમા સત્યનો અંશ માને છે. અમદાવાદનાં તોફાનનો ઉલ્લેખ વિચિત્ર લાગે છે, એટલે હુમાયુએ અમદાવાદ લશ્કરી ટુકડી મોકલેલી કે કેમ તે નકકી થતુ નથી. તબકાત અમદાવાદ થઈ ખંભાત ગયો એમ લખે છે. મોટો ઘેરો તો ચાંપાનેરમાં ચાલતો હતો. એ વખતે મહી નદી સુધીનો ભાગ હુમાયુને તાબે હતો એમ પણ લખે છે. (અકબરનામા ૧-પૃ. ૩૧૨) એમ હોય તો અમદાવાદ બહાદુરને તાબે કે એ વખતે નધણિયાતુ હોય.

વખતે માળવાથી હુમાયુનુ લશ્કર આવી પહોચવાથી ગુજરાતી લશ્કરે એ તોપમા ત્રણ કાણા એવી રીતે પાડયા કે તોપ કામ આપી શકે નહિ બાદશાહ સાથે આવેના રૂમીખાને આ તોપ જોઇ એનુ સમારકામ કરવા કહ્યુ અને સાત ધાતુના મિશ્રણથી કાણા પૂર્યા પરન્તુ તોપ પહેલા જેટલી શક્તિ શાળી તો રહી નહોતી, છતા એમાથી ગોળા છૂટવા લાગ્યા એ તોપે એક બહારના દરવાજો તોડયો ને બીજામા એક મોટા ઝાડને મળથી ઉખેડી નાખ્યુ એ વખતે કિલ્લામા સકતા નામનો એક ફિરંગી હતો અને હોશિયાર તોપચી હતો તેથી બહાદુરશાહે એને ફિરંગીખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો, અને એણે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો એણે નીચેની મોટી તોપને શાંત કરવા બીડુ ઝડપ્યુ કિલ્લાના મન્દારોમા ઇખ્તિયારખાન અને રાજા નરસિંહદેવ આ સાભળી ખુશ થયા, અને ફિરંગીખાનને સારુ ઇનામ આપવા ઇખ્તિયારે કહ્યુ એણે ઉપરથી એક તોપનો ગોળો એવી તો નેમ લઇને તાક્યો કે એનાથી મોટી તોપની નળી ફાટી ગઇ અને આખી તોપ નકામી થઇ ગઇ ઇખ્તિયાર આપે કહ્યા પ્રમાણે સારુ ઇનામ ફિરંગીખાનને આપ્યુ નહિ, પરન્તુ રાજા નરસિંહદેવે એને સાત મણ સોનુ આપ્યુ એ રાજા એ વખતે પહેલાના જખમોથી પીડાતો પથારીવશ હતો આ બધી તોપોના ધડાકાથી એના જખમોના ટાંકા તૂટી ગયા અને એ મરણ પામ્યો આ સમાચાર બહાદુરશાહ જ્યા હતો ત્યા પહોચ્યા ત્યારે એણે ફિરંગી સાથે કહ્યુ કે ચાંપાનેરનો કિલ્લો પડયો પાસે ઊભેલા અફઝલખાન વઝીર એ ખબર ક્યારે આવી એમ પૂછ્યુ ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે રાજા નરસિંહદેવ મરણ પામ્યો છે અને એ મુખ્ય એટલે ઇખ્તિયારખાનમા કિલ્લો ટકાવવાનુ બળ નથી[37]

પાવાગઢના કિલ્લાનો ઘેરો અને હુમાયુએ એ સર કર્યો

ઘેરો ચાલુ હતો એવામા હુમાયુ ખભાતથી આવી પહોચ્યો ઘેરાયેલા લશ્કરે કિલ્લામા અનાજનો જથ્થો સારો હોવા છતા નીચેથી અનાજ વગેરે ખરીદ કરી મગાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા હુમાયુનુ લશ્કર કિલ્લામા

---

૩૭ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૧-૯૨ બન્ને અગ્રેજી તરજુમામા પણ આ હકીકત આપેલી છે પરન્તુ બીજી એક તવારીખમા આ તોપ વગેરેની હકીકત નથી બા કાર ફ્ઝ હુલ્લા મુતફુલ્લા પૃ ૧૯૩ની નોધમા લખે છે કે આ સકતા અથવા Mesquitaનુ નામ John de st Gago હતુ અને એણે ખ્રિસ્ત ધર્મનો ત્યાગ કરેલો અહીં જે અફઝલખાન વઝીરનુ નામ છે તે અમદાવાદવાળો સુપ્રસિદ્ધ અફ્ઝલખાન બબાણી છે તબકાત અને અકબરનામા જે હુમાયુની લડાઈની ખૂબ વિગતો આપે છે તેમા પાવાગઢના ઘેરાની આ વાત નથી હુમાયુ એ વખતે ખભાતમા હોવાથી આ ગ્રન્થોના બિનગુજરાતી લેખકોએ આ નોધ ન લખી હોય કે રહી ગઈ હોય

ઉપર ચડવા ચારે બાજુ તપાસ કરીને પ્રયત્ન કરતુ હતું, પણ કાંઇ વળ્યું નહોતુ અને ઘેરો લંબાયા કરતો હતો અને ચાર માસ થઇ ગયા હતા. કિલ્લામા જોઇતી વસ્તુઓ ઘી વગેરે ભીલ લોકો જંગલમાથી લઇ જતા અને ઉપરથી લશ્કરીઓ દોરડાંથી ખેંચી લેતા, તથા એના પૈસા પણ એ પ્રમાણે આપતા. એક વખત હુમાયુ હાલોલના બગીચા બાજુ નિરીક્ષણ કરવા ગયો હતો ત્યારે બાગના જંગલમાથી કેટલાક ભીલ લોકોને નીકળતા જોયા. તેઓ સંતાવા ગયા, પણ પકડાઇ ગયા. એમને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે કઠિયારા લાકડાં કાપવા ગયા હતા એવો ઉત્તર મળ્યો. પરન્તુ કોહાડી વગેરે ન હોવાથી એ વાત સાચી ન ઠરી અને થોડાને મારી નાંખતાં બાકીના-એ ખરી વાત કરી.[38] એમણે જે જગ્યાએથી અનાજ ઘી વગેરે આપેલું એ જગ્યા બતાવી. ત્યાં પહાડ સીધો ૬૦ થી ૭૦ ગજ ઊંચો અને સુંવાળો હોવાથી ચડી ન શકાય તેવો હતો. હુમાયુએ ત્યાં ખીલા ઠોકાવ્યા અને ૩૯ યુવાનો એના ઉપર ચડ્યા. ૪૦ મો પોતે ચડવા જતો હતો તેને બહે-રામખાને રોક્યો અને પોતે ચડ્યા પછી ૪૧ મો બાદશાહ જાતે ચડ્યો. એમ ૩૦૦ શૂરવીર લશ્કરીઓ કિલ્લામા ચડી ગયા.[39] બીજી તરફથી મુખ્ય લશ્કરને બહારથી હુમલો અને તોપમારો કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, એટલે પરોઢ થતાં ઘેરાયેલું લશ્કર એ તરફના હુમલાનો સામનો કરતું હતુ તેવામા હુમાયુ-ના માણસોએ પાછળથી તીરોનો વરસાદ વરસાવી હુમલો કર્યો. આમ બે બાજુના હુમલાથી અને પાછળથી થયેલા અણધાર્યા હુમલાથી ઘેરાયેલું લશ્કર ગભરાઇ ગયું અને ઇખ્તિયારખાન નાસીને પાવાગઢની રક્ષણહરોળના છેલ્લા કિલ્લા 'મોલિ'મા જઇ ભરાયો. ઘણા કપાઇ ગયા, ઘણાને ક્રૂર રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા, અને કેટલાકે પોતાનાં બૈરા છોકરાં સાથે પડતું મૂકીને દેહત્યાગ કર્યો. આમ હિ. સં. ૯૪૨ના સફર માસની ૭મી તારીખે (ઇ.સ. ૧૫૩૫ના ઓગસ્ટનું પહેલું અઠવાડિયુ) ગૂજરાતનો આ અજેય કિલ્લો

૩૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૯૨–૯૩; અકબરનામા. ૧. પૃ. ૩૧૧. આ વર્ણનમાં સિકંદરી અને અકબરનામામાં થોડો ફેર છે. કેટલીક વાતો સિકંદરીમાં નથી, જ્યારે કેટલીક અક-બરનામામાં નથી.

૩૯: અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૧૧. સિકંદરીમા આ ચડવાની વિગતવાર નોંધ નથી. ઊલટું, આ કોળી લોકોએ કિલ્લામા દાખલ થવાનો એક એવો છૂપો રસ્તો હુમાયુને બતાવ્યો કે જેની ખબર ખુદ ઘેરાયેલા લશ્કરને પણ નહોતી. સિકંદરી પૃ. ૨૯૩. કિલ્લામાં ખૂબ અનાજ હતું અને આ બનાવથી તથા કોળીઓની નફાખોરીથી બન્યો એમ મિ. અર્સ્કિનનું માનવું છે. ખૂબ અનાજ હતુ એમ સિકંદરી પણ લખે છે, પણ ઘીની જરૂર પડે.

હુમાયુના હાથમા આવ્યો ઇખ્તિયારખાન પોતે ટકી શકશે નહિ એમ માની બીજે દિવસે હુમાયુને શરણે આવ્યો ખાન સારો વિદ્વાન, કવિ, અને ખગોળ-વેત્તા હતો એની મૈત્રી હુમાયુને પસદ પડી સિકદરીના લેખકે ઇખ્તિયાર-ખાનનુ વાક્ચાતુર્ય, શ્લેષ તથા નામ્ર અને સાહિત્યની ચર્ચાનુ વર્ણન કર્યું છે, અને એના હુમાયુએ ખાનનો પક્ષ લીધાનુ પણ લખ્યુ છે ખાન મોગલ દરબારની રીત અને સભ્યતાથી વાકેફ નહોતો, તેથી બીજા અમીરોએ હુમાયુ આગળ એ બગૈઅદબ રિવાજ પાળતો નથી એવી ફરિયાદ કરેલી ખાને કહ્યુ કે પોતે ગુજરાતમા ઊછર્યો છે તેથી મોગલ રિવાજથી અજાણ્યો હોય હુમાયુએ એના વર્તન માટે ખોટુ ન લગાડ્યુ ચાંપાનેરના વિજયથી હુમાયુના હાથમા ગુજરાતના સુલતાનોનો ભેગો કરેલો ખજાનો અને સોનુ હાથ આવ્યા એટલુ તો દ્રવ્ય હાથમા આવ્યુ કે દરેક લશ્કરીને ઢાલ ઉપર ભરીને જેટલુ લઈ જઈ શકે તેટલુ આપવામા આવ્યુ અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કે મહેસૂલની કોઈએ દરકાર કરી નહિ એમ કહેવાય છે કે બહાદુરશાહના એક આલમખાન નામના વિશ્વાસુ નોકર દાઉ[illegible] તેમા હુમાયુને એક કૂવો બતાવ્યો અને એમા પુષ્કળ સોનુ છે એમ કહ્યુ કૂવાનુ પાણી ખાલી કરવામા આવ્યુ અને એમા સોના ચાદીની લગડીઓ નીકળી[41] હુમાયુએ ચાંપાનેરમા ચાદી અને ત્રાંબાના સિક્કા પડાવ્યા હતા એક સિક્કામા ચાંપાનેર ૯૪૨મા જિતાયુ અને એનુ શહેર મુકર્રમ નામ આપેલુ છે, ત્યારે બીજામા "શહ-ઇ-આનઝમાન" ('એ જમાનાનુ શહેર') એવા શબ્દો છે[42]

---

૪૦ ઇખ્તિયારખાનની આ બધી વિગતો સિકદરીએ ખૂબ વખાણથી આપી છે (ગુ ભા પૃ ૨૯૦-૯૫), જ્યારે અકબરનામા (૧ પૃ ૩૧૨)મા બહુ ટૂકાવી એને દાખલા વિના નોંધી છે અકબરનામા પૃ ૩૧૦મા લખે છે કે ઇખ્તિયારખાન નડિયાદના કાજીના કુટુંબનો નબીરો હતો તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ પૃ ૧૯૫)મા માત્ર સામાન્ય નોંધ છે ફતેહનુ વર્ષ અકબરનામામા "અવ્વલ હફ્તે ઈ માહ ઇ સફર" એ શબ્દો ઉપરથી હિ ૯૪૩ ઈ સ ૧૫૩૬, ૨૬ જુલાઈ કહે છે એ મોટો ફેર જણાય છે, જ્યારે બદૌની "નૂર શહર ઇ સફર બુદ" એ શબ્દો ઉપરથી કાઢે છે, જે હિ ૯૪૨, ૮ ઑગસ્ટ ૧૫૩૫ થાય છે ૧૫૩૫ની સાલ ખરી જણાય છે

૪૧ તબકાત (ઇલિયટ પૃ ૧૯૫)મા લખે છે કે યુરોપ, રૂમ (તુર્કી), ચીન, અને દુનિયાના બધા ભાગોમાથી સુલતાનોએ ભેગી કરેલી ચીજો હુમાયુને સાંપડી જૌહર નામના હુમાયુના એક આફતાબચીએ બાદશાહના ખાનગી જીવનની નોંધ લખી છે તેનુ નામ "તઝ્કરેહ અલ વકિયાત" છે ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટે એનો તરજુમો કર્યો છે એમા કૂવામાથી સોનુ નીકળ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ પ્રો કોમિસેરિયેટે પોતાના પુસ્તકના પૃ ૩૬૦મા લીધો છે

૪૨ જર્વોઈસ ટેલરના ગુજરાતના સિક્કાઓ

હુમાયુ અમદાવાદમાં

સૌરાષ્ટ્રમાં જતો જતો બહાદુરશાહ શાંત બેસી રહ્યો નહોતો. દેશનું મહેસૂલ ઉઘરાવેલું નહોતું એટલે ગુજરાતના લોકોએ બહાદુરશાહને કહેવડાવ્યું કે જો તમે કોઈની નિમણૂક કરશો તો મહેસૂલ વસૂલ થઈ શકશે. બહાદુરે મલીક જીવુ ઇમાદઉલ્મુલ્કને[43] ગુજરાત તરફ આ કાર્ય માટે મોકલ્યો. એણે મહેસૂલમાંથી જે ઘોડાના સવારોને લાખ લાખ ટાંક આપ્યા અને અમદાવાદ પહોંચતાં દસહજાર સવાર થયા. ત્યાંથી થોડા વખતમાં જ ત્રીસ-હજાર થઈ ગયા. સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો મુજાહિદખાન બાર હજાર સવાર લઈ આવી મળ્યો અને જોતજોતામાં બહાદુરશાહ પાસે પચાસ હજારનું લશ્કર થઈ ગયું. ગુજરાતના લોકોને પોતાના સુલતાન ઉપર ભાવ હતો તે આ ઉપરથી અને મહેસૂલ વસૂલ કરવાની માગણીથી સિદ્ધ થાય છે. સારો પણ પરદેશી લોકને આકર્ષી શકતો નથી એ લોકમાનસ કેવું હોય છે તે સૂચવે છે. હુમાયુએ આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પોતાના લશ્કરમાં લૂંટમાંથી મેળવેલું બીજું દ્રવ્ય વહેંચ્યું. પાવાગઢનો કિલ્લો તારદી બેગખાનને સોંપી પોતે લશ્કર લઈ અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. પોતાના ભાઈ મિર્ઝા અસ્કરીને અને મિર્ઝા યાદગાર નાસીર તથા મીર હિંદુબેગને એક દિવસ આગળ મોકલ્યા. ચાંપાનેરમાં ખૂબ દ્રવ્ય મળવાથી જે જે લશ્કરીઓ અને અમલદારો કર્તવ્ય ભૂલી મોજમાં પડ્યા હતા તેમને નીકળતાં પહેલાં શિક્ષાઓ કરી.[44] મોગલ લશ્કર આવતું જાણીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક એની સામે આવ્યો અને નડિયાદ

૪૩ : ગુજરાતમાં આ ખિતાબ બહુ જણાય છે. આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક તે તવક્કલનો પુત્ર મલીક જીવુ. એનો બીજો ખિતાબ મુફલીહુલ્મુલ્ક હતો. એણે બહાદુર તરફથી ગુજરાતની મહેસૂલ ઉઘરાવી લશ્કર માટે બધી વાપરી, અને કાંઈ પૂછવું નહિ એવી આ માટે શરત કરી હતી. જુઓ અરબી ઇતિહાસ ઝફરૂલવાલા પૃ. ૨૪૯-૫૦. એ અમદાવાદની લડાઈમાં મરી ગયો હતો એ વાત ખોટી છે.

૪૪ : અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૧૨-૧૬માં આ બધુ વર્ણન ચમકદાર રીતે ને લંબાણથી આપ્યું છે. ૪૦૦ માણસોએ દારૂના ઘેનમા દક્ષિણ તરફ ચડાઈ કરવાનું નાટક ભજવેલું. એ બધાને ક્રૂર રીતે હાથીના પગતળે અને બીજાના હાથપગ, નાક કાન, વગેરે કાપી નાખવામાં આવ્યાં. હાલોલના બાગમા આ બીના બની હતી. મંગળવાર હોવાથી બાદશાહે લાલ કપડાં પહેરી સજા ફરમાવી હતી. હુમાયુ માટે આ ક્રૂરતા શરમ ભરેલી હતી. અર્સ્કિન અબુલફઝલે જે છટાથી આ વર્ણન કર્યું છે તે માટે અણગમો વ્યક્ત કરે છે. (જુઓ અકબરનામા. ૧-પૃ. ૩૧૫ નો.૧) એક ઈમામની સાંજની પ્રાર્થનામા એક વાક્યમાં "ફેક્શ" શબ્દ દ્વિ-અર્થી વાપરવાથી હુમાયુને ખોટું લાગ્યું અને એને હાથીના પગતળે કચરાવ્યો, આ વાત પણ અબુલફઝલે છટાથી (પૃ ૩૧૫-૧૬)મા લખી છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વાતની ખાસ ફકરાઓમાં નોંધ લીધી છે, પણ તે અહીં ખાસ જરૂરની નથી.

મહેમદાવાદની વચ્ચે બન્નેના લશ્કરોનો ભેટો થઇ ગયો અસ્કરી નાની ટુકડી સાથે આગળ હોવાથી જે ઝપાઝપી થઇ તેમાં એણે હાર ખાધી, પરન્તુ પાછળથી હિંદુબેગ, કાસિમ હુસેનખાન, અને યાદગાર નાઝીર મિર્ઝા સાથેનું મુખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યું એ પછી જે લડાઇ થઇ તેમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક હાર્યો, અને ગુજરાતી લશ્કરના ત્રણથી ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયા [45] આ વિજય પછી હુમાયુનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ આગળ વધ્યું અને કાંકરિયા તળાવ ઉપર આવીને પડાવ નાખ્યો મિર્ઝા અસ્કરી આગળ હતો અને એને અમદાવાદનો વહીવટ સોંપવાનો હોવાથી એ શહેર તરફ ગયો બધું લશ્કર શહેરમાં પેસે અને શહેરીઓને ત્રાસ પડે તે માટે અસ્કરીના ખાસ માણસોને જ અંદર જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને એમાં માણસો સિવાય બીજા શહેરમાં ન ઘૂસી ન જાય તે માટે દરેક દરવાજે તકેદારી રાખવામાં આવી હુમાયુ પોતે કાંકરિયામાંથી છાવણી ખસેડીને સરખેજ તરફ ગયો અને ત્યાં પડાવ નાખ્યો હિંદુબેગને મોટા લશ્કર સાથે અમદાવાદમાં પ્રસંગ પડ્યે કામ આવે તે માટે રાખ્યો [46] તબકાતે અકબરીનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ લખે છે કે મારો પિતા આ વખતે અમદાવાદમાં અસ્કરીનો વઝીર હતો કહે છે કે ગરમીનો ઉકળાટ બહુ હતો અને અસ્કરી, હિંદુબેગ અને મિર્ઝા યાદગાર શહેર બહાર થોડે દૂર ગયેલા તેવામાં કેટલાક ગુજરાતીઓ લૂટ માટે આવી લાગ્યા અને ઝડપથી લૂટ કરી જતા હતા તેવામાં મોગલ લશ્કર ભેગું થયું અને બધા નાસી ગયા તેમાં બે હજાર ગુજરાતીઓ માર્યા ગયા [47]

---

૪૫ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૮૯ અકબરનામા કહે છે કે હાર્યા પછી ગુજરાતીઓ બીજો હુમલો કરશે કે નહિ એવો સવાલ હુમાયુએ બુલાવદ ખાનને પૂછ્યો એણે કહ્યું કે જો ઇમાદઉલ્મુલ્ક જાતે લડાઇમાં આવ્યો હશે તો બીજો હુમલો નહિ થાય એ જાતે આવેલો કે નહિ તેની હુમાયુએ તપાસ કરાવેલી ઇમાદઉલ્મુલ્ક માટે કેવો હલકો અભિપ્રાય હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે, અને બુલાવદખાન એને માટે lep rous slave પતિયો ગુલામ શબ્દ વાપરે છે

૪૬ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૭ સિકંદરીમાં આ વર્ણન વિગતવાર નથી

૪૭ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૬ આ ઉલ્લેખ તબકાતના લેખકે પોતે કરેલો છે ઇલિયટે તબકાતના ઉપર્યુક્ત બાબતમાં તથા તેમાં આપેલા લેખકના ચરિત્રમાં આ ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કરેલો છે કે લેખકનો પિતા અસ્કરીનો વઝીર હતો પરંતુ એ જ ઇલિયટે 'તારીખે સલાતીને અફાગના'ના લેખક મહમદ યાદગાર માટે (૫ ૫ ૧) લખતાં યાદગારનો પિતા વઝીર હતો એમ લખ્યું છે આ ગોટાળો જ છે અને ઇલિયટની સરતચૂક લાગે છે પરંતુ પ્રો. કોમિસેરિયટે એમના પુસ્તકના પૃ ૩૬૭ની નોંધ ૧માં ઇલિયટની આ ભૂલ વાળો ઉતારો કર્યો છે, જ્યારે તબકાતના લેખકવાળો ઉલ્લેખ એમણે જોયો લાગતો નથી

હુમાયુએ અમદાવાદનાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી; વટવા જઇને હઝરત કુતુબેઆલમસાહેબની દરગાહની ઝયારત કરી અને ત્યાં રહેલો લોહ-લક્કડ-પથ્થર-નો ચમત્કારિક ટુકડો આશ્ચર્યથી નિહાળ્યો.[૪૮] અમદાવાદમાં વહીવટની વ્યવસ્થા કરી અસ્કરીને ત્યાં રાખ્યો. યાદગાર નઝીર મિર્ઝાને પાટણનો સૂબો બનાવ્યો. ભરૂચ સુરત અને નવસારી કાસિમ હુસેનને આપ્યાં. ખંભાત અને વડોદરા દોસ્તબેગ ઇશાક આકાને આપ્યાં. ચાંપાનેર, તારદીબેગખાનને આપ્યું. એમ ગૂજરાતના વિભાગો ઉપર પોતાના માણસોને નીમી દીધા.[૪૯] સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયુ નહોતું અને બહાદુરશાહ હજી ત્યાં ભયરૂપ ગણાતો હતો. એની પાછળ પડીને દીવ જવા માટે હુમાયુ ઊપડ્યો, પરન્તુ ધંધુકા પહોંચતાં આગ્રાથી બળવો થયાના સમાચાર મળ્યા, એટલે એને ગૂજરાત છોડી માળવાને રસ્તે ચાલ્યા જવું પડ્યું.[૫૦] શેર અફઘાને જોનપુર ઉપર હુમલો કર્યાના સમાચાર પણ મળ્યા.[૫૧] હુમાયુને માળવામાં માંડુની હવા પસંદ પડી હતી અને ગૂજરાત માળવા જેવા હિંદના રસાળ અને ધનવાન પ્રદેશો હાથમાં હતા, એટલે માંડુને રાજધાની બનાવી ત્યાંથી હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો એનો ઇરાદો હતો. એટલે મુખ્ય લશ્કર સાથે ખંભાત, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, અને બુરહાનપુરને રસ્તે એ માંડુ તરફ ગયો.[૫૨]

મિર્ઝા અસ્કરીએ અમદાવાદ છોડ્યું

આ તરફ ગૂજરાતમાં બંદોબસ્ત માટે મૂકેલા અમીરો અને પોતાના ભાઇ અસ્કરીમાં સંપ નહોતો. એ લોકોના મનમાં સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ બળવો કરવાના વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. આ બાજુ બહાદુરના અમીરો પણ શાંત નહોતા. ખાનજહાને હુમાયુએ કાસિમ હુસેનખાનને જાગીરમાં આપેલુ નવસારી લઈ લીધુ. બંદરના થાણાં લેવા માટે ખાજા સફર સલમાની જેને બહાદુરે રૂમીખાનની જગ્યા ઉપર દીવનો અધિકારી નીમ્યો હતો તે નૌકા-સૈન્ય લઇ આવ્યો. ખાનજહાન જમીનમાર્ગે ભરૂચ આવ્યો. આ બધી ચળવળથી

૪૮: સિકંદરીએ આ વાત નોંધી છે. ગુ. ભા-૨૯૫-૯૬. એમાંએ ચમત્કારનું વર્ણન પણ કર્યું છે, જે પાછળ એ સંતના ચરિત્રમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. અહમદીમાં એ વર્ણન વિગતથી આપ્યું છે.

૪૯: આ વહેંચણીની વિગત અને નામોમાં સિકંદરી, અકબરનામા, અને તબકાતનાં બંને ભાષાંતરોમાં થોડા થોડા ફેર છે, પરંતુ એની વિગતમાં ઊતરવાનો અર્થ નથી.

૫૦: સિકંદરી. પૃ. ૨૯૬. અકબરનામા. ૧-પૃ.૩૧૭-૧૮. તબકાતે હુમાયુનું પાછા જવાનું કારણ નોંધ્યું નથી.

૫૧: સિકંદરી પૃ. ૨૯૬

૫૨: અકબરનામા.૧.પૃ-૩૧૮-૩૨૧

કામિમહુમેન નાસીને ચાપાનેર ગયો અને ત્યાથી અમદાવાદ આવી તે અસ્કરીને મળ્યો બહાદુરશાહ તરફથી સૈયદ ઇશાકે ખભાતનો કબજો લીધો[૫૩] યાદગાર નાસીર મિર્ઝાને પાટણથી અસ્કરીએ અમદાવાદ બોલાવી લીધો દર્યાખાન અને મુહાફિઝખાન બહાદુરને મળવા જતા હતા તેમણે આવી પાટણનો કબજો લઇ લીધો[૫૪] યાદગાર નાસીર મિર્ઝાનો અમીર ગઝનફાર ફૂટી ગયો અને ત્રણસો સવારો લઈ બહાદુરશાહને જઇ મળ્યો એણે મોગલોની આતરિક સ્થિતિથી સુલતાનને વાકેફ કર્યો અને ગૂજરાત પાછુ જીતી લેવાનો ખરો વખત છે એમ સમજાવ્યુ બહાદુરશાહે આ તકનો લાભ લઇ અમદાવાદ ઉપર ચડાઇ કરી અને નદીકિનારે સરખેજ પાસે પડાવ નાખ્યો અસ્કરી પાસે વીસ હજારનુ લશ્કર હતુ, પણ એના અમીરોની દાનત સાફ નહોતી, અને હુમાયુ તરફ નાઇ વફાદારી નહોતુ એ લોકો શહેરમાથી નીકળી આશાવલની પાછળ ગ્યાસપુર ગામ પાસે સરખેજમા રહેલા બહાદુરની છાવણીની સામે આવીને પડ્યા[૫૫] આખી રાત લડાઇની તૈયારીઓના દેખાવો કર્યા અને તાપણીઓ સળગાવી, સળગતી તાપણીઓ મૂકી મહેમદાવાદ તરફ ચાલી નીકળ્યા તબકાતે અકબરીનો લેખક લખે છે કે આ પ્રસગે એક તોપનો ગોળો અચાનક મોગલોની છાવણીમાથી છૂટી ગયેલો તે સીધો સામે કિનારે બહાદુરશાહના તબુને લાગ્યો આ ઉપરથી ગઝનફાર ઠેકાણે સલાહ માટે શિક્ષા કરવા સુલતાને બોલાવ્યો એણે કહ્યુ કે મોગલોનો ઇરાદો લડવાનો નથી અને એની ખાનગી

---

૫૩ એજ પૃ ૩૧૯ એને ખાનજહાન શિરાઝી કહ્યો છે અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૬મા એને બહાદુરનો અમીર કહ્યો છે તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૭ સિકદરીમા એનું નામ નથી સૈયદ ઈશાક બહુ ઝડપવાળો હતો તેથી બહાદુરે એને શિતાબખાન(ઝડપીખાન)નો ખિતાબ આપ્યો હતો

૫૪ અકબરનામા પૃ ૩૧૯ આ બે અમીરો રાયસીનથી આવતા હતા એમ લખે છે જ્યારે સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૭મા લખે છે કે અખીનનસ(નસીર)મલીક જે રણથભોરમા હતો અને મલીક બુરહાનુલ્લ બુનયાની જે અજમેરમા હતો તે બન્ને વીસ હજાર સવાર લઇ પાટણ નજીક આવ્યા અને બહાદુરને કહેવડાવ્યુ કે યાદગાર મિર્ઝા સાથે લડીએ. બહાદુરે થોભી જવા માટે લખ્યુ આમ આ બે ગ્રથોમા ફેર પડે છે પરતુ અહીં અકબરનામાનુ લખાણ વિશ્વસનીય ગણાય છે

૫૫ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૧૯૮, સિકદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૭ પહેલા બે ગ્રથો આશાવલની પાછળ એમ લખે છે સિકદરી ગ્યાસપુરનુ નામ લખે છે એ ત્યાજ આવેલુ છે ગઝનફારનો ઉલ્લેખ અકબરનામા અને તબકાતમા છે અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૦ અને પૃ ૨૯૧મા એનુ નામ ગઝનફાર મુલ્ક બીજુ વીમ આપેલુ છે અને યાદગાર મિર્ઝા એ પોતાની તરફથી પાટણનો વહીવટ કરવા મૂકેલો એમ લખે છે

થયા પછી શિક્ષા કરવી. જ્યારે એ વાત ખરી ઠરી ત્યારે નાસતા મોગલોની પાછળ બહાદુરશાહનું લશ્કર પડયું.[૫૬]

કનોજની લડાઇ અને અસ્કરીનું ચાંપાનેર નાસી જવું

બહાદુરશાહના લશ્કરના આગલા ભાગના સેનાપતિ મહેમદાવાદવાળા સૈયદ મુબારક બુખારી હતા. બહાદુરશાહના લશ્કરે ઉતાવળી કૂચે મોગલોને કનોજ ગામ આગળ રોકી લડાઇ આપી.[૫૭] મોગલોના પાછલા ભાગનો સેનાપતિ યાદગાર નાસીર મિર્ઝા હતો. કનોજની લડાઇમાં બન્ને પક્ષે સારી ખુવારી થઈ. મિર્ઝા પણ ઘાયલ થયો હતો તે મહેમદાવાદ જઇ અસ્કરીને મળ્યો. અસ્કરીમાં હવે લડવાની હિંમત રહી નહોતી એટલે બધું મોગલ લશ્કર ચાંપાનેર ગયું, રસ્તામાં મહી નદીમાં ખૂબ પૂર આવેલું હતું તે ઓળંગતાં મોગલોના ઘણા માણસો તણાઇને ડૂબી ગયા.[૫૮] મિર્ઝાંઓ હવે ચાંપાનેર પહોંચ્યા અને તરદીબેગખાનને પોતા સાથે જોડાવા સમજાવવા લાગ્યા. પરંતુ એ હુમાયુને વફાદાર હતો. મિર્ઝાંનો ઇરાદો એને બોલાવીને પકડી લેવાનો પણ હતો અને અસ્કરીને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી બહાદુરને જીતી શકાય તો ગૂજરાત, નહિતો આગ્રામાં તખ્તનશીન કરવાનો ઇરાદો હતો.[૫૯] તરદીબેગે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી એમના ઉપર મારો ચલાવવા માંડયો એટલે એ લોકો છેવટે આગ્રા તરફ ચાલ્યા ગયા. સુલતાન બહાદુરશાહ મહી નદી ઉપર પડયો હતો તેને મોગલોના ગયાના સમાચાર મળતાં એ ચાંપાનેર ગયો. તરદીબેગ હવે સુલતાન સાથે લડવું યોગ્ય ન લાગવાથી અને પોતે એકલો પડી જવાથી કિલ્લો ખાલી કરી માંડુ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં હુમાયુને મળી મિર્ઝાંઓના દગાની બધી વાત કરી.[૬૦] આ સમાચારો સાંભળીને હુમાયુએ ચિત્તોડને રસ્તે વહેલો આગ્રા પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચિત્તોડમાં બધા ભેગા થઈ ગયા અને આમ ભલા દિલના હુમાયુએ અસ્કરીને માફી આપી.[૬૧] હવે ગૂજરાત આખું બહાદુરશાહના તાબામાં ફરીથી આવી ગયું. એણે ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ગૂજરાત મોગલોના હાથમાં આમ એક વર્ષ રહ્યું.[૬૨] બહાદુરને

૫૬: આ હકીકત તબકાતે અકબરી ઇલિયટ.૫-પૃ. ૧૯૮માં આપેલી છે. તાપણીના દેખાવની વાત સિકંદરીમાં પૃ. ૨૯૭માં છે.

૫૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૯૭. અકબરનામા ૧-પૃ.૩૨૦

૫૮: અકબરનામા. ૧-પૃ-૩૨૦. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૯૮

૫૯: અકબરનામા. ૧.પૃ-૩૨૦-૨૧

૬૦: અકબરનામા. ૧.પૃ-૩૨૧

૬૧: એ જ. પૃ-૩૨૧

૬૨: આમાં મતભેદ છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ-૨૯૮માં નવ મહિના ઉપર થોડા દિવસ લખે

હવે માત્ર ફિરંગીઓ માટે જ ચિંતા હતી. એણે ગુજરાત પાછું લીધા પછી પોતાના જૂના અમીરો પાસે રૂમીખાનની સલાહ માનવા માટે માફી માગી[૯૩] માળવા તો હુમાયુના હાથમાં હમેશ માટે ગયું અને મોગલોની સત્તા ગયા પછી ગુજરાત માળવાને એક થવાનો કે નજીક થવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિ

બહાદુરના સમયના અમીરો

બહાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ ઉમરાવો થઈ ગયા એમાં કેટલાક દેશી અને કેટલાક પરદેશી હતા. એ બે અપવાદ સિવાય બીજા મોટા અમીરોની કારકિર્દી બહાદુરશાહના સમયમાં શરૂ થઈ, પરંતુ એમણે બહાદુર પછીના સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે, એટલે એવા અમીરોનો નામનિર્દેશ અહીં કરીશું અને વર્ણન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં કરીશું

પરદેશીઓ

સુલતાન બહાદુરશાહને પરદેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો એમ જણાય છે. એના લશ્કરમાં દસ હજાર પરદેશી ભાડૂતી નફરીઓ હતા. જૂના વિશ્વાસુ અમીરો કરતાં પરદેશી અમીરો ઉપર એણે વધારે પડતો મોહ બતાવી વિશ્વાસ મૂક્યો હતો અને એના પરિણામો એને ભોગવવા પડ્યા છે એ પાછળ જોઈ ગયા. એમ કહે છે કે એના એક અંગરક્ષકથી એક વાર એની પાલખીને કાંઈ વાગે એવો બનાવ બનેલો, અને એના એક ગુલામ ઉપરથી એને ગુજરાતીઓ ઉપર અણગમો પેદા થયો હતો, અને પરદેશી તરફ આકર્ષણ વધતું જતું હતું. હાજી દબીર લખે છે કે બહાદુરે એક વખત તાતારખાનને કહેલું કે મોગલોનું બળ મેં જોયું છે. હિંદીઓ અને મોગલોની સરખામણી કાચ અને પથ્થર સાથે થઈ શકે, ગમે તે અથડાય પણ હમેશાં કાચ જ ફૂટે. ગુજરાતના સુલતાનની કેવી વિચિત્ર મનોદશા![૯૪] મુસ્તફા રૂમીખાન એ જ અરસામાં તુર્કીથી નવો આવેલો અને ઉપર્યુક્ત બનાવ પછી એના તરફ પણ વિશ્વાસ વધ્યો હતો. બહાદુરના સમયથી ગુજરાતમાં દેશી અને પરદેશી અમીરો વચ્ચેની હરીફાઈ થવા લાગી અને પાછળના સુલતાનોના સમયમાં એ વધી પડી અને ઝઘડાના બીજ રોપાયા

છે અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે તેર મહિના અને તેર દિવસો [illegible] પ્રમાણે પાંચ છે. એમાં ૨૧ શવ્વાલ ૯૪૧થી ૩જી ઝિલહિજ્જ ૯૪૨ એટલે ૨૫ એપ્રિલ ૧૫૩૫થી ૨૪ મે ૧૫૩૬ આવે છે (પ્રો. કોમિ. ઇતિ. પૃ. ૩૭૧)

૯૩ સ્વ. રત્નમણિરાવને હાથે આ પાદટીપ લખાતી રહી ગઈ છે —સં૦

૯૪ આ વિગતો અરબી ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૨૧ અને ૨૨૯માં આપેલી છે

એમાં ગુજરાતની ખાનાખરાબી થઈ. રૂમી(તુર્કી) અમીરોની સાથે હબસીઓ આવ્યા અને પાછળથી મોટા સત્તાધીશ અમીરો થઈ પડ્યા.

તાજખાન નરપાલી

ગુજરાતના અમીરોમાં એ સમયે તાજખાન નરપાલી મુખ્ય હતો. અને બહાદુરના પિતા મુઝફ્ફર બીજાના દરબારમાં પણ એ હતો. મુઝફ્ફરે એના યુવરાજ સિકંદરને ગાદી આપી ત્યારથી જ એ બહાદુરના પક્ષમાં હતો અને બહાદુરને ઉત્તર હિંદમાંથી બોલાવી ગુજરાતની ગાદી અપાવવામાં સૌથી વધારે ભાગ આ અમીરે ભજવેલો હતો. બહાદુરના આવતાં પહેલાં એ પોતાની જાગીર ધંધુકામાં રહેતો હતો, અને સિકંદરના ખૂન પછી એણે બહાદુરનો પત્તો મેળવી સંદેશો મોકલી, રાજછત્ર સાથે એને લેવા સામો પાટણ ગયો હતો. બહાદુરે એને વઝીર બનાવ્યો હતો. એક વાર ખંભાતના દરોગા-વહીવટદાર તરીકે પણ એને મોકલ્યો હતો. એના જમાનામાં એ કુશળ વહીવટ કરનાર ગણાતો હતો. એણે અમદાવાદમાં જમાલપુર અને આસ્તોડિયાની વચ્ચે તાજપુર નામનો લત્તો પોતાના નામથી આબાદ કરેલો તે આજે પણ એનું નામ જાળવી રહ્યો છે. રસૂલાબાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબ બુખારીનો રોજો તાજખાને બંધાવ્યો. અમદાવાદનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં જોવા લાયક સ્થળોમાં આજે એ રોજાની ગણતરી થાય છે.[૬૫]

હુસામ-ઉદ્દીનખાન—તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ગણાય એવો આ સમયનો બીજો અમીર તે તારીખે બહાદુરશાહીના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનો લેખક હુસામખાન. આ ગુજરાતી અને અમદાવાદી હતો. અમદાવાદમા ઘીકાંટે આવેલી અને આજે અખંડ ઊભેલી પ્રસિદ્ધ મસ્જિદના બાંધનાર અને અમદાવાદના એક સમયના સૂબા તથા મહમૂદ બેગડાના વઝીર, જલાલુદ્દીન મુહંમદ મુહાફિઝખાનનો એ પૌત્ર થાય. એણે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહના સમયમાં ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો, અને એની સાથે ધારનો કબજો લેવામાં પણ એ હતો. કિવામઉલ્મુલ્ક મલિક સારંગ—અમદાવાદમાં સારંગપુરને નામ આપનાર—જ્યારે અમદાવાદનો સૂબો અને વઝીર હતો (૧૫૨૧) ત્યારે એ એના હાથ નીચે હતો, અને ઇડર ડુંગરપુર વગેરે સાથેની લડાઈઓમાં પણ એણે ભાગ લીધો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમા એ ખંભાત બંદરનો દરોગો પણ નિમાયો હતો

૬૫: સિકંદરીમાં એને લગતા ઉલ્લેખો જોયા છે. અરબી ઇતિહાસમાં પણ પૃ.૧૨૨,૧૪૨, ૨૩૯, ૨૫૬માં એના ઉલ્લેખો છે. એ નિવૃત્ત થયો હતો એમ અરબી ઇતિહાસ લખે છે.

એ ઉલ્લેખ જોઈ ગયા છીએ આ ઉપરથી બહુ વિશ્વાસુ અમીરોને ખંભાતના વહીવટદારનુ માન મળતુ એમ સમજાય છે, અને એ સમયે એ નગરની ગૂજરાતમા જ નહિ પણ હિંદભરમા ખ્યાતિ હતી ઈ સ ૧૫૩૧મા બહાદુરશાહ સાથે માંડુની ચડાઈમા અને ઈ સ ૧૫૩૩મા તાતારખા સાથે ચિત્તોડની ચડાઈમા પણ એણે ભાગ લીધો હતો એ વર્ષ પછી એની પોતાના હાથની નોધ મળતી નથી[૬૬] પરતુ મજુ-ગૈજુ મગીતકાર ના વર્ણનમા જોઇ ગયા તે પ્રમાણે મન્દસોરની હાર પછી હુમાયુ તરફથી એને કાઇ હરકત ન થાય તે માટે સિકદરીના લેખકના પિતા મિયા મજુ અકબરે એને પોતાના ઘરમા રાખી સાચવેલો (૧૫૩૫) એવો ઉલ્લેખ છે એ પછી આ સુપ્રસિદ્ધ લેખકનું શુ થયુ તેનો પત્તો મળતો નથી,[૬૭] પરતુ એણે લખેલો ઇતિહાસ તારીખે બહાદુરશાહી અથવા તબકાતે હુસામશાહી એ ગૂજરાતના ઇતિહાસોમા એક અમૂલ્ય અને વિશ્વાસનીય ગ્રથ ગણાય એવો છે, જોકે એની મૂળ નકલનો આજ સુધી પત્તો લાગ્યો નથી સિકદરી અને હાજી અદબીરના અરબી ઇતિહાસમા એના ઉતારા અને નોધ પુષ્કળ પ્રમાણમા મળી આવે છે, પરતુ એ બધા ઉલ્લેખોમા આ ઇતિહાસકારનુ નામ મળતુ નથી હાજી અદબીરના ઇતિહાસ ના વિદ્વાન સપાદક સર ડેનિસન રોસે બહાદુરશાહીનો લેખક એ જ હુસામખાન એ બતાવ્યુ છે અને એમ ના સપાદનની અગ્રેજી આવૃત્તિની અગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા સબળ કારણોથી એ સિદ્ધ કર્યુ છે ઈ સ ૧૭૬૧મા અમદાવાદના અલીમુહમ્મદખાને મિરાતે અહમદીમા આ ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતા આવા ઉપયોગી ગ્રથનો હજી પત્તો લાગ્યો નથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે અને એ સમયની કેટલી સાસ્કૃતિક હકીકતો તથા સ્થળોના નામો માટે એ ઇતિહાસ અમૂલ્ય છે અને એની કેટલીક વાર ગૂચવણભરી છતા માહિતી માટે સારી છે ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસો બીજા પ્રાતો કરતા વધારે સમૃદ્ધ

---

૬૬ સિકદરીમા એના ઉલ્લેખો વારવાર આવે છે તેની નોધ કરેલી છે હાજી અદબીરે અરબી ઇતિહાસમા હુસામખાનના ઇતિહાસમાથી ઘણા ઉતારા કર્યા છે અને એ ગ્રથમા એના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે સર ડેનિસન રૉસે અ ૨ ની પ્રસ્તાવનામા પણ એનુ ચરિત્ર આપેલુ છે અરબી ઇતિહાસના જે ઉલ્લેખો એણે લડાઈઓમા ભાગ લીધા છે તેને લગતા ઘણે ભાગે સિકદરીને મળતા છે, કારણ બ નેનુ મૂળ એનો ગ્રથ જ છે

૬૭ હુસામખાન તો શુદ્ધ અમદાવાદી હતો, પરતુ સિકદરીનો લેખક મહેમદાવાદનો હતો એના પિતા મજુએ જે જૂની ઓળખાણની વાત હુસામખાન સાથેની કરી છે તે ઉપરથી મજુ પણ ગુજરાતી હોવો જોઇએ મજુના ઉલ્લેખ પછી એના ઉલ્લેખ મળતા નથી, તે તો એના ઇતિહાસ જડે તો જ મળી શકે હાજીઅદબીરને બહાદુરશાહનો ઇતિહાસ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા થયેલી (અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૨૭)

છે અને એમાં તળગુજરાતીઓને હાથે જે ગ્રંથો લખાયા છે એવા અન્ય પ્રાંતવાસીઓએ પોતાને માટે લખેલા મળતા નથી. એ બધામાં તારીખે બહાદુરશાહીનું સ્થાન ઊચું છે.

આસફખાન

આ બે અમીરો સિવાય બીજાઓએ બહાદુરશાહની પછી મહમદ ત્રીજાના સમયમાં અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે. તેમા મુખ્ય આસફખાન છે. એનું આખું નામ અબુલકાસીમ અબદુલ અઝીઝ છે. એનું પેઢીનામું સિધના બનમ નંદાને જઇને મળે છે. આસફખાનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૩માં ચાંપાનેરમાં થયો હતો. એનો પહેલો ખિતાબ વજીહઉલ્મુલ્ક હતો અને પછી-થી આસફખાનનો ઇલકાબ મળ્યો હતો. બહાદુરશાહ અને પછી મહમૂદ ત્રીજાને એના ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ હતો. મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમાં એનો પિતા હમીદઉલ્મુલ્ક દરબારનો અમીર હતો. માળવાના સુલતાનને એના કબજામાં સોંપવામાં આવેલો. ઇ. સ. ૧૫૩૫માં જ્યારે હુમાયુની ચડાઈમાં હારી બહા-દુરશાહ માંડુથી ચાંપાનેર અને ત્યાંથી ખંભાત થઇ દીવ તરફ નાઠો ત્યારે ચાંપાનેરનો અમૂલ્ય ખજાનો અને બહાદુરનો જનાનો આસફખાનને સોંપવામા આવ્યાં અને દીવ પહોંચ્યા પછી એ બધુ લઈ એને મક્કા જવાનો હુકમ થયો. મક્કામાં આ ખજાનામાથી ૧૫૦ પેટીઓ એણે ખેરાત કરી અને એટલું દ્રવ્ય વહેંચ્યુ કે મક્કાની સ્ત્રીઓ અને એમના નોકરો પહેલા કરતાં વધારે શોભાયમાન લાગવા માંડ્યાં. આસફખાનને બહાદુરશાહના મરણના સમા-ચાર મક્કાથી ઇજિપ્ત ગયેલો ત્યારે મળેલા. એ બાર વર્ષ પરદેશમાં રહ્યો. એના ચરિત્રનો ગૂજરાતના ઈતિહાસ સાથેનો અગત્યનો ભાગ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં વર્ણવીશું. અરબી ઇતિહાસના લેખકનો પિતા સિરાજુદ્દીન એના રસા-લાના મુખ્ય મુનીમ તરીકે મક્કા ગયેલો અને બહાદુરના મરણના સમાચારથી એના જમાનાની થયેલી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એણે હોશિયારીથી કામ લીધું.[૬૮] બહાદુરના મરણના સમાચાર ઇજિપ્ત પહોંચતાં તુર્કીના સુલતાન તરફથી ઇજિપ્ત હેજાજ અને યમન ઉપર સત્તા ભોગવતા ખુશરૂપાશાએ એનાં જનાનો અને ખજાનો જપ્ત કરવા જેડાના અમીર ઉપર હુકમ મોકલ્યો અને મક્કામાં

૬૮: આસફખાને જેજે ભાગ બહાદુર સાથે લીધેલા તેના સિકંદરીના ઉલ્લેખો જોયા છે. પરંતુ આ આસફખાન અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી અદ્દબીરના પિતાનો શેઠ થતો હતો, અને એ મક્કામાં હોવાથી ત્યાં જન્મ્યો હતો, એટલે આ અમીરના ઉલ્લેખો-વંશ-વર્ણન, અને ઝીણી વિગતો અરબી ઇતિહાસમાં ખૂબ જ છે. એમાંથી અહીં સારમાત્ર લીધો છે. વધુ મહમૂદ ત્રીજાના પ્રકરણમાં જોઈશું.

ખજાનાને સીલ મારવા લખ્યુ આ સમાચાર સિરાજુદ્દીને ઝડપથી આસફખાનને પહોચાડયા અને એણે એ હુકમ રદ કરતો બીજો હુકમ ખૂબ લાગવગ વાપરીને લીધો અહીં મક્કામા બહાદુરના જનાનાની સ્ત્રીઓએ અજાણ્યાઓને તાબે થવાને બદલે રજપૂતોની પેઠે દેહત્યાગ કરવાની તૈયારીઓ રાતોરાત કરી સિરાજુદ્દીને હિંદથી આવેલી મીઠાઇઓ અને સૂકા ફળોના થાળ ભરી સત્વરે અમીરોની મજલીસમા મોકલ્યા એ વખતે આસફખાને મેળવેલો રદ હુકમ અમીન ઉપર મોકલાવવા પહેલા હુકમ માથે આવી લાગેલો, અને આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઇ[69] જનાનો બચી ગયો ખજાનો આગળ ઉપર છેવટે સુલેમાનના હાથમા આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બીજુ વર્ણન આગળ કરીશ આસફખાન આમ બાર વર્ષ પરદેશમા રહ્યો

અફઝલખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી

બીજો અમીર અફઝલખાન ગગાણી હતો, અને બહાદુરશાહના અમલ દરમ્યાન ઊંચી પદવીએ ચડી એના મરણ પછી એકાન્તમા જીવન ગાળતો હતો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા એણે રાજ્યકાર્યમા ફરી ભાગ લીધો હતો અમદાવાદ-મા રાયપુર અને સારંગપુર દરવાજાની વચ્ચે એની મસ્જિદ જાણીતી છે[70] બીજો ઉમરાવ ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી બીન તવક્કુલ હતો અને હુમાયુએ અમદા-વાદમા અસ્કરીને નીમ્યો ત્યારે બહાદુર તરફથી ગુજરાતની મહેસૂલ વસૂલ કરી લડવા માટે એ આવેલો એ બાદશાહી ખાસખેલ ખાતાનો ઉપરી હતો અભિમાની તથા જાતની કિંમત બહુ આંકનારો હતો બહાદુરે ખુશકદમો શિક્ષા કર્યા પછી એનો ખિતાબ—'ઇમાદઉલ્મુલ્ક' આ મલીકજીને આપ્યો હતો એણે પણ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા અમન ભોગવેલો છે ઇખ્તિયાર-ખાન કહેતો કે પોતે કલમ ચલાવનાર છે અને મલીકજી તલવાર ચલાવનાર છે, અને મલીકજીએ લડાઈઓમા ભાગ પણ લીધો છે તે ખરુ છે છતા અકબર નામામા મલીકજીની બહાદુરી માટે હુમાયુએ ખુદાવંદખાનના શબ્દોમા જે ટીકા કરી છે તે જોતા લડવામા એ બહુ હિંમતવાળો તો ન હોય.[71]

---

૬૯ આ બધુ વર્ણન અરબી ઇતિહાસ ૨મા પ્રસ્તાવનામા સર ડેનિ રોસે કર્યુ છે આસફખાન તથા સિરાજુદ્દીનના ઉલ્લેખોમા પણ આ વિગતો આવે છે હિંદથી ગયેલી મીઠાઇઓ અને સૂકા ફળોનો ઉલ્લેખ રસમય છે બાદશાહી જનાના માટે જ એ વ્યવસ્થા થઇ શકે, બાકી એ વખતે વહાણમા મીઠાઈઓ મોકલવાની અને તે બગડે નહિ તે વાત વિચિત્ર છે હિંદનુ નામ છે, પણ ગુજરાતની મીઠાઈઓ પણ હશે હલવા મુસલમાન સમયમા બનાવવા માડયા હતા

૭૦ અમદાવાદના ઇતિહાસમા એની મસ્જિદનુ વર્ણન કરેલુ છે

૭૧ અરબી ઇતિહાસમા એને મલીક જીઉ કહ્યો છે (૨૯૫) સિકંદરી મલીકજી કહે છે

મુસ્તફા રૂમીખાન અને સફર સલમાની

હવે બહાદુરના સમયમાં ખૂબ અપકીર્તિ પામેલા મુસ્તફા બીન બહેરામ રૂમીખાનનુ ચરિત્ર ટૂંકમાં જોઇએ. એની હોશિયારીના અને બહાદુરીના ઉલ્લેખો ચિતોડ, માંડુ અને મંદસોરની લડાઇઓમાં વિગતવાર જોઇ ગયા છીએ. એણે બહાદુરશાહ અને ગૂજરાત સાથે કરેલો દ્રોહ પણ જોઇ ગયા. પરંતુ તોપખાનાની લડાઇમાં એ સમયમાં એ હિંદભરમાં અજોડ હતો અને એ કારણથી ગૂજરાતનુ તોપખાનું પણ હિંદમા સર્વોત્તમ ગણાતું હતું. ઇ. સ. ૧૫૩૧માં દીવની ઘેરાગીરી વખતે પોર્ટુગીઝોનો હુમલો હરાવી નુનો દ કોનાને જે હાર આપેલી તે પણ જાણીતી વાત છે. બહાદુરશાહે એને ભરૂચ, સુરત, રાદેર વગેરે કાંઠાનાં સ્થળોનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો. હુમાયુ સાથે જોડાયા પછી ગૂજરાત સાથે એનો સંબંધ પૂરો થાય છે. પરદેશી અમીરોમાં આ સર્વથી મોટો હતો. બીજો મોટો પરદેશી અમીર, રૂમીખાનની સાથે જ તુર્કીથી આવેલો, ખાજા સફર સલમાની હતો. રૂમીખાનના દ્રોહ પછી બહાદુરે એની બધી સત્તા અને વહીવટનાં સ્થળો ખાજા સફરને સોંપેલાં. પોર્ટુગીઝોની સાથે બહાદુરને જે ઘર્ષણ થયેલું એમાં એ સાથે હતો. એના જીવનનો બાકીનો ભાગ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં આવે છે ત્યાં જોઈશું.૭૨

અલપખાન અને મુજાહિદખાન

જરા ઓછી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગૂજરાતી અમીરોમાં ભરૂચનો કિલ્લો બંધાવનાર અલપખાન ખત્રીનો ઉલ્લેખ કરી ગયા. એણે પણ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા ભાગ લીધો છે. એવો જ બીજો અમીર સોરઠનો સૂબો મુજાહિદખાન બીહલીમ—શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારના કાર્યમાં એનો ઉલ્લેખ પણ કરી ગયા છીએ. બહાદુરે હુમાયુના લશ્કરને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી

શાહશેખજીને માટે પણ આવું જ લખાણ છે એટલે જીવુને બદલે જી ખરોખર લાગે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ. ૩૯૩)માં મલીકજી લખે છે, પરન્તુ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૬૬ નોંધ ૧માં ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીક જીવન–તબકાતનો પુત્ર–એમ લખે છે. આ જીવન લખવા એમણે કાંઇ આધાર આપ્યો નથી. અને ઉપરના ઉલ્લેખો જોતાં એ ભૂલ લાગે છે, કારણ પોતે જ પછી મલીકજી લખે છે.

૭૨: રૂમીખાનના સિકંદરીના ઉલ્લેખો યથાસ્થાને નોંધ્યા છે. અરબી ઇતિહાસમાં એ ઉલ્લેખો છે, પરન્તુ એમાં એનું રૂમનું પૂર્વ જીવન પણ છે, જે પ્રો. કોમિ.એ નોંધ્યું છે. પણ આ ઇતિહાસમાં એની જરૂર નથી. હુમાયુની નોકરીમાં એણે ચુનારનો કિલ્લો સર કરવામાં ખૂબ બહાદુરી બતાવેલી અને બાદશાહે એને ઈનામો આપેલાં. કહે છે કે અદેખાઈથી બીજાઓએ એને મારી નંખાવ્યો. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૯૮૨ અને અકબરનામામાં એ વિગતો આપેલી છે. તબકાતે અકબરી ઇલિયટ. ૫. પૃ. ૨૦૦માં પણ આ નોંધ છે.

સાથે જે લશ્કર મોકલેલુ તેમા સૌરાષ્ટ્રથી સારુ લશ્કર લઈ મુજાહિદખાન પણ જોડાયો હતો સુલેમાન પાશા જે તોપો લાવ્યો હતો તે મુજાહિદખાન જૂનાગઢમા લઈ ગયો હતો અરબી ઇતિહાસમા એને સૌરાષ્ટ્ર સાથે પાલીતાણાનો સૂબો (lord) પણ કહ્યો છે, અને એ વખત ત્યા રહી ગયો હોય એના ઉલ્લેખ છે મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા તો જૂનાગઢ છોડી એ પાલીતાણામા રહ્યો હોય એમ લાગે છે [૭૩]

બહાદુરશાહના વખતના બાધકામ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમા ગૂજરાતની જાહોજલાલી ઊંચામા ઊંચા શિખર ઉપર પહોચેલી પરતુ એ સમયમા બધાયેલા મકાનોના અવશેષો પહેલાના બાદશાહોના સમય જેટલા આજે મળતા નથી એમ લાગે એ સમયે રાજધાનીનુ શહેર નહોતું એટલે એ શહેરમા કોઇ અમીર કે સુલતાન પોતે નવુ મકાન બનાવે એવો સભવ નહોતો બહાદુરના ટૂકા રાજ્યકાળમા ચાપાનેર પાયતખ્ત હતુ અને ત્યા કોઇ બાધકામ થયા હશે, પરતુ એ શહેર આજે જગલ થઇ ગયુ હોવાથી એની કોઈ માહિતી મળી નથી એના સમયનું બાધકામ કહી શકાય એવો માત્ર એના ભાઇ સિકદરશાહનો રોજો આજે હાલોલ ગામમા ખડેર જેવી દશામા ઊભો છે ઇ સ ૧૭૮૫મા જેમ્સ ફોર્બ્સે જ્યારે એ જોયેલો ત્યારે એના બે મોટા અને પાચ નાના ઘૂમટો હતા અને કોતરણી સારી હતી, સુદર સારી કારીગરીવાળી આરસની કબરો હતી આજે તો આ ઘૂમટો પડી ગયેલા છે અને કબરોનુ નામનિશાન નથી, ઉજ્જડ જગ્યામા એની સભાળ પણ બરોબર લેવાતી નથી રોજાની બાધણી નીચી નથી પણ બુલદ છે અને આસપાસ આગળ પડતા સડપોથી જે ખૂણા પડે છે તે બાધણીમા વિવિધતા આપે છે અમદાવાદના પહેલાના સુલતાનોના થાભલા પાટડાવાળા નીચા ઘાટના રોજા કરતા આ રોજો કેવળ જુદો પડે છે થાભલા ઉપર કમાનો કરી ઊંચાઇ વધારી સારો દેખાવ આપે એવા રોજાઓની આ વખતથી શરૂઆત થઈ હોય એમ સમજાય છે [૭૪] અને એ પછી એ ઘાટ ગૂજરાતમા મુસલમાની સ્થાપત્યમા ચાલુ થયો એ મીર અબુતુરાબ અને સૈયદ મુબારક બુખારીના રોજાઓ ઉપરથી કહી શકાય

૭૩ આ ઉલ્લેખો અને પાલીતાણાના ઉલ્લેખો માત્ર અરબી ઇતિહાસમા જ છે પૃ ૨૫૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૯૬, ૩૨૪

૭૪ રોજાનુ વર્ણન પચમહાલ ગેઝેટિયરમા છે રોજાઓના સ્થાપત્ય ને બાધણીમા એનુ ખૂબ મહત્ત્વ છે આ સદીની શરૂઆતમા ત્યા એવુ જગલ હતુ કે કોઇ વાર વાઘ મળતો આજે એ હાલોલ ગામની પાસે વસ્તીની નજીક છે અને ઠીક સભાળ લેવાય છે

એના સમયના દસ્તાવેજ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનો લેખ શત્રુંજય તીર્થની પ્રશસ્તિમાં છે, એનો ઉલ્લેખ વિસ્તારથી કરી ગયા. એના સમયનું એક ખતપત્ર અમદાવાદ પાસેના પરા રાજપુરમાં જમીન વેચાયાનુ મળેલું છે. લેખમાં સુલતાન અને સ્થળ માટે આ પ્રમાણે શબ્દો છે: ૐ। સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૮૩ વર્ષે શ્રી ગૂર્જરધરિત્ર્યાં સકલરાજાવલીસમલંકૃત પ્રૌઢપ્રતાપ સકલરિપુવર્ગદહનદાવાનલ અરિકુલવરૂથિનીગજઘટાકુંભસ્થલવિદારણૈક-પંચાનન મહારાજાધિરાજ પાતસાહ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી બહાદરસાહ સંજે શ્રીઅહિમદાવાદસમીપસ્થ રાજપુરે કદાયાધિકારે કાદી શ્રીશેખ ફરીદ સંજ્ઞે તથા–એ પછી રીત પ્રમાણે પંચકુલ વગેરેનાં બીજા અધિકારીઓનાં નામો આપેલાં છે. વેચનાર સોની લહુઆ આસા અને એના ભાઇઓ છે. લેનાર પરી. આસા સુદા અને એના ભાઇઓ છે. જમીન સાહ સામલના પાડામાં હતી તે ૮૦૪ (આઠસો ચિરોત્તર)માં વેચાતી લીધી. લેનારે એક મૂઠી (એકી સાથે) આપેલાં દામ વેચનારે જમણે હાથે સંભાળી લીધાં. જમીનની ચારે દિશાઓ આપેલી છે. અને ઉત્તર તરફ "હીંડવાનુ માર્ગ શેરીનુ" હતો એમ લખે છે. ભૂમિ માટે કોઇ દાવો કરે તો જોખમ વેચનાર માથે એમ છેવટે લખી મતાં આપેલાં છે. સાખની બાજુ "શ્રી દીવાન અમરખાન શ્રી ફકર નસરખાન,તલાર રાજપોર અમલ અજારિ મી૦ રાહાતા" એમ લખી ખતની રકમ અને વેચનાર લેનારનાં નામ ફરી લખ્યાં છે. "સંવત્ ૧૫૮૩ મહા સુદ ૯ બુધ તેરીખ ૧૦" એમ છેવટે લખેલું છે. હિંદુપ્રજાનો સામાન્ય વ્યવહાર કેમ ચાલતો તે બતાવવા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વની વાત છે.[૭૫]

૭૫: લેખપદ્ધતિમાં પૃ. ૬૯-૭૦માં આ લેખ છાપેલો છે. રાજપુર આજે રાજપુર-હીરપુર કહેવાય છે. બાદશાહી સમયમાં એ એક મોટું સમૃદ્ધ પરું હતું અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી હતી.

પ્રકરણ ચોત્રીસમુ

સુલતાન બહાદુરશાહ (ચાલુ)

પોર્ટુગીઝોની ચડતી અને ગુજરાત સાથે વેર

બહાદુરશાહના ઝડપી વિજયોએ ગુજરાતના ઇતિહાસમા એને જેટલી કીર્તિ નથી અપાવી એટલી કે એનાથી વધારે નામોશી એના અવિચારીપણાએ અને ઉતાવળિયા સ્વભાવે ગુજરાતના અને ભારતના ઇતિહાસમા અપાવી છે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના સમયમા દીવમા કિલ્લો બધાવવાની રજા મેળવવા માટે ફિરગીઓ બહુ મથ્યા, પરન્તુ મલીક અયાઝ જેવા બાહોશ અધિકારીના બળ અને કુનેહને લીધે કાઈ વળ્યુ નહિ અયાઝ પછી એના પુત્ર મલીક તુઘાક અને એની પછી મુસ્તફા રૂમીખાનના અધિકારમા પણ ગુજરાતમા બદરો ઘણે અશે સલામત હતા પોર્ટુગીઝો પણ એક કૃતનિશ્ચયી પ્રજામાથી આવ્યા હતા, એટલે એમનો દીવમા કોઈ હિસાબે કિલ્લો બાધી એ બેટનો કબજો લેવો જ હતો એના કારણો પાછળ જોઈ ગયા છીએ અને આલ્ફોન્ઝો દ આલ્બુકર્કે શરૂ કરેલુ એ કામ નુનો દ કોના (Nuno da Cunha) નામનો ગવર્નર જનરલ સત્તા ઉપર રહ્યો એણે છેવટે પૂરુ કર્યું

દક્ષિણ ગુજરાતના બદરો બાળ્યા અને લૂટ્યા

ઇ સ ૧૫૨૯ના ઓક્ટોબર માસમા નુનો દ કોના ગોવા આવ્યો ત્યારે એણે ત્રણ જુદી જુદી દિશાઓમા ફિરગી વહાણોના કાફલા મોકલ્યા તેમા એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા દ મેનિઝિઝની સરદારી નીચે ખભાત રાજ્ય (ગુજરાત)ના બદરો તરફ મોકલ્યો[1] એણે સુરત બદરમા રહેલા વહાણોને આગ લગાડી બદરને બાળ્યુ અને માણસોમા કતલ ચલાવી, અને લૂટ કરી ત્યાથી રાદેર જઈ ત્યા વીસ મોટા વહાણો ને બીજા નાના જે હતા તે બધા બાળ્યા અને સુતની ગાન્દ લૂટ કરી ત્યાથી ફ્રાન્સિસ્કો દ વસ્કોન્સેલોસ સાથે લઈ દમણ તરફ ગયો દમણના લોકો એને આવતો સાભળીને નાસી ગયા, અને એણે દમણને આગ લગાડી[2] એ પ્રમાણે દક્ષિણમા અગાસી બદર લઈ

૧ Danvers Portuguese in India I P 398

૨ એજ, પૃ ૩૯૮.

એનો નાશ કર્યો અને ત્યાંનાં વહાણોનો પણ નાશ કર્યો.[3] જ્યારે એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયા આ અગાઉથી કાર્યો કરી રહ્યો હતો ત્યારે ચેવલ બંદરે ફ્રાન્સિસ્કો પરેરા દી બેરેટો બંદરનો અધિકારી હતો. એણે વગર વિચાર્યે ત્યાં રહેલા ગૂજરાતના સુલતાનના મોટા લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. એમાં એને સખત હાર ખાવી પડી. એન્ટોનિયો જો વેળાસર ન આવી પહોંચ્યો હોત તો ચેવલ બંદર ફિરંગીઓને છોડવું પડત. આમ દક્ષિણ ગૂજરાતનાં બંદરોને ભારે નુકસાન પહોંચાડી ફિરંગીઓ પાછા ગયા.[4] પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસલેખક કહે છે કે આ વખતે મલીક સાકા (Saca)–મલીક ઇશાક–દીવનો અધિકારી હતો તેને ખંભાતના રાજાએ (સુલતાને) કાઢી મૂક્યો હતો. એણે નુનો દ કોનાને પોતાને મદદ કરવા અને દીવ ઉપર ચડાઈ કરવા વિનંતિ કરી પોતાને રજા-ચિઠ્ઠી (પાસ) અને વહાણો આપવા કહ્યું. નુનોએ ગેસ્પર પાએસ (Paes)-ના હાથ નીચે એને કાફલો આપ્યો. પરન્તુ આ મલીક છેવટે સુલતાનને મળી ગયો અને ગેસ્પરને બહાનાં બતાવ્યાં.[5]

ફિરંગીની મોટી તૈયારીઓ

હવે નુનો દ કોનાએ ગૂજરાતનાં બંદરો ઉપર ચડાઇ કરવા માટે મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે નાનાં મોટાં મળીને ૪૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર કર્યો. એમાં ૧૪૬૦ નાવિકો, ૩૬૦૦ લશ્કરીઓ, એટલા તો ફિરંગીઓ જ હતા. તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ મલબારીઓ તથા કનડાના લોકો હતા. ૮૦૦૦ ગુલામો હતા, અને લગભગ ૫૦૦૦ દેશી ખારવા હતા. આ મોટો કાફલો ૧૫૩૧ના જાન્યુઆરીની ૬ તારીખે ગોવાથી ઊપડી મુંબાઈમાં ભેગો કર્યો અને એનુ નિરીક્ષણ કર્યું, અને ત્યાંથી દમણ તરફ ઊપડયો. દમણ તુરત જ તાબે થયું. દમણમાં એક પીપ ઉપર ઊભો રહી એણે ગૂજરાતના સુલતાન સામે દીવ લેવા માટે પોર્ટુગલની લડાઈ જાહેર કરી.[6] દીવમાં મલીક તુઘાન અધિ-

૩: અહીંથી ઉત્તરનાં બંદરોએ જવાને બદલે દક્ષિણ તરફ પાછો ગયો એટલે ખંભાતના અખાતમાં કે દીવ પાસે જવા જેટલું બળ એનામાં નહોતુ.

૪: એ જ, પૃ. ૩૯૯

૫: એ જ, પૃ. ૪૦૦ ડેનવર્સના આ વર્ણનમાં કાંઈક ગોટાળો લાગે છે. Whiteway: Rise of Portuguese Power in India માં મલિક ઇશાક સૂબો હતો એટલું લખે છે, પરન્તુ ઉપર મુજબની માગણી કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી. પાછલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ, એ નાસી ગયેલો અને બહાદુરના હુકમથી મારી નાંખવામાં આવેલો એટલું જ વ્હાઈટ વે નોંધે છે. એટલે ડેનવર્સની નોંધ કોઈ પોર્ટુગીઝ નોંધ ઉપરથી હોય અને એણે કદાચ એવો સંદેશો માની ચલાવ્યો હોય એટલું સંભવે છે. ઈશાકના સંજોગને જોતાં એ વાત અશક્ય નથી.

૬: Whiteway: Rise of Portuguese Power P. 225. આજ સુધી પોર્ટુગીઝો ગૂજરાત સાથે ખુલ્લી લડાઈની વાત કરતા નહોતા તે હવે કરવા માંડી.

તાગી હતા એને ફોડવાનો નુનોએ પ્રયત્ન કર્યો દીવના કિલ્લા પર જે ત્રણ જણા પહેલા ચડી જશે તેમને ઇનામો આપવાનુ જાહેર કરવામા આવ્યુ એક મહિનો રહીને આ કાફલો દીવની પાસે આવેલા શિયાળ બેટ પાસે તા ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૧ ને રોજ આવી પહોચ્યો[૭]

શિયાળ બેટની લડાઇ

શિયાળ બેટ ઘણો નાનો છે અને એ લેવાથી ફિરંગીઓને કાંઈ ખાસ લાભ નહોતો, પરન્તુ નુનોની નીતિ ગુજરાતમા ભય પેદા કરવાની હતી શિયાળમા થોડી વસ્તી અને એક નાનુ ૮૦૦ માણસોનુ બચાવનુ લશ્કર હતુ ત્યા કિલ્લો રક્ષણ માટે બાધવાનો પ્રબધ થઈ રહ્યો હતો અને એમા એક હજાર મજૂરો રોકાયેલા હતા[૮] નુનોએ એ બધાને શરણે થવા કહેવડાવ્યુ અને એ માટે નેતાઓની થોડી આવજા થઇ, પણ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યુ બધા કુટુબોને સલામત રીતે જવા દેવામા આવે તો ત્યા નો કબજો મળે એ શરતનો પણ નુનોએ અસ્વીકાર કર્યો એનો તો બધાને ગુલામ તરીકે પકડવાનો નિશ્ચય હતો[૯] આ બેટની લડાઈ તથા ગવર્નરના આ વલણ તરફ એના પોતાના માણસોનો પણ અણગમો હતો, પણ કાઇનુ ચાલ્યુ નહિ શિયાળના લોકોએ ફિરંગીઓ ગુલામ તરીકે પકડે તે કરતા મૃત્યુ વધારે પસદ કર્યુ અને કુટુબોનો નાશ કર્યો બાકીના લડી શકે એવા માણસો સારી રીતે લડીને કપાઇ ગયા એક ફિરંગીએ દરિયાકિનારે એક પુરુષને ચાર સ્ત્રીઓ સાથે ઊભેલો જોયો અને એમને પકડવા દોડયો પુરુષે બે સ્ત્રીઓને ખજરથી મારી નાખી તે દરમ્યાન ફિરંગીએ પેલા પુરુષને ગોળીથી વીંધી નાખ્યો બાકીની બે સ્ત્રીઓ દરિયામા પડી, તેમને પેલાએ ખેંચી કાઢી, પણ આખરે એમણે જલસમાધિ લીધી[૧૦] બેટ ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલો હતો તેથી કોઇ કિનારે પહોચી શકયુ નહિ અને એકેએક માણસ મરણ પામ્યુ આ કારણથી પોર્ટુગીઝ લોકો શિયાળ બેટને "મૃત્યુનો બેટ" કહે છે આ

૭ Danvers Portuguese in India I P, 400 401 Whiteway Por Pow Ind P 225-226 કહે છે કે આ ચડાઈની તૈયારી માટે રાત દિવસ કામ ચાલતુ લોકોને ઘણી લાલચો આપેલી કોરિયા લખે છે કે ૧૫૦ પોડનુ વહાણ બાધી પોતે પણ જોડાવાની મૂર્ખાઈ કરેલી કાફલો ૬ જાન્યુઆરીથી ગોવાથી ઊપડયો ત્યારે ગોવા ખાલી લાગતુ હતુ

૮ Whiteway Port Pow in India, P 225-26 Danvers Port in India I, 401 ડેનવર્સે શિયાળ બેટ તરફથી સુલેહનો વાવટો લઈ માણસ ગયા આવ્યા ની વિગત આપી છે

૯ Whiteway, P 226

૧૦ એજ, પૃ ૨૨૬ વ્હાઈટવેએ આ બધી વિગતો વધારે સારી રીતે આપી છ

અર્થહીન લડાઈમાં આઠ દિવસ ગયા અને તે માટે દીવના વિજયમાં વિઘ્ન ખમવું પડ્યું. પોર્ટુગીઝોની ખુવારી ૧૫૦ માણસોની થઈ હતી.[૧૧] એમાં હેક્ટર દ સિલવેરિયા નામે ફિરંગી બહુ કામનો માણસ હતો તે માર્યો ગયો.

દીવ પાસે ફિરંગી કાફલાની હાર અને ગૂજરાતનો વિજય

ઇ.સ. ૧૫૩૧ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૧ મીએ આ પોર્ટુગીઝ કાફલો ગર્વ સાથે દીવ સામે આવીને ઊભો. શિયાળ બેટમાં જે નકામો સમય ગયો તેમાં મલીક તુઘાને દીવના રક્ષણની સારી તૈયારીઓ કરી. ગૂજરાતના સુલતાનના સદ્‌ભાગ્યે આ વખતે અમીર મુસ્તફા બીન બહેરામ જે પાછળથી રૂમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો ને ખાજા સફર સલમાની સાથે ૬૦૦ તુર્કો અને ૧૩૦૦ આરબો સાથે આવી પહોંચ્યો હતો.[૧૨] એણે ઢીલા થયેલા તુઘાનને હિંમત આપી, અને હિંદમાં કોઇની પાસે નહોતી એવી સારી તોપો કિલ્લા ઉપર ચડાવી રક્ષણ માટે હિંમતથી વ્યવસ્થા કરી અને બંદર પાસે આવવાના માર્ગમાં પણ સુરંગો ગોઠવી દીધી. દીવના રક્ષણ માટે દસ હજારનું લશ્કર હતું તોપો એવી રીતે ગોઠવી હતી કે સમુદ્રમાર્ગે હુમલો લઈ ઊતરવું શક્ય જ નહોતું. જમીનમાર્ગે જો ફિરંગીઓ ઊતરે તો વહાણોમાં રક્ષણ માટે પૂરતા માણસો રહે નહિ એવું હતું. મુસ્તફાએ શરૂઆતમાં જ એક તોપમાંથી એવો મારો કર્યો કે ગવર્નરના વહાણને જગ્યા બદલી દૂર જવું પડ્યું.[૧૩] ફિરંગીઓનો ઇરાદો એક અલ્પરક્ષિત બાજુથી રક્ષણની સાંકળ તોડીને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાનો હતો. બીજે દિવસે ૫૦ વાર છેટેથી એમણે એવી રીતે તોપમારો શરૂ કર્યો કે તોપો તેનાથી ફાટી ગઇ. આ હુમલાથી ફિરંગીઓ દીવને નુકસાન કરી શકે તેના કરતાં એમનાં પોતાનાં વહાણોને વધારે નુકસાન થયું. એમના લેખકોએ ખુવારીની નોંધ લીધી નથી, પરન્તુ ખુવારી મોટી થઇ હોય એમ મનાય છે, અને ગૂજરાતના તોપખાનાએ

૧૧: એ જ, પૃ. ૨૨૭. ડેનવર્સ પૃ. ૪૦૧માં માર્યા ગયાની સંખ્યા આપે છે તેમાં ફેર છે. ફિરંગીઓના માત્ર નવ માણસો મર્યા એમ લખે છે, જ્યારે શિયાળ બેટના ૮૦૦ માર્યા ગયા અને ૮૦૦ કેદ પકડાયા એમ લખે છે.

૧૨: Whiteway. P 227 રૂમીઓ માટેનો ઉલ્લેખ ડેનવર્સમાં નથી, પરન્તુ તે રહી ગયો હશે. તવારીખોનો એ વાતને ટેકો છે.

૧૩: એ જ, પૃ. ૨૨૭-૨૨૮. ડેનવર્સ પૃ. ૪૦૧-૪૦૨. વધુમાં લખે છે કે દીવના રક્ષણની તૈયારીઓ જોઇ પોર્ટુગીઝોના મુખ્ય સરદારોએ મળીને બધો સવાલ ચર્ચ્યો અને ઘેરામાં ફાવીશું નહિ એમ લાગવાથી લડાઇ કરવાની માંડી વાળી. તોપમારાથી તોપો તૂટી ગઈ, પણ દીવને ખાસ ઇજા ન થઇ એમ પૃ. ૪૦૨માં લખે છે. વ્હાઇટવે પૃ. ૨૨૭ માં લખે છે કે મુસ્તફા રૂમીખાન પોતાની સાથે સારી તોપો, જનાનો અને બાળકો લાવ્યો હતો.

એમની ખુવારી વધારે કરી નુનોને હવે પોતાની ભૂલ સમજાઇ અને તા ૧ લી માર્ચે તો ગોવા પાછા ફરવાનુ નક્કી કર્યું ગૂજરાતી નૌકાસૈન્યની જીત થઇ અને જીતની ખુશાલીમા દીવમા જે તોપો ફોડવામા આવી તેની અમર ફિરંગીઓમા ઊતટી થઇ અને ગભરાટમા એ મગમત થઇ શકે એવા વહાણો છોડી ગયા જો એ વખતે ગૂજરાતી કાફલો પાછળ પડયો હોત તો ઘણા પકડાત સુલતાન બહાદુરશાહે આ વિજયની ખુશાલીમા મુસ્તફા રૂમીખાનનો ખિતાબ આપ્યો અને ભરૂચની જાગીર આપી[૧૪]

ગૂજરાતના બદરો બાળ્યા

માર્ચ તા ૧૫મીએ નુનો ગોવા પહોચ્યો, પણ એનો ક્રોધાગ્નિ ઠડો પડયો નહોતો એણે એન્ટોનિયો દ માલ્ડાનાને ૬૦ વહાણો આપી ગૂજરાતના બંદરો ઉપર વેર લેવાનુ કહ્યુ હતુ સૌરાષ્ટ્રને કિનારે આવેલુ મહુઆ બદર એણે બાળ્યુ અને ત્યાથી ઘોઘા ગયો[૧૫]ઘોઘા આ વખતે સારી વસ્તીવાળુ અને ધનવાન બદર હતુ, અને વેપાર પણ મોટો હતો સખત લડાઇ પછી એણે ઘોઘા પણ લૂટયુ અને બાળ્યુ બદરમા પડેલા ઘણા વહાણો પણ બળીને ખાખ થઇ ગયા આ ગૂજરાતની ભૂમિના બદરોની પણ એણે એવી જ દશા કરી, અને વલસાડ, તારાપુર, માહીમ, કેલવાડ તથા અગાશીને ઘણું નુકસાન પહોચાડી સુરતને બીજી વાર લૂટયુ[૧૬] ત્યાથી એ ચેવલ ગયો અને તે કામ એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયાને પોતાનુ બધુ સોપીને પોતે ગોવા ગયો નુનોએ દીવ ઉપર વેર લેવા મેન્યુઅલ દ આલ્બુકર્કને બાર વહાણો આપી દીવ જતો લાકડાં તથા બીજો માલ અટકાવવા હુકમ કર્યો અને એણે થોડા સમયમા એ કાર્ય સારી રીતે કર્યું આવતી વસત ઋતુમા ખભાત ઉપર મોટી ચડાઇ લઇ જવાની પણ તૈયાર કરી[૧૭]

વસાઈમા નુનોને ખાધેલી મોટી હાર

બીજે વર્ષે (૧૫૩૨) ફિરંગીઓના હુમલાથી ગૂજરાતના બદરોને બચાવવા માટે સુલતાન બહાદુરે મલીક તુગાનને વસાઇમા મજબૂત કિલ્લો બાધવા હુકમ કર્યો અને એ બધાયા પછી ત્યા મારુ લશ્કર રાખ્યુ નુનો દ

---

૧૪ Whiteway P 228 એમા પોર્ટુગીઝ નાવિકોના આ ગભરાટની વિગત આપેલી છે ડેનવર્સે એ નોધ લીધી નથી

૧૫ Danvers 1 P 402

૧૬ એ જ, પૃ ૪૦૨. સુરત આ વખતે પહેલી લૂટમાથી ઊભુ થયુ હતુ ત્યા બીજી વાર લૂટાયુ એ વખતે એ ઊજડ શહેર હતુ

૧૭ એ જ, પૃ ૪૦૨-૪૦૩

કોનાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ પોતે ચાર હજાર માણસો સાથે ૧૫૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એ કિલ્લો તોડી પાડવા માટે આવ્યો. વસાઈની આસપાસથી વહાણો બાંધવા માટે ઉત્તમ જાતનું લાકડું મળતું હતું એ એનું ખાસ કારણ હતું.[૧૮] આવા મોટા કાફલાને દેખીને તુઘાને સુલેહ કરવાનો સંદેશો મોકલ્યો, પણ નુનોએ સુલેહની એવી ભારે શરતો કહી કે જે કબૂલ થઇ શકે એવી નહોતી. પોર્ટુગીઝોએ વસાઇનો કિલ્લો આખરે લીધો, તુઘાનનું લશ્કર હારી ગયું, અને લડાઇનો માલસરંજામ મૂકીને નાસી ગયું. નુનોના સલાહકારોએ આ મુસલમાન કિલ્લો તોડી નાખવા નક્કી કર્યું. નુનો પોતે ૪૦૦ તોપો લૂંટમાં મળી તે લઈ ગોવા ગયો. ફરીથી એણે મેન્યુઅલ દ આલ્બુકર્કને બંદરનાં ગામો લૂંટવા રાખ્યો અને થાણા, બાંદરા, માહીમ મુંબાઈ વગેરે ગામો તાબે કર્યા.[૧૯] પાછળથી બહાદુરશાહે સલાહ કરી ત્યારે વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે આવ્યું તે આગળ જોઈશું.

નુનોનો એલચી અને સાથે દુભાષિયો ફિરંગીખાન

નુનો ગોવામાં પોર્ટુગીઝોની પૂર્વ તરફની બધી પ્રવૃત્તિઓનો કર્ણધાર હતો તેથી તેને ગૂજરાત ઉપરાંત બીજી ઘણી દિશાઓમાં ધ્યાન રાખવું પડતું. પરતુ એ બધા વ્યવસાયની ચિંતાઓની વચ્ચે દીવમાં હજી કિલ્લો બંધાયો નહોતો અને દીવ પણ લેવાયુ નહોતું એ વાત એને ખૂંચ્યા કરતી હતી અને છેલ્લી નિષ્ફળતાથી વેરનો અગ્નિ શાંત થતો નહોતો. મલીક તુઘાન હજી પણ દીવનો સત્તાધિકારી હતો. એણે નુનોના છૂપા જાસૂસો સાથે એવી કુશળતાથી વ્યવહાર રાખ્યો હતો કે પોતાનુ મન પામ્યા વિના એ લોકો આશામાં રમ્યા કરે અને ગવર્નરને એવી જ ખબરો મોકલ્યા કરે. નુનોએ પણ પોતાના ખાસ માણસ સિમાઓ ફેરિયા Simao Feareiraને બહાદુરશાહની પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો[૨૦] એની સાથે દુભાષિયા તરીકે એક જોઆ દ સેન્ટિઆગો Joao de Santiago નામનો સાહસિક તેમજ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ ગયો હતો. એ આફ્રિકામાં જન્મેલો અને ફિરંગીઓએ એને ગુલામ તરીકે પકડીને ખ્રિસ્તી બનાવેલો. એના જીવનની બીજી બાબતો સાથે આપણે અહીં કામ નથી, પરન્તુ ધીમે

૧૮: Danvers 1. P 403. આ લાકડું જે વલસાડી સાગ કહેવાય છે તે હતું. વહાણ બાંધવામાં મલબારી કરતાં પણ વલસાડી સાગ વધારે સારો ગણાય છે. (જુઓ મારો વહાણવટાનો નિબંધ.)

૧૯: Danvers: 1, P. 402–404

૨૦: Whiteway. P. 234–35

ધીમે એણે ઝવેરાતના વેપારમા દક્ષિણ હિંદમા રહી પૈસા ભેગા કર્યા હતા અને એથી એ ઘણાના સમ્પર્કમા આવવાથી ઘણી દેશી ભાષાઓ બોલી શકતો દીવમા એના ઉપરીઓ એનાથી સંતોષ ન પામ્યા અને છેવટે એણે બહાદુરશાહની કૃપા સંપાદિત કરી પોતાનુ કામ સરતું હોય તો એ ગમે તે કરવા તૈયાર થતો લાભ થતો હોય તો હિંદુ, ખ્રિસ્તી, કે મુસલમાન થવામા એને વાંધો નહોતો આવો માણસ દુભાષિયા તરીકે સાથે આવેલો હોવાથી એનથીને કાઇ સફળતા મળી નહિ બહાદુરશાહે છેવટે એને પોતાની નોકરીમા રાખી લીધો[21] અને ફિરંગીખાનનો ખિતાબ આપ્યો એણે હુમાયુના લશ્કર સામે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી કરેલી તોપમારાની કામગીરીનુ વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ તવારીખકારોએ એનુ નામ સકતા લખેલુ છે તે સેન્ટિઆગોનું ભ્રષ્ટ રૂપ છે

શાંતિ માટે બહાદુરે વસાઇ આપી દેવા જણાવ્યુ

એલચી મિસાઓ ફિગ્યિાને છેવટે એના કાર્યમા એટલી જ સફળતા મળી કે સુલતાન બહાદુરશાહે ગવર્નર નુનો દ કોનાને મળવાની હા પાડી એ સમાચાર મળવાથી નુનો ૧૫૩૩ના ઓક્ટોબરમા ગોવાથી નીકળ્યો દીવ જવા માટે એણે ભભકાદાર કાફલો તૈયાર કર્યો અને એ માટે ઘણુ ખર્ચ પણ કર્યું એકસો વહાણમા બે હજાર ફિરંગીઓને લઇ એ દીવ આવ્યો પરન્તુ હવે બહાદુરશાહનુ મન બદલાઇ ગયુ હતુ[22] એ દીવમા જ હતો, પણ એણે નુનોને મળવા માટે અનેક બહાના કાઢવા માડ્યા, અને મળવાનો દિવસ નક્કી કર્યો જ નહિ આ વખતે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો રૂમી ખાન બહાદુરની સાથે જ હતો અને એણે મલીક તુધાનની સામે કાર્ય કરવા માડ્યુ હતુ એક વાર સુલતાનના દરબારમા મેન્યુઅલ દ મેસીડો (Manuel de Macedo)એ ખુલ્લી રીતે રૂમીખાનને દરિયાઈ દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે પડકાર કર્યો અને રૂમીખાને બીડુ ઝડપ્યુ પણ ખરુ, પરન્તુ છેવટે

---

૨૧ એજ, પૃ ૨૩૫ આ સાહસિક માણસના પૂર્વ ચરિત્રને અહીં સબંધ નથી વેપારમા હતો અને દક્ષિણમા જવેરાતનો પણ વેપાર કરેલો તે કારણથી ગુજરાતી ઝવેરી વેપારીઓ પાસેથી ગુજરાતી ભાષા શીખ્યો હોય ગુજરાતી ઝવેરીઓ દક્ષિણમા પ્રાચીન કાળથી વેપાર કરતા હતા ડેનવર્સ એક ઉલ્લેખ એવો કરે છે કે મલીક તુધાન (Melirue To-com) આ વખતે બહાદુરશાહની કૃપામા નહોતો, એટલે પોર્ટુગીઝોએ એને ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો (પૃ ૪૦૫)

૨૨ Whitewzy P 235 Danvers 1, 405 ભભકાદાર કાફલાની વિગત ડેનવર્સે આપેલી છે

એક શરત એવી હતી કે બન્ને પક્ષોએ ધાર્મિક બાબતોમાં માથું ન ઘાલવાનું અને વટલાવવાનું કામ કરવું નહિ. આ વાત તે સમયમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણી શકાય.[30] પહેલાંની સંધિમાં વસાઈ આપવાના જે કરાર થયેલા તે કાયમ રાખવામાં આવ્યા. નુનોની ઉપરવટ થઈને આ બધું કરવા માટે ગવર્નર અને માર્ટિન ડી સોઝા વચ્ચે ઊંચાં મન થયાં અને દીવમાં કિલ્લાની પરવાનગીના સમાચાર પોર્ટુગલના રાજાને માર્ટિને બારોબાર મોકલી આપ્યા તે સાંભળીને તો ગવર્નરને બહુ લાગી આવ્યું.[31]

બોટેલ્હો નાની હોડીમાં પોર્ટુગલ આ ખબર આપવા ગયો

દીવમાં કિલ્લો બંધાયાના શુભ સમાચાર પોર્ટુગલ શી રીતે ગયા એ એક રસમય વાત છે, તે ટૂંકમાં જોઈએ. ડિઓગો બોટેલ્હો (Diogo Botelho) નામનો એક ફિરંગી વહાણવટી કોચીનમાં રહેતો હતો અને એ ચિત્રો નકશા વગેરે બનાવવામાં હોશિયાર હતો. એણે કેટલાક નકશાઓમાં સુધારા કરી કોચીનથી પોર્ટુગલ જઈને રાજાને બતાવ્યા, અને રાજાને ખુશી થયેલો જોઈ કોઈ કિલ્લાના ઉપરીના પદની માગણી કરી. એક સામાન્ય વહાણવટીને કિલ્લો ન સોંપાય એવો ઉત્તર મળવાથી એણે ઉદ્ધતાઈથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ બીજા કોઈ દેશને આપવા કહ્યું તેથી રાજા ગુસ્સે થયો અને એને કેદની શિક્ષા થઈ. પણ વાસ્કો દ ગામાએ પોતાની સાથે હિંદ લઈ જવા માટે એને છોડાવ્યો. દીવના કિલ્લાની વાત જાણીને એ તુરત દીવ ગયો. ત્યાંથી કિલ્લાની પરવાનગીની નકલ મેળવી કિલ્લાનું માપ લઈ એનો નકશો બનાવી ચેવલ આવ્યો, અને ચેવલથી એક નાના વહાણમાં આઠ ગરીબ ફિરંગીઓ અને ૨૦ ગુલામોને લઈ સીધો પોર્ટુગલ તરફ શુભ સમાચાર પહેલા આપી રાજાની મહેરબાની મેળવવા ઊપડી ગયો. નુનોએ પોતાના માણસ સિમાઓ ફેરિયાને ૨૫૦ ટનના એક મોટા વહાણમાં આ સમાચાર આપવા મોકલ્યો; પરંતુ બોટેલ્હો બાર દિવસ વહેલો ઊપડી ગયો હતો. એને રસ્તામાં ઘણી હરકતો પડી, ગુલામોએ બળવો કર્યો, પોર્ટુગીઝો ઘવાયા, મરાયા ને થોડા માંદા પડયા; છતાં આ ઉત્સાહી સાહસિક પુરુષ જાતે ઘવાયેલો અને બોલી શકવાની મુશ્કેલીથી નિશાનીઓથી માર્ગ બતાવતો પોર્ટુગલ પહોંચ્યો. નુનોને આનો વહેમ પડવાથી ફેરિયાને બોટેલ્હોને પકડી પાડી, મારી નાંખી, એનું વહાણ બાળી નાંખવાનો હુકમ હતો. પોર્ટુગલ પહોંચી રાજાને

30: એજ. પૃ. ૨૪૦

31: એજ. પૃ. ૨૪૦

નકશો વગેરે બતાવી ખુશખબર કહ્યાથી રાજાએ માત્ર એનો પહેલાનો ગુનો માફ કર્યો, પણ એથી વધારે કાંઈ મહેરબાની ન બતાવી વળી, આવડા નાના વહાણમાં હિંદથી પોર્ટુગલ આવી શકાય છે તે વાત જાહેર ન થવી જોઈએ, તે માટે એનું વહાણ બાળી નાખવામાં આવ્યું [૩૨]

ફિરંગીઓએ મોકલેલી નામની મદદ

આ સંધિથી પણ બહાદુરશાહને ધારેલી મદદ ફિરંગીઓ તરફથી ન મળી બહાદુર અને નુનો બન્નેને એકબીજા માટે મનમાં શંકાઓ હતી કિલ્લો બાંધવા માટે નમતું મૂકવું પડ્યું તે બહાદુરને ખટકતું હતું, જ્યારે બહાદુર મોગલો સામે જીતે તો ફિરંગીઓ દીવમાં શાંતિથી રહેવા દે કે નહિ તેની નુનોને શંકા હતી આમ છતાં સંધિની શરતો નામની પણ પાળ્યા વિના છૂટકો નહોતો, એટલે ૫૦ ઘોડેસ્વારો અને ૧૦૦ બંદૂકધારીઓ એણે મદદ માટે મોકલી આપ્યા તેનો કાંઈ અર્થ નહોતો માર્ટિન એન્ઝો ડી સોઝા આ માણસો લઈને આવ્યો હતો [૩૩] દરિયારસ્તે ભરૂચનો બચાવ કરવા મેન્યુઅલ દ મેસીડો (Manuel de Mecedo)ને મોકલ્યો હતો, પણ ચડી આવેલા મોગલોએ દમ મારતો કાગળ લખવાથી ભરૂચના વેપારીઓએ પોતાનો બચાવ કરવા આવનારને પૈસા આપી પાછો કાઢ્યો [૩૪] મેસીડોની પાસે જે લડાયક માણસો હતા તે પણ બહુ ઓછા હતા એટલે ભરૂચમાં કાંઈ કરી શકે એમ હતું નહિ [૩૫]

દીવના કિલ્લા માટે મુસલમાન તવારીખોની વિચિત્ર વાત

કિલ્લો બાંધવાની આ પરવાનગી માટે મુસલમાન તવારીખોમાં એક વિચિત્ર વાત યોજેલી દેખાય છે કહે છે કે ફિરંગીઓએ બહાદુરશાહ પાસે કિલ્લો બાંધવા માટે એક ગાયના ચામડા જેટલી જગા માગી અને પરવાનગી મેળવી બહાદુર હુમાયુ સાથે યુદ્ધમાં રોકાયો હતો ત્યારે આ લોકોએ ગાયના ચામડાની નાની નાની ચીરીઓ કરી તેનાથી મોટી જગા દોરીની પેઠે માપીને લીધી અને ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો બહાદુરશાહ ઉતાવળિયો ને ગભરાયેલો હતો, પરંતુ આવી વાત માને એટલો મૂર્ખ નહોતો અને એના

૩૨ એજ પૃ ૨૪૦, Danvers I P 407 એમાં આ વર્ણન ટૂંકામાં આપ્યું છે હોડીનું માપ આપ્યું છે લંબાઈ ૧૬¾ ફીટ, પહોળાઈ ૯ ફીટ ઊંડાઈ ૪¾ ફીટ આવડી હોડીમાં હિંદથી પોર્ટુગલ જવું એ ખરેખર ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવું કામ છે

૩૩ Whiteway P ૨૪૩

૩૪ એજ પૃ ૨૪૬

૩૫ Danvers I P 408

ઝડપ વાપરી પાચ માસ જેટલા ટૂંકા સમયમા પથ્થરનો મજબૂત કિલ્લો બાધ્યો[40] નાના મોટા ફિરંગીઓ, અમીરો અને લશ્કરીઓએ પણ આ બાધકામ માટે મજૂરો જેવુ કામ કર્યું એક બુરજ જેનુ નામ સેન્ટિએગો (Santiago) બુરજ પાડેલુ હતુ, એના ઉપર ગાર્સિયા ડી સા (Garcia de Sa) નામના એક અમીર ફિરંગીએ કામ કરેલુ અને પાછળથી એ પોર્ટુગીઝ હિંદનો ગવર્નર થયેલો, એનુ નામ આપવામા આવ્યુ આ કિલ્લા ઉપર ૬૦ તોપો, વળી બંદૂકો અને ૯૦૦ લશ્કરીઓ રાખવામા આવ્યાં, અને બીજો પણ પુષ્કળ સરંજામ રખાયો મેન્યુઅલ ડી સોઝાને કિલ્લાનો મુખ્ય અધિકારી નીમવામા આવ્યો આમ તુર્કો માટે હિંદમા જે એક બંદર ખુલ્લુ હતુ તે પણ બંધ થવાથી ફિરંગીઓનો ખૂબ સંતોષ થયો[41]

પોર્ટુગીઝોને પેસવા દીધા પછી બહાદુરનો પશ્ચાત્તાપ

મોગલો પાસેથી બહાદુરશાહે ગુજરાત પાછુ લઈ લીધુ તેનુ વર્ણન કર્યું બહાદુરશાહે ગભરાટના વખતમા પોર્ટુગીઝો મદદ કરશે એમ માનીને સુલેહ કરેલી, પરંતુ સંધિના કાગળની શાહી સુકાય તે પહેલા જ ગોવાના ગવર્નરને પણ મનમા ગભરાટ થવા લાગ્યો અને સંધિની શરતો પાળવી કેટલી અઘરી હતી, અશક્ય જેવી હતી,[42] એનુ ભાન થવા માડયુ હતું એનુ જે પરિણામ આવ્યુ તે જોઈ ગયા હવે બહાદુરશાહને પણ પોતાની ઉતાવળ સાલવા લાગી હતી એને હવે સ્પષ્ટ સમજાયુ હતું કે મોગલોને કાઢવામા જે કાંઈ પ્રયત્નો થયા હતા તે આત્મબળથી જ સિદ્ધ થયા હતા જે માટે એણે વસાઈ અને દીવની લાગ ફિરંગીઓને આપી હતી તેમા કાંઈ વળ્યુ નહોતુ, અને એમના તરફથી પોતાને કાંઈ નોંધપાત્ર મદદ પણ મળી નહોતી એક જ શહેરમા બે કેવળ વિરોધી તત્ત્વો અને ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા લોકોની સત્તાથી કેવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે તેનુ ભાન પણ એને થવા માડયુ હતુ દીવ શહેરના લોકો અને પોર્ટુગીઝ કિલ્લાના લોકો વચ્ચે ઘર્ષણ થયા કરતુ આ કારણથી કિલ્લા અને શહેરની વસ્તીની વચ્ચે એક કોટ બાધવા માટે એણે પોર્ટુગીઝોને

---

૪૦ એ જ પૃ ૪૦૭ ૪૧૮ Whiteway P 242 કિલ્લો ઓક્ટોબર ૧૫૩૫મા શરૂ થયો ને માર્ચ ૧૫૩૬મા પૂરો થયો

૪૧ Whiteway P 242 Danvers I P 407 મેન્યુઅલ ડી સોઝા જુવાન માણસ હતો કિલ્લાના અધિકારી તરીકે હોવી જોઈએ એટલી મોટી વયનો નહોતો એમ પોર્ટુગીઝોનુ માનવુ હતુ

૪૨ Whiteway P 242 ૪૩ આ અને હવે પછી બહાદુરના મરણના સંજોગોનુ વર્ણન વ્હાઈટવેએ ટૂંકામા પણ વિગતથી અને ન્યાયથી કર્યુ છે

કહેવડાવ્યું, પણ એમણે એવો કોટ બાંધવાની રજા ન આપી. આ કારણથી બહાદુરની ચિંતામા વધારો થયો. પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓએ કિલ્લાના માણસોને સખત હુકમ કર્યો હતો કે તમારે કિલ્લાની બહાર એક પથ્થર ફેંકી શકાય એથી વધારે દૂર જવું નહિ[43] આમ છતાં ઘર્ષણ એવું વધતું ગયું કે હુલ્લડો થયા અને એમાં કેટલાક પોર્ટુગીઝો માર્યા ગયા. ગૂજરાતી અને ફિરંગીઓ બન્નેનાં દિલ તંગ બની ગયાં હતાં. સુલેહની શરતોનો ભગ કરીને બહાદુરશાહનાં પોતાનાં વહાણોને પણ દીવબંદર છોડવાની રજા નહોતી મળી એવી ફરિયાદ આવી હતી,[44] એટલે ઈ. સ. ૧૫૩૬ના અંત ભાગમાં એ ચાંપાનેરથી દીવ આવ્યો.

ગૂજરાતી અને ફિરંગીઓનાં ઊંચાં થયેલાં મન

આમ બન્ને પક્ષનાં મન ઊંચાં થઇ ગયાં હતાં. પોર્ટુગીઝ લેખકો બહાદુર સામે ગમે તે આક્ષેપો કરે, પરંતુ આમાં એક જ પક્ષનો દોષ હોય એમ કહી શકાય નહિ. તંગદિલી બહુ વધી ત્યારે કદાચ બહાદુરે બધી મુસલમાન સત્તાઓને ફિરંગીઓ સામે એક કરવાનો વિચાર કર્યો હોય.[45] એને પોર્ટુગીઝો સાથે સંધિ કરી તેમા પોતાની ભૂલ સમજાઇ હતી, છતાં એણે ખુલ્લી રીતે સંધિના કરારનો ભંગ કર્યાનો દાખલો બન્યો નહોતો, અને એની વર્તણૂક વિવેકવાળી હતી. પરંતુ એ દારૂ અને ભાંગના ઘેનમાં ચકચૂર રહેતો અને ઉતાવળિયા માનસિક તરંગોથી ગમે તેવું કરી બેસતો, એટલે કૃતનિશ્ચય વિરોધીઓ સામે થવા માટે મગજની જે સ્વસ્થતા જોઇએ તે એ રાખી શકતો નહિ.[46] નશાના ઘેનમાં એ કોઇ વાર કાંઇ ન ઇચ્છવા જેવું બોલી જતો, એનો લાભ એમા મરચુ મીઠું ઉમેરીને ખટપટિયા તકસાધુઓ લેતા અને અફવાઓ ચલાવતા.[47] એવી રીતે સુલતાન ગવર્નરને મારી નાંખવાનો

૪૩ : એ જ. પૃ. ૨૪૩–૪૪

૪૪ : એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૫ : એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૬ : એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૭ : એ જ. પૃ. ૨૪૪. બહાદુરની દારૂ-ભાંગમાં ચકચૂર રહેવાની ટેવ માટે પોર્ટુગીઝ અને હિંદી ઉલ્લેખો એકમત છે. માર્ટિન એફોન્ઝો ડી સોઝા લખે છે કે એ ભાંગ ખૂબ પીતો. (જુઓ વ્હાઈટવે. ૨૪૪ નોંધ ૧.) એમા પોર્ટુગીઝ આધાર આપેલો છે. તવારીખકારોએ પણ નશાની વાત છાની રાખી નથી. કોરિયા લખે છે કે નશાના ઘેનમાં એ ભાંગીતૂટી હિંદીમાં ગમે તેમ બોલતો. (mutilated Hindustani) આ નોંધ. વ્હાઈટવેએ પૃ. ૨૪૪. નોંધ ૨મા આપેલી છે. શું એ સમયે ફારસી, હિંદી, ગૂજરાતી વગેરેના મિશ્રણ રૂપ–ઉર્દૂ જેવી કોઈ ભાષા મુસલમાનોમાં વપરાતી હશે? તવારીખોમાં પણ એવા શબ્દો આવે છે. અને એ મુસલમાનોની લોકભાષા વ્યક્ત કરે છે તે સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સૂચક છે. એને પોર્ટુગીઝ ટેકો મળે છે.

ઈરાદો રાખે છે એવી અફવા ચાલી હતી આ અફવા નુનો દ કો ાને દેસી માણસે પહોંચાડી ચેતવણી આપી હતી પોર્ટુગીઝોનો ઈરાદો પણ સુલતા ને પકડી કેદ કરવાનો હતો એ વાત જાણીતી થઈ ગઈ હતી પોર્ટુગીઝોને એવો ખ્યાલ હતો કે બહાદુર પાસે પુષ્કળ ધન છે અને એ માણસ નથી પણ એક લૂટવાનાયક માનદાર વહાણ છે પરંતુ બહાદુરે આવા ઈરાદા જણાઈ આવે એવું કાંઈ કર્યું નહોતું પોતાને મારી નાખશે એવો ભય કે પોતે મામાને મારશે તેવું કોઈ જાતનું વર્તન એણે હજી સુધી બનાવ્યું નહોતું એક રાત્રે કિલ્લાના અધિકારીને સમાચાર મળ્યા કે સવારે સુલતાન તેને નોતરશે અને મારી નાખશે સવારે આમંત્રણ આવ્યું અને અધિકારી એકલો ગયો, પણ કાંઈ બન્યું નહિ [૪૮]

સુલતાને ખબર આપ્યા વિના દીવના કિલ્લાની લીધેલી મુલાકાત

દીવ આવ્યા પછી બહાદુરશાહ પોર્ટુગીઝ કિલ્લામાં જતો ત્યારે થોડા અંગરક્ષકોને સાથે રાખતો એ ઉપરથી એને કાંઈ ભય હતો નહિ એ સ્પષ્ટ થાય છે એવી રીતે એક વખત તા ૧૩ નવેમ્બર ૧૫૩૬ને રોજ એ ખબર આપ્યા વિના કિલ્લા ા કપ્તાન મેન્યુઅલ ડી સોઝાને મળવા બહુ થોડા રક્ષકો સાથે ગયો ખાજા મફર એની સાથે હતો રાત્રિના આઠ વાગ્યાનો સમય હતો અને દારૂના નશામાં સુલતાન ચકચૂર હતો ગુજરાતનો સુલતાન કિલ્લાના દ્વાર આગળ આવ્યો છે એ સમાચાર કપ્તાનને મળતા એની સૂચનાથી મશાલો અને હથિયારબંધ રક્ષકોની બે હરોળ થઈ ગઈ અને દરવાજો ખોલી નાખવામાં આવ્યો, અને રણવાદ્યોના અવાજ થવા લાગ્યા આ બધો દેખાવ જોઈ સુલતાન ભયભીત નો ન થયો પણ પીધેલો હોવા છતા ગંભીર તો થયો એને માન આપવામાં આવ્યું અને સભ્યતાથી કહેવામાં આવ્યું કે આ બધાના માલિક આપ જ છો એનો ાનો હવે ઊતરવા માંડ્યો હતો એણે માગો સભ્યતાથી જવાબ દીધો કે 'હે મિત્ર' આનો માલિક પોર્ટુગલનો રાજા છે અને આ બધા ધનના માલિક તમે છો' સુલતાન જ્યારે આમ રીતે પાછો ફર્યો ત્યારે કપ્તાનની આ જાન ા નરમાશથી બીજા પોર્ટુગીઝો એના ઉપર ગુસ્સે થયા અને જ્યારે એ સમાચાર ગવર્નર ને ગોવા પહોંચ્યા ત્યારે એ પણ કપ્તાન ડી સોઝા ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને એને સખત ઠપકો મોકલ્યો [૪૯] આવી રીતે સુલતાનને પકડી લેવાનો લાગ જતો ક વા માટે

૪૮ એજ પૃ ૨૪૪ અને નોંધ-૨ મેન્યુઅલ ડી સોઝા ગાવ અને ડાહ્યો માણસ હોય એમ એના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે

૪૯ Whiteway pp 244-45 પૃ ૨૪૪ની નોંધ, ૧ અને ૨

કોરિયા (Correa) નામનો લેખક ટીકા કરે છે કે 'આવે વખતે કાંઈ કરવું એ કોઇ કોઇ જગાએ વિશ્વાસઘાત ગણાય છે; પરંતુ હિંદમાં એવું નથી. ત્યાં તો આવું સામાન્ય રીતે બને છે. પાપ થવાના ભયથી આવી તક જવા દેવાતી નથી.[૫૦]

ગુજરાતના એલચીઓને દારૂ પાઇ વાતો કઢાવી

હવે નુનો દ કોના ગોવાથી દીવ આવવા માટે તૈયારી કરતો હતો તે વખતે બહાદુરશાહના બે વિશ્વાસુ માણસો—શેખ ઇવાઝ અને નૂરમુહમ્મદ ખલીલ એલચી તરીકે આવી પહોંચ્યા. આ લોકો પહેલાં પણ એલચી તરીકે આવેલા હતા. સુલતાનના અંતરની ખાનગી વાતો જાણી લેવા માટે નુનોએ એક જાળ પાથરી. એક ઇરાની નુનોનો વિશ્વાસપાત્ર હતો અને દીવમા એના ખાસ માણસ તરીકે રહેલો હતો તેને આ કાર્ય સોંપાયું અને બન્ને અમીર એલચીઓને એણે ખાણા ઉપર બોલાવ્યા. નુનોએ આ વખતે ઉત્તમ જાતના દારૂ પીરસાય એવી ખાસ વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. એક વિશ્વાસુ ફિરંગીને આ લોકોની વાતો સાંભળવા સંતાડ્યો હતો. મહેમાનોને ખૂબ દારૂ પાઈ ઇરાની ખાજાએ ફિરંગીઓને ગાળો ભાંડવા માંડી અને એ રીતે મહેમાનોનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી એમની પાસેથી બહાદુરશાહનો ઇરાદો જાણવા વાતો કઢાવી.[૫૧]

વહેમ અને શંકાઓથી તંગ બનેલું વાતાવરણ

સુલતાન ગવર્નરને પકડીને મારી નાખવા માગે છે એવી અફવા તો ચાલુ હતી, તે જોઇ ગયા. આવી મનોદશામાં દરેક સામાન્ય કાર્ય પણ શંકાની નજરથી જોવાય એ સંભવિત છે. બન્ને પક્ષોમા અને ખાસ કરીને ફિરંગી પક્ષમાં આખુંયે વાતાવરણ શંકા અને ભયયુક્ત અધીરાઇથી વ્યાપી રહ્યું હતું, એટલે સભ્યતાનુ કોઇ ચિહ્ન પણ શંકાથી જોવાતું. એક વાર બહાદુરશાહે શિકાર કર્યા પછી મારેલા મૃગો પોર્ટુગીઝોને માટે ભેટ મોકલાવ્યાં. એમાં કોઇનુ માથું નહિ તો કોઇનો પગ નહિ એવું હતું. આ ભેટનો અર્થ પોર્ટુગીઝોએ એવો લીધો કે સુલતાન એમના હાલ આ જનાવરો જેવા કરવા

૫૦: એ જ, પૃ. ૨૪૫. ગેસ્પર કોરિયાની આ ટીકા ઉપર ટીકા ઉમેરતાં વ્હાઇટવે લખે છે: "There is grim humour in a religion which regards the devine permission to commit a cowardly and tracherous act as a reward of virtue." (પૃ. ૨૪૫).

૫૧: એ જ, પૃ. ૨૪૫–૪૬. આમા જે ઈરાનીનું નામ લખ્યુ છે તે "Coge Percolim" લખ્યું છે. Coge ઘણે ભાગે ખ્વાજા માટે ફિરંગીઓ વાપરે છે. પરકોલિમ નામનો મેળ બેસતો નથી. ફિરંગીઓએ એમની નોંધોમાં આ દેશનાં હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોનાં નામો એવી વિચિત્ર રીતે લખ્યા છે કે કેટલાકનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે.

માગે છે જોઆઓ રોડ્રિક્સ (João Rodriguez) નામના ત્યાના મુખ્ય દાક્તરે તો એટલી હદ સુધી આ શનાગા ઉમેરો કર્યો કે આ મૂર્ગો ના માંસમા ઝેર ભેળવેલુ છે અને જે ખાય તે મરણ પામે આમ છતા ભૂખ્યા લશ્કરીઓએ એ ખાધુ તેથી કાઈ ખરાબ અસર થઈ નહિ આ માંસ દરિયામા ફેકી દેવાનો હુકમ હતો છતા ખાવામા લેવાયુ હતુ બહાદુરશાહ કિલ્લામા આવી ગયો હતો તે પછી ચાળીસ મરઘા માથા વિના ભેટ તરીકે મોકલાયેલા તેનો અર્થ પણ ઊલટો લેવાયો અને કપ્તાનને બહાદુરશાહને જવા દીધાની પોતાની થયેલી ભૂલ સમજાવવા માટે આમ વાતાવરણ કલુષિત થવામા વધતા કુશંકાઓના ઉમેરા થયે જતા હતા ભવિષ્યમા જે ગોઝારુ બનાવ બનવા નો હતો તેને સમજવા માટે આ નાની વિગતો ઉપયોગી જણાશે [૫૨]

સાત માણસો લઈ સુલતાન ગવર્નરના વહાણ ઉપર મળવા ગયો

ઈ સ ૧૫૩૭ના જાન્યુઆરીના આરંભમા જ નુનો દ કોના દીવ આવી પહોચ્યો બહાદુરશાહે એને દીવ આવવા આમંત્રણ તો આપ્યુ જ હતુ ૩૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એનો સાળો એન્ટોમિયો દ સિલ્વેરિયા (Antomio Da Silvaria) એની સાથે હતો [૫૩] સુલતાને ગવર્નરને ખાણા માટે આમંત્રણ આપ્યુ હતુ, પરતુ નુનોને વહેમ હતો કે એમા કાઈ કાવતરુ હોવુ જોઈએ અફવાઓમા એણે એવુ પણ સાભળ્યુ હતુ કે ગુજરાતના સુલતાનો ઇરાદો ફિરંગી ગવર્નરને પકડી કેદ કરી એને તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલી આપવાનો છે [૫૪] આવા વહેમો શકાઓ અને તગ વાતાવરણને લીધે ગવર્નરે તબિયતનુ બહાનુ કાઢી ભોજનના આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો આ ક્ષણે સુલતાન શિકાર ખેલવા ગયો હતો, અને તે જ વખતે મેન્યુઅલ ડી સોઝા

૫૨ એજ પૃ ૨૪૯ અને નોધ ૧, પોર્ટુગીઝ અહેવાલોમા આ બાબત વિગતો મળે છે, તવારીખોમા નથી બહાદુરનો ઈરાદો આ ભેટો મોકલવામા ખરાબ નહોતો તે તો સ્પષ્ટ છે છતા વહેમનુ ઔષધ નથી માથા વિનાની વસ્તુઓ અપશુકન જેવી ગણાય છે ખાનારને કાઇ નુકસાન થયુ નથી એ વાત કિલ્લાના કપ્તાનના ધ્યાન ઉપર લાવવામા આવી હોય એમ લાગતુ નથી

૫૩ Whiteway p 246–47 ૩૦૦ વહાણોના કાફલાની વાત પ્રો કોમિસેરિયેટ પૃ ૩૭૫મા નોધી છે તે પોર્ટુગીઝ બીજા આધારો ઉપરથી હશે, પરતુ સ્પષ્ટ આધાર લખ્યો નથી સિન્દરી ૧૫૦ વહાણો લખે છે (પૃ ૩૦૧) એ વહાણો દીવના સાકળકોટ નજીક લાગર્યા હતા એમ કહે છે

૫૪ Danvers I, P 418 ડેન્વર્સ લખે છે કે સુલતાનનો આ ઈરાદો હતો જ્યારે નુનોનો ઈરાદો સુલતાનને કેદ કરવાનો હતો વ્હાઈટવે આ તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલ વાની વાત નોધતા નથી

ગવર્નર તબિયતના કારણે જાતે આવી શકશે નહિ એમ કહેવા દીવ આવ્યો હતો. ગવર્નર એના વહાણમાં જ માંદગીનો દેખાવ કરી પડી રહ્યો હતો. ડીસોઝા સમાચાર કહી પાછો ફર્યો એવામાં બહાદુરશાહે શિકારેથી આવ્યા પછી સંદેશો જોયો. એના મનમાં તરંગ આવ્યો કે ગવર્નરની તબિયત જોવા તુરત જ ઊપડવું. અને તે માટે નાનું વહાણ તૈયાર કરવા હુકમ આપ્યો. વહાણમાં ખારવા ઉપરાંત બે ખાસ નોકરો—એક તરવાર રાખવા માટે અને બીજો બાણ અને ધનુષ પકડવા માટે, આ ઉપરાંત સાત મોટા અમીરો સાથે લીધા હતા. એમાં ખાજા સફર સલમાની મુખ્ય હતો. એના બે જમાઈઓ હતા. એકનું નામ અસદખાન હતું, એને 'દુનિયાનો વાઘ' કહેતા હતા. બીજો કારાહુસેન નામનો હતો. લંગરખાન અને અમીરહુસેન નામના ગૂજરાતના બે અમીરો હતા. સાતમો નોઆરો દી સેંટિઆગો—જે દુભાષિયો હતો અને ફિરંગીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ હતો તેને પણ સાથે લીધો હતો.[૫૫]

ગવર્નરનો ગભરાટ

બહાદુરશાહ આ પ્રમાણે એકાએક આવી ચડશે એવો ફિરંગીઓને ખ્યાલ જ નહોતો. અને એ છેક પાસે આવ્યો ત્યાસુધી ઓળખાયો પણ નહોતો એટલે ગવર્નરના વહાણમાં ગભરાટથી દોડાદોડ થઈ રહી. નુનો પોતે ઝડપથી ઓઢીને રાત્રિનાં કપડાં પહેરી આવ્યો અને વહાણના માણસો તો હજી પૂરા સજ્જ પણ થયા નહોતા. બહાદુરશાહ એ વખતે કાંઈ પણ ભય કે શંકા વગર વહાણ ઉપર આવ્યો અને બધો દેખાવ જોઈ જરા વહેમાયો. વહાણમાં જે ફિરંગી અમીરો હતા તેમને ગયા નવેમ્બરમાં સુલતાન કિલ્લાના કપ્તાનને મળવા આવેલો તે બનાવ યાદ આવ્યો, અને આ વખતે એ બધા ગવર્નરની આજ્ઞાની રાહ જોતા ઉત્સુકતાથી ઊભા હતા. ચારે બાજુ ઉશ્કેરાટ દેખાતો હતો. બીજા કપ્તાનો તરફથી એક માણસે આવીને ગવર્નરના કાનમાં કાંઈ કહ્યું તેથી બહાદુરનો વહેમ વધ્યો, અને હવે એને સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યુ કે આવી રીતે આ સ્થળે આવવામાં પોતે મોટી ભૂલ[૫૬] કરી હતી. એના

---

૫૫ : બહાદુરની સાથે ગયેલા માણસોનાં નામોમાં ફેર પડે છે. ઉપરનાં નામો વ્હાઇટવે-એ પૃ. ૨૪૭માં લખ્યાં છે અને એ જ પ્રો. કોમિ.એ અક્ષરશઃ નોંધ્યાં છે. અસદખાનને બદલે વ્હાઈટવે અસિતખાન લખે છે. સિકંદરીમાં તદ્દન જુદા નામો છે: એમાં પૃ. ૩૦૦માં સુલતઅતખાન (લંગરખાન—માંડુના કાદરખાનનો પુત્ર), અલફખાન (શેખ ખત્રીનો પુત્ર), સિકંદરખાન અને મેદિનીરાયનો ભાઈ ગણેશરાય, એટલા સાથે હતા એમ લખે છે. પરંતુ ઉપરનાં પોર્ટુગીઝ આધારો પ્રમાણેનાં નામો વધારે વિશ્વસનીય છે. સિકંદરી આ બનાવ પછી પોણી સદી પછી લખાયેલો છે.

૫૬ : Whiteway: P. 247–48.

સાથીઓએ એને આ પ્રમાણે ન જવા સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યુ નહિ [૫૭] ગવર્નર નુનો પણ ગભરાટ અને ઉશ્કેરાટમા જ હતો, પરંતુ થોડી વાર તો એનામા આતિથ્ય-સત્કારની ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હતી એટલે એણે માણસોને કોઇ સૂચના આપી નહિ ખૂબ ઘેરાયેલા વાદળમા વીજળીના મોટા ચમકારા થાય એવુ વાતાવરણ જોઇ બહાદુરશાહે તુરત જ પાછા ફરવાનુ યોગ્ય ધાર્યુ એણે આજુબાજુ કોઇ માણસો સંતાઇ રહ્યા છે કે નહિ તે નજર ફેરવીને જોયુ અને તુરત પોતાના વહાણમા આવીને જલદીથી કિનારે પહોચવા હુકમ કર્યો [૫૮]

બહાદુરશાહ પાછો વળ્યો તે પછીના બનાવો

બહાદુરશાહના ગયા પછી નુનોનો માનસિક ઉશ્કેરાટ જરા શાંત થયો અને એ કિંકર્તવ્યમૂઢ થઇ ગયો હતો તેમા જરા ભાન આવ્યુ એણે તુરત જ મેન્યુઅલ ડી મેઝાને સુલતાનની પાછળ વહાણ લઇ જવા કહ્યુ અને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે ઉતાવળમા પોર્ટુગલના રાજાનો સંદેશો આપવાનો છે તે આપવાનો રહી ગયો એણે સુલતાનને વિનંતિ કરી કે હવે કિલ્લામા મળવાનું રાખવુ ડી મેઝાની સાથે મે કૃવિટા અને એન્ટોનિયો કોરિયા પણ હતા ડી મેઝા આમ એકાએક સુલતાનની પાછળ ગયો એથી ઉશ્કેરાટમા ખૂબ વધારો થયો [૫૯] ગવર્નરે બીજા અમીરોને પણ ડી મેઝાની પાછળ મોકલ્યા અને કહ્યા । જેમ કહે તે પ્રમાણે કરવાનો હુકમ આપ્યો કપ્તાન શો હુકમ આપશે એ સ્પષ્ટ ન કરવાથી અમીરોના મનમા પણ શંકા અને ગભરાટનુ વાતાવરણ જામ્યુ હતુ ખ્વાજા સફર ગવર્નરના વહાણમા બીજી બાજુએ હતો ત્યારે સુલતાન ચાલી નીકળ્યો હોવાથી એને માટે બહાદુરશાહે જરા વાર વહાણ થોભાવવુ પડ્યુ, એટલે પાછળથી નીકળેલો ડી મેઝા એની નજીક આવી મળ્યો આ વખતે સાંજના ચાર વાગ્યા હતા ડી મેઝા સુલતાનના વહાણને ઊભુ રાખવા હાથ હલાવતો હતો, તે બહાદુરશાહે જોયો સુલતાનના વહાણની નજીક આવતા એણે ગવર્નરનો સંદેશો કહ્યો અને મેન્ટિએગો (ફિરંગીખાન) ની સૂચનાથી એ સુલતાનના વહાણ ઉપર ચડવા જતા પગ ખસી જવાથી પાણીમા પડી ગયો બહાદુરશાહના માણસોએ એને બહાર ખેંચી કાઢ્યો, પરંતુ આ બનાવથી બહાદુરશાહ પોતે

---

૫૭ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૩૮૦, અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૬૧ સિકન્દરી લખે છે કે સુલતાને સાથીઓને કહ્યુ કે પવિત્ર કુરાનમા લખ્યુ છે કે માણસનો વખત નજીક આવે છે ત્યારે કોઈ થોભતુ નથી

૫૮ Whiteway p 247-48 ગવર્નર આ વખતે Nervous થયો હતો

૫૯ Whiteway P 248

હસતો હતો. આ બનાવ કેવળ અકસ્માત હતો, પરંતુ ડી સોઝાની પાછળ આવતા ઉશ્કેરાયેલા મનવાળા ફિરંગીઓએ કપ્તાન ઉપર આ હુમલો જાણી બૂઝીને કરવામાં આવ્યો હતો એમ માની લીધું, અને લડવાના ઇરાદાથી એ લોકો સુલતાનના વહાણ ઉપર ચઢી ગયા.[૬૦]

દરિયામાં મારામારી અને બહાદુરશાહનું મરણ

આ વખતે જે ધાંધલ થયું એમાં કોણે કોને પહેલો ઘા કર્યો એ જાણવા માટે કાંઇ આધાર મળતો નથી, પરંતુ સુલતાનના નોકરે એક બાણ હવામાં છોડયું એનો અર્થ લડાઇની સામાન્ય રીત પ્રમાણે એવો લેવાયો કે યુદ્ધ શરૂ થયું છે.[૬૧] બહાદુરશાહ પાસે તો ગણ્યાં ગાંઠયાં માણસો હતાં, પણ પોર્ટુગીઝો મોટી સંખ્યામાં હતા. મારામારીમાં ડી સોઝા પહેલો માર્યો ગયો. બીજાને નોકરે બાણથી વીંધી નાંખ્યો. ત્રીજાને દુનિયાનો વાઘ કહેવાતા સફરના જમાઇએ ચીરી નાખ્યો. એક ફિરંગીએ એને પકડયો અને વીસ ઘા પડ્યા છતાં છોડયો નહિ. છેવટે એ વાઘ પણ મરણ પામ્યો. ડીઓગો મેસ્કવિટાએ સીધો બહાદુરશાહ ઉપર હુમલો કર્યો, અને તરવારથી ઘાયલ કર્યો. સુલતાનના વહાણે છટકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એક તોપનો ગોળો વાગી જવાથી એના ત્રણ ખલાસીઓ માર્યા ગયા અને છટકાયું નહિ. છેવટે તરીને કિનારે પહોંચવા માટે સુલતાને દરિયામાં પડતું મૂક્યું અને એના બાકી રહેલા રક્ષકોએ પણ એ પ્રમાણે કર્યું. બહાદુરને આ વખતે ડૂબવાનો ડર પણ લાગ્યો હતો તેથી એણે બૂમ પાડવાથી એ ઓળખાઇ ગયો અને નુનોના એક કપ્તાન ટ્રિસ્ટન દી પાયવા(Tristan de Payva)એ એને પોતાના વહાણમાં લઇ લેવા માટે એક હલેસું ધર્યું.[૬૨] આ વખતે એક પોર્ટુગીઝે સુલતાનનું સોનાનું ખંજર પડાવી લેવાના ઇરાદાથી એના માથામાં ઘા કર્યો, અને સુલતાને જલસમાધિ લીધી. બીજા જે હાથમાં આવ્યા તેમને ફિરંગીઓએ મારી નાંખ્યા. માત્ર ઘવાયેલો સફર સલમાની અને કાદાહુસેન બચી ગયા. સુલતાન અને

૬૦: એ જ. પૃ. ૨૪૮-૪૯ અને નોંધ ૧. સુલતાને ડી સોઝાને હાથ હલાવતો જોયો ત્યારે એ કપ્તાન ધનુષબાણથી સજ્જ હતો.

૬૧: એ જ. પૃ. ૨૪૯ અને નોંધ ૧. વ્હાઇટવે લખે છે કે આ તીર છૂટવાની વાતમાં બધા અહેવાલો એકમત છે. હવામાં તીર છોડવું એ જેમ યુદ્ધની નિશાની ગણાય છે તેમ રાજા પોતાના ભાથામાંથી તીર ભેટ આપે તો તે સુલેહની નિશાની ગણાય છે.

૬૨: એ જ. પૃ. ૨૪૯-૫૦. જે ફિરંગીએ સફરના જમાઇને પકડયો હતો તે. એ દુનિયાનો વાઘ મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી એને છોડયો નહિ. કહે છે કે બહાદુરે હલેસું પકડયું, પણ એવામાં માથામાં ઘા પડયો.

ડી મોઝા બન્નેના શરીરનો પત્તો લાગ્યો નહિ ૬૩ ફિરંગીખાન નદીને કિનારા તરફ ગયો અને મદદ માટે બૂમો પાડી, પરંતુ કિનારાના ચોકીદારે એને પથરા મારીને ડુબાડી દીધો ફિરંગીઓના ૧૪ માણસો માર્યા ગયા, અને આશરે ૩૦ ઘવાયા ૬૪ આ બધા સમાચાર દીવ બંદરમાં પહોંચતા ત્યાં ભારે ગભરાટ ફેલાયો ખ્વાજા સફર ઘવાયેલી હાલતમાં ત્યાં તે વખતે જઈ પહોંચ્યો હતો એણે સમયસૂચકતાથી મામલો કાબૂમાં ન રાખ્યો હોત તો આખું શહેર અને બંદર ખાલી થઈ જાત ૬૫ વિજયો કરવામાં ગુજરાતનો સર્વથી મોટો સુલતાન આવી રીતે વિચિત્ર દશામાં મરણ પામ્યો આ બનાવથી યુરોપ અને હિંદમાં ચારે તરફ હાહાકાર થઈ રહ્યો નુનો ડ કુનાના હાથમાં દીવમાં પડેલો ગુજરાતના સુલતાનોનો મોટો શસ્ત્રસરંજામનો જથ્થો આવ્યો ઘણી તોપો હાથ લાગી તેમાં ત્રણ તો મોટી હતી તેમાંની એક બહુ મોટી નુનોએ પોર્ટુગલ નવાઈની ચીજ તરીકે મોકલી એને સેન્ટ જુલિયનના કિલ્લામાં રાખવામાં આવી અને એ 'દીવની તોપ'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એણે સુલતાનના મહેલોમાં ખજાનાની તપાસ કરાવી, પણ કાંઈ ખાસ મહત્ત્વનું હાથ લાગ્યું નહિ ૬૬

નુનોએ દીવનો કબજો લીધો

હવે મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, અબુલફઝલ વગેરે તવારીખકારો આ બધી વિગત લખે છે અને બંને પક્ષોના જુદાજુદા મત નહોતા એમ જણાવે છે, પરંતુ મુસલમાન તવારીખો આ બનાવ પછી આશરે પોણી સદી પછી લખાયેલી છે અને એમાં લોકો પાસેથી સાંભળેલી વાતોનો પણ એકરાર કરેલો છે,૬૭ જ્યારે ફિરંગી અહેવાલો સમકાલીન છે એમના લખાણમાં

---

૬૩ એ જ પૃ ૨૪૯-૫૦ સોનાની મૂઠનું ખંજર મળી આવવાથી બહાદુર ડૂબી ગયો તે જણાયું હતું અબુલફઝલ અકબરનામામાં લખે છે કે એક યુરોપિયન કાઝીએ સુલતાનને અટકાવ્યો અને બહાદુરે કાઝીને મારી નાખ્યો વ્હાઈટવે પૃ ૨૪૯-નોંધ ૨ માં આ માટે સમજૂતી લખે છે કે આ કાઝી એ જ ડીઓગો મેસ્કવિટા મેસ્કવિટા શબ્દ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં મસ્જિદ માટે વપરાય છે અને Casis કાસી જેનો ઉચ્ચાર કાઝી થાય છે તેનો અર્થ પાદરી થાય છે ગુજરાતીઓમાં એ જાણીતો હતો એણે ઇતિહાસ પણ લખ્યો છે

૬૪ એ જ પૃ ૨૪૯-૫૦

૬૫ એ જ પૃ ૨૫૦ Danvers I P 420 એમાં લખે છે કે નુનોએ સલામતીનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો હતો

૬૬ Whiteway P 250 Danvers I P 420 એમાં યુરોપિયન કાઝી એ જ મેસ્કવિટા હતો એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી ખ્વાજા સફરને એક પોર્ટુગીઝ મિત્રે બચવામાં મદદ કરી હતી એમ ડેન્વર્સ લખે છે

૬૭ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૯૮-૯૯ તબકાતે અકબરી ત્રિ ડેનો તરજુમો પૃ ૩૮૦માં

પોતે કરેલાં પાપને ઢાંકવાનો કે હળવું કરવાનો પ્રયત્ન હોય એ બનવાજોગ છે; પરંતુ જ્યા બધી વિગતો મળતી આવે ત્યાં એમના અહેવાલને વધારે વજન આપવું પડે. નુનોને પણ પોતાના કાર્ય માટે મનોવ્યથા થઇ હોવી જોઇએ. એને બહાદુરના મહેલની તપાસ પછી કેટલાક કાગળો હાથ લાગ્યા હતા. એમાં તુર્કીના સુલતાનની મદદ માટે "સફ ચામ"—Saf Cham (અસફમાન)ના પત્રો અને સુલતાને એડનના અમીરને કાગળો એ જ કાર્ય માટે લખેલા તેની નકલો પણ હાથ લાગી. ગવર્નરે આનો ઉપયોગ કુશળતાથી કર્યો અને દીવના આગેવાનોને બોલાવી સુલતાનના દિલમાં પાપ હતું એમ બતાવી આપ્યું. એણે લોકો પાસેથી પોતે આ હિસાબે ખોટું કાર્ય નહોતું કર્યું એવી મતલબનાં પ્રમાણપત્રો ફારસી અને અરબીમાં સહી સાક્ષીઓ સાથે લખાવી લઈ હોરમઝ, અરબસ્તાન, એડન અને હિંદમાં દક્ષિણના સુલતાનોને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા માટે મોકલી આપ્યાં. એણે ખ્વાજા સફરને દીવનો અમીર નીમ્યો, મુસલમાનોને ધર્મ-પાલન માટે દરેક છૂટ આપી, જૂના બધા રીતરિવાજો ચાલુ રાખવા વચન આપ્યુ અને બહાદુરશાહે વર્ષાસનો વગેરે જેને જેને આપેલાં હતાં તે બધાં ચાલુ રાખ્યાં. આ રીતે દીવના લોકોનાં મન શાંત કર્યાં.[૬૮] ગવર્નરે આ શુભ (!) સમાચાર લઈ ફેરોના આઠઝાને પોર્ટુગલ જમીનરસ્તે મોકલ્યો અને રાજાએ ખુશ થઈ એને વર્ષાસન આપ્યુ.

બહાદુરશાહના મરણની તારીખ વઝીર ઇખ્તિયારખાને કાઢેલી છે, તે અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે આ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે: 'સુલતાનુલ બર શહીદુલ બહર.' પૃથ્વીનો સુલતાન સમુદ્રમાં શહીદ થયો. અબુલફઝલે બીજા શબ્દો ઉપરથી આ પ્રમાણે તારીખ નક્કી કરી છે: 'ફિરંગિયાને બહાદુર કુશ' ફિરંગીઓ બહાદુરના ખૂની બન્ને રીત પ્રમાણે હિજરી ૯૪૩ નીકળે છે. તા. ૩ રમજાને એનુ અવસાન થયું—તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૭.[૬૯]

પોર્ટુગીઝોનો દોષ વધારે લખે છે અને તે ખરું પણ છે. અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૨૩ નોંધ ૪મા બેવેરીજ પોર્ટુગીઝ લેખક કોરિયા ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે મુસલમાન તવારીખો બહાદુરનો વાંક પણ જુએ છે એટલે તે પોર્ટુગીઝ કરતાં આ બાબતમાં વધારે પ્રામાણિક છે.

૬૮: Danvers I. P 420. આ કાગળોના ફિરંગી ઉલ્લેખો ખરા હોય તોપણ સત્તા જમ્યા પછી વેપારી પ્રજા સત્તાધીશોને પ્રમાણપત્રો લખી આપે એનું કાંઈ બહુ મહત્ત્વ ગણાય નહિ.

૬૯: સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૩૦૧. અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૨૩-૨૪. સિકંદરીમાં આપેલી મરણનોંધનું વાક્ય ઇખ્તિયારખાને ઉપજાવેલું છે અને એ સારો લેખક હતો. અકબરનામાના ભાષાંતરકાર બેવેરીજ અબુલફઝલ કરતાં ઇખ્તિયારખાનની નોંધને વધારે પસંદ કરે છે. એમાં કવિત્વ છે. સિકંદરી 'કતલે સુલતાન બહાદુર' ઉપરથી પણ વર્ષ કાઢે છે.

સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમા એ સમયની દુનિયામા એક મહત્ત્વનો બનાવ

ગુજરાતના એ સમયની દુનિયામા ગણાતા ત્રણ સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્યકર્તાઓની પંક્તિમા ગણાતા બાદશાહનુ જેવી રીતે અને જે સંજોગોમા મરણ થયુ એ એ જમાનામા રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક મહત્ત્વનો બનાવ છે એ વખતની દુનિયા એટલે પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધની સમગ્ર દુનિયા એ જમાનામા સમુદ્રના મહામાર્ગો ઉપર ત્રણ પ્રજાઓનુ પ્રભુત્વ હતુ એક આરબો, બીજા ગુજરાતીઓ અને ત્રીજા પોર્ટુગીઝો બીજા યુરોપિયનો તે સમયે ઊંઘતા હતા અને ભવિષ્યમા સમુદ્રના સ્વામી થનાર અંગ્રેજોને જાગવાને હજી વાર હતી[70] તુર્કોનુ પણ કાંઈક જોર હતુ ગુજરાતી રાજો સમુદ્રના યુદ્ધો કરતા વેપારની વૃદ્ધિમા વધારે રોકાયેલા રહેતા, તેથી નૌકાયુદ્ધમા વધારે કુશળ ફિરંગીઓ સામે ટકી શક્યા નહિ પશ્ચિમ ગોળાર્ધમા જગતના સ્રષ્ટાએ ભૂમિનુ સર્જન કર્યુ છે એ હકીકત પૂર્વની દુનિયાને ખબર પડ્યે હજી થોડો જ સમય થયો હતો, એટલે કોલંબસે ઈ સ ૧૪૯૨મા અમેરિકા શોધી કાઢ્યો તેનુ મહત્ત્વ નામ માત્રમા હતુ પૂર્વમા આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે પશ્ચિમ ગોળાર્ધનો આજનો સર્વથી પ્રગતિમાન મહત્ત્વનો દેશ પરમેશ્વરે સર્જ્યો એ જ સ્થિતિમા હતો તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે બહાદુર-શાહના મરણ વખતની આખી દુનિયા એ માત્ર પૂર્વ ગોળાર્ધની ચીનથી આટલાન્ટિક મહાસાગરના પૂર્વ કિનારા સુધીની દુનિયા હતી એમા ભારત અને ગુજરાતનુ સ્થાન મધ્યવર્તી હતુ પોર્ટુગાલ પશ્ચિમમા બીજે છેડે હતો ચીનથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી આરબ અને ગુજરાતી વહાણો ઘૂમતા હતા એમા પશ્ચિમની પ્રજા તરીકે ફિરંગીઓએ પેસારો કરી સત્તા લીધી, એટલે પોર્ટુગીઝોનુ ગુજરાતી સત્તા સાથેનુ ઘર્ષણ એ સોળમી સદીના ઇતિહાસમા એક બહુ મોટો બનાવ છે[71] એ ગુજરાતના સર્વથી ગણાતા સુલતાનને મારી નાખવાનો બનાવ એટલા માટે આપીએ છીએ કે તે સમયની દુનિયામા ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે એમ જાણી શકાય અને ઇતિહાસકારોએ એને એટલુ જ મહત્ત્વ આપેલુ છે ગુજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો આ બનાવ રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો છે વેપાર અને વહાણવટુ એ ગુજ

---

૭૦ અંગ્રેજો રાણી ઇલિઝાબેથના સમયથી સમુદ્રમા જાગ્યા

૭૧ ગુજરાતના વહાણવટાના પ્રકરણમા ગુજરાતી નૌકાપ્રવૃત્તિ, સમુદ્રગમન, અને જે ખામીઓથી સમુદ્રની સત્તા એમણે ખોઈ, ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારનુ મહત્ત્વ વગેરેની ચર્ચા કરીશુ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા એનુ વહાણવટુ એ એક બહુ જ મહત્ત્વનુ પ્રકરણ ગણી શકાય

કે ગૂજરાતનો મોટો ભાગ અને એનું પાટનગર હુમાયુને તાબે હતું. આ રીતે જે જનાનો દીવમાં હતો તેમાં બહાદુરશાહની માતા મખદૂમે જહાન બેગમ દીવમાં હતી. મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાંએ બેગમને મીઠા શબ્દોથી આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે સુલતાન બહાદુરે મને ભાઇ કહેલો છે અને જો આપ પોતાના પુત્ર તરીકે કબૂલ રાખો તો ખાનદાની અને બીજી બધી રીતે હું લાયક છું.[૭૭] બહાદુરશાહની માતાએ એની મહેમાનગીરી તો કરી, પણ વિવેકથી જવાબ આપ્યો કે ઇરાનમાં સ્ત્રીઓ રાજકાજમાં ભાગ લે છે, પણ અહીં એ રિવાજ નથી અને રાજકારણ વઝીરોના હાથમાં છે.[૭૮] આ વખતે સુલતાનનો જે ખજાનો દીવથી લાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં ૯૦૦ પેટીઓ સોનાથી ભરેલી હતી. મિરઝાંએ એમાંથી ૭૦૦ પેટીઓ લૂંટીને કબજે કરી અને દ્રવ્ય હાથમાં આવવાથી એની આસપાસ મોગલો અને હિંદુસ્તાનીઓનું બાર હજાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું.[૭૯] એ ઊના દેલવાડામાં આવીને રહ્યો,[૮૦] અને પોર્ટુગીઝો સાથે સંદેશા ચલાવવા શરૂ કર્યા. એણે નુનોને કહેવડાવ્યું કે જો મને બાદશાહ તરીકે કબૂલ કરી ફિરંગીઓ જો મદદ કરશે તો માંગરોળથી શિયાળ બેટ સુધીનો કિનારો અને દમણથી વસાઇ સુધીનો કિનારો પોર્ટુગીઝોને આપવામાં આવશે, અને ઊનાનો રાજમહેલ પણ આપવામાં આવશે. લોભી ગવર્નરે આ વાત કબૂલ રાખી અને મિરઝા મુહમ્મદ ઝમાનના નામનો ખુતબો દીવની મસ્જિદોમાં પઢવાની રજા આપી. તે સાથે એણે બીજા વારસાનો હક્ક કરતાં માણસો સામે સાવધાન રહેવાની સલાહ પણ આપી, પરંતુ એ સલાહ બરોબર પાળવામાં આવી નહિ.[૮૧] હવે અમદાવાદમાં ગત સુલતાનના અમીરો પણ મિરઝાંને

૭૭: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૦૪. તબકાતે અકબરી, ડેનો તરજુમો, પૃ. ૩૮૧-૮૨. સુલતાનની માનું નામ એમાં આપેલું છે.

૭૮: એ જ, પૃ. ૩૦૪. ઈરાન અને ગૂજરાતના જમાનાની સ્ત્રીઓનો આ ભેદ સૂચક છે. પણ સુલતાન સિકંદરની મા-બહાદુરની સાવકી મા તો રાજકારણમાં સારો ભાગ લેતી હતી.

૭૯: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૮૨. એ પૃષ્ઠની નોંધમાં મીર અબુતુરાબની તારીખે ગૂજરાતનો ઉતારો આપ્યો છે. એમાં ૯૦૦ પેટી લખી છે. તબકાત ૭૦૦ પેટી લખે છે. મક્કા મોકલાવ્યો, હુમાયુએ લૂંટ્યો અને આ ખજાનો, એ બધું જોતાં ગૂજરાતના સુલતાનનો ખજાનો કેટલો હશે? તારીખે ગજરાતના લાંબા ઉતારા નોંધમાં પૃ. ૩૮૧થી ૩૮૪ સુધી આપેલા છે. ડેનવર્સ.

૮૦: ઊના-દેલવાડાને પોર્ટુગીઝો નવાનગર કહે છે. ડેનવર્સ પૃ. ૪૨૧. (વીસ લાખ મહોરો)નું સોનું હતુ એમ પૃ. ૪૨૧માં કહે છે.

૮૧: Danvers· I P. 421; Whiteway: P. 250-51.

કાઢવાના પ્રયત્નમાં હતા ઇખ્તિયારખાને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું કે હું કલમનો માણસ છું, આપ તરવારના માણસ છો, અને મિરઝાંને હરાવવાનું આપના સિવાય બીજા કોઇથી બનશે નહિ આ સાંભળી અદ્‌ઝલખાન બંગાળીએ મશ્કરી કરી કે મલીકજી જેવો સુલતાનનો બીજો કોઇ ઉમરાવ નથી એ ખરૂં છે, પણ એ કદી લડાઇ લડ્યો નથી અને દુશ્મનની હાર કદી તોડી નથી આ સાંભળીને મલીકજીને શૂર ચડયું અને પોતે લશ્કર લઇ ઊના તરફ કૂપચ્યો આ અમીરો બહાદુરશાહના ભાણેજ મીર્ઝા મુહમ્મદશાહ તરફથી લડતા હતા ઊના આગળ લડાઇ થઈ તેમાં મિરઝા હાર્યો અને એ છેવટે હુમાયુ પાસે નાસી જઈ એને શરણે થયો [૮૨] વિજય કરી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ આવ્યો ઊનાથી નીકળતા પહેલા મલીકજીએ પોર્ટુગીઝો પાસે બહાદુરશાહના મરણ બાબત જવાબ માગ્યો અને મળેલા ઉત્તરથી સંતોષ પામી સુલેહ કરી, પરંતુ મિરઝાએ કહેલી કિનારાના સ્થળો આપવાની શરત નામંજૂર કરી, એટલે નાટાશાંતિ ભાંગી પડી [૮૩]

બહાદુરશાહનું ચારિત્ર્ય

હવે તવારીખકારો જેને ગુજરાતનો મોટામાં મોટો વિજયી સુલતાન કહે છે અને જેણે ગુજરાતની આસપાસના ચારે બાજુના પ્રાંતો જીતી લીધા હતા, તે માણસ તરીકે અને રાજા તરીકે કેવો હતો તે જોઇએ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ વીસ વર્ષનો હતો એટલે બાળક જ કહેવાય, પરંતુ એનો દાદો મહમૂદ બેગડો એનાથી પણ નાની વયે ગાદીએ આવેલો એણે નાનપણમાં જે હિંમત અને વ્યવહારકુશળતા બતાવી તે બહાદુરમાં દેખાઈ નહિ અંગત રીતે તો એ નામ પ્રમાણે બહાદુર હતો, પરંતુ એના સ્વભાવમાં સ્થિરતા હતી નહિ વખત આવ્યે મુશ્કેલીઓના દબાણથી એ ગભરાઈ જતો અને એના ગાત્રો શિથિલ થઇ જતા મહમૂદની પેઠે એ પણ અભણ હતો, પણ મહમૂદ ભણેલો નહિ તો ગણેલો તો હતો જ, તે સાથે સત્પુરુષો અને વિદ્વાનોના સંગથી એની બુદ્ધિ પાકી થઈ હતી બહાદુરને ખુશામતિયાઓ અને મોજમજાહ માણનારા શોખીનોનો સંગ હતો એનો અગિયાર વર્ષની સત્તાનો સમય એની દોડાદોડમાં ગયો છે કે સત્સંગથી બુદ્ધિ સ્થિર કરવાનો એવો સમય પણ ન મળ્યો એના પિતાનો તો એક પણ ગુણ એનામાં

૮૨ એ જ પૃ ૪૨૧માં મિરઝાના લશ્કરને લાંચથી ફોડીને ફેરવ્યું એમ લખે છે સિક્ન્દરી તુ આ પૃ ૩૦૮ પમાં લડાઇમાં હાર્યો લખે છે તબકાત પૃ ૩૮૩માં પણ એ જ પ્રમાણે લખે છે તારીખે ગુજરાત ખૂબ વિગતો આપે છે જે જરૂરી નથી

૮૩ Danvers I P 421

નહોતો ઊતર્યો. એક વિદ્વાન, દયાળુ અને ધર્મિષ્ટ પિતાનો પુત્ર અભણ, ક્રૂર અને મોજીલો થયો. સંગીતનો એને શોખ હતો એ મંજુ અથવા બૈજુની વાત ઉપરથી સમજાશે, પરંતુ એ શોખ પોતાના અને સભાના રંજન પૂરતો હતો. પિતાના જેવું એને સંગીતની કલામાં પ્રભુત્વ નહોતું. એનો પિતા સુલતાન કેફની કોઇ ચીજનું નામ માત્ર પણ સંભારતો નહોતો ત્યારે બહાદુરશાહ દારૂ અને ભાંગના નશામાં ચકચૂર રહેતો. એ નશાએ એને ઘણી હાનિ કરી છે. એ અવિચારી સાહસ કરનારો, ઉતાવળિયો, આવેશપૂર્ણ અને મનના તરંગના ઉછાળા પ્રમાણે વર્તનારો હતો. એના દુશ્મનોએ આ વાતનો ખાસ લાભ લીધો. હુમાયુ સાથેની લડાઇ આ કારણોથી જ એ હાર્યો. ફિરંગીઓને હાથે આ કારણથી જ એ મરાયો. જ્યારે સંજોગોથી એનાં ગાત્ર ગલિત થઈ જતાં ત્યારે એની હિંમત તથા બહાદુરી અદશ્ય થઇ જતાં. હુમાયુએ મંદસોરની લડાઈમાં એને લડ્યા વગર હરાવ્યો ત્યારે જે પીછેહઠ કરી એ તો ગૂજરાતના સલતાનને, એના અમીરોને, એની બુદ્ધિ અને હિંમતને શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે. માંડુ, ચાંપાનેર, ખંભાત કોઇ જગાએ એનામાં હિંમત આવી નહિ. ખુશામતિયા અમીરોનું સાંભળીને એ વિશ્વાસ મૂકી દેતો અને સાચી સલાહની અવગણના કરતો. નસીબ ઉપર પણ એની શ્રદ્ધા વિચિત્ર પ્રકારની હતી. દીવમાં છેલ્લી ઘડીએ કાંઇ બનશે અને ઈશ્વર રસ્તો કાઢશે એમ એ કહેતો, પણ રાજદ્વારી કુનેહને એણે દૂર મૂકી દીધી.[૮૪] બાબરના લશ્કરીઓ સાથેના અનુભવથી એણે હિંદીઓ માટે એવી ટીકા કરી કે મોગલો પથ્થર છે અને હિંદીઓ કાચ જેવા છે. એમાંથી ગમે તે આથડાય તો પણ કાચ જ તૂટે.[૮૫] એક સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યના અધિપતિના મુખમાં આ શબ્દો શોભે એવા છે? બાબર કે હુમાયુ જીત્યા એ વાત ખરી, પણ એમાં એમની હિંમત અને કુનેહનું કારણ હતું; રાણો સંગ્રામસિંહ કે બહાદુરશાહ હાર્યા એમાં એમનું અવિચારીપણું અને ઉતાવળિયાપણાનું કારણ હતું. હિંદની પ્રજાઓમાં સંઘશક્તિ કે અભિમાન જોઇએ તેવાં નહોતાં એ વાત ખરી, પરંતુ ગૂજરાતની પ્રજા તો બહાદુરશાહને પડખે ઊભી રહી હતી. એની ઉદારતા ઉડાઉપણા જેવી હતી,[૮૬] છતાં પ્રજામાં એ બહુ પ્રિય હતો

૮૪: ગુ. નો અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૫૮.

૮૫: એ જ. પૃ. ૨૨૯. આ શબ્દો બહાદુરશાહે બહલોલ લોદીના પુત્ર તાતારખાનને કહેલા.

૮૬: એ જ. પૃ. ૨૨૯ ગૂજરાતમાં દસ હજાર પરદેશીઓ એની ઉદારતાથી આકર્ષાઇને આવ્યા હતા. બીજી તવારીખો પણ એની ઉદારતાની તારીફ કરે છે. એ ઉદારતામાં ડહાપણ નહોતુ એ પરિણામથી કહી શકાશે.

એનુ કારણ એ હતુ કે પોતાના સિવાય કોઇનો પણ જુલ્મ એ પ્રજા ઉપર થવા દેતો નહિ[૮૭] એનો પિતા અમીરોને વશ ન રાખી શક્યો, પણ બહાદુરના અમીરો એને વશ હતા વિજયો મારની દોડાદોડી લીધે રાજવહીવટમા એનાથી ધ્યાન અપાયુ નહોતુ, અને સારો વહીવટ કરી શકે એવી એના સ્વભાવમા શાતિ પણ નહોતી

નાજુક લહર

એનામા ક્રૂરતા ઘણી હતી અને એના ભાઇઓને એણે જે રીતે મારી નાખ્યા તે મુઝફ્ફરના પુત્રને માટે શોભે એવુ કાર્ય નહોતુ[૮૮] સ્ત્રીઓના સહવાસ અને શોખ માટે પણ એ એના પિતાથી ઊતરતો હતો એના જમાનાની નાજુક લહર નામની એક સ્ત્રીની વાત આ માટે સમજવા જેવી છે બહાદુરના ભાઈ ગત સુલતાન સિકદરના જનાનામા નાજુક લહર નામની એક અત્યત સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી એ જેવી સુદર હતી તેવી જ ગુણમા અને હોશિયારીમા પણ ઉત્તમ હતી ગુજરાતની સ્ત્રીઓ કહેતી કે એના જેવી કોઇ સ્ત્રી પેદા થઇ નથી સુલતાન સિકદરના મરણ પછી નાજુક લહર બહાદુરના જનાનામા આવી અને એને પણ ઘણી જ પ્રિય હતી બહાદુરશાહે જ્યારે માળવામા માડનો કિલ્લો જીત્યો ત્યારે એ શહેરની દરેક જાતની વેશ્યાઓને એણે છાવણીમા આવવા હુકમ કર્યો લગભગ એક હજાર સુદર સ્ત્રીઓ સારા વસ્ત્રાલકાર પહેરીને હાજર થઈ એમા કેટલીક તો ખૂબ જ સુદર હતી બહાદુરશાહના મિત્ર અને અમીર સુજાતખાને સુલતાનને પૂછ્યુ કે આ હરણ જેવી આખોવાળી કોઇ પણ સ્ત્રીનુ સાણુ તમારા હૃદયને વાગ્યુ છે કે નહિ બહાદુરે ઉત્તર દીધો કે મારા જનાનામા એક એવી સ્ત્રી છે કે જેની પાસે આ નાની સ્ત્રીઓની ખૂબસૂરતીનો કાઇ હિસાબ નથી કોઇ વાર તને એ બતાવીશ એક વાર દારૂના નશામા એક નજીવી ભૂલ માટે સુલતાને નાજુક લહરની તરવારથી કતલ કરી, પરતુ એને પછીથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો એને સુજાતખાનને આપેલુ વચન યાદ આવ્યુ અને એને બોલાવી કહ્યુ કે જીવતા તો ન બતાવી શક્યો એ સ્ત્રીનુ સૌદર્ય હવે મરણ પામ્યા પછી જુઓ ખાનો વાદળીથી ઘેરાયેલા સૂર્ય જેવુ નાજુક

---

૮૭ Whiteway P 250

૮૮ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબધ, ઉલ્લાસ ૨, શ્લો ૩૪મા શત્રુરોદ્ગોત્રસહાર એવા શબ્દો છતા કર્માશાહને પરવાનગી આપવાથી એના ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે, એ આપણા સમાજની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે પ્રબધકારે બહાદુરના શરૂઆતના વર્ષોમા પ્રબધ લખ્યો તેથી ખામીઓ લખી શકે નહિ એ ખરુ

લહરનું મુખ લોહીથી ખરડાયેલું લાગ્યું અને એ દશામાં પણ એનું સૌંદર્ય નિહાળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો. સુલતાને હવે દિલગીરીમાં પોતાનું માથું ભોંય ઉપર પટક્યુ.[૮૯] આમ આ ક્રૂર, ક્રોધી અને ભયંકર આવેશથી ભરેલા નશાબાજ સુલતાનના ચારિત્ર્યને માટે સારું કહેવાનું ઘણું ઓછું છે. તવારીખ-કારો એની બહાદુરી, હિંમત અને ઉદારતાના ખૂબ વખાણ કરે છે છતાં એ ઉતાવળિયો અને એશઆરામ પસંદ કરનારો હતો એટલું તો કબૂલ કરે છે. એની મજલિસમા પણ એવા જ માણસોને સ્થાન હતું એમ પણ કહે છે.[૯૦] શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમા એના પિતા અને એના ભાઇના ગુણોનાં જે વખાણ કરેલા છે તેવાં બહાદુરશાહ માટે કરેલાં નથી; એ સમકાલીન હિંદુ લેખકે જો કે એના દોષ પણ ખાસ લખ્યા નથી. એ લખે છે કે (સિકંદરના ભાઇ તરીકે લખે છે)

बाधरनामा तदनुज उद्वहच्चरितः प्रतापजित्तरणिः।

रिपुहृदये प्रलयानल इवोदितः साहसी सततम्॥ (દ્વિતીય ઉલ્લાસ)

સુલતાન બહાદુરશાહના અંતઃકરણમા હિંદુ પ્રજા માટે કાંઇ ખાસ સદ્‌ભાવ હોય એવું જણાતું નથી; છતાં એના સમયમાં હિંદુઓ ઉપર વિધર્મી તરીકે ખાસ જુલ્મો થયા હોય એવા ઉલ્લેખો પણ નથી. એના લશ્કરમાં અને સાથીઓ તરીકે હિંદુ સરદારોના ઉલ્લેખો મળે છે. બંદરોની ખિલવણી અને વેપાર માટે એને ઉત્માદ હતો, એટલે વેપારપ્રિય ગૂજરાતી પ્રજાને એના રાજ્યમાં કાંઇ ખાસ સોસવું પડયું હોય એવા ઉલ્લેખો મળતા નથી. હુમાયુના ભાઇને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટે ભેદભાવ વિના આખા ગૂજરાતની પ્રજાએ એને ટેકો આપ્યો હતો અને મહેસૂલ વસૂલ કરવા પ્રજાએ ખાસ માગણી કરી હતી એ એની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. આમ છતાં અરબી તવારીખકાર લખે છે કે બહાદુરશાહને ગૂજરાતીઓ કરતાં પરદેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો. આમાં ગૂજરાતી મુસલમાનો ઉપર પણ વિશ્વાસ હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના લશ્કરમાં અને બાદશાહી અંગરક્ષક દળમાં એના સમયથી પરદેશી મુસલમાનો દાખલ થયા, અને એ બધા વખત જતાં ગૂજરાતના વતની થઇ ગયા.[૯૧] એમાંના કેટલાક મોટી સત્તાવાળા અમીરો

૮૯: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૬-૨૭.

૯૦: ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૩. એમાં એના ઉદારતા હિંમત વગેરે ગુણો સાથે એશઆરામ માટે લખ્યું છે અને સાથીઓ એવા હતા એ પણ લખ્યું છે. એની મજલિસમાં મશ્કરાઓ પણ હતા એમ એ ગ્રંથકાર લખે છે.

૯૧: એ જ. પૃ ૨૨૯. આ ગ્રંથની બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં સર ડેનિસન રૉસે ગૂજરાતમાં પરદેશીઓના આગમન માટે વિગતથી લખ્યું છે તે રસમય છે.

પણ થયા અને કેટલાક ગન્નેના માલિક થઇ ગયા એ ગનુ હવે પછીના સુલતાનોના વર્ણનમા જોઇશુ ૯૨

---

૯૨ સિમ્દરી (ગુ ભા પૃ ૩૦૧ ૩૦૨)મા એક સૂચક વાત લખી છે કહે છે કે બહાદુરશાહ દીવથી માગરોળ ગયો હતો ત્યારે ત્યાના કાજી મહમૂદે એને કહ્યુ કે અહીં એક શેખ યસીન સૂફી નામે માણસ છે તેને જ્યારે કલમા પઢવાનુ કહીએ છીએ ત્યારે તે ના પાડે છે એને હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો અને આવી વર્તણૂકનુ કારણ પૂછ્યુ ત્યારે એણે કહ્યુ કે હુ ને મારો પરવરદીગાર જાણીએ. બાદશાહે એ જો કલમા ન પઢે તો ઠાર કરવા હુકમ કર્યો મરતી વખતે એણે જલ્લાદને કહ્યુ કે તારા બાદશાહને કહેજે કે "તારા ને મારા મોત વચ્ચે અઠવાડિયાથી વધારે વખત રહેશે નહિ." એ પછી દીવમા એ પ્રમાણે બન્યુ આ જો કે માત્ર વાત છે છતા એ બહાદુરનો સ્વભાવ બતાવે છે

હવે એના ચારિત્ર્ય માટે થોડા અભિપ્રાયો અગ્રેજીમા છે તેની નોંધ લઈએ અબુલફઝલ, અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૦ The actions of the ruler of Gujarat are a proof of this, for, he, out of native arrogance, the assaults of flatterers, abundance of intoxication and intoxicated men, poverty of prudence and of prudent, broke without object treaties etc'

Bailays Gujarat P 63 (બેલી સિમ્દરીના તરજુમામા પોતાની ટીકા આ પ્રમાણે લખે છે "Bahadurshah though he has been rendered famous by singular activity in war and some brilliant military successes, is shown to have been curiously undeserving of renown Un educated rash and impetuous a poor administrator, more, sloth and sensuatik, than from weakness of want of ability, violent, cruel, treacherous, and ungrateful, his unfortunate death at the hands of the Portuguese seems to have won for him a sympathy which he very little merited"

James Douglas Bombay & Western India I P 304 આ લેખક તો બહાદુરશાહને ખૂબ ઉતારી પાડે છે અવતરણ લાબુ હોવાથી કામનુ નથી એના કાર્યોનુ કવિત્વયુક્ત અને તિરસ્કારયુક્ત વર્ણન કરી એના મરણ માટે લખે છે કે એ દરિયામા મરણ પામ્યો તે સારૂ થયુ " That an end of him was made by the Portuguese at Diu, and the body of this profligate wretch cast into the sea He could neither read nor write which was our blessing No man, we think will ever try to white-wash Bahadur' ડગલાસનુ લખાણુ એકદરે આવેશવાળુ છે

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો

ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ

બહાદુરશાહના અકાલ મૃત્યુ પછી એનો ભત્રીજો—લતીફખાનનો પુત્ર—ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. બહાદુર અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. એના બધા ભાઈઓનાં કુટુંબને એણે મારી નંખાવ્યાં હતાં. લતીફખાનનો પુત્ર એ સમયે છેક નાનું બાળક હતો એટલે એ બચી ગયો.[1] એને બુરહાનપુરના મુહમ્મદશાહે ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. બહાદુરશાહની પોતાની ઇચ્છા પોતાના ભાણેજ, ખાનદેશના અધિપતિ મીરાં મુહમ્મદશાહને વારસ ઠરાવવાની હતી. મીરાં મુહમ્મદ મામાને વફાદાર હતો અને મામા સાથે લડાઈઓમાં ભાગ લઈ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. એ કારણથી બહાદુરશાહને એના ઉપર સ્નેહ પણ હતો. બહાદુરના અવસાન વખતે એ મોટા લશ્કર સાથે માળવામાં ઉજ્જન શહેરમાં હતો. મામાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી અમીરોએ એને ગાદીપતિ જાહેર કર્યો, પણ એનો અમલ સુલતાન મુહમ્મદશાહ ત્રીજા તરીકે માત્ર નામનો જ રહ્યો. બહાદુરશાહના મરણનો એને ભારે આઘાત લાગ્યો હતો, અને એ મોજશોખ છોડી ઉપવાસ સેવી પ્રાર્થનામાં સમય ગાળતો હતો. એ કારણથી ટૂંકા સમયમાં જ એનું પણ અવસાન થયું. એટલે ગુજરાતના શક્તિશાળી અમીરો ઇખ્તિયારખાન, અફઝલખાન અને મલીકજી ઈમાદઉલ્મુલ્કે, બાલ્યાવસ્થા છતાં લતીફખાનના પુત્રને મહમૂદ ત્રીજાનું નામ આપી સુલતાન બનાવ્યો.[2] સુલતાન નાની વયનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે બધી સત્તા આ અમીરોના હાથમાં જ રહી. ઈ. સ. ૧૫૩૮માં મહમૂદ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો અને ઈ. સ. ૧૫૭૨માં ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

૧: મહમૂદનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૨૬માં [illegible]રાષ્ટ્રમાં થયો હતો. એ વખતે મુઝફ્ફર બીજો ગાદીએ હતો. એની મા સિંધના [illegible]હ બહેરામખાનની પુત્રી હતી. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૧૧. બહાદુરશાહે બ[illegible]ઓ અને વારસોને મારી નાંખેલા, પરંતુ આ મહમૂદ બચી ગયો તેનું વર્ણન [illegible]માં આપેલું છે. મુહમ્મદશાહને બહાદુરશાહે વારસ નીમેલો અને મામાના મરણના આઘાતથી એ માંદો પડ્યો તેનું વર્ણન સિકંદરી પૃ. ૩૦૭માં જુઓ.

૨: સિકંદરી અને બીજા ગ્રંથોમાં મહમૂદને ગાદી મળ્યાની તારીખોમાં કાંઈક ફેર છે. ગુ. ભા. સાં.નું વર્ષ છે તે ભૂલવાળું છે (૧૫૩૬).

આવ્યો એ બધા સમય દરમ્યાન ખરી રીતે ગૂજરાતમા અમીરોની જ સત્તા રહી કે સુલતાન નામ માત્રનો જ હતો મહમૂદ ત્રીજાએ માત્ર વચ્ચે થોડા વર્ષના ગાળામા કાર્તિક સત્તા હાથમા લીધી હતી

ફિરગીઓનુ વધતુ બળ

આમ છતા આ સુલતાનના અમલ દરમ્યાન કેટલાક એવા બનાવો બન્યા છે કે જે સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા મહત્ત્વના ગણી શકાય દેશના અત ર્ગત વહીવટમા તથા બહારના સાથેની લડાઈઓમા મોટા નોધપાત્ર બનાવો બન્યા છે સલ્તનતની પડતીની શરૂઆત થઈ હોવા છતા એના સમયમા ગૂજરાત છેક નિર્માલ્ય દશામા આવ્યુ નહોતુ બહાદુરશાહની અવિચારી રાજનીતિથી ફિરગીઓ સાથે જે જાતના સબધો ઊભા થયા હતા અને એ લોકોનુ જોર અરબી સમુદ્રમા વધતુ જતુ હતુ તેના પરિણામોનો અનુભવ હવે થવાનો હતો એશિયાની મોટી મુસલમાન સત્તાઓ ફિરગીઓનુ વધતુ બળ માપતુ હતુ અને સમુદ્ર સાથે સબધ ધરાવતા મુસલમાન દેશો આ બાબતમા જાગતા થયા હતા સુલતાન મહમૂદના રાજ્યના પ્રારભમા જ આ સત્તાઓનુ ઐક્ય થવાનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થયો અને બે વાર ગૂજરાત–સૌરાષ્ટ્રના કિનારે ભારે નૌકાયુદ્ધો પણ થયા એ ગનો નૌકાયુદ્ધોનો ઇતિહાસ રસમય હોવાથી એને જરા વિસ્તારથી જુદા પ્રકરણમા જોઈશુ એટલે અહીં તો મહમૂદના રાજ્યકાળની ગૂજરાત તળમા જે પરિસ્થિતિ હતી તેનો વિચાર કરીશુ અમીરોની સત્તા આ સમયમા જામી અને સલ્તનતના અત સુધી વધતી ગઈ તેના પરિણામોનો પણ વિચાર કરીશુ

સત્તા જાળવી રાખવા અમીરોની દાનત

મહમૂદને જ્યારે ગાદીએ બેસાડયો ત્યારે એની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી મોટા અમીરોના હાથમા રાજ્યની બધી સત્તા હતી એમા પણ ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી, દરિયાખાન હુસેન અને આલમખાન લોદી સર્વથી બળવાન હતા શરૂઆતમા એ બધા મળીને કામ કરતા અને કોઈ વાર તેમનામા ભેદ પણ પડતો, પરતુ પાછળથી એમનામા સપ બિલકુલ રહ્યો નહિ એ આગળ જોઈશુ આ અમીરોએ સત્તા પોતાના હાથમા કાયમ રહે તે માટે સુલતાનને રાજમહેલની અદર લગભગ નજરકેદ જેવો રાખી મોજમજાહમા સમય ગાળે એવી ગોઠવણ કરી અને રાજ્યકાર્યમા એનુ મન જાય નહિ તેની તકેદારી રાખી એ વાતનો ખ્યાલ સુલતાનને કોઈ વાર આવતો અને પોતાની કેદી જેવી

પરિસ્થિતિનું ભાન પણ થતું.[3] પરંતુ એકંદરે પરિણામ એવું આવ્યું કે મહમૂદ હલકી સોબતમાં પડી ગયો અને ખરાબ રસ્તે પણ ચડ્યો. આમ છતાં પણ મહમૂદ દરિયાખાન વગેરેને પોતાના મનની વાત જાણવા દેતો નહિ. બહાર તો એ એમ જ બોલતો કે જે બાદશાહના દરિયાખાન અને ઈમાદઉલ્મુલ્ક જેવા અમીરો પ્રધાનપદે હોય તેને બીજી શી ચિંતા છે અને તે શા માટે રાજ્યમાં જીવ રાખે અને મોજમજાહ ન કરે?[4] અમીરોને કાને સુલતાન તેમનાથી નારાજ છે એવી વાત જતી, પરંતુ સુલતાનનું એક પણ કૃત્ય વહેમ પડે એવું દેખાતું નહિ. દરિયાખાને એક વખત એક સુંદર અને હોશિયાર વારાંગનાને સુલતાનનું મન જાણી લાવવા મોકલેલી અને તેણે દરિયાખાનનું ભૂંડું બોલવા માંડેલું, પણ મહમૂદે પોતાનું મન પામવા દીધું નહિ. એણે ગાંડા દેખાવાનો પણ દેખાવ કરેલો અને એની પરીક્ષા કરવા આવેલી સ્ત્રીને ભુલાવામાં નાખેલી.[5] દરિયાખાન પણ એની વાત સાંભળી વિચારમાં પડેલો. આ એક વાત મહમૂદમાં અક્કલ તો હતી એટલું સિદ્ધ કરે છે, પણ આખરે સંગદોષથી એનું જીવન બગડ્યું.

સત્તા એકહથ્થુ કરવા દરિયાખાનના પ્રયત્ન

મહમૂદના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષો દરિયાખાનની ભારે સત્તામાં પસાર થયાં. સૌથી પહેલાં એણે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને પક્ષમાં લઈને ઇખ્તિયારખાન મુકબિલખાન અને એના પુત્રને ભરદરબારમાં ગળે દોરડું વીંટી ફાંસી દઈ મારી નખાવ્યા.[6] એ પછી એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને વચ્ચેથી દૂર કરવાનો

3: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૧૨ સુલતાનને નજરકેદ રાખી દેખરેખ માટે બહાદુરશાહના જૂના વઝીર ઇખ્તિયારખાન તથા મુકબિલખાનના ભાઈ તથા પુત્રને નીમવામાં આવ્યા હતા. ખાવાનું અને કપડાં પણ જે આપવામાં આવે તે જ પહેરવાં પડતાં, આથી સુલતાનને લાગી આવતું.

૪: એ જ પૃ. ૩૧૨. મનની વાત છુપાવી એ પ્રમાણે બોલતો વળી કોઈ વાર મક્કા જવાની વાત કરી એ બાબતના સવાલો પૂછી અમીરોને વહેમ આવવા દેતો નહિ.

૫: એ જ પૃ. ૩૧૭-૧૮ આ છોકરી આગળ મનની વાત ન આપવા માટે અને પોતે ગાંડો છે એમ બતાવવા માટે સુલતાને જે દેખાવો કર્યા તે અહીં નોંધવા જેવા નથી. દરિયાખાન વિરુદ્ધ છોકરીએ બહુ કહ્યું, પણ મહમૂદનું મન જાણી શકી નહિ. દરિયાખાને પણ એક વાર કબૂલ કરેલું કે સુલતાનના મનનો પાર પામી શકાતો નથી.

૬: એ જ પૃ. ૩૧૨ ૧૩: મુકબિલખાનના છોકરા લાડખાન એક વાર દરિયાખાન વિરુદ્ધ બોલ્યો. સુલતાનને આ વાત બહાર જશે તેની બીક લાગવાથી પોતે જ ઈમાદઉલ્મુલ્કને કહી આવ્યો. આ ઉપરથી દરિયાખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કે દરબારમાં આવી બધા વચ્ચે ઇખ્તિયારખાન અને તેના બંને સાથીઓને ફાંસી દઈ મારી નાખ્યા. ઇખ્તિયાર-

વિચાર કર્યો ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથમા એ વખતે રાજ્યની તિજોરી હતી અને લશ્કર પાછળ એણે સારુ ખર્ચ કર્યું હતુ એક વખત દરિયાખાન સુલતાનને શિકારને બહાને શહેર બહાર લઈ જઈ મહીનદીના કિનારા સુધી ગયો, અને ત્યાથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર હુકમ મોકલાવ્યો કે તમારે તમારા ઝાલાવાડમા ચાલ્યા જવુ મનીકજી ગાત્રી ગગડી છે એમ સમજી તિજોરીમાથી પૈસા અને લશ્કર લઈ ઝાલાવાડ તરફ ગયો અને દરિયાખાનના હાથમાથી સુલતાનને છોડાવવા તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરતુ બીજા ઉમરાવો એની સાથે મળ્યા નહિ આ સમાચાર મળતા દરિયાખાન સુલતાનને લઈ ઝાલાવાડ તરફ ગયો[૭] પાટડી પાસે બન્ને વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પરાજય થયો, અને એ દક્ષિણમા બુરહાનપુરના સુલતાન મુબારકશાહને આશ્રયે જઈને રહ્યો દરિયાખાન મોટા લશ્કર સાથે તેની પાછળ પડ્યો અને ઇમાદઉલ્મુલ્કને સોપી દેવા મુબારકશાહને કહેણ મોકલ્યુ, પરતુ શરણાગતને પાછો સોપવાની એણે ના પાડી ઇમાદઉલ્મુલ્કે ત્યા મદદ મેળવી આસીરગઢમા રહી ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડાઈ કરી, પણ એનો ફરીથી પરાજય થયો અને એ માળવા તરફ નાસી ગયો બુરહાનપુરના મોટા લડાઈના હાથીઓ દરિયાખાનના હાથમા આવ્યા છેવટે મુબારકશાહે ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદના નામના ખુતબા પઢાવવા કબૂલ કરી સલાહ કરી[૮] આ બનાવ પછી દરિયાખાનનો વિરોધી કોઈ રહ્યો નહિ અને ગૂજરાત ઉપર એણે ખુદ બાદશાહ જેવી સત્તાથી રાજ્ય કરવા માડ્યુ, કારણ બાદશાહ એના હાથમા રમકડા જેવો જ હતો

દરિયાખાનની મોજ અને ઉદારતા

દરિયાખાને દેશનો વહીવટ ઘણી સારી રીતે ચલાવ્યો દેશમા નવી

ખાન અપરાધી નહોતો જલ્લાદે એને ગળે દોરડું બાધ્યુ ત્યારે એ કલમા પઢતો હતો શરીર ઠડું પડ્યા પછી જ્યારે દોરડું છોડ્યુ ત્યારે એના મુખમાથી છેલ્લા શબ્દો "મુહમ્મદ અલ્લાહનો રસૂલ છે' એવા નીકળ્યા એ જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થયુ અને ઇખ્તિયારખાન પવિત્ર હોવો જોઈએ એમ બધાએ માન્યુ આ અન્યાય દરિયાખાન તથા ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર કાઈ આફત લાવશે એમ પણ એમને પોતાને લાગ્યુ અને છેવટે એમ જ થયુ

૭ સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૩૧૮ એમા પાટડીનુ નામ લખ્યુ છે પણ આ બનાવ પાટડી પાસે આવેલા બજાણા ગામ આગળ બન્યો છે બજાણા ગુજરાતમા કસરતી નટો માટે પ્રસિદ્ધ છે એ લોકો બજાણિયા કહેવાય છે

૮ એજ પૃ ૩૧૪ ૧૫ આ હાથીઓના નામ રસમય છે "બાવન વીર" "વાત મીનગાર" (વાત શણગાર) "સિંગ ટુલન" આ હાથીઓ પહાડ તોડી પાડે એવા મજબૂત હતા બુરહાનપુરમા સુલતાન મહમૂદના નામના ખુતબા પઢાવ્યા

રોનક આવી અને લોક સુખી થયા. લોકો કહેવા લાગ્યા કે સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય ફરીથી આવ્યો છે. દરિયાખાન પોતે બહુ જ મોજશોખમાં રહેતો એટલે એના સમયમાં લોકો પણ શક્તિ પ્રમાણે મોજને રસ્તે પૈસો વાપરવા લાગ્યા. ફકીર-ઓલિયાઓને એ ઘણું દાન કરતો, અને પૈસો વાપરવામાં ખૂબ જ છૂટો હાથ રાખી હદ બહારની ઉદારતા બતાવતો. તવારીખકાર લખે છે કે સુલતાનના મહોર સિક્કા સાથે એ કોરાં ફરમાનો રાખી મૂકતો અને મનફાવે તેને જમીન, ગામ, કે જાગીરનાં નામ માત્ર તેમાં ભરીને કેટલીક વાર રોકડ રકમ સાથે બક્ષિસમાં આપતો, એટલે એની વાહવાહ બોલનાર વર્ગ ઘણો મોટો હતો. સુલતાનની એ બિલકુલ દરકાર રાખતો નહિ અને સુલતાનને એની આવી એકહથ્થુ સત્તા પસંદ નહોતી છતાં એનો વિરોધ કરવાની ગુંજાશ હતી નહિ.[૯]

લોકો સુખી

આવા સંજોગોમાં બને છે તેમ દરિયાખાનનો ઘણો સમય સ્ત્રીઓ અને નાચગાન કરનારીઓના સહવાસમાં જવા લાગ્યો. દેશમાં નાચગાન અને મોજશોખનો પ્રચાર પણ વધારે થયો. એના અમલના આ ટૂંકા સમયમાં ગુજરાતમાં મોજશોખ એટલો વધ્યો કે દરિયાખાનની સત્તાની શરૂઆતના વર્ષનું નામ 'ખુશહાલ' રખાયું. એ શબ્દમાંથી ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિ. સં. ૯૪૫-(ઈ. સ. ૧૫૩૮)નું વર્ષ નીકળે છે.[૧૦] ઉદારતામાં છૂટે હાથે પૈસો ખર્ચ કરવામાં અને શોખ મારવામાં આ દરિયાખાનનું નામ એટલું તો મશહૂર થયું કે એ પછી કોઈ એવું કરનારને દરિયાખાન કહેતું. અમદાવાદમાં છેક ગઈ સદી સુધી એવા માણસને દરિયાખાન કહેતા અને પૈસો તથા સત્તા ટકીને રહે નહિ એમ કહેવું હોય તો 'મોટા દરિયાખાન જેવાની સંપત્તિ પણ રહી નહિ' એમ ગુજરાતમાં કહેવાતું.[૧૧]

નાચગાનનો શોખ

દરિયાખાનના સમયમાં નાચગાનને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હતું. તવારીખકાર લખે છે કે એના અમલ દરમ્યાન ગલીઓમાં અને ઘરોમાં સંગીતના સૂર સંભળાતા અને ઉજાણીઓ થતી. બહાદુરશાહના વખતમાં બૈજુ જેવો

૯: એ જ, પૃ. ૩૧૫-૧૬
૧૦: એ જ, પૃ. ૩૧૫
૧૧: આવી કહેવતો અને લોકગીતોમાં દરિયાખાનનું નામ ગઈ સદીના અંત ભાગમાં તથા આ સદીની શરૂઆતના ભાગમાં ગૂજરાતમાં અને ખાસ કરીને અમદાવાદમાં સાંભળવામાં આવતું હતું.

ભારતનો સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર ગૂજરાતના દરબારમાં હતો એ આગળ જોઈ ગયા દરિયાખાનના દરબારમાં અબુ નાયક નામનો ગવૈયો મુખ્ય હતો એમ કહેવાય છે કે એનો અવાજ હૃદયને હલાવી નાખે એવો હતો અને તવારીખકારના શબ્દોમાં કહીએ તો મરહૂમ ગોપાળ નાયક[૧૨]ના શરીરમાં જાણે ફરી જીવ આવ્યો હોય એમ લાગતું ગોપાળ નાયક એક સદી પહેલાં હિંદમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગવૈયો ગણાતો હતો દરિયાખાનના દરબારમાં સુપ્રસિદ્ધ બક્ષુ નાયકનો પુત્ર હુમેની પણ હતો, અને રંગખાન, મનહી નાયક, ચતુર નાયકના પુત્રો તથા ખેમકરન નામે ગવૈયા હતા તવારીખકાર લખે છે કે એના ગાયનના જાદુથી જાણે શુક્ર આસમાનમાંથી ઊતરી એની તાબેદારી સ્વીકારતો બીજા ઘણા કલાકારો હતા નાચગાન કરનારાઓમાં મોહનરાવ, નગરાવ, દેમાઈરાવ, કહનુરાવ હતા એમના નાચ વખતે આસમાન સ્તબ્ધ થઈ જતું, અને ઈર્ષાથી ચંદ્ર ઝાંખો પડી જતો એમ લખે છે[૧૩] વારાંગનાઓ પણ ઘણી હતી સૈયદ મહમૂદ બુખારીએ એમના પિતા પાસેથી સાંભળેલું કે સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાના દરબારની વારાંગના ચપાબાઈ—કે જેના સરસ્વતીના નાચનું વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ—કહેતી હતી કે એક વાર દરિયાખાન મારે ત્યાં આવ્યો અને મને જલસામાં આવવા આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું ચપાબાઈ કહે છે કે જ્યારે હું દરિયાખાનના જશનની જગ્યા ઉપર ગઈ ત્યારે ત્યાં અત્તરની એવી ખુશબો હતી કે તેનાથી હું બેભાન જેવી બની ગઈ, ત્યાં જે જાજમો અને ગાલીચા પાથરેલા હતા તેના ચિત્રો અને રંગથી હું અજાયબ થઈ સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનાની પોતે સ્ત્રી હોવા છતાં બેઠકનો આવો ઠાઠ એણે કોઈ વખત જોયો નહોતો[૧૪]

એની ઉદ્ધતાઈ

આ પ્રમાણે દરિયાખાને પાંચ વર્ષ ખૂબ મોજમજાહ ભોગવી એક વાર એણે સુલતાન મહમૂદને પોતે યોજેલા એક જશનમાં આમંત્ર્યો મોડી રાતે જલસો ચાલુ હતો ત્યારે સુલતાનની દરકાર કર્યા વિના અને એને કહ્યા વિના એ જનાનામાં ચાલ્યો ગયો એની આ ઉદ્ધતાઈ અને તુમાખી જોઈ સુલ

૧૨ ગોપાળ નાયક એ ચૌદમી સદીમાં હિંદભરમાં બહુ વિખ્યાત સંગીતકાર હતો
૧૩ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૧૬-૧૭ સિકંદરી અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં (હજમુલ્લાહ) પણ નામ આ પ્રમાણે જ આપેલાં છે કેટલાક નામ સ્પષ્ટ નથી પર્શિયન દેવોમાં શુક્ર સ્વર્ગની નૃત્યકાર મનાય છે ગ્રીકમાં એ સ્થાન Terpsichoreનું છે હજમુલ્લાહ લતફુલ્લાના તરજુમામાં પૃ ૨૧૩ની નોંધ ૧
૧૪ એ જ, પૃ ૩૧૭ અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ એ જ વાત લખેલી છે

તાનને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું અને મનમાં એની સત્તા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ જલસામાં પ્રસિદ્ધ સૈયદ મુબારક બુખારી પણ સુલતાનની સાથે હતો.[૧૫] દરિયાખાનને એના કૃત્યોનું ફળ મળવાનો સમય હવે પાકી ગયો હતો.

દરિયાખાનના હાથમાંથી સુલતાનનો છુટકારો

હવે ઇમાદઉલ્મુલ્ક બુરહાનપુરથી નીકળી માળવાના સુલતાનના આશ્રયે જઈ રહ્યો હતો. એ જો કદી જોરમાં આવે તો પોતાની સત્તા જોખમાય એવો ભય દરિયાખાનને હતો. માળવાના રાજ્યનો મોટો અમીર મલ્લુખાન એક વખત ગૂજરાતમા બહાદુરશાહની નોકરીમાં આવીને જોડાયો હતો, એટલે ગૂજરાતી અમીરો સાથે એને સંબંધ હતો અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક એનો મિત્ર હતો. મલ્લુખાને એ વખતે માળવામાં સર્વ સત્તા પોતાને હાથ કરી કાદરશાહ નામથી પોતાના સિક્કા પાડી ખુતબો પઢાવ્યો હતો. દરિયાખાને જૂની ઓળખાણનો લાભ લઈ મલ્લુખાનને એક વિવેકવાળો પત્ર લખ્યો. એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્કને ગૂજરાતના સુલતાનને સોંપી દેવા જણાવ્યું હતું અને ખાનદેશના સુલતાને એને ન સોંપવાથી એની જે દુર્દશા થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. કાદરશાહે એટલા જ વિવેકી પત્રથી ઉત્તરમા જણાવ્યું કે ઇમાદઉલ્મુલ્કને હવે દુનિયાનો મોહ નથી રહ્યો અને એ દરવીશ તરીકે ભક્તિમાં જીવન ગાળે છે. પરતુ આ જવાબથી દરિયાખાનને સંતોષ ન થયો.[૧૬] એણે બીજા અમીરોને લશ્કર લઈ તૈયાર થઈ માળવા ઉપર ચડાઇ કરવા હુકમ કર્યો અને સુલતાન મહમૂદને પણ કાંકરિયા તળાવ પાસે છાવણી નાખી ઘટામંડળના મહેલમાં પહેરા સાથે રાખ્યો. પોતે દિવસના સમયમાં સુલતાન પાસે થોડો વખત આવી રાતે પોતાના મહેલમાં શહેરમાં જઈ મોજમજાહ ભોગવતો સુલતાનને આ વખતે પોતાની અવદશામાંથી છૂટવાનો સારો લાગ મળ્યો. રાજ્યનો બીજો મોટો અમીર આલમખાન ધંધુકાની જાગીર ભોગવતો હતો એણે સુલતાનને સહાય કરવા ખાનગી કહેણ મોકલ્યું. સુલતાને ચરજી નામનો એક પક્ષી પકડનાર પોતાનો વિશ્વાસુ હતો તેને જૂનાગઢ સારા શકરાબાજ પકડવાને બહાને ધંધુકાને રસ્તે મોકલ્યો અને આલમખાનને બધી વિગત પહોંચાડી. સુલતાનને છોડાવવાની બધી તૈયારી થઈ ત્યારે બસો સવારો સાથે ચરજી રાતે ઘટામંડળના મહેલના કોટ પાસે ઘોડાગાડી લઈ

૧૫: એ જ, પૃ. ૩૨૭: સુલતાને સૈયદ સાહેબને આ ઉદ્ધતાઈ બતાવી ત્યારે એ બોલ્યા કે વખત આવ્યે આ બધું આપને મળશે.

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૨૧-૨૨

આવ્યો અને કોટ ઉપરથી સુલતાનને ઉતારી ઉતાવળી કૂચે એને ધંધુકા પહોંચાડી દીધો.[૧૭] આ બધા સમાચાર દરિયાખાનને પાછળથી મળ્યા.

સુલતાન હાર્યો છતાં છેવટે દરિયાખાનના હાથમાંથી અમદાવાદ લીધું

સંજોગો ઝડપથી બદલાતા જોઈ દરિયાખાને પોતાના વિશ્વાસુ દસ્તુરજી મુહાફિઝખાનની સલાહ લીધી. મુહમ્મદશાહ બીજાના વંશમાં યા કોઈ છોકરો શોધી કાઢી એને મુઝફ્ફરશાહ નામ આપી દેખાવ પૂરતો ગાદીએ બેસાડ્યો. પોતે મોટું લશ્કર લઈ સુલતાન અને આલમખાન સામે થવા ધોળકા થઈ ધંધુકા તરફ ઊપડ્યો. ગૂજરાતના મોટા અમીરો હવે બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. આલમખાન અને સુલતાનનું લશ્કર દરિયાખાનના પ્રમાણમાં નાનું હતું, પરંતુ એના લશ્કરમાંથી ઘણા સુલતાન સાથે જોડાયા. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધારના પ્રસંગમાં બહાદુરશાહના સમયમાં સોરઠનો સૂબો હતો તે મુજાહીદખાન બહલીય સુલતાન સાથે જોડાયો. બન્ને લશ્કર ધોળકા પાસે દાહોર ગામ આગળ મળ્યાં અને લડાઇ થઈ. એમાં સુલતાન હાર્યો અને રણપુર નાસી ગયો.[૧૮] દરિયાખાન જીત મેળવી અમદાવાદ તરફ ગયો, પરંતુ અમદાવાદના લોકોએ દરવાજા બંધ કરી એને શહેરમાં પેસવા દીધો નહિ, એટલે બહેરામપુર તરફની એક બારી તોડીને એ શહેરમાં પેઠો.[૧૯] બીજી બાજુ આલમખાન અને સુલતાને ફરી લડવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી. તેમાં બાર હજાર માણસો જોડાયા. દરિયાખાને લશ્કરના માણસોને પૈસા આપી ખુશ કરવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં લોકો એને નિમકહરામ કહીને સુલતાન સાથે જોડાવા લાગ્યા. હવે સુલતાન પણ અમદાવાદ ઉપર કૂચ લઈને આવ્યો. આ બધી બદલાતી પરિસ્થિતિ જોઈ દરિયાખાનને બીક લાગી કે લોકો કદાચ મને પકડીને સુલતાનને સોંપશે, એટલે એણે પોતાનો ખજાનો અને જનાનો દસ્તુરજી મુહાફિઝખાન સાથે ચાંપાનેરના કિલ્લામાં મોકલી પોતે બુરહાનપુરથી

૧૭ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૨૨ અને પૃ. ૩૨૪-૨૫ અહીં સિકંદરીના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળના મહેલને કિલ્લા જેવો કોટ હશે. સુલતાનને દોરડા મારફતે નીચે ઉતારી કોટ બહાર તૈયાર રાખેલી "ગાડ વહેલ"માં બેસાડી ધંધુકા તરફ લઈ ગયા.

૧૮ એજ, પૃ. ૩૨૬-૨૮ સિકંદરીમાં આ લડાઈનું લાંબુ વર્ણન છે. દરિયાખાન જીત્યો છતાં છેવટે એને લશ્કરની ફાટફૂટને લીધે હારીને નાસવું પડ્યું એમ સમજાય છે.

૧૯ એજ, પૃ. ૩૨૭ અમદાવાદના લોકોનું આ કૃત્ય નોંધપાત્ર છે. છતાં દરિયાખાનના અમલથી લોક સુખી હતા તો પછી આવા સુલતાનને ટેકો આપ્યો એ રાજા તરફનું આ પ્રજાનું માનસ વ્યક્ત કરે છે. કહે છે કે લોકોએ દરિયાખાનને એમ કહ્યું કે "તું નિમકહરામ છે. દરવાજા નહિ ખોલીએ."

મદદ મેળવીને આવશે એમ કહી ખાનદેશ તરફ ગયો. ઈ. સ. ૧૫૪૯માં આ બનાવ બન્યો. સુલતાને અમદાવાદમાં વિજયથી પ્રવેશ કર્યો[૨૦]

પાવાગઢનો કિલ્લો દરિયાખાનના માણસ પાસેથી છીત્યો

અમદાવાદમાં વધારે સમય ન બગાડતાં સુલતાન લશ્કર લઈ ફતુજીની પાછળ ચાંપાનેર ગયો અને પાવાગઢનો કિલ્લો છતી લેવામાં એણે પોતાના દાદા જેવી બહાદુરી બતાવી. એની સાથે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ અમીર અફ્-ઝલખાન આવ્યો હતો. એણે લડાઈમાં રાજછત્ર ધારણ ન કરવા સુલતાનને સમજાવ્યો, પણ સુલતાન ડર્યો નહિ અને પાવાગઢનો કિલ્લો સર કરી[૨૧] ઉપરના મૌલિયાના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલા ફતુજીને પકડી કેદ કર્યો. હવે દરિયા-ખાનનો મોટો ખજાનો અને જનાનો સુલતાનના હાથમાં આવ્યો. આ જનાનામાં પાંચસો અત્યંત સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓ હતી. મહમૂદે સૈયદ મુબારકને કહ્યું કે આપના શબ્દો સાચા પડ્યા.[૨૨] એણે ત્રણ મહિના ચાંપાનેરમાં મોજશોખમાં ગાળ્યા.[૨૩] આલમખાનને અમીર-ઉલ-ઉમરાવ બનાવી રાજ્યનો ભાર એને સોંપ્યો; અને ઇમાદઉલ્મુલ્કને માંડૂથી ગુજરાતમાં આવવા આમંત્રણ મોકલી એને ભરૂચ તથા સુરતની જાગીર આપી. સુલતાન મહમૂદને હવે લાગ્યું કે પોતાની સત્તા જામી છે, પરંતુ એ દિવસ આવવાને હજી વાર હતી; હલકા માણસો તરફ એની પ્રીતિ હજી ચાલુ હતી. આ વિજય પછી એણે ફતુજીની જાગીર અને એનો મુહાફિઝખાનનો ઇલ્કાબ પક્ષી પકડનાર ચરજીને આપ્યો. એ માણસ હવે સુલતાનનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો.

ચરજી પક્ષી પકડનાર તરફ સુલતાનનો પક્ષપાત

ચરજી નડિયાદનો વતની અને પરમાર જાતનો રજપૂત હતો. એણે સિકંદર લોદીના ભાઈ અલ્લાઉદ્દીનને અને મલીક શુનિયતખાનને દરિયાખાનના પક્ષકારો તરીકે મારી નાખવા સુલતાનને સલાહ આપી અને આલમખાન તથા ઇમાદઉલ્મુલ્ક આદિ મુખ્ય અમીરોની સલાહ લીધા વિના સુલતાને એમને ફાંસીએ ચડાવ્યા આ બનાવથી એ અમીરો[૨૪] ચરજીને કોઈ રીતે દૂર કરવાનો

૨૦: એ જ, પૃ. ૩૨૬-૨૮ તબકાતે અકબરીમાં આ વર્ણન પૃ. ૩૮૭-૮૯માં આપેલું છે.

૨૧: એ જ, પૃ. ૩૨૮-૨૯

૨૨: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૨૮-૨૯

૨૩: તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૮૯માં લખે છે કે આ વિજય પછી સુલતાને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરી અને દેશને અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ.

૨૪: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૩૦-૩૩૩ આમાં ચરજીનું લાંબું વર્ણન, અમીરોની એના ઉપરની ચીડ, એની પરમાર જાતિ ઉપર શ્લેષ કરી મશ્કરીઓ, તથા એને મારી નાખ્યો, વગેરે આપેલું છે. કહે છે કે અલ્લાઉદ્દીન લોદી વગેરેને ચરજીના કહેવાથી ફાંસી દીધેલી.

મિત્રય હરી સુલતાન પાસે ગયા ચરજી પણ સુલતાનની મહેરબાની મળવાથી મગ્ન બનીને વિવેકહીન થયો હતો ઉપરના બનાવ પછી આ મુખ્ય અમીરો પોતાના માણસો સાથે સુલતાન પાસે ગયા અને ભરદરબારમા ચરજી તખ્ત ની પાસે ઊભો હતો તેને મારી નાખવા પોતાના ખાસ માણસોને ઇશારો કર્યો સુલતાનને એમણે જણાવી દીધુ કે આ હલકી વૃત્તિનો માણસ આપની પાસે રહે-વાને લાયક નથી મારવા આવતા માણસોને જોઈ ચરજી તખ્તની નીચે ભરાઈ ગયો એને ત્યાંથી પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવામા આવ્યો સુલતાને અમીરોને એને ન મારવા ઘણુ કહ્યુ પણ કોઈએ સાભળ્યુ નહિ અને ચરજીના ટુકડા કરી નાખ્યા આ બનાવ જોઈ સુલતાને ચરજી ઉપરના પોતાના મમત્વને લીધે ખંજર કાઢીને આપઘાતની બીક બતાવી પોતાના પેટમા માર્યું, પણ અનપખાન ખત્રીએ એનો હાથ પકડી ખંજર લઈ લીધુ થોડો જખમ થયો હતો તેના ઉપર પાટો બાધી મલમપટ્ટા કરી હવે સુલતાન ઉપર વધારે કડક ચોકી પહેરો થયો અને પાછી કેદી જેવી દશા પ્રાપ્ત થઈ મોટા અમીરોએ જાતે તથા તેમના ભાઈઓએ મહેલની ચોકી કરવા માડી ચોગાન રમવા માટે પણ સુલતાનને બહાર જવા દેવામા આવતો નહિ પણ મહેલના આગણામા એને ચોગાન રમવાની છૂટ હતી[૨૫] આવી સખત કેદમા હોવાથી રહેવા છતા ભાગ્યની ગહતી પલટીનો ખ્યાલ માણસને આવતો નથી સુલતાનના ભાગ્યમા હજી છૂટા થવાનુ લખેલુ હતુ

મુજાહિદખાન સુલતાનના પક્ષમા

સુલતાન ઉપર જે જે અમીરોના પહેરા હતા તેમાનો એક મોગરનો સગો મુજાહિદખાન બહલીમ હતો સુલતાન હવે બગલાખોરોના ત્રાસ અને પહેરામાથી રસ્તો કાઢવામા અનુભવથી પાવરધો થયો હતો આલમખાને પણ દરિયાખાનની પેઠે નાની દાઢ ધારણ કર્યા હતા અને તે અભિમાનની મસ્ત બનેલો હતો સુલતાને એનુ જોર તોડવા માટે મુજાહિદખાનને વિશ્વાસમા લેવા પ્રયત્ન કર્યો આ અમીર પરદેશી હતો અને તુર્કીના નોકર

તેમના દેહ ત્રણ દિવસથી લટકતા હતા અને દફન થયા નહોતા ઇમાદુલ્મુલ્કે ચરજીને સુલતાનને મળવુ છે એમ ખબર આપવા કહ્યુ અને એ લોકોને દફન કરવા જોઈએ એવી વાત કરી ત્યારે ચરજીએ કહ્યુ કે "હજી તો એમની પેઠે બીજા રાજદ્રોહીઓને પણ સજા થશે" આ સાભળી અમીરોના ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગ્યો

૨૫ ચોગાન ગેડીદડો રમવાના બે મેદાન અમદાવાદમા હતા એક કાકરિયે અને બીજુ ભદ્રની બહાર કાર્ડમા પરતુ સુલતાનને તો ભદ્રના કિલ્લાની અદર મહેલના આગણામા જ રમવા દેવામા આવતો સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૩૩૪ અરબી ઈતિહાસમા પણ આ વાત નોધેલી છે

સેનાપતિ સુલેમાન પાશાની સાથે દીવની લડાઈમાં ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ૧૫૩૮ પછી એ ગૂજરાતમાં રહી ગયો અને બાદશાહી નોકરીમા જોડાઈ જૂનાગઢનો અને પછી પાલીતાણાનો સૂબો થયો હતો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ. એ પરદેશી હતો તે કારણથી ગૂજરાતી અમીરો અને એની વચ્ચે બહુ સ્નેહસંબંધ હતો નહિ. સુલતાને આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એને પોતાના પક્ષમા લીધો. બધા અમીરોએ સુલતાનની સત્તા છેવટની તોડવા માટે એને આંધળો કરવાનું ધાર્યું હતું. એ વાતની સુલતાનને પણ ખબર પડી ગઈ હતી. કોઈ બીજા નાના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી સુલતાનને ખસેડવાની યોજનાની પણ વાત ચાલતી હતી. કેટલાક અમીરો તો કોઈને પણ સુલતાન બનાવવાને બદલે ગૂજરાત દેશને અંદર અંદર વહેંચી લેવો એવા મતના પણ થયા હતા.[૨૬] એક વખત અમીરોની સભામાં મુજાહિદખાનનો મુનીમ નિસારઉલ્મુલ્ક હાજર હતો અને આલમખાનનો ભાઈ મુજાહિદખાનના જાડા શરીરની અને મોટા પેટની મશ્કરી કરતો એ એનાથી સહન થતું નહિ. અમીરોએ મુલ્કની વહેંચણીની વાત જ્યારે કરી ત્યારે નિસારઉલ્મુલ્કે પૂછ્યું કે "અમારા સાહેબને શું આપશો?" આલમખાનના ભાઈ શુજાઉલ્મુલ્કે મશ્કરીમા કહ્યુ કે "મુજાહિદખાનના પેટને હવે વધારે જાગીરની જરૂર નથી. ઊલટું, એમાંથી કાંઈક કમી કરવું જોઈએ. નિસારઉલ્મુલ્કે આ શબ્દોથી ખોટું લગાડી મુજાહિદખાનને ચેતવણી આપી.[૨૭] એ અમીરને સુલતાનના પક્ષમાં જવા માટે આ એક કારણ મળ્યું.

આલમખાનની પડતી અને નાસી જવું

નિસારઉલ્મુલ્કે સુલતાનને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી તૈયાર કર્યો. મુજાહિદખાન પાસે હજાર બાર સો સારા સવારો હતા. મધ્યરાત્રિ પછી સુલતાને રીતસર શહેરમાં સવારી કાઢી આલમખાનનું ઘર લૂંટવાનો હુકમ આપવો એમ નક્કી થયુ. એ રાતે આલમખાનના દૂધભાઈ આજમ હૂમાયુનો પહેરો હતો; એને નાચરગરાગનો શોખ હોવાથી નિસારઉલ્મુલ્કે એને સમજાવી ઘેર મોજ કરવા મોકલી દીધો.[૨૮] જાકુર બજારમાં[૨૯] સારી સંખ્યામાં સવારો

૨૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૩૪   ૨૭: એ જ, પૃ. ૩૩૪-૩૫

૨૮: એ જ, પૃ. ૩૩૬. આલમખાનના પોતાના માણસની ચોકીના વારામાં આ કાવતરું કરવામાં આવ્યું. આજમ હુમાયુએ કહ્યુ કે આલમખાન રાતે બે ત્રણ વાર તપાસ કરાવે છે ત્યારે પોતે ન હોય તો શું થાય. એ માટે એની પથારીમાં તકિયો મૂકી કોઈ સૂઈ રહ્યું હોય એવો દેખાવ કરવામા આવ્યો.

૨૯: એ જ, પૃ. ૩૩૬. આ જાકુર બજાર એ અમદાવાદનો કયો લત્તો હશે તે આજે સમજી શકાતું નથી.

તૈયાર રાખ્યા ઠરાવ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિ પછી સુલતાન હાથી ઉપર બેસી નગારા વગડાવતો શહેરમા નીકળ્યો અને આલમખાન અને વજીહઉલ્મુલ્કના ઘર લૂટી લેવા હુકમ આપ્યો આલમખાન એ રાતે દારૂ પી નાચગાનની મોજમા ઉજાગરો કરી મોડો સૂઈ રહ્યો હતો એનુ ઘર જમાલપુર દરવાજા બહાર પાસે જ–આશાવલમા હતુ [30] સુલતાનને એણે એવા સખત પહેરામા નાખ્યો હતો કે તે આમ બહાર નીકળી આવશે એવો એને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કબીર મુહમ્મદ નામનો આલમખાનનો એક ઘણો જ નિમકહલાલ નોકર હતો, એ સુલતાનને કેદમા રાખ્યો છે તે માટે એના ઉપર કોઈ વાર આફત આવશે એમ પોતાના શેઠને કહેતો, પણ મસ્તીમા મદમા આલમખાન એ સાભળતો નહિ આ નોકરે ઘોડાના ટોળાના અવાજ સાભળ્યા જમાલપુર દરવાજાની પાસેની એક મસ્જિદના તૂટેલા મિનારા ઉપરથી કોઈનો અવાજ પણ સભળાયો કે સુલતાને આલમખાનનુ ઘર લૂટી લેવા હુકમ છોડયો છે [31] કબીર મુહમ્મદે ખાનને જગાડયો હવે લડવાનો વખત હતો નહિ સુલતાનના માણસો જે આગળ આવી પહોચ્યા હતા તેને એ નિમકહલાલ નોકરે લડાઈ કરી રોકયા અને એમા પોતે કપાઈ ગયો આ બધી તકનો લાભ લઈ બહાર તૈયાર રાખેલા ઘોડા ઉપર આલમખાન નાસી ગયો લોકોએ એના ઘરનો બધો સામાન લૂટી લીધો એના ઘરના બધા માણસો કેદ પકડાયા વજીહઉલ્મુલ્કનુ ઘર પણ લૂટાઈ ગયુ, પણ એના ઘરના માણસો હાથમા આવ્યા નહિ [32] સુલતાન જમાલપુર દરવાજા પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે આ બધી પરિસ્થિતિ જાણી એણે સત્તામા આવતા એકાત સેવતા જૂના અમીર અફઝલખાનને બોલાવી એનો સત્કાર કર્યો ફારસી ભાષામા કહે છે કે જ્યારે ખરાબ નસીબ ગળુ પકડે છે (ખરાબ વખત આવે છે) ત્યારે ગરદનની રગો ફાસીની સાકળનુ કામ કરે છે [33] દરિયાખાન અને આલમખાનની બાબતમા એવુ જ બન્યુ આલમખાન પેથાપુર તરફ નાસી ગયો અને ત્યાથી

---

૩૦ એજ પૃ ૩૩૭ ગુ ભા મા "અસુરિયા" ઘર હતુ એમ લખ્યુ છે ફોર્બસમા આસ્તોડિયા એમ લખ્યુ છે પણ ગુ ભા અને અંગ્રેજી બન્નેમા જમાલપુર દરવાજા બહાર એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે એટલે ગુ ભા મા આશાવલને બદલે અસુરિયા ભૂલમા લખાયુ લાગે છે

૩૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૩૩૮–૩૯ એમા આ નિમકહલાલ નોકરનુ વખાણથી વર્ણન કર્યું છે એણે આલમખાનને હમેશા ચેતવેલો કે સિહને પાજરામા પૂરી નિરાતે કેમ બેઠા છો પોતાના શેઠને બચાવવા એણે આત્મભોગ આપ્યો

૩૨ એજ, પૃ ૩૩૯–૪૦

૩૩ એજ, પૃ ૩૩૭

માળવા તરફ ગયો.[34] વજીહઉલ્મુલ્ક પણ નાસી ગયો. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૫૪૫માં, ગાદીએ આવ્યા પછી લગભગ આઠ વર્ષે, સુલતાન મહમૂદ સ્વતંત્ર થયો, છતાં એ વખતે પણ એ ૧૯ વર્ષનો છોકરો જ હતો. હવે મુજાહિદખાન બહલીય રાજ્યનો રક્ષક બન્યો અને અફ્ઝલખાન બંબાણી વજીર બન્યો.[35]

દરિયાખાન આલમખાનના ગુજરાતમાં પાછા આવવાના પ્રયત્નો

દરિયાખાન અને આલમખાન એ બળવાખોર અમીરો હવે ભેગા થયા. બન્ને પૈસા વિનાના હતા. એમણે અંકલેશ્વરમાં રહેલા અલપખાન અને ભરૂચમાં રહેતા ઇમાદઉલ્મુલ્કને જૂની દોસ્તી અને પોતે સત્તામાં હતા ત્યારે એમના ઉપર કરેલા ઉપકારોને આધારે મદદ માટે અને આશ્રય માટે માગણી કરી. અલપખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક આ બે બળવાખોરના આવવાથી અને એમણે કરેલી માગણીથી ઘણા ગભરાયા. આલમખાન અલપખાનને મળ્યો અને સુલતાનના પક્ષમાં રહેવાનું સલામત નથી એમ સમજાવ્યુ, પરંતુ એને પૈસાની રકમ આપી પાછો કાઢ્યો. સુલતાનને પણ આ બળવાખોરોની હિલચાલની ખબર પડી ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો. એવામા દરિયાખાન તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્કે બન્ને બળવાખોરોને માફી આપવા સુલતાનને અરજી કરી.[36] સુલતાન એનો વિચાર કરે તે દરમ્યાન આલમખાનની ભૂલથી બધી વાત પડી ભાંગી. આ બનાવ પછી સુલતાને ઇમાદુઉલ્મુલ્કને પોતાની પાસે બોલાવ્યો,[37] પરંતુ ડરને લીધે એણે વિલંબ કરવાનું બહાનું કાઢ્યું. સુલતાને ઇમાદઉલ્મુલ્કને સમજાવવા અફ્ઝલખાન વજીરની મારફતે વટવાના સૈયદ હજરત આલીશાહને સહીસલામતીનુ વચન આપી ઇમાદઉલ્મુલ્કને બોલાવવા મોકલ્યા. ઇમાદ-

---

૩૪: એ જ, પૃ. ૩૪૦, એ હિંદુ રાજાનું ગામ હતું, ત્યાં આલમખાનને આશ્રય મળ્યો, પરંતુ તરત માળવા ગયો એટલે પેથાપુરના ઠાકોરને એમા ભય લાગ્યો હશે.

૩૫: એ જ, પૃ. ૩૪૦, સિકંદરીના કહેવા પ્રમાણે એ વખતે અફ્ઝલખાન નિવૃત્ત હતો અને ઘરની બહાર નીકળતો નહિ, પરંતુ બધાં વર્ણનો જોતાં અફ્ઝલખાનની વજીરાત ચાલુ હશે. એ અસ્થિર સમયમાં રાજાની કૃપા થોડો વખત થાય તો થોડો વખત નિવૃત્તિ જેવું જીવન પણ ગાળવું પડે એવું એની બાબતમા લાગે છે.

૩૬: એ જ, પૃ. ૩૪૦-૪૨. બીજા અમીરોની પેઠે–અગર બીજાથી કાંઈક વધારે–આ બે અમીરો દરિયાખાન અને આલમખાનના ઉપકાર નીચે હતા.

૩૭: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૪૩, કહે છે કે આલમખાનનું કુટુંબ સુલતાનના તાબામાં હતું તેને છોડાવવા એણે સૈયદ મુબારક બુખારીની લાગવગ વાપરી બાંયધરી તરીકે પોતાના ભાઈ સફદરખાનને રાખ્યો અને પાછળથી બીજા નોકર સાધુનાયકને મોકલી રાતે દોરડાથી સફદરખાનને ઉતારીને નસાડ્યો. આ કૃત્યથી સૈયદ ભોંઠા પડ્યા અને સલાહની વાત પડી ભાગી.

ઉમ્મુલ્કને હવે આલમખાનને મળ્યાની ભૂલ થઈ એ વાત સમજાઈ હતી, પણ સુલતાનનો હુકમ પાળ્યા વિના છૂટકો નહોતો એ પોતાના રક્ષકોનું લશ્કર લઈને ચાપાનેર આવી સુલતાનને મળ્યો અને મારો આદરસત્કાર પામ્યો, પરંતુ એક રાતે એના ડેરાતંબૂ લૂંટાઈ ગયા[૩૮] એનામાં વડપણને લીધે નાસીને ભરૂચ જવાની શક્તિ હવે રહી હતી નહિ. એણે મૈદ મીરાન મારફતે પોતાને મક્કા શરીફ જવું છે, બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, એવી અરજ સુલતાનને કરી સુલતાને હરમી ગુનામો માથે સુલતના જાગીરદાર ખાજા મફર ખુદાવંદખાન રૂમીને મલીકજીને મોસમ હાઉ થાય ત્યારે મક્કા મોકલી આપવા હુકમ કર્યો પરંતુ સુરતમાં ખુદાવંદખાને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને રિબાવીને મારી નાખ્યા આ કાર્ય એણે સુલતાનના હુકમથી કર્યું કે બીજા કોઈ કારણથી એ જણાયું નથી આ બનાવ તા ૨૭ રમજાન હિ ૯૫૨ ૨-ડિસેમ્બર ૧૫૪૫મા બન્યો જૂના અમીરોમાથી હવે અફઝલખાન બબાણી અને મુજાહિદખાન સિવાય કોઈ રહ્યું નહિ[૩૯] ઈસ ૧૫૪૫થી ૧૫૫૪ સુધી સુલતાને કોઈ ખાસ વિઘ્ન વિના મોજશોખમા સમય ગાળી સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય કર્યું

સુલતાને આસફખાનને મક્કાથી પાછો બોલાવ્યો અને ગૂજરાતનો વહીવટ સોપ્યો

નાની ઉમરમા પોતાની જાતને બાદશાહી નામ મળવા છતા અનેક ચડતી-પડતી અનુભવી સ્વતંત્ર થયેલા સુલતાન મહમૂદને હાથે ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમા એના નામને ઝાખુ પાડે એવો બનાવ બન્યો અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો કહી શકાય એવો ઇતિહાસકારોએ નોંધેલો બનાવ બન્યો એ હવે જોઈએ બહાદુરશાહે પોતાના વિશ્વાસુ અમીર આસફખાનને પોતાનો જનાનો અને ખજાનો સલામત રહે એ ઇરાદાથી મક્કા મોકલ્યો હતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ એ આસફખાન હજી મક્કામા જ હતો બહાદુરશાહના વખતમા એણે વહીવટમા ઠીક ઠીક આબરૂ જમાવી હતી સુલતાન મહમૂદને હવે એવી સલાહ મળી કે આસફખાનને ગૂજરાત પાછો બોલાવીને રાજ્યનો વહીવટ એને આપવો[૪૦] આ કાર્ય માટે એક દૂત

---

૩૮ એજ, પૃ ૩૪૩-૪૬ આ લખાણમા સુલતાનનું વલણ સ્પષ્ટ નથી એણે લૂંટાવવાનો હુકમ આપેલો નહોતો એમ લાગે છે પરંતુ બધુ વર્ણન જોતા એને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉપર વિશ્વાસ પણ કદાચ ન હોય

૩૯ એજ, પૃ ૩૪૬-૪૭

૪૦ એજ, પૃ ૩૪૮ હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વિગત વધારે વિસ્તારથી આપેલી છે

સાથે સરખેજની ગળીના એક સો કરંડિયા મોકલવામા આવ્યા અને આસફ્‌ખાનને ગૂજરાત આવવાનું આમંત્રણ પણ ગયું. એને આવવાના ખર્ચ માટે ગળીના કરંડિયા મોકલ્યા હતા. સરખેજની ગળી મક્કામાં સારી રીતે ખપતી અને પોર્ટુગીઝોએ એ બંધ કરી હતી તેથી એના ભાવ ત્યાં ઘણા વધી ગયા હતા. એક કરંડિયો બસો સોના મહોરના ભાવે ખપી શકતો હતો. એ એક સો કરંડિયા વેચીને આસફ્‌ખાન ગૂજરાત આવવાનું ખર્ચ કાઢે એવી યોજના હતી, કારણ કે એ માટે વહાણની ખરીદી પણ કરવાની હતી.[૪૧] સુલતાનનું આમંત્રણ મળતાં આસફ્‌ખાન પોતાનું કુટુંબ ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને સોંપી સ્વદેશ આવવા ઊપડ્યો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો આવતાં એનું વહાણ ભાંગ્યું અને ઘણી મુશ્કેલીથી ખાન માંગરોળને બંદરે ઊતર્યો. કોઈ માણસ ડૂબ્યું તો નહિ, પરંતુ ખાનનો પુસ્તકભંડાર ડૂબી ગયો, અને મક્કાના હાકેમે આપેલી તરવાર અને એક અરબી ઘોડો પણ ડૂબી ગયા. એટલે અમદાવાદથી બીજી સગવડ થાય ત્યા સુધી એને રોકાઈ જવું પડ્યું.[૪૨] છેવટે આસફ્‌ખાન અમદાવાદ પહોંચ્યો ત્યારે સુલતાન મહમૂદે એને ભેટીને ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે જ ગલીચા ઉપર બેસાડ્યો. એને નાયબ મુતલકનો ખિતાબ આપી રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો આપ્યો. વજીરપદ ઉપર તો અફ્‌ઝલખાન હતો, પણ એ કામકાજમાં બહુ-માથું મારતો નહિ. આસફ્‌ખાન લાંબો સમય અરબસ્તાનમાં રહેલો હોવાથી એનો પહેરવેશ અને ટેવો બદલાઈ ગયાં હતાં અને તે આરબ જેવો લાગતો હતો. ઇતિયાદખાને એને ગૂજરાતી પોશાક પહેરવાની સલાહ આપી.[૪૩]

આસફ્‌ખાનની સલાહથી હિંદુ જમીનદારોને પડેલો ત્રાસ

આસફ્‌ખાને ગૂજરાતમાં આવીને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પરદેશીઓનું બાર હજારનું લશ્કર વ્યવસ્થિત કરી સુલતાનનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું અને એનો સરદાર ઉલૂગ્‌ખાન હબસીને બનાવ્યો. આ બાર હજાર પરદેશીઓમાં અરબોની કેટલીક જાતો, હબસીઓ અને ફિરંગીઓ પણ હતા.

---

૪૧ : ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ. ૨. સર ડેનિસન રૉસે ઉપોદ્‌ઘાતમાં આ વિગત આપેલી છે અને આસફ્‌ખાનના વર્ણનમાં અરબીમાં આપેલી છે. સરખેજની ગલીનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે. બીજા ફારસી ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આ વિગત નથી.

૪૨ : હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ. ૨. ઉપોદ્‌ઘાત તથા આસફ્‌ખાનનું વર્ણન, વૉ. ૧, પૃ. ૨૮૮. વંશનું અને તુર્કીમાં એણે ભજવેલા ભાગનું વિગતવાર વર્ણન છે.

૪૩ : એ જ, વૉ. ૧, પૃ. ૨૮૮–૯૦, આસફ્‌ખાનની દાઢી કેડ સુધી લાંબી હતી.

કોઇ ગૂજરાતીને ગમ્યો ન હતો સુલતાનની મના હવે સર્વોપરી સિદ્ધ થઇ હતી, એટલે હવે એને માળવા ફરીથી જીતી લેવાની ઇચ્છા થઈ આ કાર્ય માટે આસફખાને સલાહ આપી કે ઘર આગણે સહેલાઈથી જીતી શકાય એવો પ્રદેશ આપને બતાવુ, માળવા સુધી શા માટે જવુ પડે ગૂજરાત દેશમા જૂના વખતથી જમીનનો ચોથો ભાગ હિંદુ જમીનદારોના હાથમા છે એને 'વાટા' કહે છે એ બધો ભાગ જો તેમની પાસેથી પડાવી લઈ મુસ્લિમોને આપવામા આવે તો તેની આવકમાથી ૨૫૦૦૦નુ લશ્કર પોષાઇ શકે અને ભવિષ્યમા માળવા પણ સહેલાઈથી જીતી શકાય સુલતાનને આ તોફાની અને ખોટી સલાહ ગળે ઊતરી ગઇ અને તેણે હિંદુઓની વાટાની જાગીરો લઈ લેવા હુકમ કર્યો ઇડર, સિરોહી, ડુંગરપુર, વાસવાડા, લુણાવાડા, રાજપીપળા અને મહી નદીના કિનારાના નાના જાગીરદારો ઉપર તવાઈ આવી ઘણા ગૂજરાતની સરહદ છોડી ચાલ્યા ગયા ઘણાએ બડ ઉઠાવ્યા સિરોહી અને ઇડર જેવી જગ્યાઓમા લશ્કરી થાણા બેસાડવામા આવ્યા ગૂજરાતમા હાહાકાર થઇ ગયો અને રજપૂત તથા કોળીઓની જમીનો લઈ લેવામા આવી જે હિંદુઓ ખેડૂતો તરીકે રહ્યા તે જ બચ્યા ४४

હિંદુઓના ઉત્સવો વગેરે બધ થયા અને બીજા જુલ્મો

મિરાતે સિકદરીના કહેવા પ્રમાણે તો આ જુલ્મ આટલેથી અટક્યો નહિ આ સુલતાનના સમયમા ઇસ્લામ ધર્મના નિયમોનુ કડક પાલન થયુ કહે છે કે શહેરમા કોઇ હિંદુ ઘોડા ઉપર બેસી શકતો નહિ જામા કે અગરખાની બાય ઉપર કે ખભા ઉપર લાલ રગનુ કપડુ વિંટાળે તો જ જામો પહેરીને નીકળી શકતો હિંદુઓની પૂજાઓ અને હોળી તથા દિવાળીના તહેવારો ખુલ્લી રીતે ઊજવાતા બધ કરવામા આવ્યા, અને લોકો ખાનગીમા પણ મૂર્તિપૂજા અને તહેવારો ડરથી ધ્રૂજતા પાળતા હતા સિકદરીનો લેખક આગળ લખે છે કે બુરહાને જ્યારે આ સુલતાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગરાસિયાઓએ બુરહાનની મૂર્તિ બનાવીને તેને પૂજવા માડી અને કહેવા લાગ્યા કે "આ (બુરહાન)

४४ મિરૂદરી, ગુ ભા પૃ ૩૫૨, અ ભા પણ આમા કાઈ ફેર વગર જ લખે છે બીજા ઇતિહાસોમા જે ફેર છે તે આગળ ચર્ચીશુ સિકદરી આસફખાનને આમત્રણ આપ્યાનુ અને એની સલાહથી વાટા બધ કર્યાનુ તથા ઇસ્લામનો પ્રચાર થયાનું લખે છે, પણ અરબી ઇતિહાસની જેમ બીજી હકીકતનુ વર્ણન નથી, અને વાટાના કારણમા મતભેદ છે આ વખતે મુખ્ય વજીર અફઝલખાન હતો, પણ એ વહીવટમા માથુ ઘાલતો નહિ એમ સમજાય છે એના ભાઈ ખુદાવદખાનના હાથમા દીવાની હતી, પરતુ આસફખાનનુ ચલણ વધારે હશે એમ લાગે છે

અમારો પરમેશ્વર છે કે જેણે અમને મોતમાંથી સલામતી બક્ષી છે. જો આવું એક વર્ષ ચાલત તો અમે ભૂખમરાથી માર્યા જાત". જે હિંદુઓ પોલીસની નોકરીમાં હોય તે બચ્યા હતા, છતાં એમણે જો હાથ ઉપર નિશાન ન બાંધ્યું હોય તો તેમને મારી નાખવામાં આવતા.[૪૫]

જુલ્મોના આ વર્ણનની ચર્ચા

ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં આવો જુલ્મ હિંદુઓ ઉપર થયાનું આ વર્ણન મહત્ત્વનુ છે. ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં બીજા સુલતાનોએ પણ કાંઇ ને કાંઇ કામ કર્યુ છે, પરંતુ આવો જુલ્મ કર્યાનું કોઇ તવારીખમા નોંધાયું નથી. આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા આ હકીકત વિગતથી સિકંદરીએ નોંધી છે અને અરબી ઇતિહાસમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. એ બન્ને ઉલ્લેખોમાં કાંઈક ભેદ પણ છે. તબકાતે અકબરીએ આ વાતનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ પણ એક સૂચક બીના છે. આ બનાવ વખતે સિકંદરીના લેખકનો જન્મ થયો ન હતો. એનો જન્મ મહમૂદના મરણના વર્ષમાં થયો હતો, એટલે એણે એના બાપ તથા ભાઈ પાસેથી આ વાત સાંભળીને લખી છે તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતા આ વર્ણનને સમકાલીન પણ કહી શકાય, એટલે આ વાતની જરા ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે.

હાજી દબીરે લખેલા ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં વાંટા બંધ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એમા સિકંદરી કરતાં જુદું જ કારણ આપેલું છે. એ લખે છે કે મુઝફ્ફરશાહી સુલતાનોએ શરૂઆતમાં નોકરીના બદલામાં ગામની જમીનનો ચોથો ભાગ આપેલો. મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં રજપૂતોએ યૂસુફ શિહાબ નામના મુસલમાન અમીરનું ખૂન કર્યું. એનુ વેર લેવા સુલતાને ગૂજરાતમાંથી રજપૂતોને કાઢી મૂકી એમની મિલકત લઈ લઈ મારી નાખવા એવો હુકમ કર્યો અને એના પાલન માટે લશ્કર રોકવામાં આવ્યું. જે રજપૂતો સામા થયા તેમને કતલ કરવામાં આવ્યા. આવી કતલ સામાન્ય અને મોટા પાયા ઉપર થઈ હતી.[૪૬] અરબી ઇતિહાસના આ ઉલ્લેખમાં આસફખાને સુલતાનને જે કારણ આપેલું તેવું કાંઇ લખેલું નથી. તેમાં હિંદુઓ ઉપર જુલ્મ કરી હોળી–દિવાળી બંધ કરી અમુક ચિહ્ન કપડા ઉપર પહેરી, શહેરમાં ઘોડે ન બેસવું, એવુ પણ કાંઈ લખેલું નથી. સિકંદરીએ એ બધું લખ્યા છતા રજપૂત-ગરાસિયા સામે આ પગલાં લેવાયાં હતાં એમ તો લખ્યું છે,

૪૫ : સિકંદરી, ગુ. ભા પૃ. ૩૫૧-૫૨, અંગ્રેજીમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે.
૪૬ : હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ, વૉ. ૧, પૃ. ૨૯૯

પરંતુ અમુક વ્યક્તિના ખૂન માટે એ પગલા લેવાયા હતા એમ નથી લખ્યુ નવાઈની વાત એ છે કે મિકદરી, અરબી ઇતિહાસ, ફિરિશ્તા, તબકાતે અકબરી અને અકબરના સમયના ઇતિહાસો લગભગ સમકાલીન કહી શકાય એવા છે, પરંતુ મિકદરી સિવાય એકેમા આ વિગત નથી અરબી ઇતિહાસનો લેખક મિકદરીમા હિંદુઓની હોળી-દિવાળી બંધ થઈ હતી એમ લખેલુ છે એવો ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે અરબી ઇતિહાસ મિકદરી પછી થોડા જ વર્ષ પછી લખાયો છે એટલે એણે કદાચ સિકદરીમાથી એ હકીકત લીધી હશે, પરંતુ લેખક પોતે તો ઉપર કહી તે ખૂનની વાત જ લખી છે, એટલે આ જુલ્મની વાતને કેટલુ વજન આપવુ એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે છતા મિકદરીનો લેખક ગૂજરાતી છે એનો બાપ આ બનાવનો સમકાલીન હતો અને એ મહેમદાવાદનો વતની છે એટલે એણે નોંધેલી વિગતોનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે હિંદુઓ ઉપર મુસલમાન સમયમા જુલ્મો થયા જ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી કોઈ કોઈ વાર જુલ્મો થયા પણ છે આ જુલ્મની હકીકત ખરી હોય તો શહેરોમા ઉત્સવોની ઉજવણી બંધ થયેલી હોય એમ જણાય છે ગામડામા એની અસર નહોતી[૪૭]

એ જમાનાનુ વાતાવરણ

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા આ જુલ્મો અમીર આસફખાનની સલાહથી થયા કે સ્વયપ્રેરિત હતા એ કહેવુ મુશ્કેલ છે પરંતુ આ ગ્રથના ખંડ બીજામા મુસ્લિમ તવારીખોના મૂલ્યાંકનમા જમાનાના વાતાવરણને ધ્યાનમા લેવાની જરૂર છે એવો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અહીં વિચારવા જેવો છે આજના જમાનામા જે પશ્ચિમના દેશોને આપણે મુકાબલે આપણે સુધરેલા માનીએ છીએ એ લોકો પદર અને સોળમી સદીમા કેવા હતા તે જોવા જેવુ છે એટલે આ સુલતાન મહમૂદના સમયમા ગોવામા પોર્ટુગીઝો ખ્રિસ્તી સિવાય ની પ્રજા સાથે કેવી રીતે વર્તતા હતા તેનું ટૂંકુ વર્ણન અહીં રસમય થઈ પડે એવુ છે જો કે આ વાતને ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સીધો સબધ નથી, તોપણ પડોશમા જે બની રહ્યુ હતુ તેવુ જ અહીં પણ હતુ અને લગભગ એક જ સમય હતો એ નોંધપાત્ર છે

ગૂજરાતની પડોશમા પોર્ટુગીઝોએ અખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર કરેલા જુલ્મોની સરખામણી

ઈ સ ૧૫૪૦મા પોર્ટુગલના રાજાના હુકમથી ગોવામા બધા જ હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરવામા આવ્યો હતો. મંદિરોના નાશ પછી એ માટેની દાનની

૪૭ આવી ઉત્સવોની બંધી શહેરોમા હતી એટલુ તો સિકદરી પણ સ્પષ્ટ લખે છે

જે જમીનો હતી તેની આવક પાદરીઓએ લેવા માંડી હતી. ૧૫૪૩માં નાસ્તિકપણાના આરોપ માટે એક ફિરંગી દાક્તરને પણ પાદરીઓની અદાલતે બાળી મૂકવાનો હુકમ કરેલો અને છેવટે એને ફાંસી દઈને પછી બાળેલો. તે સમયના ગોવાના ખ્રિસ્તી પાદરીઓ કેટલી હદ સુધી ધર્માંધ હતા તેની નોંધ પણ મળે છે. ધર્મને નામે જે જુલમ અને જે ખર્ચ થતાં તે સામે કોઈ કોઇ પ્રામાણિક માણસે રાજાને ચેતવણી પણ આપેલી, પણ તેની અસર થઈ નહોતી. ઈ. સ. ૧૫૬૭માં હિંદુ અને મુસલમાનને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે જે કાયદા ઘડાયેલા તે પણ વિચિત્ર હતા. કોઈ ખ્રિસ્તી બિનખ્રિસ્તીને નોકર રાખી શકે નહિ, કે એવા કોઈ વૈદની દવા લઈ શકે નહિ કે બિન-ખ્રિસ્તી હજામ પાસે હજામત કરાવી શકે નહિ. હિંદુ કે મુસલમાન જાહેરમાં ધાર્મિક પૂજા કે ઉજવણી કરી શકે નહિ, તેમજ ધાર્મિક ગ્રંથો કે પૂજાને લગતો સામાન ખરીદી શકે નહિ. એમના બધા ધાર્મિક પુરુષોને રાજ્યની બહાર કાઢયા હતા. અને બ્રાહ્મણને જનોઈ પહેરવાની મનાઈ હતી. હિંદુઓની વસ્તીનાં એક એક સોનાં પત્રકો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાંના દરેકમાંથી પચાસ માણસોએ દર એકાંતર રવિવારે દેવળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનાં વ્યાખ્યાન સાભળવા જવું પડતુ. એમ કહેવાય છે કે આવી ફરજ ખુદ રોમમાં યહૂદી લોકો ઉપર નહોતી. આમ બળજબરીથી કોઇને ખ્રિસ્તી ન બનાવવો એવું હતું, પરતુ એવી ફરિયાદ થાય તો એનો ન્યાય પાદરીઓ જ કરતા[1] ખ્રિસ્તી ન હોય એવી સ્ત્રી કે એનો પતિ—ખ્રિસ્તી થવા માટે એની અંતઃકરણની શી ઇચ્છા છે તે નક્કી કરવા એ બન્નેને જુદાં પાડી અખ્રિસ્તીને બીજા કોઇના ઘરમાં રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. કોઈ અખ્રિસ્તી પુરુષ ગુજરી જતો તો એનાં સંતાનોને રાજ્ય તરફથી પાળીને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવતાં. આમ થવાથી કેટલીક મા પોતાનાં છોકરાંને મારી પણ નાખતી. અપુત્ર ગુજરી જનાર અખ્રિસ્તીની મિલકત એના નજીકના ખ્રિસ્તી સગાને જતી અને ખ્રિસ્તી સગો ન હોય તો દેવળને મળતી. ખ્રિસ્તી બનનારને પોર્ટુગીઝ પ્રજાના બધા હક મળતા જ્યારે જ્યૂ (યહૂદી) કે મુસલમાન બનનારને મારી નાખવામાં આવતા. કોઇ સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થાય તો એ પુરુષની માફક વારસાનો હક માગી શકતી અને બીજા ખરા વારસો રહી જતા. હિંદુઓને ગામની પંચાયતમાં રહેવાની મનાઇ હતી. મુખ્ય પાદરી-આર્કબિશપ-ગમે તે અખ્રિસ્તીને રાજ્યની બહાર કાઢી શકતો. ન્યાયમાં પણ વિચિત્ર કાયદા હતા, જે અહીં લખવાની જરૂર નથી; પણ અખ્રિસ્તી ૫૦ પાઉન્ડ જમે મૂકે ત્યારે એને ન્યાય માગ-

વાનો હક મળતો[૪૮] ખ્રિસ્તીઓએ જુદા પડે એવો અમુક જ પોશાક પહેરવો પડતો, અને એ લોક ઘોડા ઉપર કે પાલખીમા બેસી શકતા નહિ ગોવા કે એના પગમા એ લોક છત્રી પણ રાખી શકતા નહિ આવી પરિસ્થિતિમા ૧૫૬૧થી જ ગોવા અને આસપાસના દ્વીપોમા વસ્તી ઓછી થઇ ગઇ હતી અને સાનસેટનો બેટ તો ઊજડ થઇ ગયો હતો

આ કારૂણિક લાગતા વર્ણન ઉપરથી એ જમાનાની બીજી પ્રજાઓના ધાર્મિક વાતાવરણ અને અંધતાનો ખ્યાલ આવશે મુસલમાન સમયનો ઇતિહાસ જોતા જુલ્મો થયા છે, મંદિરો તૂટ્યા છે, પરંતુ આટલી હદ સુધી પ્રજાને હાડમારી પડી નથી એટલુ તો સમજાય છે એનો વધુ વિચાર આગળ સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ ઉપર જણાવેલા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના તવારીખે આપેલા વર્ણન સાથે આ વર્ણન સમસમય હોવાથી અહીં આપ્યુ છે

સુલતાનનુ વિચિત્ર મિશ્રણોવાળુ ચારિત્ર્ય

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની આખીયે કાર્કિર્દી જોતા આવા જુલ્મો કરે એવો એ નહિ હોય એમ લાગે છે એના ચારિત્ર્યમા વિચિત્ર મિશ્રણો જોવામા આવે છે એના સંજોગો અને એની ઉમરે એનો સ્વભાવ ઘડ્યો હતો એમ કહી શકાય તે સાથે એણે કોઇ જાતની ખાસ કેળવણી લીધી હોય એવુ જણાતુ નથી અમીરોનો ભાગ પણ એને બગાડવામા ઓછો નહોતો અને એ લોકોએ અંગત સ્વાર્થ અને સત્તાને માટે બાળક સુલતાનને અવળે રસ્તે ચડાવવા પોતાથી બને તે બધુ જ કર્યુ હતુ સુલતાનમા કેટલાક ઉમદા ગુણો પણ હતા, પરંતુ નાનપણથી હલકી સોબતે ચડાવ્યાથી એ ગુણો બરોબર ખીલ્યા નહોતા આ સુલતાનના સારા ગુણોમા એની સુજનતાભરેલી વર્તણૂક અને ધાર્મિક વૃત્તિના તવારીખકારો સારા વખાણ કરે છે ઓલિયાઓ, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પુરુષો સાથે એ સમય ગાળતો, એમને સારા દાન આપી સતોષતો, શિયાળામા ફકીરોને રજાઇઓ આપતો[૪૯] રસ્તામા ટાઢે મરતા ગરીબો માટે તાપણીઓ કરવાના લાકડાના જથ્થાની સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થતી, ફકીરો અને ધાર્મિક પુરુષોને સારામા સારો ખોરાક વહેંચાય તેની તે કાળજી રાખતો, મોસમના ફળ એ લોકોને અપાયા પછી જ દરબારમા આવે એવો એનો હુકમ

---

૪૮ Whiteway, Portuguese Power in India, પૃ ૬૦ ૬૭ એમા વિસ્તારથી પોર્ટુગીઝ આચારો સાથે વર્ણન આપેલુ છે સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વનુ છે

૪૯ સિકંદરી ગુ ભા મા પૃ ૩૫૪-૫૬, કહે છે કે રજાઈઓ વેચાઈ જાય છે એવી ફરિયાદ આવતા લાંબી મોટી રજાઈઓ કરાવી, જેથી એક રજાઈ ઘણા ઓઢી શકે અને કોઈ વેચવા લઈ જાય નહિ

હતો. આ કારણથી એના સમયમાં પરદેશોથી ઘણા ધાર્મિક પુરુષો, ઓલિયાઓ, ફકીરો અને વિદ્વાનો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા. મક્કામાં દાન માટે વાપરવાની રકમ માટે એણે ખંભાત નજીકનાં કેટલાક ગામો જુદા કાઢ્યાં હતાં[૫૦] સરાઇઓ, આશ્રમો વગેરે પણ બાંધ્યાં હતા. પયગંબર સાહેબના જન્મદિવસની ઉજવણી એ બહુ ભારે ભભકાથી કરતો. એ વખતે વિદ્વાનો અને ઓલિયાઓને સારાં ભોજન આપી એમના હાથપગ ઉપર પોતે પાણી રેડતો અને પાણીની થાળી એના અમીરો ઝાલી રાખતા. આવી ઉજવણી બાર દિવસ ચાલતી અને છેલ્લે દહાડે એમને એક વરસ ચાલે એટલી રોકડ રકમનું દાન કરતો. પોતાને માટે સારામાં સારું જે કાપડ આવેલું હોય તે આ મજલિસ વખતે ઓલિયા-ફકીરોના જમવાના મેજ ઉપર બિછાવી પછી એને ધોવડાવી પોતાના કપડાં શિવડાવતો[૫૧] પરંતુ આ બધું મુસલમાન ધર્મ માટે થતું એમ તવારીખકારના શબ્દો ઉપરથી સમજાય છે. તવારીખકાર એક બાજુ લખે છે કે સુલતાન ફકીરો અને વિદ્વાનોનો સંગ કરતો અને બીજી બાજુ હલકા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના સંગમા સમય ગાળતો એમ પણ લખે છે. મોટો જનાનો હોવાથી એ એટલો તો લંપટ હતો કે પુરુષત્વ ટકાવવા ઝેરી માદક પીણાં તથા વાજીકરણની દવાઓનો ઉપયોગ કરતો. આમ આ સુલતાનનું ચારિત્ર્ય વિચિત્ર મિશ્રણોવાળુ હતું.

એનો સ્ત્રીઓનો સહવાસ અને વહેમી સ્વભાવ

સ્ત્રીઓના સહવાસ અને મોટા જનાના રાખવા એ તો એ જમાનાના દરેક કોમના અમીરો અને રાજવીઓનો જાણે રિવાજ જ થઈ પડચો હતો. માળવાનો સુલતાન એમાં મોખરે હતો તે જોયું. જનાનાના મોજશોખમાં રત રહેવું એમાં એ લોકો ગૌરવ માનતા, એટલે તવારીખકારોને એ બાબત કાંઇ ટીકા કરવાનુ હતું નહિ. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના હાથમાં તો દરિયાખાન જેવા મોજીલા અમીરનો આખો જનાનો આવ્યો હતો. વળી માળવાના સુલતાનનું અનુકરણ કરીને એણે મહેમદાવાદમા એક આહુખાનું–મૃગોદ્યાન –બનાવ્યું હતું અને એમાં સ્ત્રીઓને ઘણા કામ ઉપર રોકી હતી. એનું વર્ણન આહુખાનાના વર્ણનમાં કરીશું. એટલે આ સુલતાન સ્ત્રીઓના સંગમાં ઘણો સમય ગાળતો એનો તવારીખકારોને એના ચારિત્ર્ય માટે વાંધો લાગતો નહિ. આ ઉપરાંત મહમૂદમાં સ્વભાવની કેટલીક વિચિત્રતા પણ હતી. એ

૫૦ : અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૩૧૩, મક્કામાં પણ મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. ખંભાતના અખાતનું ગાંધાર બંદર એમાં આપેલું હતું.

૫૧ : સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૫૭–૫૮

ખૂબ જ વહેમી હતો અને કાચા કાનનો પણ હતો મોજશોખની ખાતર જ એ મોજ કરતો પોતાની પાછળ કોઈ વારસ નહોતો એટલે એને કાંઈ પણ પડી નહોતી જનાનાની બે સ્ત્રીઓ ગમે તે કારણસર એક બીજા સામુ જોઈ હસે તો એ વહેમાઈને બન્નેની અકારણ કતલ કરાવતો અબ્દુલ કરીમ-ખાનને જ્યારે એણે ઈતિયાદખાનનો ખિતાબ આપી પોતાનો ખાસ વિશ્વાસુ અમીર બનાવ્યો ત્યારે એને જનાનાનો અધિકારી નીમ્યો, પરંતુ ઈતિયાદ-ખાન સુલતાનના સ્વભાવથી હમેશા ભયમા જ રહેતો જનાનાની સ્ત્રીઓના શણગારની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ પણ ઈતિયાદખાનના હાથમા હતું, અને પુરુષજાતની કોઈ નબળાઈની ભૂલ એનાથી વખતે થઈ જાય એ માટે એ ખૂબ જ ડરતો, એ કારણથી એણે ઘણા પ્યાલા કાથાના પીને પોતાના પુરુષત્વનો નાશ કર્યો હતો[૫૨]

સુલતાન મહમૂદ પહેલાએ (બેગડાએ) વાત્રકને કાંઠે મહમૂદાબાદ વસાવ્યુ હતુ, પરંતુ આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ અમીરોના હાથમાથી છૂટી સ્વતંત્ર થયા પછી ત્યા આલીશાન બનાવી પોતાનો નિવાસ અમદાવાદને બદલે મહેમૂદાબાદમા રાખ્યો આ નગર—આજનુ મહેમદાવાદ—થોડા વર્ષ માટે—ઈ સ ૧૫૫૮મા મહમૂદનું અવસાન થયુ ત્યાસુધી રાજધાની જેવુ થયુ હતું અમદાવાદ અને મહમૂદાબાદની વચ્ચે વટવા સુધી તો વસ્તી હતી જ અને ત્યાથી મહમૂદાબાદ સુધી રસ્તો બનાવી તેની બન્ને બાજુએ દુકાનો બનાવી બન્ને નગરોને એક કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો જીવનના પાછલા વર્ષો—છેક અંતકાળ સુધી મહમૂદે એ સ્થળમા પસાર કર્યા

બુરહાન ઉપર મહેરબાની—એને હાથે સુલતાનનુ મરણ

છેલ્લા વર્ષોમા પણ હલકી સોબતથી એ દૂર રહ્યો નહિ તબેલામા કામ કરતા પ્યારા નામના એક માણસનો બુરહાન નામનો દેખાવમા સુંદર છોકરો સુલતાનને ગમી ગયો અને એને પોતાની પાસે રાખી ઊંચી પાયરીએ ચડાવ્યો એ જમાનામા રાજાના જોડા સાચવવાનુ કામ માનભરેલુ ગણાતુ એ કામ આ બુરહાનને સોંપાયુ હતું એ જોઈ એક વાર વજીર અફઝલખાન બમ્બાણીએ સુલતાન પાસે પોતાનો વિરોધ બતાવ્યો હતો અને ભવિષ્યમા આ માણસથી કાંઈ આફત આવી પડશે એવુ એના મુખ

૫૨ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૩૪૯-૫૦, કહે છે કે સુલતાનના ડરથી ઈતિયાદખાન સુરવાલ નીચે લોખંડની ચડ્ડી પહેરી તેને તાળુ વાસી ચાવી ઘેર મૂકીને આવતો કોઈ પણ સ્ત્રીને ગર્ભ રહે તો એ પડાવી નાખતો એથી મોટા જનાના છતા એને વારસ નહોતો અરબી ઇતિહાસ (પૃ ૨૮૫) એના કુકર્મો અને સ્ત્રીઓ ઉપરના જુલ્મો માટે લખે છે

ઉપરથી એ હોશિયાર વજીરને લાગ્યું હતું. પરંતુ સુલતાને એની શિખામણ સાંભળી નહિ. એક વખત એક ભારે ગુનાને માટે સુલતાને ખુરહાનને ભીંતમાં ચણી લેવાનો હુકમ આપ્યો હતો ત્યારે એના પિતા અને સગાએ અફજલખાન પાસે રડીને એને છોડાવ્યો હતો. આમ છતાં સુલતાને એને પોતાની અંગત નોકરીમાં કાયમ રાખ્યો હતો. ખુરહાન બહારથી ધાર્મિક હોવાનો દેખાવ પણ કરતો, પરંતુ એ કેટલીક ખરાબ કુટેવો ધરાવતો હતો. દારૂ પીને મસ્ત રહેતો હતો.[૫૩] એક વખત સુલતાન આહુખાનામાં રમતગમતમાં પડ્યો હતો ત્યારે એણે એક બાજ પક્ષીને એક નાના પક્ષીને પકડવા છોડ્યુ હતું અને પોતે પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ખુરહાન એક ગવૈયાના છોકરાને ચાહતો હતો અને એની સોબતમાં દુષ્ટ વર્તણુક ચલાવી રહ્યો હતો. કમનસીબે બાજ પક્ષી ત્યાંથી ઊડતાં સુલતાનના જોવામાં એ ગુનાભરેલી વર્તણુક આવી અને એણે ખુરહાનને કહ્યું કે આજ સુધી તારા માટે હું જે ફરિયાદો સાંભળતો હતો તે આજે નજરે જોઇ. તને હું આ કૃત્યની સખત શિક્ષા કરીશ.'' આટલું કહી રમતની મસ્તીમાં સુલતાન આગળ ચાલ્યો ગયો. એક વાર ભીંતમા[૫૪] અર્ધો ચણાયેલો બચ્યો હતો તેથી હવે ખુરહાનને આ ચેતવણી ગંભીર લાગી અને પોતાને કાંઇ થાય તે પહેલા કાંઇ ઉપાય કરવા નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે પયગંબર સાહેબના જન્મદિવસની ઉજવણીનો છેલ્લો દિવસ હતો, એટલે ઉપર વર્ણન કર્યું તેમ સુલતાનને મહેમાનોની સેવામાં ખૂબ શ્રમ પડ્યો હતો. ખુરહાન પોતાની નોકરી ઉપર હતો અને સુલતાન થાકેલો આવીને પલંગમાં પડ્યો. એ ગઈ કાલની વાત તે વખતે ભૂલી ગયો હતો. એણે ખુરહાનને બોલાવી કાંઇ ઠંડી ચીજ પીવા માટે માગી. આ તકનો લાભ લઇ ખુરહાને ઝેર મેળવેલું પીણું આપ્યુ. એ પીધા પછી દાહ થવાથી એ જાગી ઊઠ્યો અને ખુરહાનને કયું પીણું આપ્યુ છે[૫૫] તે બાબત પૂછ્યું. એણે થાકની અસરથી સુલતાન અસ્વસ્થ છે એમ સમજાવી બીજું વધારે શરબત આપ્યું, અને સુલતાન ઊંઘી ગયો એટલે ખંજર મારીને એને

૫૩: સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૩૬૦-૬૧, આમા એને જોડા ઊંચકનાર કહે છે, પણ બીજા વર્ણનમાં દેખાવ માટે ધાર્મિક જણાતો એમ લખે છે. પરતુ તબકાતે અકબરી એનો સ્પષ્ટ રીતે પેશ નમાઝ અને નમાઝ વખતે દોરનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. પૃ. ૩૮૯. અફઝલખાન વઝીર ખુરહાનની સોબતથી હમેશાં ચિંતામાં રહેતો અને એના તરફથી આફત આવશે એવો એને ચોક્કસ ડર હતો.

૫૪: ભીંતમાં ચણી લેવાની સજા એ સમયે થતી હતી એ નોંધ દંડ-પ્રકરણ માટે ઉપયોગી છે.

૫૫: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૬૪, એમા પીવામાં માજમ આપી હતી એમ લખે છે.

મારી નાખ્યો આ કામમા દૌલત નામનો એનો એક ભાણેજ પણ સાથે હતો આમ ગુજરાત સલ્તનતની આ ખરીના એક વિચિત્ર સ્વભાવના સુલતાનનો વિચિત્ર રીતે ઈ.સ. ૧૫૫૪મા અત આવ્યો એને એના દાદા મુઝફ્ફરશાહ બીજા તથા મહમૂદ બેગડાની કબર ની સાથે સરખેજના રોઝામા દફન કરવામા આવ્યો[૫૬]

બુરહાને મોટા અમીરોને કતલ કરાવ્યા

સુલતાનને કતલ કર્યા પછી બુરહાનને ગુજરાતની ગાદીએ પોતે બેસે એવો વિચાર આવ્યો, એટલે જે વિઘ્નો એને જણાયા તે દૂર કરવાનો એણે પહેલો નિશ્ચય કર્યો એણે રાજ્યના મોટા અમીરોને સુલતાનને નામે મહેલમા અગત્યની મત્રણા કરવા બોલાવ્યા સુલતાને પોતાના અગરક્ષકોની એક મોટી હથિયારબધ ટુકડી રાખી હતી તેને બાઘમાર કહેતા હતા બુરહાને આ લોકોને મોટા ઇનામો અને ઊંચી પાયરીએ ચડાવવાની લાલચ આપી મહેલના એક ખડમા છુપાવી રાખ્યા હતા એમને એવો હુકમ આપ્યો હતો કે એ ખડમા જે અમીર પ્રવેશ કરે તેને ઠાર મારવો આ પ્રમાણે સુલતાનના નામથી મળેલા આમત્રણ પ્રમાણે સર્વથી પહેલો આસફખાન આવ્યો[૫૭] અને બાઘમારોએ એને ઠાર કર્યો એમ ગુજરાતના બાર પ્રસિદ્ધ અમીરો માર્યા ગયા અફઝલખાન બબાણીને પણ બુરહાને ખાસ કહેવડાવ્યુ હતુ કે સુલતાન ચાપાનેરનો કિલ્લો જીતી લેવા બાબત ચર્ચા કરવા માગે છે માટે આપે હમણા જ હાજર થવાનુ છે અફઝલખાન દુરદેશ અને અનુભવી હતો એને આ સમયે આવા કામ માટે સુલતાન બોલાવે છે એ માનવામા આવ્યુ નહિ, અને બહાના કાઢી એણે જવામા વિલબ કરવા માડ્યો બુરહાને પણ ઉપરા ઉપરી તેડા મોકલી ખાનને તરત હાજર થવા વિનતિઓ કરી હતી આ ઉપરથી અફઝલખાનની સ્ત્રી અને એણે પાળીને મોટા કરેલા નોકર શેરવાનખાન ભટ્ટીએ ખાનને સુલતાનને નારાજ ન કરવા અને હિંમત રાખી તરત જવા વિનતિ કરી, અને પોતાની ઇચ્છા ન છતા, જાણે ભાવિની ખબર પડી ગઈ હોય એમ બધાની છેલ્લી રજા લેતો હોય એવી

---

૫૬ એજ, પૃ ૩૫૯ થી ૩૬૭મા આ બધા બનાવોનુ ખૂબ વિગતથી વર્ણન કરેલુ છે બીજા ગ્રથો પણ આ વર્ણનને ટૂકા વર્ણનથી ટેકો આપે છે તબકાત પૃ ૩૯૦ આથી જુદુ તદ્દન ટૂકામા કહે છે કે શિકારમાથી આવ્યા બાદ પેશનમાઝ બુરહાને પોતાને ભીંતમા ચણવાની સજાના વેરમા સુલતાનને મારી નાખ્યો એના ભાણેજ દોલતે સુલતાનના વાળ પકડીને બાધી પછી એણે ખજર માર્યું

૫૭ સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૩૬૪–૬૭મા વિસ્તારથી આ વર્ણન છે

રીતે પાલખી મગાવી મહેલમાં ગયો.[૫૮] એને પણ બીજા અમીરોની પેઠે કતલ કરવામાં આવ્યો. માત્ર ઇતિમાદખાને બુરહાનની વાત ન માની ને આવે સમયે ફરી સુલતાન આમંત્રે નહિ એમ કહી ગયા નહિ તેથી તે બચી ગયો. ગુજરાત સલ્તનતના અંત સમયમાં આગળ પડતો મુખ્ય ભાગ ભજવવાનું એના ભાગ્યમાં હતું, એટલે જાણે ઈશ્વરી સંકેતથી એ બચી ગયો.

બુરહાનને રસ્તામાં શેરવાનખાને મારી નાખ્યો

બુરહાને હવે રાજ્યની તિજોરીમાંથી જવાહરો અને ધન લઈ પોતાના મળતિયાઓને વહેંચ્યું. બીજે દિવસે પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા પડાવવાનું નક્કી કર્યું. સવાર થતાં બાણમારોની ટુકડી અને બીજાઓને સાથે લઇ શહેરમાં બાદશાહી દબદબાથી સવારી કાઢી. અફઝલખાનના ઘર આગળ શેરવાનખાન ભાટીને લાગ્યું કે સુલતાન આવે છે તેથી એ સલામ કરવા આગળ આવ્યો અને બુરહાનને જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો. બુરહાને શેરવાનખાનને અફઝલખાનના ખિતાબો અને પદવી આપવાનું કહી પોતાના પક્ષમાં લેવાનું ઘણું કર્યું, પરંતુ એ નિમકહલાલ સેવકને આ બધા બનાવોથી ઘણું લાગી આવ્યું હતું. બાણમારોએ એને બુરહાનના ઘોડા પાસે આવતો રોક્યો, છતાં એણે ઝડપથી આવી બુરહાનને એવા જોરથી તરવાર મારી કે એના બે ટુકડા થઇ ગયા. આ બનાવ જોઇ બાણમારો પોતાના ઘોડા અને જે મળ્યુ તે લઇ નાસી ગયા. આ રીતે બુરહાનને પણ એનાં કૃત્યોનું ફળ મળ્યું. આ બનાવો મહમૂદાબાદમાં બન્યા અને શહેરમાં હાહાકાર થઇ ગયો. હિ.સં. ૯૬૧ના રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૩મી તારીખે શુક્રવારે આ બનાવ બન્યો (ઈ.સ. ૧૫૫૪). એ વર્ષ "હકીકુમ બાશહાદાત" એ શબ્દો ઉપરથી, અને શેખ યહયા મુફતીની કવિતામાં એક વર્ષમાં ત્રણ મોટા બાદશાહો ગુજરી ગયા એ વર્ણન કરતાં "ઝવાલે ખુસરવાન" એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળી શકે છે.[૫૯]

૫૮: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૬૫–૬૭માં અફઝલખાન, એની બેગમ અને નોકર વચ્ચેની વાતચીત રસમય રીતે એમાં આપેલી છે. મહેલમા ગયા પછી અફઝલખાનને બુરહાને વજીરાત આપવાની ખૂબ લાલચ આપી, પણ એણે સુલતાનને મળવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને અંદરના ઓરડામા જતાં જ એને મારી નાખવામાં આવ્યો. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૯૦–૯૧માં ટૂંકામાં વર્ણન પતાવે છે.

૫૯: એ જ, પૃ. ૩૬૭–૭૧મા આ વર્ણનનું પુનરાવર્તન જેવું કરી શેરવાનખાન ભાટીએ કરેલી બહાદુરીનું વર્ણન (પૃ. ૩૬૮)મા વિગતથી કર્યું છે. સિકંદરીમાં તારીખ અને વર્ષના શબ્દો અને કવિતા આપી છે, અને તબકાત પૃ. ૩૯૨માં ત્રણ મહાન સુલતાનો માર્યા ગયાના વર્ષની કવિતા આપી છે.

હવે આ સુલતાનના સમયમાં પોર્ટુગીઝો સાથેના નૌકાયુદ્ધનું વર્ણન કરવા પહેલાં એના સમયમાં બંધાયેલાં જાહેર મકાનો, લેખો અને પ્રસિદ્ધ મોટા પુરુષોનું ટૂંકું વર્ણન કરીએ

અમદાવાદમાં કારંજમાં ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ

એ સમયના મકાનોમાં સર્વથી પહેલી નોંધ અમદાવાદમાં કારંજના મેદાનમાં દક્ષિણ તરફ આવેલી ફરહતઉલ્મુલ્કની મસ્જિદની છે મસ્જિદના લેખમાં આ અમીરનું નામ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્ક લખેલું છે અને બાંધણીનું વર્ષ ઈસ ૧૫૩૮નું અને મહમૂદના અમલનું પહેલું વર્ષ આવે છે આ અમીર માટે તવારીખના કોઈ ગ્રંથમાં કાંઈ પણ હકીકત મળતી નથી મસ્જિદ બહાદુરશાહના અમલના અંત સમયમાં બંધાવવી શરૂ કરી હશે ઈસ ૧૫૩૭-૩૮માં માણેકચોકમાં આવેલા સુલતાન અહમદશાહ ૧લાના રોજાની મરામત કરાવ્યાનો લેખ રોજાની ઉપર છે એમાં મરામત કરાવનાર તરીકે એ જ નવખાન ફરહતઉલ્મુલ્કનું નામ અને લેખ લખનાર એ જ પદ્યાનું નામ લખેલું છે વળી ખાસબજાર જેવી જગ્યામાં આ મસ્જિદ બાંધવાની જગ્યા મળી અને લેખમાં એને જામી મસ્જિદ કહી છે તે ઉપરથી ફરહતઉલ્મુલ્ક કોઈ મોટી પદવી ધરાવતો લાગવગવાળો અમીર હોવો જોઈએ એટલું તો નક્કી થાય છે રાજ્યમાં માનમાર્ગો કે હોદ્દાઓમાં ભાગ લેનાર અમીરોનાં નામો ઘણે ભાગે તવારીખકારો નોંધે છે, પરંતુ બીજાં નામો રહી જાય છે મહમૂદના સમયના ઉપર જોયા એ મોટા અમીરોમાં માત્ર અફઝલખાન બમાણીનું નામ આજ સુધી રહ્યું છે તે આગળ જોઈશું

આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં ખાસબજારમાં શાહખૂબ મિયાં ચિશ્તીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે, કારણ કે પાસે જ એ પીરની કબર છે મસ્જિદ સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં બંધાયેલી મસ્જિદોની પેઠે નાની, નાજુક પાતળા દેખાવ પૂરતા મિનારાવાળી, રાણી સિપ્રી, ઇબ્રાહીમ શહીદ વગેરેની મસ્જિદોના ઘાટની બાંધેલી છે આ મસ્જિદમાં સુંદર રીતે કોતરેલો લેખ છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

"આ મકાન લતીફખાનના પુત્ર શાહ મહમૂદ કે જેનું રાજ્ય આસમાની ગાદીએ પહોંચે છે અને જે રાજાઓને આશ્રય આપનારો છે તેના રાજ્યઅમલમાં બંધાઈ છે એનો બાંધનાર મીમતનો પુત્ર નવખાન છે, જે બાદશાહની મહેરબાનીથી ફરહતઉલ્મુલ્ક થયો છે મેં આ મકાનની તારીખને માટે બુદ્ધિને ખાસ વિનંતિ કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે "પદ્યા જા,

એણે શુદ્ધ હેતુથી અલ્લાહને માટે આ બંધાવી છે." આ શબ્દો ઉપરથી હિ.સં. ૯૪૫ ઈ.સ. ૧૫૩૮નું વર્ષ નીકળે છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં આજે કારંજમાં દક્ષિણ તરફ નાનાં મકાનોથી ઢંકાયેલી દેખાય છે.[૬૦]

મહેમદાવાદનું આહુખાના–મૃગોપવન

મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં સુરતનો કિલ્લો બંધાયો એનું વર્ણન આગળ કરીશું. તે પહેલાં મહમૂદાબાદમાં બાંધેલા મૃગોપવન–આહુખાનાનું વર્ણન રસમય છે તે જોઈએ. મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)માં મહમૂદ બેગડાએ ઇ.સ. ૧૪૭૯માં વસાવેલું, પણ ૧૫૪૫ સુધી એનું મહત્ત્વ નહોતું. મહમૂદ ત્રીજાને સ્ત્રીઓનો સંગ અને શોખ માળવી સુલતાનોના જેવો હતો. આગળ જોઈ ગયા એ મલ્લુખાન–કાદરશાહ માળવાથી જ્યારે ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે માંડુની પાસે ધારની સીમામાં બાંધેલા આહુખાનાનું રસમય વર્ણન કરી એવું ઉપવન ગૂજરાતમાં બાંધવાની પ્રેરણા કરી. એ પહેલાં મુઝફ્ફરશાહ વગેરે સુલતાનો અને અમીરો માળવા છતવા ગયેલા ત્યારે એ ઉપવન જોઈ ખુશ થયેલા અને ત્યાં મોજ કરેલી, પરંતુ ગૂજરાતમાં એનું અનુકરણ કરવાનો શોખ એમના મનમાં જાગેલો નહિ. મહમૂદ ત્રીજાએ છેવટે મહેમદાવાદને એ સ્થળ માટે પસંદ કરી ત્યાં ૭ માઈલના વિસ્તારમાં એવું ઉપવન બનાવ્યું, એમાં તરેહ તરેહનાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં અને એના ચારે ખૂણે મહેલો જેવાં મકાનો કરાવ્યાં. અંદર કુંડ અને કૂવા તથા તળાવો પણ કરાવ્યા, સુંદર વાટિકાઓ યે કરાવી. ઇ.સ. ૧૫૪૬માં આ બધું તૈયાર થયું ત્યારે પોતે અમદાવાદથી નિવાસસ્થાન મહેમદાવાદમાં રાખ્યું.[૬૧]

આ ઉપવનમાં મૃગો વગેરે જાનવરોને છૂટાં મૂકવામાં આવ્યાં. ઘોડા દોડાવી શકાય એવો મોટો એનો વિસ્તાર હતો. એ કારણથી કોઈ ગ્રંથમાં એને "મેદાને અસ્પ તાખ્તન"–ઘોડા દોડાવવાની જગ્યા એવું નામ પણ આપેલ છે. ચાર ખૂણે જે મોટાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં એની આગળ હારબંધ દુકાનો બાંધી હતી. એ દુકાનોમાં ખાવાપીવાની અને મોજશોખની બધી વસ્તુઓ

૬૦ : પ્રો. કોમિ સેરિયેટ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૪૨૧(અંગ્રેજી)આ મસ્જિદનું ચિત્ર અને લેખનું પણ ચિત્ર છાપ્યું છે. અહમદશાહના રોજાની મરામતનો લેખ અને એમાં ફરહતઉલ્મુલ્કનું નામ છે.

૬૧ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ-૩૫૬-૫૭, અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ કાંઈ ફેર નથી. તબકાતે અકબરી, અરબી ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોમા પણ ઉલ્લેખો અને વર્ણન છે. મલ્લુખાન કાદરશાહની પ્રેરણાથી આ મૃગોપવન માત્ર માળવાની નકલ હતી એ નોંધ માત્ર હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમાં જ મળે છે. વો. ૧, પૃ. ૨૯૪

રાખવામા આવતી અને વેચવા માટે સુદર સ્ત્રીઓ જેમતી અદર નહેરો કરી ઉપવનને હમેશા લીલુ રાખવામા આવતુ વૃક્ષોના થડને મખમલ મઢી લેવામા આવી હતી અને ડાળીઓને સાટીન વીંટી લેવામા આવ્યુ હતું એમા અનેક લતા કુજો પણ હતી તવારીખકારો લખે છે કે સુલતાન અહીં પોતાનો સમય"મૃગ-લોચની"–સ્ત્રીઓ સાથે પસાર કરતો અને એમને સાથે લઇ અદર જ્યા શિકારની વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યા શિકાર કરતો તથા બીજી અનેક રગનો યોજવામા આવતી ૬૨ ગૂજરાતમા એ જમાનામા આવનાર અનેક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓએ આ ઉપવનમાથી પસાર થઇ આનદ માણેલો અકબર બાદશાહે પણ ત્યા દિવસ પસાર કરેલો, અને તબકાતે અકબરીના કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદે તો એની મુલાકાત ઘણી વાર લીધી હતી એ પછી એના ઓરડા વિદ્વાનો અને ઓલિયા-ઓને રહેવા માટે આપવામા આવેલા સત્તરમી સદીમા એટલે આશરે સો વર્ષમા તો એના મકાનો ખડેર થયા હતા આ ઉપવનના મહેલમા જ સુલતાન મહમૂદનો અત આવ્યો હતો તે આગળ જોઈ ગયા

ઉપવનની આજની સ્થિતિ

આજે આ વિશાળ અને પ્રસિદ્ધ ઉપવનનુ ખાસ કાઈ ચિહ્ન મહેમદાવાદમા રહેલુ નથી અમદાવાદથી મુબઇ તરફ જતા વાત્રક નદીનો પુલ આવે છે ત્યા નદીને દક્ષિણ કાઠે વિશાળ ભીંતો ખડેર દશામા ઊભેલી જણાય છે આ ભીંતોને આજ સુધી મહમૂદ બેગડાના મહેલનુ ખડેર કહેવામા આવતુ હતુ પરતુ એ આહુખાનાના એક મહેલની ભીંતો છે એનુ સશોધન સ્થાપત્યના સિદ્ધાતોની દૃષ્ટિએ વડોદરાવાળા જાણીતા ડૉ ગટ્સે હમણા કર્યું છે તે મુબાઇના ગુજરાત સશોધન મડળના ૧૯૫૩ના જુલાઇ–ઑક્ટોબર અકમા સચિત્ર છપાયુ છે ડૉ ગટ્સે માપ સાથે એ મકાન ઊભુ હશે ત્યારે કેવુ હશે તેનો નકશો તૈયાર કર્યો છે અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમા એક અગત્યનુ ગણાય એવુ સશોધન કર્યું છે

ડૉ ગટ્સે ઉપજાવેલુ કલ્પનાચિત્ર

આજે રહેલા અવશેષો તથા પાયા ઉપરથી અને તવારીખોમા આપેલા વર્ણનો ઉપરથી ડૉ. ગટ્સે આ મૃગોપવનના એક મકાનનુ કલ્પનાચિત્ર દોર્યું

૬૨ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૫૭, આ બધી શોભાનુ વર્ણન સિકદરીએ આપ્યુ છે એમા આગળ લખે છે કે આ ઉપવનમા ઈદને દિવસે હાથીઓને સોના તથા રત્નોના અલકારથી શણગારવામા આવતા એવો શોખ કોઈ બાદશાહે બતાવ્યો નથી આ ઉપવનમા સ્ત્રીઓ સાથેની સુલતાનની વર્તણુકને સિકદરી આ શબ્દોમા લખે છે કે જે એના જેવા ઇતિહાસના ગ્રથ માટે યોગ્ય ન કહેવાય "આ સુશોભિત બાગમા સૂર્ય-ચદ્ર જેમ એક નક્ષત્ર ઉપરથી બીજા ઉપર જાય તેમ સુલતાન એકથી બીજી સ્ત્રીના સગમા જતો"

છે. એમના મત પ્રમાણે ૪૬ વારનાં બે ચોરસ મકાનો અને એ બન્નેને સાંધનાર વચ્ચે એક લાબો ગેલેરી જેવો રસ્તો હતો. બન્ને મકાનોમાં વચ્ચે ખુલ્લો ચોક અને એમાં ફુવારાના હોજ કરેલા હતા. મકાનની બગીચા તરફની બાજુએ એક વિશાળ ઓટલા ઉપર મંડપ હતો. બન્ને મકાનોને જોડનારો જે રસ્તો હતો તેમા તવારીખોએ વર્ણવેલી દુકાનો અને બજાર હોય એમ સમજાય છે. મકાનને માળ હતો.[63] માળ હશે ત્યારે એ કેવું લાગતું હશે, એમાં લાકડાના પાટડા અને અગાસીનું કામ કેવું હશે, આજે ભીંતોમાં જે છૂર્ણ ગોળ દેખાય છે તેમાં કેવાં ચિત્રો હશે—એવી બધી બાબતોનું ડૉ. ગટસે સારું વર્ણન કરેલું છે. ચિત્રોમાં ખાવાની ચીજો, રકાબીઓ, શીશીઓ વગેરે હોય એવુ સમજાય છે. ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં જે નકશી છે તેનાથી આ ચિત્રો જુદા જ હશે અને પરદેશી પ્રેરણા પામ્યા હશે એમ લાગે છે. ચૂનાનું એ સમયનુ છોબંધી કામ અને આરસના પથ્થર જેવી સફાઈદાર છો એનાથી એ સમયના રંગ વગેરેની ઝાંખી પણ થઇ શકે છે. આજનાં ચિનાઈ વાસણો અને ગ્લેઇઝ્ડ ટાઇલ્સ જેવું કામ પણ તે સમયે થતું હતું એમ સમજાય છે. સોનેરી છત, છીપનું જડિત કામ વગેરે પણ હતું. ચારસો વર્ષ પહેલાં ઈંટચૂનો અને લાકડાનાં મકાનો કેવાં થતા હતાં એનો ખ્યાલ આહુખાનાના અવશેષની ભીંતો ઉપરથી આજે આવી શકે છે.

ભમ્મરિયો કૂવો–ઉપવનનો એક ભાગ

મહેમદાવાદ પાસે આવેલો સુપ્રસિદ્ધ ભમ્મરિયો કૂવો આ આહુખાનામાં જ આવેલો–અનેક કુંડ, હોજ વગેરેની સાથે–એક નમૂનેદાર કૂવો હતો. આજે આ મૃગોપવન ઉજડ બનેલું હોવાથી ભમ્મરિયો કૂવો એનો એક ભાગ હતો એ જણાઇ આવતુ નથી. ગુજરાતની વાવો જેમ આપણા સ્થાપત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે તેમ આ કૂવો અને એની રચના પણ મહત્ત્વનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે. કૂવો પહોળો છે અને તેની બાજુમાંથી ગોળ ફરતી નિસરણીઓ કરી પાણીની સપાટી સુધી અંદર ઠંડકમાં બેસી શકાય એવા ખંડ બનાવેલા છે. એમા પણ ગ્લેઇઝ્ડ ટાઇલ્સ જેવું જડિત કામ ભીતોમાં અસલ હશે એવાં ચિહ્નો જણાઇ આવે છે. આજે ભમ્મરિયા કૂવાને એ આ મૃગોપવનનું જોવા-લાયક સ્થળ તરીકે બતાવી શકાય. એ સિવાય ગુપ્ત સ્થળો, કુંજગૃહો, નહેરો,

---

૬૩: ઉપર્યુક્ત ત્રૈમાસિકના અંકમાં ચિત્રો સાથે ડૉ. ગટ્સનો લેખ ખાસ જોવા જેવો છે. 'કુમાર' માસિકમાંયે ગુજરાતીમાં એમનું ચિત્ર આપી લેખ આપ્યો છે. હરણ–મૃગો–અગર મૃગલોચની સ્ત્રીઓને લીધે નામ પડ્યુ હશે એ ડૉ. ગટ્સની માન્યતા ખરી નથી અને માળવાની નકલ છે એ ઉલ્લેખ એમણે નોંધ્યો નથી.

તગાવો વગેરે અનેક વસ્તુઓ આજે નાશ પામેલ છે જંગલી છોડવા ચારે બાજુ ઊગી નીકળ્યા કે એક સમયના ગૂજરાતભરના સુન્દર ઉપવનની આ સ્થિતિ છે જે બીનો આજે વાચકને કહી ભિન્ન છે અને જેનુ કલ્પનાચિત્ર ઉપર વર્ણવ્યુ છે, તે તો અનેક મકાનોમાનુ માત્ર એક જ હતુ, બીજા નાશ પામ્યા છે[૬૪]

સુરત શહેરની પ્રાચીનતા

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા અનેક દૃષ્ટિએ સુરત શહેરનુ સ્થાન મહત્ત્વનુ છે સુરતની પ્રાચીનતા ગૂજરાતના બીજા શહેરો જેટલી કહી શકાય નહિ છતા પણ તાપી નદી અને સૂર્યપુર નામને જે પૌરાણિક સ્વરૂપ મળ્યુ છે તે જોતા મુસલમાન સમયની શરૂઆતમા એ સ્થળને મૂકી શકાય એ બધી ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી સુરતનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા બંધાયો એટલે આ વર્ણન સાથે સુરત શહેરનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપવો જોઈએ કેટલાક લેખકોનુ એવુ માનવુ છે કે સુરત નાનુ ગામડુ હતું તે મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમા મલીક ગોપીનાથે વધાર્યું અને સમૃદ્ધ કર્યું "સુરત" નામ માટે પણ વિચિત્ર વાતો જોડેલી જણાય છે પૌરાણિક નામ બાજુએ રાખીએ તોપણ સુરત નામ સ ૧૫૧૨-ઈ સ ૧૪૫૬મા લખાયેલા કાન્હડદેપ્રબંધમા મળે છે એટલે મુઝફ્ફરશાહ બીજા પહેલા અર્ધી સદી પહેલા-સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમા એ હતુ એટલુ નહિ, પણ ગૂજરાતનાં મોટા શહેરો પ્રબંધમા ગણાવ્યા છે તેમા રાંદેરની સાથે સુરતનું નામ છે તે બતાવે છે કે શહેરમા ગણી શકાય એવી સુરતની સ્થિતિ હોવી જોઈએ, જો કે સોળમી સદીમા ફિરંગીઓએ રાંદેર બાળ્યુ ત્યારથી સુરત કરતા રાંદેર આગળનુ સ્થળ હતું એટલુ સિદ્ધ છે

મલીક ગોપીનાથે એને વધાર્યું

મલીક ગોપીનાથ મહમૂદ બેગડાના પાછલા સમયમા રાજ્યમા મોટી પદવી ઉપર હતો અને મુઝફ્ફર બીજાના અમલમા તો એ મલીક સારંગની સાથે રાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ જ્યારે ભરૂચ અને સુરતનો સૂબો હતો ત્યારે સુરતમા એણે ગોપીપરુ વસાવેલુ એ સુરતનો એક ખાસ લત્તો એના નામથી ઓળખાય છે શહેરની બહાર એણે એક માર્બલ ઘેરાવાનુ મોટુ

૬૪ મસ્જિદોની પથ્થરની નકશી અને બાબરી કરતા આ વખતે મહેલોની બારી બારીમા ફેરપડ્યો હતો ચિત્રો, જડિત કામ, ચિનાઈ ટાઈલ્સ જેવી ભાતિ અને એમા ચિત્રો વગેરેનો સમાવેશ થયો હતો બગીચાઓ ફુવારા અખંડ હોજ અને વાચક કાંઈ ક જાણીતી ભાતિની સ્થિતિ બરોબર જેવા ગુજરાતી સ્થાપત્યની આ વિશિષ્ટ-નવી કલાનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે

તળાવ બંધાવ્યું તે ગોપીતળાવ કહેવાતું હતું. અમદાવાદના કાંકરિયાની પેઠે એ બહુકોણ આકૃતિનુ હતું અને ચારે તરફથી બાંધેલું હતું. એની વચ્ચે એક બેટસ્થલ ઉપર નાનુ મકાન બાંધેલું હતું, પરંતુ કાંકરિયાની પેઠે ત્યાં જવાનો પુલ ન હોવાથી હોડીમા જ જઈ શકાતું. સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરો એનું સારું વર્ણન કરે છે, પરંતુ એના માપમાં ચોક્કસ રીતે કોઈ લખતું નથી. શહેનશાહ અકબરે સુરતના ઘેરા વખતે એ તળાવને કાંઠે પડાવ નાખેલો. સત્તરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તળાવ ધીમે ધીમે પુરાવા માંડ્યું હતું. અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં છેક પુરાઈને એનું નિશાન પણ રહ્યું નહોતું અને એના પગથિયાના પથ્થરો કોટ બાંધવા માટે લઈ જવામા આવ્યા હતા. એ સદીમાં ત્યાં ખેતરો થઈ ગયાં.[૬૫]

સુરતનો કિલ્લો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયો

હવે મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલા સુરતના કિલ્લાની વિગત જોઈએ. ઈ.સ. ૧૫૪૦ પહેલા સુરત કરતાં સામે કાંઠે આવેલું રાંદેર વધારે સમૃદ્ધ હતું. પોર્ટુગીઝોએ રાંદેર અને સુરતને લૂંટીને બાળેલાં. તે પછી રાંદેર ઘસાતું ગયુ અને સુરતની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ઈ.સ. ૧૫૪૦માં પોર્ટુગીઝોને ભય પમાડવા માટે સુરતના મુખ્ય સૂબા ખુદાવંદખાન ખાજા સફરે કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેની એક બાજુ તાપી નદી હતી અને જમીન બાજુ વીસ વાર પહોળી ખાઈઓ હતી. વળી દીવની લડાઈમાં સુલતાન સુલેમાનનો નૌકાધ્યક્ષ જે ભારે તોપો મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો એ તોપો ખાજા સફર દીવથી સુરત લાવ્યો હતો અને આ કિલ્લા ઉપર મૂકી હતી. આમાંની કેટલીક તોપો અકબર બાદશાહ આગ્રા લઈ ગયા અને બાકીની મુજાહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો. કિલ્લા માટે અસાબાદના મુલ્લાં મુહમ્મદે રાઝાઈના તખલ્લુસથી એક પ્રશંસાનું કાવ્ય લખ્યુ છે તેમા એની તારીખ મળી આવે છે. એમાં મહમૂદ ત્રીજાનાં, ખુદાવંદખાનનાં અને કિલ્લાના અતિશયોક્તિભરેલાં વખાણ કરેલાં છે તે આ પ્રમાણે છે:–

"સુલતાન મહમૂદ, જે પૃથ્વી અને સમુદ્રનો શાસક છે, જેના જેવો બીજો કોઈ રાજા છે નહિ, જે દીન અને દુનિયાનો રક્ષક છે, અને જે ન્યાયમાં જમશેદ જેવો રાજા છે, તેના રાજ્ય અમલમાં સુરત બંદરમાં કિલ્લો બંધાયો, જેનાથી આસમાનની આંખો અંજાઈ ગઈ. ઉદાર હૃદયનો મોટો

૬૫: પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના Studies in Gujarat History એ નામનાં ભાષણોમાં સુરતમાં ગોપી તળાવનું મુસાફરોએ કરેલું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

ખાન ગઝનફાર એમ રૂમી(તુર્ક)એ ખુદાની કૃપાથી આ કિલ્લો બાંધ્યો જેણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ જોઈ છે તેમાં તન્કથી તારીફ થઈ કે ખુદાની મદદ વિના આવું કાર્ય થઈ શકે નહિ ફિરંગીઓની સામે એ સિકંદરની ગક્ષમો માગેની દીવાલ જેવી હતી અદશ્ય દુનિયામાંથી એ ઉત્પન્ન થયો અને સમુદ્રને કિનારે સ્થાપિત થયો એનું વર્ણન કાઢવા માટે કલ્પના અને બુદ્ધિ વૃથા થાકી ગઈ, ત્યારે અદશ્ય દુનિયામાંથી અવાજ આવ્યો કે ''‘આ કિલ્લો ફિરંગીઓની છાતી અને જીવન ઉપર પથ્થર જેવો ખડો રહેશે'' આ શબ્દ ઉપરથી એની બંધાયાની તારીખ હિ સ ૯૪૭ ઈ સ ૧૫૪૦-'૪૧ નીકળે છે આમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા માટે અને કિલ્લા માટે કેવી વિચિત્ર અતિશયોક્તિ કરેલી છે તે મહમૂદનું ચારિત્ર્ય જાણનાર સહજ સમજી શકશે [૬૬]

કિલ્લાનું વર્ણન

ફારસી તવારીખોએ આ કિલ્લાના ઉલ્લેખો કરેલા છે એમાં તબકાતે અકબરી મુખ્ય છે એનો કર્તા લખે છે કે કિલ્લો ઘણો નાનો છે, પણ ખૂબ જ મજબૂત છે સુલતાન મહમૂદના વખતમાં સફર આગાએ એ બાંધ્યો છે એ પહેલાં ફિરંગી લોકો કિનારાનાં બંદરોને ઘણો ત્રાસ આપતા હતા આ કિલ્લો બંધાતો હતો ત્યારે એ લોકોએ હુમલા લાવી બાંધકામ બંધ કરાવવા બનતું કરેલું, પણ એમાં એ ફાવેલા નહિ છેવટે એમણે ખુદાવંદખાન ખાજા સફરને લાંચ આપીને બાંધકામ પડતું મુકાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેમાં એ ફાવ્યા નહિ ખાફીનું માપ આપીને લખે છે કે કિલ્લાની દીવાલો પંદર વાર પહોળી છે, અને વીસ વાર ઊંચી છે પથ્થર, પાકી ઈંટો અને ચૂનાથી દીવાલો બાંધેલી છે પથ્થરને લોખંડના પટ્ટાથી જકડીને સાંધામાં સીસું રેડેલું છે એના બુરજો ઉપર એક એક ચોખંડી બાંધેલી છે આ ચોખંડી ફિરંગીઓ ખાસ બાંધતા હોવાથી એનું અનુકરણ ન થાય તે માટે એમણે લાંચ પણ આપવા માંડેલી, પરંતુ ચોખંડીઓ બાંધીને પૂરી કરવામાં આવી તબકાતના આ વર્ણનને મિરાતે અહમદી પણ ટેકો આપે છે આજે આ ઐતિહાસિક કિલ્લો સુરતમાં ઊભો છે, પરંતુ એને જોઈ કોઈની આંખો અંજાતી નથી'

એ સમયના લેખો

આ સુલતાનના સમયના લેખોમાં એણે ઈ સ ૧૫૪૮માં વટવાના સૈયદ સાબીહ મુહમ્મદને ગાદી ઉપર કાયમ કર્યાનું ફરમાન આપેલું તે મહત્ત્વ-

૬૬ પ્રો કોમિસેરિયેટના ગુજરાતના ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)માં આ કિલ્લો એનું ચિત્ર તથા લેખ અને બીજું વર્ણન આપેલ છે તે ઉપરથી ટૂંકાવીને લીધું છે પૃ ૪૨૨ ૨૫

નું છે[૬૭] એનું ખાસ મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે ગૂજરાતના સુલતાનોનાં ફરમાનો મળેલાં નથી, અને એ કારણથી એ સમયના સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડવામાં જરા હરકત પડે છે. દક્ષિણના સુલતાનોનાં ફરમાનોનો એક ગુટકો જેમ જડી આવ્યો તેવું ગૂજરાતમાં કાંઈ જડેલું નથી. આ ફરમાનમાં વટવાનું નામ કુત્બાબાદ લખેલું છે. મુખ્ય અમીર પ્રધાનોમાં મસનદે આલીખાને આઝમ આસફખાનનુ નામ રાજ્યના વઝીર તરીકે આપેલું છે અને મજલિસે અશરફખાને આઝમ ખુદાવંદખાનનું નામ પણ લખેલું છે. વટવાના રોજાના ઉરસ અને લંગરખાનાના ખર્ચ માટે આપેલા ગામોનો નિર્દેશ કરેલો છે. ફરમાનની તારીખ ૭મી શવ્વાલ ૯૫૫ નવેંબર તા. ૯, ૧૫૪૮ છે.

બીજો એક લેખ વિ.સં. ૧૫૯૯ જેઠ વદિ ૧૧નો—ઈ.સ. ૧૫૪૩નો અમદાવાદમાં ઘર ઘરેણે મૂકવાના ખતનો છે. એમાં વિશેષણો લગાડી યવન-કુલતિલક મહારાજાધિરાજ પાતશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ મહિમ્મુદ વિજય રાજ્યે વિજારતમાં શ્રી અફઝલખાન એમ લખીને રાજા અમદાવાદમાં છે અને તે સમય નસીરદી (નસીરુદ્દીન) કાજી તરીકે ન્યાય કરનાર. અફતિ-ખાસ મલીક દુર્ગપાલ તરીકે તથા ફિરોઝમલીક નગદલમલીક, નૂરદી અને જલાલ એમ પંચકુલનાં નામો આપ્યાં છે. ઘર ઢીંકવાના હાજા પટેલ નામની પોળમાં મોદી તાપીદાસ તથા મોદી નારાયણદાસે, શ્રીમાળી જ્ઞાતિના પરીખ પદ્મા, ઉદયકરણ અને રંગા પાસેથી ૮૦૦૪ (અંકે આઠ સહિસ્ર ચિહોત્તર) લઈ ઘર ઘરેણે મૂકયું ઘરનુ ભાડું નહિ—રૂપિયાનુ વ્યાજ નહિ—એવી બોલી અને રકમ આપનારને કબજે સોંપ્યો. બીજી શરતો પણ લખી છે. મતાની સાથે ૨૮ સાક્ષીઓ છે.[૬૮]

આ લેખથી એમ સમજાય છે કે આજે ઢીંકવો એટલે કાળુપુર લત્તામા શહેરના મધ્ય ભાગમાં—હાજા પટેલની પોળમાં હિંદુઓની સારી વસ્તી હતી. બીજું અફઝલખાન બંબાણી ૧૫૪૫માં વઝીર થયો એમ જે સાધારણ રીતે મનાય છે તેનાથી વહેલો ૧૫૪૩માં એટલે દરિયાખાનની પડતી પછી તરતમાં

૬૭: પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ દસ્તાવેજની વિગત, એનું ચિત્ર તથા લેખનો તરજુમો એમના ઇતિહાસગ્રંથમાં પહેલો જ જાહેર કર્યો છે અને એ માટે વટવાના સૈયદ સાહેબનો આભાર માન્યો છે. પૃ. ૪૨૮-'૨૯

૬૮: લેખપદ્ધતિ-વડોદરા ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં-આ લેખ છપાયલો છે. તે મહત્ત્વનો છે. ઢીંકવો શબ્દ નોંધપાત્ર છે. પાણી ભરાઈ રહે એવો ભાગ ઢીંકવો કહેવાય છે. આજે એ નામથી અમદાવાદમાં ઢીંકવા ચોકી છે, હાજા પટેલની પોળ પણ છે.

જ વસ્ત્ર હતો પચકુલની પ્રાચીન રીત ચાલુ હતી અધિકારીમા કોઈ હિંદુનુ નામ દેખાતુ નથી ઘરના ભાગોમા આજે વપરાતા ગૂજરાતી શબ્દો દેખાય છે છાપગની મચરામણી વગેરે આપે એવી ગગત પણ લખેલી છે એ સમયની સામાજિક વ્યવસ્થા તથા અમદાવાદ શહેરની હિંદુ વસ્તી માટે લેખ અગત્યનો ગણાય

અમીરો

સુલતાન મહમૂદના સમયના મુખ્ય અમીરોની કારકિર્દી બહાદુરશાહના સમયમા શરૂ થયેલી, એટલે એના વર્ણનમા એ અમીરોના સામાન્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાના કેટલાક સુલતાન મહમૂદનો ખુરદાનો મારી નાખ્યો ત્યારે મરાયા કેટલાક યુદ્ધમા મરાયા આસફખાને વાટાઘાટ કરાવ્યા અને સુલતાનની સાથે માર્યો ગયો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી સુરત જતા માર્યો ગયો અફઝલખાન પણ સુલતાન સાથે મરાયો મુજાહિદખાન અને ખ્વાજા સફરે આ સુલતાનના સમયમા અગત્યનો ભાગ લીધો હતો તેના ઉલ્લેખ બહાદુરશાહના સમયમા કર્યા છે

ખુદાવંદખાન ખ્વાજા સફર સલમાની

પોર્ટુગીઝો ખ્વાજા સફર સલમાનીને ગૂજરાતના એ સમયનો સર્વથી મોટો વીર અને અમીર કહે છે એને Coje-Zofar નામથી એ લોકો ઓળખે છે એ જન્મે યુરોપિયન હતો એના માબાપ કેથોલિક હતા અને જાતે આલ્બેનિયન હતો સુલેમાન પાશાએ એને તુર્કીમા કેદ કર્યા પછી સુલતાનને સોંપ્યો, પણ ત્યા હોશિયારીથી એની સામે ઈર્ષ્યા વધવાથી એને મુસલમાન કરવામા આવ્યો એનુ ખ્રિસ્તી નામ બદલીને સફર નામ રખાયુ સફર ઇજિપ્તથી ગૂજરાતમા આવ્યો અને બહાદુરશાહની નોકરીમા જોડાયો જુનો ડી કેનાના વહાણમા સુલતાનની સાથે એ ગયો હતો અને પાછો ફરતા સુલતાન મરાયો ત્યારે સફર બચી ગયો હતો એ કુનેહબાજ હતો પોર્ટુગીઝો એને પોતાનો સમજતા અને એમની સાથે સફર પત્રવ્યવહાર રાખતો, પણ એ ગૂજરાતના સુલતાનને વફાદાર હતો દીવના પહેલા યુદ્ધ વખતે સુલેમાનપાશા સાથે રહી એ ફિરંગીઓ સાથે લડેલો તે જોઈ ગયા, અને બીજા યુદ્ધ વખતે ગોળાથી માર્યો ગયો એનો રોજો સુરતમા અમદાવાદી રોજાઓના ઘાટનો બાંધેલો છે તે આજે ઊભો છે ત્યા મરજાન શામીની કબર જાણીતી હોવાથી એને મરજાન શામીનો રોજો કહે છે લોકો મિરજા શામીના નામથી ઓળખે છે સુલતાન મહમૂદે એને પાછળથી ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો

અફઝલખાન બંબાણી

અફઝલખાન બંબાણી અમદાવાદનો રહીશ અને મૂળ ગૂજરાતી અમીર હતો. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં એ બે વાર મુખ્ય વઝીર તરીકે નિમાયો હતો. અબ્દુસ્સયદ અફઝલખાન બંબાણી એવું એનું નામ હતું. એનું વર્ણન સિકંદરીમાં વફાદાર રાજ્યસેવક અને ભક્ત તરીકે કરેલું છે, પરંતુ અરબી ઇતિહાસલેખક એને ગદ્દેખો કહે છે. સફર ખાન ઉપર એને ઈર્ષ્યા હતી એમ એ લખે છે એ સમજાય એવું નથી. અમદાવાદના એક દસ્તાવેજમાં એનું નામ મુખ્ય વઝીર તરીકે આપેલું છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. સિકંદરી લખે છે કે એ જ્યારે ગાદીએ બેસતો ત્યારે પડદા પાછળથી એક જણ એને મૃત્યુની યાદ આપતો એવો રિવાજ રાખેલો. એ માણસ બોલતો કે 'અફઝલખાન, તારી મોટી આજની પદવીનું તું અભિમાન કરીશ નહિ. મૃત્યુ આવશે અને તું કપડામાં વીંટાઈને ચાલ્યો જઈશ. ન્યાયના છેવટના દિવસ માટે ચેતજે!' આમ એ પોતાનું અભિમાન વધે નહિ એની તકેદારી રાખતો. મહમૂદ ત્રીજાને જ્યારે બુરહાને માર્યો ત્યારે એણે લાગણી સાથે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘેરથી નીકળતાં સ્ત્રી સાથે થયેલી વાતચીત જોઈ ગયા છીએ. સુલતાનને ખરાબ સોબત માટે તે હમેશાં ચેતવણી આપતો. આ અમીરની મસ્જિદ અમદાવાદમા રાયપુર ને સારંગપુર વચ્ચે હતી તે મરાઠાઓની લડાઈ વખતે ઉતરાવી લીધી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એણે ત્યાં અફઝલપુર નામે પરું પણ વસાવેલું.

સૈયદ મુબારક બુખારી

મિરાતે સિકંદરીના લેખકના પિતા જેમની પાસે નોકરી કરતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ સૈયદ મુબારક બુખારી પણ આ સુલતાનના સમયમાં મોટા અમીર હતા. કપડવંજમાં એમની જાગીર હતી. આરામ કાસ્મીરીનો ઇતિહાસ ગ્રંથ–તુહફ્ન ઉસ્સાદત એમના આશ્રયથી લખાયેલો અને ૧૫૪૫ સુધીનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ એમાં મળે છે. મિરાતે સિકંદરીએ એની નોંધ લીધેલી છે. સૈયદ મુબારકનું વર્ણન સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમાં કરીશું.

પ્રકરણ છત્રીસમું

પોર્ટુગીઝો પાસેથી દીવ પાછુ જીતી લેવાનો આખરી પ્રયત્ન

બહાદુરશાહની નબળાઈથી ૧૫૩૮મા ઊભા થયેલા સંજોગો

દીવનુ પહેલુ યુદ્ધ

બહાદુરશાહના સમયમા દીવ જીતી લેવા પોર્ટુગીઝોના પ્રયત્ન પાછળ જોઈ ગયા એમા બન્ને પક્ષો એક-બીજા તરફ વહેમથી ભડકીને ચાલતા હતા તેમા આખરે ગૂજરાતનો સુલતાન માર્યો ગયો તે પણ જોયુ બહાદુરશાહે એ વખતે જ તુર્કીના સુલતાનની મદદ માગી હતી, પણ મદદ આવી પહોચે તે પહેલા જ એનો અકાળે અંત આવ્યો એ જમાનામા દુનિયાના મુસલમાન રાજ્યોમા સારા પ્રમાણમા દરિયાઈ બળ માત્ર તુર્કી અને ગૂજરાત પાસે જ હતું બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતના બળમા કાઈ ખાસ વધારો થઈ શક્યો નહોતો બીજી બાજુએ પોર્ટુગીઝો ભૂમધ્ય સમુદ્ર, રાતા સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરમા શ્રેષ્ઠ હતા એમણે બહાદુરશાહને દગાથી મારીને એ સમયના પ્રથમ પંક્તિમા ગણાય એવા દીવ બદરમા સત્તા જમાવી એ વાત ગૂજરાતના અમીરોને ખૂચતી હતી ઈ સ ૧૫૨૦મા તુર્કીમા સુલેમાન સમ્રાટ પદે હતો અને ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર પણ એણે સત્તા જમાવી હતી એની દાનત પૂર્વમા ઇરાન વગેરે દેશો ઉપર સત્તા મેળવી બાબરની ચડાઈથી નબળા બનેલા હિંદ ઉપર પણ દબાણ કરવાની હતી હુમાયુ સામે બહાદુરશાહે એની મદદ માગી હતી, પરતુ હુમાયુને તો તરત જ ગૂજરાત ખાલી કરીને ઉત્તરમા ભાગવુ પડયુ હતુ એ પાછળ જોઈ ગયા, એટલે હવે તુર્કીની મદદ મળે તો પોર્ટુગીઝોની સત્તા તોડવાનો લાગ મળે એવો વિચાર એને આવ્યા કરતો બહાદુરશાહે પોતાની નબળી મનોદશામા પોર્ટુગીઝો પાસેથી હુમાયુ સામે મદદ મેળવવા કેટલાક લાભ અને સગવડો આપ્યા હતા અને તેનો પાછળથી એને પસ્તાવો પણ થયો હતો બીજી બાજુએ સુલતાન સુલેમાનને અરબી સમુદ્ર અને ઇરાની અખાતમા પોર્ટુગીઝોનુ બળ વધતુ હતુ તે સાલતું હતું, એટલે ગૂજરાતની મદદે સારુ નૌકાસૈન્ય મોકલવા એણે તૈયારી કરી અને સૂલેમાનપાશા અલખાદીમ, જે ઇજિપ્તનો સૂબો હતો, તેની સરદારી નીચે મોટો કાફલો, ભારે તોપખાના સાથે મોકલી આપ્યો તે સદમૂ-

કેટલાકે આપી. આ માણસ એ વર્ષમાં યુરોપ ગયો ત્યારે પોર્ટુગલના કેટલાક ખાનગી સમાચાર તથા દેશની પરિસ્થિતિની હકીકત તેણે ત્યાંના રાજાને કહી હતી.[૬]

સફરના ચાલ્યા જવાથી દીવના વેપારીઓમાં ગભરાટ

પોર્ટુગીઝોના આ વહેમને બીજી રીતે પણ સમર્થન મળ્યું. તુર્કી કાફલો આવે છે એ સમાચારની ગૂજરાતના સરદારોને ખબર હોવી જોઇએ, કારણ કે ઉપર કહેલા વેનિસના વેપારીના સમાચાર પછી, ખાજા સફરે પોતાનાં બૈરાંછોકરાં દીવમાથી મોકલી દીધાં અને ૧૫૩૮ના એપ્રિલની ૨૭મીએ પોતે પણ ચાલ્યો ગયો. સફરના ચાલ્યા જવાથી દીવની વસ્તીમાં ગભરાટ ફેલાયો અને વેપારીઓએ ભાગવા માંડ્યું. આ નાસભાગ અટકાવવા માટે કિલ્લાના ઉપરીએ કેટલાક વાણિયાઓને ફાંસીએ લટકાવ્યા, પણ એની કાંઇ અસર થઈ નહિ.[૭] ખાજા સફરે જૂનની ૨૪મીએ આલમખાન સાથે ૧૯૦૦૦માણુસોના લશ્કર સાથે દીવના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની તૈયારી કરી. આ વખતે દીવનો સરદાર એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા હતો. પોર્ટુગીઝો પાસે બચાવનું લશ્કર ઘણું જ નાનું હતું. ઓગસ્ટ ૯મીએ એ લોકો બધા દીવ શહેરમાંથી કિલ્લામાં ચાલ્યા ગયા અને ગભરાટમાં કેટલોક સરંજામ અને દારૂગોળો ખોયો. ખાજા સફરના આ પહેલા હુમલામાં એને એક નાનો ઘા વાગવાથી જે થોડો વિલંબ થયો એમાં પોર્ટુગીઝોએ પોતાની નબળાઇઓ જોઈ લીધી અને તેને ઠીક કરવાની વ્યવસ્થા કરી. ઘેરાની શરૂઆતમાં એમની પાસે ૮૦૦પોર્ટુગીઝ લડવૈયા, ૬૦૦ લડી શકે એવા ગુલામો, ૨૦૦ કારીગરો, સામાન્ય ગુલામો, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો મળીને કુલ ૩૦૦૦ માણસો કિલ્લામાં હતાં.[૮]

તુર્કી કાફલો દીવ આવ્યો

બીજી બાજુથી તુર્કી કાફલો ૧૫૩૮ની ૪થી સપ્ટેંબરે દીવ આવી પહોંચ્યો. એડન છોડ્યા પછી ગૂજરાતના પશ્ચિમ કિનારા અને સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે વંટોળિયા અને તોફાનથી એમનાં ચાર વહાણો ભાંગી ગયાં. આ ભાગેલાં વહાણોને લીધે તુર્કી કાફલો હિંદના દરિયામાં નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે એમ ફિરંગીઓએ જાણ્યું હતું. કિલ્લાના કપ્તાને આ સમાચાર ગોવા પહોંચાડવા તરત જ મિગેલ (Miguel)ને મોકલ્યો. કાફલાના સરદારને સુલેમાનનો હુકમ હતો

૬: Whiteway: P. 254, વ્હાઈટવે Alikhan અને ડેનવર્સ Alu Cham લખે છે તે પ્રસિદ્ધ આલમખાન છે.

૭: Whiteway: P. 255, એમાં વેપારીઓને માટે Banias શબ્દ પોર્ટુગીઝો વાપરતા તે લખ્યો છે.

૮: Whiteway: P 256

કે ફિરંગીનો કાફલો કે લડાયક વહાણો ઉપર હુમલો કરવો, પરંતુ એણે એ હુકમ ન માનતા દીવને દરિયા તરફથી ઘેરો ઘાલ્યો એણે જો કાફલા ઉપર હુમલો કર્યો હોત તો જીત મેળવી શક્યો હોત એટલુ બળ એનામા હતુ બીજા કોઇ ફિરંગી બંદર ઉપર હુમલો કર્યો હોત તોપણ સફળતા મળત, પરંતુ દીવ એ સમયે હિંદભરમા પોર્ટુગીઝોનુ સૌથી મજબૂત થાણુ હતું, એટલે અહીં કાફલાને સફળતા મળી નહિ તુર્કોનું તોપખાનુ ઘણુ જ બળવાન હતું, જ્યારે પોર્ટુગીઝો બંદૂકબાજીમા ઉત્તમ હતા તુર્કીના કાફલાની બીજી નબળાઇ એ હતી કે એમા અનેક ધર્મ અને જાતિના માણસો હતા યુરોપના ઘણા ભાગમાથી પકડેલા ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી ગુનામો અને ૮૦૦ બીજા ખ્રિસ્તી લશ્કરીઓ હતા આમ ભેદ હોવાથી કાફલામા બળવો જાગ્યાનું અને એને બળથી દબાવી દેવાની વાતો બહાર આવી હતી શિસ્ત હતી નહિ અને ઘણાને દેહાતની શિક્ષા પણ થઇ હતી[૯]

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતા મેળ નહોતો

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતા ફિરંગીઓ સામે સામાન્ય તિરસ્કાર સિવાય એમનામા બીજુ કાંઈ ઐક્યનુ ચિહ્ન હતુ નહિ આલમખાનને કોઈ પણ હિસાબે પોર્ટુગીઝોને કાઢીને દીવ ગૂજરાતના સુલતાનને તાબે લેવુ હતુ એણે સુલેમાન પાશાની ઇચ્છા પ્રમાણે તુર્કીના સુલતાનના નામના ખુતબા દીવની મસ્જિદોમા ગૂજરાતના સુલતાનના નામની સાથે પઢવા દીધા નહિ[૧૦] બીજી તરફ ખાજા સફર ગૂજરાતનો છતા જો પોતાની સત્તા કાયમ રહેતી હોય તો ગમે તેમ ચાલવા દેવા તૈયાર હતો[૧૧] સુલેમાન પાશાને બધો વહીવટ પોતાને હાથ લેવો હતો એક તુર્ક વહાણના ભગારમાથી છૂટા તણાઇને આવ્યા તે ઉપરથી ગૂજરાતી સરદારોને ખાતરી થઇ કે તુર્કોનો ઇરાદો માત્ર દરિયાઈ યુદ્ધનો નથી પણ જમીન ઉપર પણ યુદ્ધ કરવાનો છે[૧૨] આમ તુર્કોની એડનમા જાણેલી વર્તણૂક અને બીજો વર્તાવ જોતા બન્ને મિત્રો વચ્ચે સહકાર અશક્ય બનતો ગયો આલમખાને ઘેરો જરા હળવો કર્યો, ત્યારે ભારે તોપો બંદરે ઉતારી ખાજા સફરને ગોઠવણ કરવાનુ કહીને સુલેમાન પાશા જાફરાબાદ[૧૩] તરફ વહાણો લઇને ગયો કિલ્લામા ઘેરાયેલાને આથી તૈયારીનો સમય મળ્યો

---

૯ એજ પૃ ૨૫૭-૨૫૮
૧૦ એજ પૃ ૨૫૮
૧૧ એજ પૃ ૨૫૮
૧૨ એજ પૃ ૨૫૮
૧૩ વ્હાઈટવે અને ડેનવર્સ બન્નેએ પોર્ટુગીઝ આધારો ઉપરથી લખાણો કર્યા છે છતા

ગોવામાં પણ અગત્યના ફેરફાર થઇ રહ્યા હતા. આવી કટોકટીને સમયે નુનો દ કોના જેવા અનુભવી સૂબાને બદલી પ્રસિદ્ધ આલ્બુકર્કના એક સગા ડી ગર્સિયા ડી નોરોનાને પોર્ટુગલના રાજાએ નવા ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો. આ ફેરફારથી ગોવામાં કોઇ ખુશી ન થયું નવા સૂબાએ નુનો દ કોના જેવાને ગવર્નરના દરજ્જાને અપાતું સામાન્ય સંમાન પણ આપ્યું નહિ અને રાજ્ય-ના વહાણને બદલે ભાડાના વહાણમાં સ્વદેશ જવું પડ્યું. આમ ભગ્ન હૃદય થવાથી એ માંદો પડ્યો અને કેપ ઑફ ગુડ હોપ પહોંચતાં તે અવસાન પામ્યો.[૧૪]

બન્ને પક્ષો વચ્ચે ભારે લડાઈ

દીવના બેટની પૂર્વ તરફને કિનારે કિલ્લો હતો અને પશ્ચિમ તરફ શહેર હતું. સૌરાષ્ટ્ર અને દીવના બેટની વચ્ચે નાની ખાડી હતી. બેટની સામે કિનારે ઘોઘલા નામે ગામ હતું. એની પાસે પાણીમાં ખડક ઉપર એક નાનો કિલ્લો હતો. તે પ્રવેશના રક્ષણમાં કામ લાગતો. ઘોઘલાના રક્ષણ માટે ૭૦થી ૮૦ માણસો હતાં. પણ નાનો અને મોટો કિલ્લો સુરક્ષિત હતા. તુર્કીના કાફલાએ જાફરાબાદ જતાં જતાં કિલ્લા ઉપર તોપમારો કરેલો અને એમને એનો અંદરથી જવાબ પણ મળેલો, પરંતુ એકંદરે ઘેરાયલા ફિરંગીઓને નુકસાન વધારે થયું હતું. બહાદુરશાહના સમય પછી દીવ હાથ આવ્યા બાદ જે દારૂગોળો હાથ આવ્યો તેમાં ફિરંગીઓએ ભૂલથી બંદૂકનો ઝીણો દારૂ અને તોપનો જાડો દારૂ ભેગો કરી દીધેલો. એ ભૂલનું પરિણામ પણ આ વખતે વિરુદ્ધ આવ્યું—તોપ-બંદૂકો ફાટી જવાથી ખુવારી થઇ. આ બાજુ ગૂજરાતના લશ્કરે ઘોઘલા અને એનો નાનો કિલ્લો વગેરે જીતી લઈ તોપોથી કિલ્લો નકામો કર્યો. ફ્રાંસિસ્કો પાચેકો નામનો એનો સરદાર ૬૪ ફિરંગીઓ સાથે ખાજા સફરને શરણે આવ્યો એમની વિનંતિ ઉપરથી હથિયાર વિના એમને કિલ્લામાં જવાની સફરે રજા આપી, પણ સુલેમાન પાશાને સલામ ભરીને

થોડો ફેર જણાઈ આવે છે. અહીં વ્હાઈટવે જાફરાબાદ (પૃ. ૨૫૮) લખે છે, જ્યારે ડેનવર્સ ભા. ૧-પૃ. ૪૨૭ મહુવા લખે છે. મહુવામા વાવાઝોડાથી રક્ષણ થઈ શકે એવું બંદર હતુ એમ લખે છે અને ત્યાં પાશા વીસ દીવસ રહ્યો હતો એમ પણ લખે છે.

૧૪: Whiteway: P. 258-59 Danvers: I. P. 428 અને430. નુનો દ કોના દસ વર્ષ સુધી પોર્ટુગીઝ હિંદનો ગવર્નર રહ્યો. એને વાઈસરૉયની પદવી ન મળી. નવા ગેર્સિયા નોરાનોએ એને અપમાનિત કર્યો અને એ ગરીબ અવસ્થામાં ગુજરી ગયો. ડેનવર્સ વધારામાં લખે છે કે નુનોએ દીવની મદદ માટે કાફલો તૈયાર કરેલો, પણ નોરોનાએ તેને ઊપડતાં પહેલાં અટકાવ્યો અને પોતે પણ તરત પગલાં ન લીધાં. એણે નુનોની સલાહ પણ સાંભળી નહિ. જાન્યુઆરી–૧૫૩૯માં એ ગુજરી ગયો અને એની ઇચ્છાથી એનું શબ દરિયામાં નખાયું.

જવાની ગ ત કરી એ લો । જ્યારે પાશાના વહાણમા ગયા ત્યારે એણે મદરનુ વચન તોડીને આ ફિરગીઓને પકડી ગુનામો માથે મોકલી દીધા એ પછી કિલ્લાના કેપ્ટન એન્ટોનિયો ટ સિલ્વેરિયાને સુલેમાન પાશાએ શરણે આવવા માટે કહેવડાવ્યુ, પરતુ કેપ્ટને તેનો દઢતાથી જવાબ આપ્યો કે તાબે થવાનો બદલે અમે મરતા સુધી લડીશુ આ સદેશા બન્ને વચ્ચે બહુ કડક ભાષામા ચાલ્યા અને એથી ગુસ્સે થયેલા પાશાએ કેટલાક નવાગેલા ફિરગીઓને મારી નાખ્યા એ પછી તુર્કોએ કિલ્લા સામે ૬૦ થી ૧૫૦ કદમ છેટે કુલ ૧૩૦ તોપોના ૭ મોટા તોપખાના ગોઠવ્યા એમા કેટલીક તોપો તો ૬૦ થી ૧૮૦ શેરના લોખડ ભરત ના ગોળા ફેકી શકે તેવી હતી [15] આથી પોર્ટુગીઝોનુ તોપખાનુ નકામુ પડયુ કિલ્લામા ગેર્સિયા ડીમા અને સેન્ટ થોમસ એ નામના બે મોટા બુરજો હતા તા ૪થી ઓકટોબરથી માસની આખર સુધી કિલ્લા ઉપર સખત તોપમારો ચાલ્યો એમા દીવાલોને ઘણુ નુકસાન થયુ ગેર્સિયાના બુરજ આગળ પડેલા કાણા પાસે રોજ ખૂબ લડાઈ ચાલતી પોર્ટુગીઝો આમ મરતા અને બળમા ઓછા થતા હતા અને બચાવની બીજી હરોળ એમનો અદર રચવી પડી હતી, છતા હિંમત હાર્યા નહોતા ઘણા પ્રયત્ન છતા આ બુરજનો ત્રીજો ભાગ તો પોર્ટુગીઝો પાસેથી કદી ગયો નહિ [16] અહીં બન્ને પક્ષો તરફથી બહાદુરીના નાનામોટા બનાવો બન્યા કર્યા મુસલમાનો એમની મોટી સખ્યાને લીધે થાકેલા લશ્કરને આરામ આપી નવુ તેની જગાએ લાવી શકતા, જ્યારે પોર્ટુગીઝો દહાડે દહાડે ઓછા થઈ હેરાન થતા અને એમને આગમની તો વાત જ કરવાની નહોતી [17]

પોર્ટુગીઝોની બહાદુરી

એમના ઘેરાયેલા નાના લશ્કરે પણ કેટલીક નોધપાત્રલાયક બહાદુરી બતાવેલી છે દીવાનના કાણા આગળ લડી રહેલા ફોન્સેકા (Fonseca) નામના માણસે જમણો હાથ કપાઈ ગયા પછી ડાબા હાથે લડવુ ચાલુ રાખેલુ હતુ જોઆઓ જિલ (Goao Gill) નામના કેપ્ટનના નાના છોક

---

૧૫ Whiteway P 262 63 વ્હાઈટવે લખે છે કે કેપ્ટન અને પાશા વચ્ચેના સદેશા આજના જમાનામા ન શોભે અને ગાળો કહી શકાય એવી ભાષામા ચાલેલા Danvers-I 432 થી 434મા આ બધુ વર્ણન વધારે વિગતથી આપેલુ છે, અને પોર્ટુગીઝોના જવાબથી ચિડાયેલા પાશાએ પકડાયેલા ફિરગીઓને મારી નાખ્યા એમ લખે છે

૧૬ Whiteway P 263 64, Danvers I P 434

૧૭ Danvers I 434

રાએ એક ભારે શરીરના મુસલમાન લડવૈયાની પાછળ પોતાની ઊંચાઈથી વધારે ઊંડા પાણીમાં દોટ મારી અને એના ઉપરીએ હવે બસ-હદ આવી છે એવી બૂમ પાડી ત્યારે એ અટક્યો. દીવાલના કાણા આગળ લડી રહેલો પેન્ટિએડો (Pentiado) પોતાના જખમને પાટો બંધાવવા દાક્તર પાસે ગયો, પણ ત્યાં વિલંબ થાય એમ હોવાથી પાછો લડવા ગયો. લડાઈમાં બીજો મોટો ઘા લાગ્યો એટલે દાક્તર પાસે પાછો આવ્યો, પરંતુ દાક્તર તપાસે તે પહેલાં બૂમ પડવાથી પાછો લડાઇને સ્થળે દોડ્યા-છેવટે ઘા ઉપર ઘા પડવાથી એને ઉપાડીને લઈ જવો પડ્યો. એક માણસ જેનું નામ નોધાયું નથી-લડતે લડતે ગોળીઓ ખૂટી પડવાથી પોતાનો હલતો દાંત ખેંચી કાઢીને ગોળીને બદલે દુશ્મન તરફ છોડ્યો![૧૮]

એમની સ્ત્રીઓની બહાદુરી

એ જ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓનાં પરાક્રમો પણ નોધપાત્ર હતાં અને એમનાં જુસ્સો તથા દેશભક્તિ ચડિયાતાં હતાં. એ લોકો પાણી, લાકડાં, માટી પથ્થર વગેરે જરૂરી ચીજો અને દીવાલનું સમારકામ કરવામાં સતત કાર્યપરાયણ રહેતી, પોતાના વેર તથા જુસ્સો પકડાયેલા કેદીઓ કે ગુલામો ઉપર ઠાલવતી, લડાઈમા ગોળીઓ વરસતી હોય ત્યારે જીવની દરકાર કર્યા વિના લડવૈયા માટે ખોરાક અને પાણી લઈ જતી, પોતે બંદૂક લઇને લડવા સિવાયનું બધું જ જોખમ અને ભારે મહેનતનું કામ કરતી. તે ઉપરાંત માંદાંની માવજતનો ભાર એમને માથે હતો. એમાં દાક્તરની પત્ની આના ફર્નાન્ડિઝ, અને ડી. ઇસાવેલ ડી વીગા (D Isavel de Veiga)નાં નામો તો સ્ત્રીઓના નેતાઓ તરીકે જાણીતાં થયાં હતા. એક તુર્ક સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થઈ ગઇ હતી એણે પોતાના પતિનાં કપડાં પહેરી તરવાર લઈ લડાઇમા કેટલાકને માર્યા હતા. વખતોવખત ઘેરાયેલા લશ્કર માટે બહારથી મદદ આવી મળતી, પરંતુ અંદર પાણી એવું ખરાબ થઈ ગયું હતું કે ઘણા માંદા પડ્યા હતા, દાતનો રોગ (scurvy) ઘણાને થયો હતો. તા. ૪ થી નવેમ્બરે જ્યારે છેલ્લો હુમલો એમણે પાછો હઠાવ્યો ત્યારે લડી શકે એવાં માત્ર ૪૦ માણસો જ હતાં. દારૂગોળો પણ ખૂટી પડ્યો હતો.[૧૯]

૧૮: Whiteway: P 264 આ વર્ણન વ્હાઈટવેએ વિગતથી આપ્યું છે. Danvers: I. P. 434માં ખુવારીના આકડા અને દીવાલ ઉપર ચડી આવતા ગુજરાતી લશ્કરને ખાઈમાં ધકેલી દીધા વગેરે વર્ણન કરે છે, પણ બીજી વિગત નથી.

૧૯: Whiteyway: P. 264-65 અને Danvers. I. P. 434-35

સુલેમાન પાશા પાછો ગયો

બીજી તરફ આ લાગા ગચાવથી ગૂજરાતીઓ અને તુર્કો વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતુ જતુ હતુ એમની વિચિત્ર વર્તણુકને લીધે એમને જોઈતી ચીજો ગૂજરાતીઓ તરફથી મળતા ખૂબ વિલંબ થતો હતો દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્યો સાથે જોડાવામા પણ એમને નિષ્ફળતા મળી હતી આ બધાથી કંટાળી સુલેમાન પાશાએ તોપખાનુ ખેંચી લેવા માડ્યુ, અને તા ૬ ઠ્ઠી નવેમ્બરે દરિયામા જરા દૂર હઠી ગયો એમ કહેવાય છે કે કંટાળેલા ખાજા સફરે પાશાને પત્ર લખ્યો કે ગોવાથી વાઇસરોય મોટુ લશ્કર ને કાફલો લઇ આવે છે એ સાભળીને પણ પાશાએ પાછા જવાનો નિશ્ચય કર્યો એ દરમ્યાન ગોવાથી પુરવઠો આવી પહોચતા, બીજી લશ્કરી મદદ પણ ગવર્નર તરફથી આવશે એ બીકે પાશાએ પાછા હઠવાની ત્વરા વધારી અને ૪૦૦ લવાયેના માણસોને પડતા મૂકી એ ચાલ્યો ગયો પાશાના ગયા પછી ગૂજરાતી લશ્કર પણ જરા હઠી પાછુ ગયુ ગોવાથી આવેલુ લશ્કર તો નાનુ જ હતુ, પણ એ આવતા જ બન્ને ઘેરો ઘાલનાર દળો ખસી જવાથી પોર્ટુગીઝોમા અન્દર અન્દર વિખવાદ થયો, અને મદદે આવનારાઓએ દુશ્મનોને ભગાડ્યા કે લાબો બહાદુરીભરેલો બચાવ કરનારાઓએ હઠાવ્યા તે ઉપર તકરારો થઇ એ યશ ગમે તે લે, પણ આ બચાવ પોર્ટુગલના ઇતિહાસમા ઉત્તમ કહી શકાય એવો હતો [20] આપણા ઇતિહાસમા એવા ઘણા દાખલા બન્યા છે, જેમા માણસોની સંખ્યા કરતા શિસ્તે વધુ સારુ કાર્ય કરેલુ છે ઘણે ભાગે આપણા લશ્કરોમા શિસ્તની ખામી જ જણાય છે પરદેશીઓએ એ પાઠ આપણને શીખવ્યો છે આગળ એનો વિચાર કરીશુ દીવથી આ બધા સારા સમાચાર ગોવા પહોચ્યા ત્યારે ત્યા ઘણા અધિકારીઓ ગુસ્સે થયા ગોવામા એમણે ઘણી મુશ્કેલીથી પૈસાની રકમ ઊભી કરી દીવ મદદ મોકલવા માટે તૈયારી કરી હતી તે મહેનત નકામી ગઇ કેટલાક એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે ગૂજરાત સાથેની લડાઇ હજી કાંઈ પૂરી થઈ નથી, પણ માત્ર મુલતવી રહી છે દીવનો આવો બહાદુરીથી બચાવ કરનાર એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા જ્યારે પોર્ટુગલ ગયા ત્યારે ત્યા એનો મોટો સત્કાર થયો અને મોટા ગજા સામે બહાદુરીભર્યો બચાવ કરી એમને હઠાવવા માટે એની કીર્તિ એ

---

૨૦ Whiteway P 265-66 અને Danvers I P 435 ગોવાથી આવેલી મદદ એન્ટોનિયો દ સિલ્વા ડી મેન્ઝીઝ લઈને આવ્યો હતો

વખતે આખા યુરોપમાં પ્રસરી.[૨૧] ખાજા સફર અને ગુજરાતના બીજા સરદારો દીવને લૂંટી આગ લગાડી પાછા ચાલ્યા ગયા![૨૨]

ગુજરાત સાથે થયેલી સંધિ

ઇ.સ. ૧૫૩૮ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ વાઇસરોય ગેર્સિયા નોરોના આરામથી દરેક રાત્રે લંગર નાંખતો ઊપડ્યો, એટલે ૧૫૩૯ના જાન્યુઆરીમાં દીવ પહોંચ્યો. એ ૯૦ વહાણનો કાફલો લઇને નીકળેલો, પરન્તુ રસ્તામાં વટોળિયાના તોફાનને લીધે એમાંથી અરધાં જ દીવ પહોંચ્યાં. દીવનો કિલ્લો તુર્કોના તોપમારાથી ભાગીને વેરાન થયો હતો, એટલે એને ફરીથી બરોબર બાંધી પહેલાં કરતા પણ મજબૂત બનાવ્યો, ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા સાથે સુલેહના સંદેશા મોકલાવામાં આવ્યા અને ૧૧ માર્ચ[૨૩] ૧૫૩૯ ને રોજ સંધિના પત્રો ઉપર સહીસિક્કા થયા. આ સંધિના કરારો મુજબ કિલ્લા અને શહેરની વચ્ચે ચાર હાથ ઊંચી દીવાલ કરવાની હતી. બંદરની જકાતમાંથી ત્રીજો ભાગ પોર્ટુગીઝોને આપવાનો હતો. દીવના બેટ ઉપર જે બાંધકામ બહાર કરેલાં અને લડાઈમાં તૂટી ગયાં હતાં તે ફરીથી ન કરવા એમ ઠર્યું. આ સંધિ થયા છતા પોર્ટુગીઝો અને મુસલમાનો વચ્ચે સારા સંબંધો થઈ શક્યા નહિ.[૨૪]

ગૂજરાતના ફારસી ઇતિહાસોમાં આ બનાવ માટે માન

ફારસી તવારીખો જે સુલતાનોની નજીવી વાતો અને અર્થહીન જણાય એવા બનાવો લંબાણથી નોંધે છે, તેઓએ દીવની લડાઇ માટે અને તુર્કી તથા ગૂજરાતના મોટા સહકારને ફિરંગીઓના નાના બળે હઠાવ્યો એ વાત માટે તદ્દન મૌન સેવ્યું છે! પરન્તુ હાજી દબીરે અરબી ઇતિહાસમાં ટૂંકામાં

૨૧: Whiteway: P. 265-66. એન્ટાનિયો દ સિલ્વેરિયા દેડાક હતો અને કીર્તિ મેળવી છતાં ગરીબ સ્થિતિમા મરણ પામ્યો. કેટલાક પોર્ટુગીઝો હિંદથી સારું કમાઈને ગયેલા છે.

૨૨: Danvers I. P. 436

૨૩: આ તારીખ વ્હાઈટવેએ આપેલી છે. પૃ. ૨૬૬. ડેનવર્સે ૯ શવ્વાલ હિ. ૯૪૫ એટલે તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી આપી છે. પ્રો. કોમિ. એ પૃ-૪૧૨-તા-૨૫ ફેબ્રુઆરી આપી છે. ડેનવર્સ અને વ્હાઇટવેમાં ફેર શાથી થાય છે તે સમજાતુ નથી. બાકી ૨૫ અને ૨૬ ફેબ્રુઆરીનો ફેર સમજાય તેવો છે. Danvers: I P. 436

૨૪: Danvers: I. P. 436 લખે છે કે દીવના કેપ્ટન સિલ્વેરિયોએ વાઈસરોયનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. સંધિ થઈ ત્યારે ખાજા સફર મલીક અયાઝના મહેલમા હતો. ડેનવર્સ વધારામાં લખે છે કે ઘોઘા બંદરની જકાત અને કેટલીક અંદરની જમીનોનું મહેસૂલ પણ ત્રીજા ભાગનું ગણવાનું સંધિમાં હતું.

પણ પ્રામાણિકપણે આ નોંધ લખેલી છે, અને ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન એણે જાળવી રાખ્યું છે હાજી દબીર સ્પષ્ટ લખે છે કે હિ ૯૪૫–ઈસ ૧૫૩૮માં સુલેમાન પાશા મોટો કાફલો લઈ ફિરંગીઓને હાંકી કાઢવા માટે દીવ આવ્યો ગૂજરાતના સુલતાનને આ કાર્યમાં મદદ આપવા માટે વિનંતિનો પત્ર આપવામાં આવ્યો હતો, અને સુલતાને ખુદાવંદખાન અમીર મહમૂદ મલમાનીને એ લોકોને જે જોઈએ તે મદદ આપવા મોકલ્યો હતો પાશાની વર્તણૂક સારી નહોતી, અને એ ક્રૂર સ્વભાવનો તથા ઉદ્ધત હતો તેથી ગૂજરાતીઓના સહકારમાં બાધો આવ્યો હતો અરબી ઇતિહાસલેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે તુર્કો સાથે સહકાર નહિ થઈ શકે એ વાત એણે પોતાની સલાહકાર સરદારોની મંડળી આગળ મૂકી એમની પણ પરવાનગી લીધી હતી આમ સહકાર બંધ કરી ખુદાવંદખાને સુરત તરફ જવાની તૈયારી કરી હતી અને ગોવાથી ફિરંગીઓને મોટી મદદ આવે છે એવું સુલેમાન પાશાને કહેવડાવવાથી એની હિંમત ભાંગી નાખી હતી, એથી પાશા ભારે તોપો ગૂજરાતને કિનારે છોડી દઈ અરબસ્તાન તરફ પાછો ગયો ગૂજરાતના દરબાર તરફથી દીવના ઘેરામાં પાશાને મદદ કરવાના દેખાવ નીચે, ગૂજરાતની સરહદનું બરોબર રક્ષણ કરવા મુજાહિદખાનને પણ મોકલ્યો હતો, અને એ ગોના–જેનું નામ એ વખતે નવાનગર હતું ત્યાં–આવી પહોંચ્યો હતો [25] મુજાહિદખાન દીવ પહોંચ્યો ત્યારે લડાઈ ખતમ થઈ હતી અને પાશા ચાલ્યો ગયો હતો એટલે એણે મૂળ દીવની ભારે તોપો મુજાહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો સુલેમાન પાશા સાથે આવેલા કેટલાક તુર્કી અમલદારો એની સાથે પાછા ન જતાં અહીં જ રહ્યા અને ગૂજરાતના સુલતાને એમને મોટી જગ્યાઓ આપી એમાંના એક આગા ફર્રૂખશાહ તુર્કીને કતલુઘખાનનો ઇલકાબ મળ્યો એણે ભવિષ્યમાં ઈડર ઉપર વિજય મેળવેલો બીજો ખ્વાજા સફર ઉર્ફે રૂમીખાન હમરી અમદાવાદમાં પોલીસદળનો ઉપરી થયો અને પછી દીવનો અમલદાર બન્યો એને ખ્વાજા સફરખાનનો ખિતાબ મળ્યો હતો [26]

---

૨૫ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ કહે છે નવાનગર દીવથી ત્રણ ફરસખ દૂર છે સિકંદરી ગોનાને નવાનગર કહે છે ગોના (દેલવાડા) જે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે દીવની પાસે છે તેનું આ નામ નોંધપાત્ર છે

૨૬ અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૬૬ ૬૭માં આ હકીકત આપેલી છે આ ઇતિહાસમાં દીવની લડાઈઓની હકીકત જે મળે છે તે પોર્ટુગીઝોના હેવાલને ટેકો આપે છે, જોકે એમની ખુવારીના આંકડા એમના પોતાના હેવાલ પૂરતા અરબી ઇતિહાસલેખક વધારે આપે છે પ્રો કોમિસેરિયેટે પ્રો દાર પાસે આ બધી હકીકતનો તરજુમો કરાવી ઉપયોગ કર્યો છે તે દીવના બીજા ઘેરાના હેવાલમાં જોઈશું

સુલેમાની તોપો

જે સુલેમાની તોપો સુલેમાન પાશા છોડીને જતો રહ્યો હતો તેના બે નમૂના આજે જૂનાગઢના ઉપરકોટના કિલ્લામાં પડેલા છે. એ તોપો ઘણી ભારે છે અને એના ઉપર લેખ પણ છે. હાજી દબીર લખે છે કે પાશાની આવી ભારે તોપોની ફિરંગીઓને ઘણી જ બીક હતી. એમાં હલાઇ નામની બે તોપોનો તો એમને બહુ જ ડર હતો. પાછળથી ઈ. સ. ૧૫૬૨-૬૩માં એ તોપોનો નાશ કરવા માટે ફિરંગીઓએ જૂનાગઢના સૂબા શિહાબઉલ્મુલ્કને ઘેરીને કેટલાક મણ સોનું આપ્યું હતું, એટલે એમાંની ઘણી તોપો કદાચ નાશ થઈ હોય કે બીજે ખસેડાઈ ગઇ હોય. એ જમાનામાં તુર્કીની સત્તા યુરોપમાં સર્વથી બળવાન હતી; અને એના તોપો ઢાળનારા સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. જૂનાગઢમાં જે નીલમ નામની તોપ છે એના મુખ આગળનો વ્યાસ ૯॥ ઇંચનો છે, લંબાઇ ૧૭ ફીટની છે, ઘેરાવો ૭॥ ફીટનો છે. એના ઉપર અરબીમાં લેખ છે તે કહે કે : સુલતાન સુલેમાન બીન સલીમખાન, અરબસ્તાન ઇરાન વગેરેના સુલતાને આ તોપ ઇજિપ્તમાં ઇશ્વરના કાર્ય માટે અને રાજ્ય તથા ધર્મના દુશ્મનો શાપિત ફિરંગીઓને વશ કરવા માટે બનાવી. મુહમ્મદ બીન હમઝાએ એને ઢાળી છે! બીજી ચુડાનાલ નામની તોપ ચૌદ ઇંચ વ્યાસની પણ ૧૩ ફીટ લાંબી છે અને એના ઉપર અરબીમાં ટૂંકામા "અલી બીન હમઝા" લખેલું છે. એટલે ઉપરની તોપ ઢાળનારનો આ માણસ ભાઈ હોય એમ સમજાય છે.[૨૭]

પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશાની બહાદુરશાહના ખજાનાની માગણી

હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂક અને એડન તથા ગુજરાતમાં બતાવેલી ક્રૂરતાથી તુર્કીનો સુલતાન સુલેમાન નાખુશ થયો હતો. આસફખાન ગૂજરાતી જે બહાદુર-શાહના જનાના સાથે મક્કામા હતો એણે લખેલા એક કાગળ ઉપરથી આ હકીકત મળે છે. કહે છે કે તુર્કીના સુલતાને સુલેમાન પાશાને લખેલું કે "મેં તને ફિરંગીઓને હાંકી કાઢી હરાવી દીવના હાકેમને મદદ કરવા મોકલેલો, પણ એડનના હાકેમની જે દશા કરી અને બીજે જે જુલમો કરી મુસલમાનોને હેરાન કર્યા તે માટે નહોતો મોકલ્યો." વળી એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે દીવથી પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશા મક્કામાં રોકાયો હતો અને બહાદુરશાહના

૨૭ : પ્રો. કોમિ.નો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી) પૃ. ૪૦૭-૪૦૯. ઘણી તોપો કતાર્યાનો જે ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં કેટલીક સુરત ગઇ ને ત્યાથી અકબર લઈ ગયો, પરતુ ઘણી નાશ પામી છે.

ખજાનામાંથી અમુક ભાગની માગણી કરી હતી મક્કાના શેરીફનું રક્ષણ જો ન મળ્યું હોત તો ખજાનો પાશાને હાથ ગયો હોત, પણ આસફખાનની કુનેહથી બચી ગયો આમ ન ફાવવાથી પાશાએ છેવટે જેદ્દાના અમીનને કહેલું કે ખજાનો કે જનાનો લઈને આસફખાન પાછો ગૂજરાત તરફ ન જાય તેની તકેદારી રાખવી સુલેમાન પાશાએ બીજે ભારે કાફલો લઇ ફરીથી દીવ જવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી એમ પણ વાતો ચાલી રહી હતી અને એ ઉપરથી તુર્કીના સુલતાને ઉપર મુજબનો ઠપકાનો પત્ર એને લખેલો [૨૮]

દીવનું બીજું યુદ્ધ

આઠ વર્ષના ગાળા પછી દીવની બીજી મોટી લડાઈની તૈયારી

આ બધા બનાવો બની રહ્યા હતા ત્યારે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો ઠેઠ બાળક અવસ્થામાં ગૂજરાતની ગાદીએ તુરતમાં જ આવેલો હતો, અને દરિયાખાન વગેરે અમીરોની સત્તા હતી, એટલે આ બધી લડાઇઓની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર પણ એમને જ માથે હતો એ અમીરોએ એમનાથી બનતું કર્યું એટલું કહી શકાય, પરંતુ એ જમાનામાં રાજા કે સુલતાનની અંગત દેખરેખથી જે કાર્ય સિદ્ધ થતું તેના દાખલા જોતા આમાં કાંઈ નધણિયાતું હોય એવું વાતાવરણ પણ દેખાઇ આવતું હતું ૧૫૪૬માં એટલે લગભગ સાત આઠ વર્ષ પછી, જ્યારે મહમૂદે અમીરોની સત્તા ફેંકી દઇ પોતાની સ્વતંત્રતાનું જોર બતાવવા માંડયું હતું ત્યારે, ફિરંગીઓને દીવમાંથી હાંકી કાઢવા માટે ગૂજરાતે બીજો મોટો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ પ્રયત્ન કોઇ બીજી સત્તાની મદદ વિના સ્વતંત્ર રીતે હતો, એટલે દરિયાઇ લડાઈને બદલે જમીનમાર્ગની જ લડાઈ થઈ એ વર્ણન હવે જોઈએ

ગૂજરાતના અમીરો વઝીર અફ્ઝલખાન અને ખાજા સફરના સબંધો

આ વખતે અમદાવાદમાં અફ્ઝલખાન બંગાણી મુખ્ય વઝીર હતો સુલતાન બહાદુરના સમયથી તુર્કી અને રૂમી તથા બીજા પરદેશી અમીરો સત્તાધીશ થયા હતા અને એમની તથા મૂળ ગૂજરાતી મુસલમાન સરદારોની વચ્ચે બહુ સારાસારી નહોતી એ જોઇ ગયા દીવની પહેલી લડાઈમાં હારનું એ પણ એક કારણ હતું સુલતાન ઉંમરલાયક તથા સ્વતંત્ર થયો હતો છતાં હજી કાચી બુદ્ધિનો અને બિનઅનુભવી હતો પરદેશી અમીરોમાં મુહમ્મદ-

---

૨૮ અરબી ઇતિહાસના આધારે પ્રો. કોમિસેરિયેટે પૃ ૪૧૦-૪૧૧માં કરેલી નોંધ અરબી ઇતિહાસમાં ઉપોદ્ઘાતમાં સર ડેનિસન રોસે આસફખાન અને બહાદુરના ખજાનાની વિગત આપેલી છે તેમજ આસફખાનના ચરિત્રમાં પણ આપી છે

ખાન ખાજા સફર સલમાન મુખ્ય હતો અને હબશી અમીરોનો એને ટેકો હતો. દીવની લડાઇ અને તે પછી સુરતનો કિલ્લો બાંધવામાં એનો મુખ્ય હાથ હતો એટલે ગૂજરાતનાં બંદરોનો જાણીતો તથા દરિયા ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો. દીવની હાર પછી પણ ફિરંગીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા એ સુલતાનને કહેતો અને બહાદુરશાહને દગાથી મારી નાંખ્યો તેનું વેર લેવા સમજાવતો. ગૂજરાતનું વહાણ ફિરંગીઓની રજા વિના આવજા કરી શકતું નહિ; અને દીવમાં કિલ્લા તથા શહેરની વચ્ચે સંધિની શરત પ્રમાણે બાંધેલી દીવાલ તોડી પાડવામાં આવી હતી; એ બે કારણો પણ લડાઇ માટે કહેવામાં આવતાં. એમ કહેવામાં આવે છે કે પરદેશી અમીરોની વધતી સત્તા અને ખાસ કરીને ખાજા સફરના વર્ચસ માટે વજીર અફઝલખાનને અંગત દ્વેષ પણ હતો,[૨૯] એટલે વજીર કોઇ પણ રીતે સફરનો કાંટો દૂર કરવા માગતો હતો. સફરની સત્તા નીચેના દરિયામાં ગણદેવી પાસે અફઝલખાનનુ એક વહાણ ભાંગી ગયુ એમા સોનાની અશરફીઓની એક પેટી સફરના માણસોના હાથમાં આવી હતી એવો વજીરને વહેમ પણ ગયો હતો, એટલે એણે આ સમયનો લાભ લઇ સફરને અમદાવાદ બોલાવ્યો અને મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂકને લીધે ગૂજરાતી લશ્કર હારી ગયું, પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો હવે એ વિજય તમારે હાથે પ્રાપ્ત હશે. આ ચર્ચાના ઉત્તરમાં સફરે કહ્યું કે પુરમીન[૩૦] (પુરમિયાણી) બંદરના વેપારીઓનો ઇમારતી લાકડાનો વેપાર માહીમ તારાપુર વગેરે બંદરો સાથે છે અને તે સુલતાનની પ્રજા છે, એટલે એમને ચેતવણી આપ્યા વિના જો લડાઈ શરૂ થાય તો ફિરંગીઓનો ત્રાસ એમને વેઠવો પડે. એ વેપારીઓના વહાણો એમના સ્થાને પાછાં આવી જાય ત્યાંસુધી વિલંબ કરી પછી એ વેપાર જાહેર ઢંઢેરો બહાર પાડીને બંધ કરવો. આ દલીલની પણ અસર

૨૯: કોમિસેરિયેટે Studies in the History of Gujarat એ નામના ભાષણોમાં અરબી ઇતિહાસમાથી પ્રો. દાર પાસે તરજુમો કરાવી વિગતો આપી છે; પોર્ટુગીઝ આધારો પણ આપ્યા છે (જુઓ પૃ. ૧૦-૧૧). અરબી ઇતિહાસના સમકાલીન બીજા ગ્રંથો તો આ બાબત ચૂપ છે. અફઝલખાન ધાર્મિક વૃત્તિનો નહોતો. એને માટે આ આક્ષેપ જરા વિચિત્ર તો લાગે છે, પરંતુ સામે બીજો આધાર મળતો નથી.

૩૦: આ બંદર કદાચ પોરબંદર હોય એમ લાગે છે. છતાં એ નામનું બંદર માંગરોળ અને દ્વારકાની વચ્ચે હોય એવા ઉલ્લેખો પ્રો. કોમિ એ Studies in the His of Guj. પૃ. ૧૦-૧૧ની નોંધમા ભેગા કર્યા છે. માગરોળ પછી Purmeyen (પુરમીયન)નો ઉલ્લેખ સીદી અલી રેઇસે પણ કર્યો છે હેમિલ્ટન પણ ઉલ્લેખ કરે છે અને Porewain ના લોકો માંગરોળના લોકોની જાત અને ધર્મના (વાણિયા) છે એમ લખે છે.

અફઝલખાન ઉપર ભરોસો ન થયો ત્યારે સફરે પોતાના લડાયક વહાણો નો કાફલો હાલ સમુદ્રમાં છે તેનો ભેગો કરવાનો છે એવી દલીલ કરી[31] પરંતુ અફઝલખાનને કોઈ રીતે વિલંબ પસંદ નહોતો અને સફરને કાઢવો હતો, એટલે એણે કહ્યું કે રાજ્યની આખીયે તિજોરી, અને બધા વિદેશી અમીરોનો ઉપયોગ તું કરી શકશે એમ કહ્યું, એટલે હવે ખુદાવંદખાન સફરને જાજો ઉપાય નહોતો એણે સુલતાનની રજા માગી, અમદાવાદથી નીકળી સરખેજમાં પડાવ નાખી ત્યાં ફકીરોને દાન કર્યાં સુરત મુકામે પોતાના વકીલ યાકૂત બહરખાનને પત્ર લખ્યો કે મારા પુત્ર મુહર્રમ રૂમીખાનને લશ્કર, તોપો અને નાણાંની રકમ સાથે રવાના કરવો આ પ્રમાણે ચાર હજારનું વિદેશીઓનું લશ્કર લઈ એ દીવ જવા ઊપડ્યો એના લશ્કરની જમણી પાંખનો સરદાર બીજો જુઝારખાન હતો અને ડાબી પાંખનો સરદાર હબશી જહાંગીરખાન હતો મોખરે એનો પુત્ર મુહર્રમ રૂમીખાન હતો મુજાહિદખાન બહલીમ[32] પણ એને આવીને મળ્યો, પરંતુ એનો મદદગાર ભરોસો નહોતો આ બધું લશ્કર ઊના–નવાનગર પહોંચ્યું ત્યાં ભારે સરંજામ મૂકી લશ્કર અને તોપો સાથે સફર દીવ તરફ ઊપડ્યો

પોર્ટુગીઝોએ ગુજરાત સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું, સામસામી ખટપટો

બીજી બાજુ ગોવામાં ડી જ્યો દ કેસ્ટ્રો ગવર્નર તરીકે નિમાયો હતો તે ૧૫૪૫ના સપ્ટેમ્બરમાં આવી પહોંચ્યો એ અગાઉ પણ દીવમાં લોકો અને કિલ્લાના રક્ષકો સાથે સુમેળ હતો જ નહિ ગુજરાતના કિશોર સુલતાનનો ફિરંગીઓ તરફનો ગુસ્સો અમીરોએ હમેશાં સતેજ રાખ્યા કર્યો હતો તે સાથે પોર્ટુગીઝોએ પણ દીવની પહેલી અને બીજી લડાઈ વચ્ચેના ગાળામાં ગુજરાતીઓને શાંતિ થાય એવું કાંઈ કરી બતાવવાને બદલે ઊલટા એમને ઉશ્કેરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા[33] નમિના ભાગ તરીકે કિલ્લા અને નગર-

31 અરબી ઇતિહાસમાં પ્રો. [illegible] એ વાળેલી નોંધ અહીં [illegible] પણ વિસ્તારને માટે [illegible] ની દશા સમજાય તેવી નથી અફઝલખાન એનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો તેવો સફર વીર પુરુષ અને કાબેલ યોદ્ધો હતો Danvers I પૃ. ૪૬૮માં પોર્ટુગીઝ [illegible] માટે લખે છે કે સફર પોર્ટુગીઝોને સારા પત્રો લખી ખુશ રાખતો અને સુલતાનને એમની સામે [illegible] આપતો

32 Studies in the History of Gujarat p 12. અરબી ઇતિહાસને [illegible] પ્રો. [illegible] મુજાહિદખાન ને [illegible] Studies in the [illegible] પૃ. [illegible] માં અને [illegible]

33 Whiteway p 297 and p 304 305

વચ્ચેની દીવાલ દીવમાં પાડી નાખી એ તો માત્ર ઘણાં કારણોમાંનું એક હતું. દ કેસ્ટ્રોને લડાઇ જાહેર કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, પરંતુ એની પાસે તે માટે પૂરતા પૈસાની સગવડ નહોતી. ૧૫૪૬ના માર્ચમા ડી જાઓ મેસ્કેરેન્હાસ દીવ નો સરદાર હતો ત્યારે એની પાસે બચાવનાં સાધનો નહિ જેવાં હતાં. ખાજા સફરની બેદરકારી કે ઉદારતાને લીધે એ કાંઇક પુરવઠો મેળવી શક્યો હતો. મુશ્કેલીથી પૈસાની સગવડ કરી ગવર્નરે પોતાના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સાથે થોડી મદદ દીવ મોકલી આપી. હવે ગૂજરાત સાથે એ જમાનાની રીત પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યુદ્ધ જાહેર કર્યું.[૩૪] પોર્ટુગીઝોએ દિલ્હીના અને બીજા બાદશાહ અને રાજાઓને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા સમજાવ્યા, પણ એમાં એ ફાવ્યા નહિ. બીજી બાજુથી ખાજા સફરે દીવનો એક રૂઈ ફ્રેયર(Ruy Freire) નામનો માણસ સુરતમાં હતો ત્યારે તેને લાંચ આપીને દીવના કિલ્લામાં દારૂગોળા ભરેલો ભાગ ઉરાડી દઇ ગૂજરાતના લશ્કરને પ્રવેશની સરળતા કરી આપવી એવી ખટપટ કરેલી, પણ એ દ્રોહ પોર્ટુગીઝોએ શોધી કાઢવાથી તેમાં ફાવટ આવી નહિ. એક બીજા પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓના ઓરડાઓ તરફથી ગૂજરાતી લશ્કરને અંદર દાખલ કરવાનું કાવતરું થયું હતું ત્યારે પણ દીવના સરદાર મેસ્કેરેન્હાસને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.[૩૫]

ફિરંગી વાઈસરોય જાઓ દ કેસ્ટ્રો

અહીં યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં પહેલાં પોર્ટુગલના હિંદ અને ગૂજરાત સાથેના સંબંધમાં ઘણો જ મોટો અને અગત્યનો ભાગ ભજવનાર આ સમયના ગવર્નર અને વાઇસરૉય દ કેસ્ટ્રો માટે કહેવાની જરૂર છે. પોર્ટુગીઝ હિંદના શાસકો-માં ત્રણ મુખ્ય માણસો ગવર્નર હતા ત્યારે ગૂજરાત સાથે સૌથી વધારે સંબંધમાં આવ્યા છે. આલ્બુકર્ક, નુનો દ કોના, અને દીવના આ છેલ્લા યુદ્ધ વખતે દ કેસ્ટ્રો. એમાં કેસ્ટ્રોએ ગૂજરાતનાં બંદરો ઉપર કરેલા જુલમો ભારે અને અમાનુષી છે. એ પહેલાં ગવર્નર ગેર્સિયા નોરોના સાથે ૧૫૩૮માં આવેલો, પરંતુ ૧૫૪૬માં પોતે ગવર્નર થઇને આવ્યો અને પાછળથી એને વાઇસરોય પદ મળ્યું. આ માણસ આમ તો પ્રામાણિક અને કર્તવ્યશીલ હતો અને પૈસાનો લોભી નહોતો, પરંતુ એને આવેશના ઉછાળા આવતા અને મગજનું સમતોલપણું ખોઈ બેસતો. પોતે મોટો સિકંદર છે એમ માનતો, અને સમ્રાટને છાજે એવા દાદ અને દેખાવ આસપાસના લોકોને

૩૪: Whiteway: 303 અને 305. "War was declared with all the forms of midiaeval custom."

૩૫: એ જ, પૃ. ૩૦૫-૩૦૬

આજી નાખવા માટે કરતો ગોવાની આસપાસ ના નાના રાજા ઠાકોરો અને કાર્નેક આગ મોટા રાજ્યોને પણ એના આ સ્વભાવથી ડર રહેતો અધિપત્રો આ બીજા ગવર્નરો પોતાને માટે 'મોટા દેદીપ્યમાન ઉમરાવ" એવા શબ્દ લખાવતા, ત્યારે દ ક્રેસ્ટ્રો એ ઉપરાંત પોતાને માટે "સમુદ્રનો સિંહ" એવુ વિશેષણ લખતો[૩૬] એણે પોર્ટુગલની કીર્તિ યુરોપ અને એશિયામા વધારી

---

૩૬ આ વાઇસરોય દ ક્રેસ્ટ્રોના સમયના પોર્ટુગીઝ અહેવાલોમા ગુજરાત સાથેના સબધના અને દીવના યુદ્ધના ઉલ્લેખો સારા પ્રમાણમા છે એમા Barrosના Decadas da Asia, Diogo de Coutoના, Decades, Castanheda અને Gasper Correa ના અહેવાલો મુખ્ય છે એ ઉપરાત વાઇસરોય દ ક્રેસ્ટ્રોનુ જીવનચરિત Treir de Andrade-ફ્રી એન્ડ્રાડે-લખ્યુ છે તેમા ગુજરાતના કિનારા અને દીવના વિજયનુ દ ક્રેસ્ટ્રોનુ જે મોટુ કાર્ય ગણાય છે તેના ખૂબ જ વખાણ કરી અલકારયુક્ત ભાષામા વિગતવાર વર્ણન કર્યુ છે પોર્ટુગીઝ સત્તાના બે આધારભૂત પુસ્તકો અગ્રેજીમા વ્હાઇટવે અને ડેનવર્સના છે અને તેના આધાર આપણે નોધ્યા છે એ બન્ને ગ્રંથકારોએ બધા પોર્ટુગીઝ સાધનોનુ દોહન કરી લખ્યુ છે એમા પણ વ્હાઇટવેનુ પુસ્તક ઉત્તમ કહી શકાય એવુ છે વ્હાઇટવે દ ક્રેસ્ટ્રોનુ એન્ડ્રાડે લખેલુ ચરિત્ર અતિશયોક્તિવાળુ અને અવિશ્વસનીય ગણે છે એ કહે છે કે Castanhedaના દસ ભાગમાથી છેલ્લા બે ભાગ જેમા દીવના યુદ્ધનુ સાચુ વર્ણન હતુ તે એમના અમીરોને પસદ ન આવવાથી પોર્ટુગલના રાજાએ નાશ કરાવી નખાવ્યા Crutoએ લખેલા અહેવાલો પણ બગાડી ફેરવી નાખવામા આવ્યા છે અને દ ક્રેસ્ટ્રોને દીવને લગતો અહેવાલ જે છઠ્ઠા ભાગમા હતો તે ફરી લખાવવામા આવ્યો છે, એટલે એ સમયના અહેવાલોની સત્ય હકીકત તો નાશ પામી છે તે ઉપરાત ઇતિહાસમા એની કિંમત ઓછી થઈ છે, એટલે એનુ ચરિત્ર લખનારે એના વખાણ માત્ર કર્યા છે અને એના ક્રૂર કૃત્યોનો પણ બચાવ કર્યો છે આમ વ્હાઇટવે લખે છે કે '-Life by Andrade is stilted, bombastic and untrustworthy while the histories of the time have been tampered with દ ક્રેસ્ટ્રોના પત્રોની દશા પણ સારી રહી નથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના પુસ્તકમા આ બધુ કબુલ રાખે છે તો વ્હાઇટવેનો આ મત એમને ખૂંચે છે અરબી ઇતિહાસમા લખેના કેટલાક બનાવો પોર્ટુગીઝ મહેવાલોમા મળી આવે છે તે ઉપરથી પોર્ટુગીઝ અહેવાલો અતિશયોક્તિ વિનાના અને સાચા જ છે એમ કહી શકાય નહિ (જુઓ એમના ઇતિહાસ પૃ ૪૩૮ અને Studies પૃ ૧૯ અને નોટ ૨) અરબી ઇતિહાસલેખકે ખુવારીના આકડા આપ્યા છે તેની એ મ સા કરે છે પરંતુ બન્ને પક્ષ સામાની ખુવારી વધારે આકે ને પોતાની ઓછી આકે એ મનુષ્યસ્વભાવ છે આજે પણ યુદ્ધોમા એવુ ક્યા નથી બનતુ? એ જમાનામા એવુ વધારે બનતુ અરબી ઇતિહાસ લેખક પણ સાચા બનાવો નોધે છે, પરંતુ ખુવારીના આકડા માનવા જેવા લાગતા નથી તેમજ પોર્ટુગીઝો પોતાની ખુવારી હમેશા નહિવત્ બતાવે છે તે પણ માનવા જેવુ નથી આપણા પ્રશસ્તિકારો પણ આવી અતિશયોક્તિ કરતા હોય છે એમના દેશોના નામો જેના એ બધા દેશો ઉપર વિજય હોય એવુ કહે છે તે માનવા જેવુ નથી ઉપર કહ્યા એવા ફેરફારોને બગડેલા સાધનો ઉપરથી લખાયેલુ ચરિત્ર અતિશયોક્તિથી ભરપૂર હોય તેને વિશ્વસનીય કેમ કહેવાય? એટલે વ્હાઇટવે

કહેતા. એ પોતાના ઘરમાંથી ખાવાની વાનગીઓ લઇ લડતા માણસોને ખવડાવતી[૪૪] અને એમને શૂર ચડે એવાં વચનો કહેતી: "હે ખ્રિસ્તિના લડવૈયાઓ, તમારા ઈશ્વરની ખાતર લડો. તમારા રાજાની ખાતર લડો."

ખુદાવંદખાન સફરનું મરણ

તોડી પાડેલી દીવાલ ફરી બાંધવામાં ખાજા સફર જાતે રસ લેતો હતો. પોર્ટુગીઝોના સેંટ થોમસના બુરજની સામે ગૂજરાતી લશ્કરે ઊંચી દીવાલ બાંધી હતી. એના ઉપરથી કિલ્લાની અંદરનો બધો ભાગ જોઈ શકાતો હતો. ઘેરાયેલા લશ્કરે આ દીવાલ તોપોથી પાડી ત્યારે ગૂજરાતીઓએ જમીનમાં ઢંકાયેલા સુરંગ જેવા રસ્તા કરી ખાઈ સુધી પહોંચી તેને પૂરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ પોર્ટુગીઝો ખાઈમાં પડતા એક દ્વારમાંથી રાત્રે નીકળી ખાઈમાં પુરાયેલી માટી લઈ જતા. આ દ્વાર જોવા એક વખતે ખાજા સફર પોતે આવ્યો અને એક નીચી દીવાલને પડખે ઊભો રહી જોતો હતો ત્યારે ઓળખાઇ જવાથી કિલ્લામાંથી એક ગોળો છૂટયો તે એનુ માથું ઉડાવી ચાલ્યો ગયો. આમ ગૂજરાતી લશ્કરનો એ સમયનો એક બળવાન ડાહ્યો અને મોટો સેનાપતિ તા. ૨૪ જૂન ૧૫૪૬ને રોજ માર્યો ગયો.[૪૫] એના મરણ પછી એનો પુત્ર મુહર્રમ રૂમીખાન સેનાપતિ નિમાયો. એની સહાયમાં જુઝારખાન અને કારા હસન જહાંગીરખાન નિમાયા. આ નિમણુકોમાં એક અઠવાડિયુ ગયુ એમાં પોર્ટુગીઝોને શ્વાસ ખાવાનો અને તૈયારીનો સમય મળ્યો. ખાજા સફરના મૃતદેહને એની જાગીર સુરતમાં લઇ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં મોટા રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો.[૪૬]

બીલલ જુઝારખાનની બહાદુરી અને અવસાન

હવે રૂમીખાને પોતાના પિતાના મરણનુ વેર લેવાના નિશ્ચયથી દીવના

૪૪: દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક કાઉટોના આધારે પ્રો. કોમિ.એ Studies in the His. of Guj મા પૃ. ૨૧માં કરેલો ઉલ્લેખ. આમા ડોશીમા ઇસાવેલા Junkets regallas સૈનિકોને ખાવા આપતી હતી એમ લખ્યુ છે. "જંકેટ્સ" દહીમાં ખાંડ અને સુગંધી નાખી બનાવેલો પદાર્થ છે. (શિખંડ હશે?) અને રેગેલોસ એ સારી મીઠાઈ માટેનો શબ્દ જણાય છે.

૪૫: એ જ. પૃ. ૨૧-૨૨. ગુજ.નો અરબી ઇતિહાસ: પોર્ટુગીઝો તોપનો ગોળો લખે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસ ગોળાથી એક પથ્થર ઉડયો અને તે વાગવાથી સફરનું મરણ થયું એમ લખે છે. પૃ. ૨૭૫ વ્હાઈટવે: પૃ ૩૦૭, ડેન્વર્સ ૧, પૃ. ૪૭૦ એ ગોળો અચાનક આવ્યો એમ લખે છે.

૪૬: Whiteway; p 307-8. ખાજા સફરનો રોજો સુરતમાં આજે છે. એનું વર્ણન આગળ કરીશુ.

ઘેરાયેલા કિલ્લા ઉપર ભારે હુમલા શરૂ કર્યા ખાઈને કેટલીક જગાઓથી પૂરવામા આવી ઘેરાયેલુ લશ્કર દિવસે દિવસે ઓછુ થતુ જતુ હતુ ૧૯ જુલાઈ ૧૫૪૬થી આ હુમલા શરૂ થયા હતા બીજા હુમલા વખતે ઘેરાયેલા લશ્કરનુ ધ્યાન સેંટ થોમસના બુરજ ઉપર રોકાયેલુ છે એમ જાણી જુઝાર-ખાને એક મો હોશિયાર તુર્કોને કોઈ ન દેખે તેમ કિલ્લા પાસેથી નિસરણીઓ મૂકી સેંટ જેમ્સના દેવળ પાસે ઉતાર્યા એ લોકોએ કેટલાક ઘરોમા પેસી સ્ત્રીઓને આશ્ચર્યમા નાખી દગરી, પણ એક સ્ત્રીએ એ લોકોને એક ઘરમા હતા ત્યા પૂરી દઈ દરવાજાને મારી પોતે ભાલો લઈ ઊભી રહી અને બીજી સ્ત્રીઓએ બુમરાણ કર્યું તેથી કેપ્ટન મેન્ડેન્હામ આવી પહોચ્યો એણે લશ્કર મગાવી દબાણ કરવાથી તુર્કોએ ટેકરા ઉપરથી નીચે પડતુ મુક્યુ[47] સેંટ જેમ્સના દેવળમા ભરાયેલાઓને પણ કાઢ્યા આ ધાધલ ચાર કલાક ચાલ્યુ બીજી સેંટ થોમસના બુરજ આગળ ખૂનખાર લડાઈ ચાલી રહી હતી ત્યા ખુવારી એટલી ભારે હતી કે મૃતદેહો ઉપરથી ખાઈ ઉપર થઈને કિલ્લા ઉપર ચડવાની સગવડ મળે તેમ હતુ[48] બહાદુર જુઝારખાન, ઉપર વર્ણવેલા પ્રયત્નમા નિષ્ફળ જવાથી હવે અહીં જાતે આવ્યો હતો, પરન્તુ એ જ વખતે કિલ્લા-માથી એક ગોળીએ એને મારી નાખ્યો આ રીતે ગુજરાતી લશ્કરનો બીજો મોટો સરદાર માર્યો ગયો[49] આ બધુ બની રહ્યુ હતુ ત્યારે ઘેરાયેલા લશ્કરની સાંકડી સ્થિતિનો લાભ લઈ કિલ્લાના કેપ્ટન પાસે એક ફિરંગીને સુલેહની માગી શરતો સાથે મોકલ્યો હતો અને જો ફિરંગીઓ તાબે આવે તો એમના જીવનની સલામતી અને ગોવા જવાની સગવડ આપવા જણાવ્યુ હતુ પરન્તુ કેપ્ટને એ સ્વીકારવાની કડક રીતે ના પાડી[50] રૂમીખાને થોડા વખત હુમલાઓથી દૂરી બીજા જુઝારખાનના શરીરને બહાર મગાવ્યુ અને એને અમદાવાદ મોકલી સરખેજમા દફન કરવામા આવ્યુ[51]

---

૪૭ દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના પ્રથમાથી Studies in the H s of Guj મા પૃ ૨૨ ૨૩ મા મૈસો ઉતારો મિલ્વાના કેપ્ટને સુરાતેના તુર્કો ઉપર દારૂગોળો દાટ્યો અને નસાડ્યા

૪૮ Whiteway p ૨૦૮ એમ પણ કહેવાય છે કે સફરના મરણ પહેલા પણ એક યુદ્ધમા ખાઈમા એટલા માણસો માર્યા ગયા હતા કે એમના દેહ ઉપર ચાલીને દીવાલ પાસે જઈ શકાત

૪૯ દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies in His of Guj મા પૃ ૨૩

૫૦ Studies in the His of Guj p 22, note 3

૫૧ એ જ પૃ ૨૩ અરબી ઇતિહાસમા પણ આ વિગત નોધેલી છે આ જુઝારખાન અને એની પછી જે પ્રસિદ્ધ જુઝારખાન થયો તેનો રોજો સરખેજમા હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ હાલ તેનો પત્તો મળતો નથી

મોટી સુરંગનું ફાટવું અને ગવર્નરના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ અને બીજાઓનું માર્યા જવું

ગોવામાં ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ દીવ સહાય મોકલવા તૈયારી કરી હતી અને જુલાઈની આખરે, પોતાની જાતે દીવ જવાની ઇચ્છાને રોકીને બે નાના કાફલા મોકલ્યા. પહેલાં ડી. ફ્રાંસિસ્કો ડી મેનીઝસ (Menezes)ની સરદારી નીચે સાત વહાણો અને બીજો પોતાના મોટા પુત્ર ડી આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોની સરદારી નીચે ૧૯ વહાણોનો મોકલાવ્યો. આમ પોતાના બન્ને પુત્રોને એણે લડાઈમાં મોકલ્યા તે જોઇ વૃદ્ધ અને નિવૃત્ત થયેલા ફિરંગી લડવૈયાઓ, સરદારો અને અમીરોને પણ દેશાભિમાન જાગ્યું અને ઘણા લડાઈમા જવા જોડાયા.[૫૨] પરંતુ આ સહાય આવી પહોંચે તે પહેલાં ઘેરાયેલા માણસોની સ્થિતિ ભયંકર દશામાં હતી. મુસલમાન લશ્કરે બુરજો તોડી પાડવા માટે સુરંગો મૂકવા માંડી હતી. ગવર્નરનો પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સેંટ થોમસ બુરજનો સરદાર હતો તે માંદો હતો કેપ્ટન અને એની વચ્ચે ખટપટ ઊભી કરનારા પણ હતા. એક ડી ઓગો ડી રેયનોસો(Reynoso) બુરજની દેખરેખ રાખતો હતો. બન્ને બુરજોની નબળાઇઓની મુસલમાનોને ખબર પડી હતી, તેથી એમણે સુરંગો મૂકી હતી. ફર્નાન્ડિઝે રક્ષણ માટે ૭૦ બહાદુર માણસો બુરજ આગળ ગોઠવ્યા હતા, એ હુમલાની રાહ જોઇ ઊભા હતા. એવામાં કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસને સુરંગો ગોઠવાયાની જાણ થવાથી એણે બધાને એકદમ પાછા ફરવા હુકમ કર્યો. પણ ડી ઓગો રેયનોસોને ગાંડું શૂર ચઢ્યું હતું. એણે શિસ્ત તોડીને કેપ્ટનના હુકમનો અનાદર કર્યો અને પાછા નાસતા સાથીદારોને તિરસ્કારથી બાયલા કહ્યા. આ સાભળી બધા પાછા આવ્યા. એવામાં સુરંગો ફાટી, એમાં ૪૬ જણ માર્યા ગયા અને ૨૨ ઘવાયા.[૫૩] આ ધડાકો એવો તો મોટો થયો હતો કે એમાંથી પથ્થરો ઊડ્યા તેનાથી હુમલો કરનાર મુસલમાન લશ્કરના પણ કેટલાક માણસો માર્યા ગયા. બુરજ હવે તૂટીને નકામો થઇ ગયો હતો. ફર્નાન્ડિઝ પણ પોતાના હાથ નીચેનો બુરજ બચાવવા દોડ્યો તે પણ નાશ પામ્યો. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૫૪૬ને રોજ દ કેસ્ટ્રો ગવર્નરનો પુત્ર અવિચારી બહાદુરી બતાવતાં માર્યો ગયો.[૫૪] આ વખતે

૫૨: દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના ગ્રંથમાથી Studies in the His. of Guj.માં પૃ. ૨૩માં કરેલી નોંધ.

૫૩: ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી એ જ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૪–૨૫. Whiteway: P. 308–9. આ સુરંગ ફાટવાથી થયેલી મરણસંખ્યામાં આધારગ્રંથોમા થોડો થોડો ફેર છે વ્હાઇટવે ઉપર મુજબ લખે છે જ્યારે ચરિત્રકાર ૬૦ માણસો માર્યા ગયાનું લખે છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૨૪–૨૫ Whiteway · P. 308–9. આ વખતે પણ કેપ્ટન સાથે

રૂમીખાને ૫૦૦ તુર્કોને કિલ્લામા જઈ હુમલો કરવા હુકમ કર્યો કિલ્લામા ઘેરાયેલાઓની સ્થિતિ ખૂબ જ કફોડી અને ભયંકર હતી, પણ એમનુ ધૈર્ય અખૂટ હતુ બચાવના સ્થળે માત્ર પાચ પોર્ટુગીઝો પાયદળોનો સામનો કરવા ઊભા હતા કેપ્ટન અને કિલ્લાનો પાદરી જહોન કોઓર્ડો બીજા પંદરને લઈને આવ્યા આ સમાચાર ફેલાતા કિલ્લાના બધા જ બીજા માણસો ભેગા થયા ઘવાયેલા મળીને બધા ૮૦ માણસ હતા ડોર્નામા હમાએલા ફર્નાન્ડઝ બધાને શૂર ચડાવતી એક વિચિત્ર નગ્ન નટને આવી બધાએ મરણિયા થઈ ભારે બચાવ કર્યો સાજ પડતા હુમલા કરનાર લશ્કરે બચાવના જુસ્સા સામે તત્કાળ ન ફાવતા હુમલો બંધ કર્યો[55]

આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોનુ કાફલો લઈ આવવુ ને બાજી બદલાવી

હવે ડી આલ્વારો ગોવાથી કાફલો લઈ નીકળ્યો હતો તે વચમાં આગળ અનુકૂળ હવાની રાહ જોઈ પડ્યો હતો એનો કાફલો હવે ૬૦ વહાણનો થયો હતો તા ૧૩ ઓગસ્ટે એમાથી બેરેટો થોડી મદદ લઈને આવ્યો તે પછી થોડી થોડી મદદ આવતી રહી અને તા ૨૯ ઓગસ્ટે આલ્વારો પોતે આવી પહોચ્યો રસ્તામા તોફાન નડવાથી એને નુકસાન સહન કરવુ પડ્યુ ૪૦ વહાણોના કાફલા સાથે એ દીવ પહોચ્યો[56] ડી આલ્વારો પોર્ટુગીઝ હિંદનો નૌકાસેનાપતિ હતો, છતા કેપ્ટન ઉપર પોતાના પિતા ગવર્નરનો પત્ર લઈને આવ્યો હતો, કારણ કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસે જે બહાદુરીથી

કિલ્લાના પાદરી અને ડોશીમા ઇસાબેલાએ બહાદુરી બતાવી હતી વ્હાઇટવે એક વિચિત્ર વાત એવી પણ લખે છે કે કેટલાક ખટપટીઓએ ફર્નાન્ડિઝ અને કેપ્ટન વચ્ચે ઊંચા મન થાય એવુ કર્યું હતુ

૫૫ Studies in His Guj P 25-26 ડોશી ઈસાબેલ "Bill" નામનુ એક વિચિત્ર હથિયાર લઈને આવી હતી એ પહોળી બે બાજુ ધારવાળુ, બે બાજુ ખીલાવાળુ લાબા હાથાવાળુ વાકિયુ હતુ વ્હાઇટવે પૃ ૩૦૭મા ગુજરાતી લશ્કર પાસે મોટા પથ્થર ફેંકતુ એક યંત્ર હતુ જેનાથી ફિરંગીઓ બહુ ડરતા એમ લખે છે ગોફણ જેવુ હશે? એક ફ્રેંચ આ મશીન ચલાવતો હતો એણે ત્રીસ પથ્થર કિલ્લામા ફેંક્યા હતા એ મરણ પામ્યા પછી એને ચલાવનાર જે બીજો આવ્યો તેનાથી એ મશીન ઉલટી દિશામા પથ્થર ફેંકવા માંડ્યુ એટલે બંધ કરવુ પડ્યુ સુરંગ ફાટ્યા પછીની લડાઈમા માસ્ટર જોન નામે દ સ્તર ખૂબ ઘવાયા હતો છતા લડતો હતો એની પેડરિયા એને પાટા બાંધતી હતી એ મરણ પામ્યો ત્યારે એ સ્ત્રી એને દફન કરી પોતે બીજાની સારવાર માટે ગઈ

૫૬ Whiteway P 310 Studies in His Guj P 26-27 આ કાફલાને દરિયાઈ તોફાનથી જે મુશ્કેલીઓ પડી અને જે જે માણસોએ બહાદુરી બતાવી એ બધુ ખૂબ વિગતવાળુ વર્ણન પોર્ટુગીઝ લેખકોએ કર્યું છે

કીર્તિ મેળવી હતી તેને શિસ્ત ખાતર માન આપવાનું હતું.[૫૭] આલ્વારો આવ્યો ત્યારે કિલ્લો ખંડેરની દશામાં તૂટીને મડદા જેવો થઇ ગયો હતો. દીવાલો અને બુરજો પથ્થરનો ઢગલો માત્ર હતા; ઘેરાયેલા અંદરની બગાવ-હરોળમાં રહી લડી રહ્યા હતા, અને ઇંધટના નાશની શરદ જેના મરણિયા થયા હતા. કિલ્લામાં દુકાળ હતો. ખોરાક હતો જ નહિ. મરઘીને બદલે કાગડા કૂતરાં અને બિલાડાંના માંસ ખાવામાં લીધાં હતાં. માંદગી ચાલુ હતી. દયાઓ થઇ રહી હતી. દારૂગોળો પણ ખલાસ થયો હતો. આલ્વારોની મદદ આવી પહોંચતાં ઘેરાતી પરિસ્થિતિની આખીયે બાજી પલટાઇ ગઇ.[૫૮] સંજોગો ઝડપથી કરવા લાગ્યા. કેપ્ટને આલ્વારોને યોગ્ય માન આપી સારો સત્કાર કર્યો. આલ્વારોના આગમન પછી કિલ્લામાં ૬૦૦ માણસો થયાં હતાં.

નવા આવેલાઓ શિસ્તભંગ કરી લડવા ગયા ને હાર્યા : એ વિજયને રૂમીખાને આપેલું મોટું સ્વરૂપ

આ નવા આવેલા લશ્કરીઓ બિનઅનુભવી હતા. એમણે આવતાંની સાથે હુમલો કરનારા લશ્કર સામે ખુલ્લા મેદાનમાં જઇ લડવાની માંગણી કરી. કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસ અનુભવી હતો. એણે એવું સાહસ કરવા ના પાડી. પરંતુ લશ્કરનો કેટલોક ભાગ શિસ્ત તોડી બળવો કરવા તૈયાર થયો. આ પરિસ્થિતિ જોઈ ડાહ્યા કેપ્ટને એક સો માણસો રક્ષણ માટે રાખી બાકીનાં ૫૦૦ની ત્રણ ટુકડી કરી. એક પોતાની સરદારી નીચે, અને બીજી બે આલ્વારો, અને ફ્રેન્સિસ્કો મેનીઝીસની સરદારી નીચે ગોઠવી. સામે વીસ હજારનું લશ્કર હતું એટલે આ સાહસ મૂર્ખાઇભરેલું હતું. આ સાહસમાં ધાર્યા પ્રમાણે હાર થઇ અને ફિરંગીઓની ખુવારી થઈ.[૫૯] ગૂજરાતીઓ-એ બાંધેલી દીવાલ ઉપર ચડતાં આલ્વારો એક પથ્થર વાગવાથી બેભાન થઇ નીચે પડ્યો, અને ફ્રાંસિસ્કો મેનીઝીસ તથા બીજો લુઇ ડી મેલો નામનો સરદાર માર્યા ગયા. આ વિજયથી કિલ્લાની પહેલી રક્ષણહરોળ ગૂજરાતીઓના હાથમાં આવી હતી. રૂમીખાને વિજયનો ઉત્સવ કર્યો. દીવ

૫૭ : Studies in His. Guj. P. 27. લેખક કાઉટો અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર પરથી કરેલી નોંધ. શિસ્ત એ યુરોપીય લોકોનો મુખ્ય ગુણ હતો. આપણામાં એની ખામી હતી.

૫૮ : Whiteway, P. 308; Studies : P. 24

૫૯ : Studies : P. 27–28; Whiteway : P. 310–11. કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક આ વખતેસુહાજિતખાન પણ સારી મદદ લઈ ગૂજરાતી લશ્કરને મળ્યો એમ લખે છે. Danvers : I. P. 471માં એને Mojte Khan લખે છે, અને એ પાંચ હજાર માણસ લઈ આવ્યો હતો એમ કહે છે. એટલે એનો અસહકાર હતો એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી.

શહેર આગી ગીતે ફરી બાંધવાની અને મહેલો બનાવવાની યોજનાઓ ઘડી અમદાવાદ સુલતાનને જીતના સમાચાર મોકલ્યા ત્યા જાહેર ઉત્સવ ઊજવાયો બીજા દેશોમા પણ આ સમાચાર ફેલાયા. ગોવામા આ સમાચારથી વાતાવરણ ગભીર બન્યુ અને ગભરાટ પણ થયો[૬૦] રૂમીખાને પોતાના લશ્કર અને લોકોમા હિંમત લાવવા માટે અને ફિરગીઓમા ગભરાટ ફેલાવવા માટે આ સમાચાર વધારીને ફેલાવ્યા હોય એમ જણાતુ હતુ[૬૧] ગોવામા આ સમાચારથી ખિન્ન થયેલા લોકોને, જ્યારે આલ્વારોને લઇ ગયેલુ વહાણ પાછુ ફર્યુ ત્યારે, ખાતરી થઇ કે સમાચાર ખોટા હતા વહાણનો કપ્તાન ગવર્નર પાસે ગયો એણે પહેલી કિલ્લાની સ્થિતિની ખબર પૂછી, અને કિલ્લો હજી પોતાના હાથમા છે એ જાણીને ગવર્નરે ઘૂટણિયે પડી આસુ સાથે ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો[૬૨] એ પછી એના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝના મરણના સમાચાર સાભળી મુખ ઉપર કાઈ લાગણી ન બતાવતા ધૈર્ય રાખ્યુ, પરન્તુ બધા વિદાય થયા પછી ખાનગીમા પુત્રશોકથી પોતે રડી પડ્યો[૬૩] અહીં દીવના કિલ્લામા એ વખતે થોડી થોડી મદદ આવ્યા કરતી હતી અને કુલ ૧૦૦૦ પોર્ટુગીઝો થયા હતા, પરન્તુ બહારની હરોળ પાછી જીતી લેવાનો પ્રયત્ન થયો ન હતો, કારણ ત્યા સુરગો હતી તા ૧૦ ઓક્ટો ૧૫૪૬ને રોજ રમજાન ઈદનો ઉત્સવ હતો, એટલે હુમલા થયા નહોતા[૬૪]

૯ કેસ્ટ્રોએ કરેલી તૈયારી અને દીવ તરફ પ્રયાણ

ગોવામા હવે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ વિજય માટે છેવટનો ભારે પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને એની ઝડપી તૈયારીઓ થવા લાગી ગોવામા દીવની લડાઈ અને શત્રુએ કરેલી તૈયારી અને કાર્યોના ચિત્રો અને દેખાવોનુ પ્રદર્શન કર્યુ એ બધુ જાણે પોતાના લશ્કરીઓ જીતી લેતા હોય એવી રીતે લશ્કર પાસે દેખાવ પૂરતા ખોટા હુમલા કરાવ્યા બધી તૈયારી થઇ રહ્યા પછી

---

૬૦ Studies P 27 28, Whiteway P 310 11, Danvers, I P 471 72

૬૧ Studies P 28 કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના પ્રથમાથી

૬૨ એજ, પૃ ૨૮ ૨૯ વહાણનો કેપ્ટન ગવર્નરના મહેલમા આ સમાચાર લઇને ગયો ત્યારે પુત્રની ખબરને બદલે એણે કિલ્લાની ખબર પૂછી એ વખતે ગોવાનો ફ્રેસિસ્કન મતનો મુખ્ય પાદરી એની પાસે બેઠા હતો

૬૩ એ જ, પૃ ૨૮–૨૯ દ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક તથા કોઉટો–ઇતિહાસલેખક–આ વાત સગવ નોધે છે દ કેસ્ટ્રોને બીજાના દેખતા શોકથી લાગણીવશ થવુ એ નબળાઈ લાગતી હતી

૬૪ Whiteway P 311

કાફલો ઉત્તર તરફ રવાના થયો.[૬૫] એમાં સર્વેથી પહેલી યોજના એવી હતી કે ગુજરાતના સુલતાનના કિનારાનાં મોટા બંદરોને હેરાન કરવાં જેથી સુલતાન કંટાળીને કે ડરીને સંધિ કરવા આવે; પરન્તુ તત્કાલ તો એ વાત પડતી મૂકી, કારણ દીવનો કિલ્લો તદ્દન પડી ભાગ્યા હતો અને દુશ્મનને ત્યાંથી કાઢીને સૂકા મહિનાઓમાં એનુ સમારકામ કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. પોર્ટુગીઝો બીજાં કામ કરનાર માણસો ઉપરાંત ૩૫૦૦ લડવૈયા ભેગા કરી શકયા હતા.[૬૬] બીજી બાજુ હુમલો કરનાર ગુજરાતી લશ્કર ૨૦૦૦૦નું હતું અને સુલતાન પાસે બીજા પચાસ હજારનું અનામત લશ્કર હતું એવી અફવાઓ ચાલી રહી હતી. ગોવાથી ઊપડેલો કાફલો ૭ દિવસે વસાઇ આવ્યો. ત્યાંના કૅપ્ટન ડી. જેરોનીમો ડી. મેનીઝીસે ગવર્નરને પુત્રના શોક માટે દિલાસો આપ્યો. વસાઇમાં આ લોકોએ માણસો અને પુરવઠો મેળવીને યોજનામાં ફેર કર્યો, અને ગૂજરાતના બંદરોને ત્રાસ આપવાનો નિશ્ચય કરી મેન્યુઅલ ડી લીમાને ૭ વહાણો આપીને ગૂજરાતી વહાણો સમુદ્રમા મળે તેઓને પણ પકડવાનો હુકમ કર્યો.[૬૭]

ગવર્નરના હુકમથી મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગુજરાતનાં બંદરોમાં વર્તાવેલો ભયંકર કેર

મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગૂજરાતનાં ખાસ કરીને ખંભાતના અખાતમાં આવેલા બંદરોમાં ખૂબ ત્રાસ કર્યો. એણે રસ્તામાં ખોરાક સામાન લઇ જતાં ૬૦ વહાણો પકડયાં. એમાં જે મુસલમાન નાવિકો હતા તેમને મારીને નદીઓના મુખોમાં ભરતી વખતે તેમના દેહને તરતા મૂકવા હુકમ કર્યો. આમ કરવાથી નદીઓમાં એ મૃતદેહો તણાઇને જાય અને કાંઠાનાં ગામોમાં પોર્ટુગીઝો કેવું વેર લઇ શકે છે તેની છાપ પડે એ ઇરાદો હતો. આ ત્રાસ ફેલાવી લીમા સાઠ મૃતદેહોને વહાણ ઉપર લટકાવી વસાઇ પાછો ફર્યો. આ બધું જોઇ સંતાપ પામેલા ગવર્નરે લીમાને બીજાં ત્રીસ વહાણો આપી ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોને લૂંટીને બાળવા માટે ફરીથી મોકલ્યો.[૬૮]

૬૫: એ જ, પૃ. ૩૧૧

૬૬: એ જ, પૃ. ૩૧૧-૧૨

૬૭: એ જ, પૃ. ૩૧૨

૬૮: પોર્ટુ. ઇતિહાસલેખક કાઉટો અને દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી Studies in His. Guj. P. 31માં લીધેલી નોંધ. સાઠ મૃતદેહોને લટકાવવા માટે લખે છે: 'A sight which sacrificed more to vengeance than humanity.'

મગદળ અને હાસોટ બંદરોનો નાશ

લીમા પહેલા તાપી નદીને કાંઠે દબગીઓથી વગેલા મગદળ નામના બંદરમા આવ્યો કેપ્ટન લીમા બંદરે ઊતર્યો ત્યારે ત્યાની મુસલમાન વસ્તીએ જરા સામનો કર્યો, પણ પછી બધા નાઠા કેપ્ટને માત્ર પુરુષો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ મારી નાખ્યા, ગામ બાળ્યુ માત્ર હાથ કાપી નાખેલો એક માણસ જીવતો રહ્યો હતો, એને આ વિજયના સમાચાર બીજે પહોંચાડવા માટે જીવતો રાખ્યો હતો ૬૯

એ પછી નર્મદાને કાંઠે આવેલા હાસોટ બંદરે લીમા ગયો આ બંદરમા દરિયાઇ વેપારથી સમૃદ્ધ ધનવાન લોકો સારા મોટા મકાનોમા રહેતા હતા દ કેસ્ટ્રો ગવર્નરનો ચરિત્રલેખક કહે છે કે આ બંદરના સ્ત્રીઓને પણ કતલમા બાકી ન રાખી સ્વરૂપમા પોર્ટુગીઝોથી જરા પણ ઊતરે નહિ એવી, અને જેમનુ મુખ જોઇ તલવાર ઊપડે નહિ એવી બ્રાહ્મણ (?) યુવતિઓને પણ મારી નાખવામા આવી એ પછી કાંઠાના બીજા ગામોને લૂટતો બાળતો અને નિર્જન કરી મૂકતો મેન્યુઅલ લીમા સૌરાષ્ટ્રના કિનારાની પાસે આવેલા ડોસ મોન્ટોસ (શિયાળ?) બેટમા એ વખતે ગવર્નરનો કાફલો આવીને પડ્યો હતો ત્યા જઇને મળ્યો ૭૦

તા ૭ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને રોજ ગોવાનો ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો આખા હિંદના પોર્ટુગીઝ રાજ્યની બધી શક્તિ ભેગી કરી, એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ, ગૂજરાતના રાજાને સજા કરવા ચડી આવ્યો કિલ્લામા વાવટા ચડાયા અને તોપોથી સત્કાર થયો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાની તલવાર બચાવ માટે નથી પણ વેર લેવા તથા સજા કરવા માટે છે એણે કાફલાના માણસોને બોલાવી સભા ભરી પોતે શત્રુ ઉપર સામો હુમલો કરવાનો છે એમ કહ્યુ અને સરદારોની સલાહ માત્ર એ કામ કરવુ કે નહિ તે માટે નહિ પણ કેવી રીતે કરવુ તે માટે જ માગી સભામા લેવાયેલા નિર્ણયો ખાનગી

---

૬૯ Studies P 31 એમા ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક બન્ને સરખુ લખે છે કે 'The slaughter was great soldiers sword sparing neither sex nor age

૭૦ એ જ, પૃ ૩૨ એમા એ જ લેખકોને આધારે નોંધ છે સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ માટે Bramanish શબ્દ લખ્યો છે પ્રો કોમિ એ કદાચ બ્રાહ્મણ હશે એમ ધારે છે પરંતુ ઉચ્ચ વર્ણની હિંદુ સ્ત્રીઓ હોવાનો સંભવ છે બીજા લેખકે ગણેલા સ્થળોના નામ નથી આપ્યા, પરંતુ લીમા ની ક્રૂરતા માટે પોર્ટુ લેખક "as to seem not to be glutted with blood or victory એમ લખે છે।

રાખવામાં આવ્યા. રૂમીખાન અને ગુજરાતી લશ્કરને ખબર ન પડે તેવી રીતે લશ્કર કિલ્લામાં ઉતારવું અને એ લોકો છેતરાય એવો દેખાવ રાખવો એમ ઠર્યું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી રાત્રે દોરડાંની નિસરણીઓ કરી લશ્કરને કિલ્લામાં ઉતારવામાં આવ્યું. બીજી બાજુ શત્રુની તરફ દરિયામાંથી સીધા પોર્તુગીઝો એમની સામે લડવા આવે છે એવો દેખાવ વહાણોની આવજા, રણશિંગાના અવાજ, ઢોલના અવાજ તથા ગવર્નરના રાજ્યચિહ્નવાળા વાવટાનું વહાણ વગેરેથી કર્યો. એ વખતે શત્રુને રોકવા કિલ્લામાંથી પણ કેટલાકે બહાર જઇ લડવાનું કર્યું. આમ રૂમીખાનને ખબર ન પડે તેમ બધું પોર્તુગીઝ સૈન્ય અને સરંજામ ત્રણ દિવસમાં કિલ્લામાં જઇને ગોઠવાઈ ગયું.[૭૧]

છેલ્લી મોટી લડાઈ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૫૪૬

તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૫૪૬ના પ્રભાતે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો ધોળા બખ્તરમાં સજ્જ થઇ પોતાના સરદારો સાથે નીકળ્યો. એ દિવસ સેંટ માર્ટિનનો હતો. ખ્રિસ્તી રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને બીજો વિધિ વગેરે થયું. દરવાજા ખોલવાનો હુકમ અપાયો. દ કેસ્ટ્રોએ પોર્તુગીઝ લડવૈયાઓને છેવટનું વાક્ય કહ્યું કે "લડવા માટે તમને ઉત્તેજિત કરે એવું બોલવું એ આપણે બધા પોર્તુગીઝ છીએ એ ભૂલી જવા જેવું છે!"[૭૨] સૈન્યના નક્કી થયેલા વ્યૂહ પ્રમાણે સર્વથી આગળ કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસ હતો. એના હાથ નીચે પાંચસો પોર્તુગીઝ લડવૈયા, અને છસો કનડા તથા પાંચસો નાયર માણસો હતા. બીજી ટુકડીમાં ડી આલ્વારોના હાથ નીચે એટલા જ પોર્તુગીઝ હતા. એમાં નૌકાદળના અમલદારો પણ હતા. ત્રીજી ટુકડી મેન્યુઅલ લીમાના હાથ નીચે પાંચસો પોર્તુગીઝોની હતી. એ પછી ગવર્નરના પોતાના હાથ નીચે સૌથી વધારે, એટલે આઠસો પોર્તુગીઝો હતા, અને બાકીના કનડા તથા મલબારી હતા.[૭૩] ગવર્નરનો વિચાર પહેલાં બસો કનડા માણસોને બધા લશ્કરની આગળ મોકલવાનો હતો. એમા જો શત્રુએ સુરંગો ગોઠવી હોય તો એ પહેલા જનારા હિંદીઓ મરણ પામે ને પાછળના

૭૧: એ જ, પૃ. ૩૨ અને નોંધ ૨. Whiteway. P. 312 ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ બહુ જ યુક્તિથી અને ખોટા દેખાવો કરી શત્રુને બીજી બાજુ રોકેલો રાખી કિલ્લામાં જે સામગ્રી અને સૈન્ય ઉતાર્યું તેની પોર્તુગીઝ લેખકો પ્રશસા કરે છે, અને વિગતવાળું વર્ણન આપે છે.

૭૨: એ જ, પૃ. ૩૩. બન્ને લેખકો આ શબ્દો નોંધે છે. આવુ દેશાભિમાન આપણામાં ખાસ જોવામાં આવ્યું નથી.

૭૩: એ જ, પૃ. ૩૩. કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકને આધારે. Danvers: I, 472માં શત્રુ ઉપર પહેલો હુમલો કરે તેને ૧૦૦૦ સિક્કાનું ઈનામ જાહેર કરે છે.

બચી જાય એવો નીચ ઇરાદો હતો[૭૪] પરતુ એના બીજા અમલદારોને એ વાત ગમી નહિ, કારણ કે આગળ જવાથી જે બહાદુરીનો યશ મળે તે બીજા લઈ જાય એના માણસોએ કહ્યુ કે આગળ રહેવા માટે તો અમે એકને બદલે સાત જીવ આપવા તૈયાર છીએ ગવર્નરે આથી ખુશ થઇ કનડા લોકોને પાછા રાખ્યા[૭૫]

ગુજરાતની હાર અને ફિરગીઓનો મોટો વિજય

આખો દિવસ આ લડાઇ ખૂબ જોરમા ચાલી વારવાર એક ક બીજી ટુકડીના હુમના અવારનવાર થયા કરતા અને એક ટુકડી આગળ વધતી તો બીજી પાછળ પડતી એક પોર્ટુગાઝ ટુકડીએ ગુજરાતી લશ્કરે બાધેની દીવાલ ઉપર તોપોની હરોળ ઉપર હુમલો કર્યો ગવર્નર પોતે એક બળવાન ટુકડી લઈ લડાઈમા ઊતર્યો હતો તેની આગળ એન્ટોનિયો ડી કેમલ નામનો ફ્રાસિસ્કન પાદરી ખ્રિસ્તી ધર્મનુ નિશાન ક્રોસ લઇને ચાલતો હતો દીવાલ ઉપર ચડતા ગોળી એ પાદરીના હાથમા વાગી એ બહાદુરીથી સ્થાન ઉપરથી ખસ્યો નહિ અને જગતને બચાવનાર ક્રાઈસ્ટને માટે જીવ અર્પણ કરવા પોર્ટુગીઝોને કહેવા લાગ્યો મેસકરેન્હાસ અને આલ્વારોએ એક બુરજ ઉપર બે વાર ફિરગી ધ્વજ રોપ્યો અને સામેથી બે વાર એને કાપી નાખ્યો આખરે બધાએ તોપોની હરોળ સામે એવો નિશ્ચયાત્મક જબરો ધસારો કર્યો કે ગુજરાતી લશ્કરની અદર પેસી ગયા, અને ત્યા ખૂનખાર લડાઇના સામસામી અનેક હુમના થયા[૭૬] સામેથી રૂમીખાન અને નાના જુઝારખાને ભારે બચાવ કર્યો પોર્ટુગીઝો જરા પાછા પડતા તોપણ ફરી જોરથી હુમલો લાવતા અને એવા એક જબરા ધમારામા ગુજરાતના લશ્કરને એમણે હરાવીને દીવના શહેર તરફ નમાડયુ આ યુદ્ધમા રૂમીખાન માર્યો ગયો અને નાનો જુઝારખાન ૬૦૦ મુસલમાનો સાથે કેદ પકડાયો હાજી દબીરના

---

૭૪ Danvers, I 472-73 એમા વિ ત આપેલી છે

૭૫ Danvers, I 473 એમા પોર્ટુ અમીરોએ આ વાધો લીધો એમ લખ્યુ છે Studies in His Guj P 33મા ઑફિસર્સ-અમલદારો એમ લખ્યુ છે પોર્ટુ મા ધર્મ અને દેશ બન્નેનુ અભિમાન દેખાય છે, મુસલમાનોમા ધર્મનુ દેખાય છે, જ્યારે હિંદુ ઓમા બન્ને ઓછુ દેખાય છે

૭૬ કોઇકો ઇતિહાસલેખક પરથી Studies in His Guj P 34મા નોધ, Whiteway P 312-13 એમા બન્નેની ખુવારીના આકડા આપ્યા છે ખાસ કરીને પોર્ટુગીઝ મ'લાઓને દારવાને બદલે બાળવા પડયા ઘણા ખડેરા નીચે દટાઇ ગયા હવા બગડવાથી કિલ્લામા ઘણા માદા પડયા દવાઓ ખૂટી પડી હતી માદગીમા ૧૫૦૦ પોર્ટુગીઝ અને ઘણા દેશીઓ મરણ પામ્યા હતા.

ઇતિહાસમાં છે કે એક લાકડાનો પુલ તૂટતાં ૩૦૦ માણસો માર્યા ગયા તેમાં રૂમીખાન મરી ગયો.[૭૭] ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર લખે છે કે વાઇસરૉય (ગૈઝરી) મધ્ય રાત્રે તોપોના અવાજ વહાણના કાફલા-માંથી કરીને પરોઢિયે કિલ્લામાં ત્રીસ હજાર ફિરંગીઓ સાથે પેઠો. આ લેખક કહે છે કે મુસલમાન લશ્કરનો આ પરાજય લખતાં કલમની શાહી સુકાઈ જાય છે. હારનું કારણ એ મુસલમાન લશ્કરની એકતાની ખામી અને બે પક્ષોની તાણાતાણીનું આપે છે. રૂમીખાનને પક્ષે પરદેશીઓ હતા, અને ખુરહાનઉલ્મુલ્ક મુહમ્મદઉસ બંબાણીના હાથ નીચે દેશી લોકો હતા. ખુરહાનઉલ્મુલ્ક છેવટે નાસી ગયો. જો તે હિંમતથી ઊભો હોત તો પરિણામ જુદું આવત. વળી એ લેખક છેવટના ભાગમાં મુસલમાન લશ્કર કરતાં ફિરંગીઓ પાસે વધારે માણસો હતાં એમ પણ લખે છે.[૭૮] જ્યારે ફિરંગી લેખકો એથી ઊલટું લખે છે. ગુજરાતી લશ્કરમાં સંપ અને શિસ્તનો અભાવ હતો એ જ મુખ્ય કારણ લાગે છે. આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક બહુ જ મહત્ત્વની ગણાય એવી લડાઈમાં ગુજરાત હાર્યું અને પોર્ટુગીઝોના ઇતિહાસમાં પણ આ મહત્ત્વની જીતથી એમની આબરૂ યુરોપમાં વધી.[૭૯] વિજય મેળવ્યા પછી રાજાના ભાગ તરીકે ગવર્નરે શત્રુના હાથ કરેલા ધ્વજો અને ૪૦ મોટી તોપો વગેરે રાખ્યાં અને પછી એ જમાનાની સામાન્ય રીત પ્રમાણે દીવ શહેરને લૂંટવાનો હુકમ આપ્યો. દ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક પોતાના નાયકનાં વખાણ કરતાં લખે છે કે દીવની લૂંટમાંથી ગવર્નરે પોતે કાંઈ પણ ન લીધું, કારણ પૂર્વના દેશોનું ધન લેવા માટે એને ઘણો જ

૭૭: Studies in His. Guj. P. 34; Whiteway: P. 313. ગુજ. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૨. રૂમીખાન પુલ તૂટવાથી મર્યો એમ લખે છે. વ્હાઈટવે માત્ર એટલું જ લખે છે કે રૂમીખાન પછી દેખાયો નહિ એટલે શત્રુનાં જે ૩૦૦૦ માણસો મરી ગયાં તેમાં મૂઓ હશે.

૭૮: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૨. એમાં મુસલમાનો ૧૫૦૦ મરી ગયા અને ૧૦૦૦ ઘવાયા એમ લખે છે. પોર્ટુગીઝોના કિલ્લામાં ૧૭૦૦ મરી ગયા અને ૧૧૧૦૦ના લડાઈ મેદાનમાં માર્યા ગયા એમ લખે છે, જ્યારે પોર્ટુગીઝ લેખકો ૧૦૦ માર્યા ગયા ૪૦૦ ઘવાયા એટલું જ કબૂલ કરે છે. આ ઉપરથી બન્ને લખાણ વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય નથી એમ લાગે છે. ખુવારીની બાબતમાં સામા પક્ષની વધુ ખુવારી થઈ એમ બન્ને લખે છે. અરબી ઇતિહાસલેખક કહે છે કે જહાંગીરખાન ૪૫૦૦ માણસો લઈને અમદાવાદ નાસી ગયો. આમાં રૂમીખાન ઉપરાંત અસદખાન અને ઉલુઘખાન પણ મરણ પામ્યા. પોર્ટુગીઝ મત પ્રમાણે પાંચ હજાર મુસલમાન લશ્કરીઓ મરી ગયા.

૭૯: અરબી ઇતિહાસલેખક હાર ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરે છે. દ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક (Studies P. 34) કહે છે "આપણા લેખકો કરતાં બીજા દેશોના ઇતિહાસલેખકોએ દીવના વિજયનાં આપણ કરતાં વધારે વખાણ કર્યાં છે."

તિરસ્કાર હતો.[80] હિંદ ભરના બીજા પ્રદેશોમાંથી દ. કેસ્ટ્રો ઉપર મુબારક-બાદીના પત્રો તથા એલચીઓ આવ્યા. ગોવાની સભાએ એને કસ્ટન્ટનું ઉપનામ આપ્યું. પોર્ટુગલના રાજાએ એને વાઈસરોયની પદવી આપી. ફિરંગી ગવર્નરોમાં આ ચોથો વાઈસરૉય હતો.[81]

કિલ્લો ફરી બાંધવા માટે ગવર્નરે લીધેલી ઉધાર રકમ (લોન)

હવે દીવનો કિલ્લો જે ઘેરા પછી ભાંગ્યો હતો એને ફરી બાંધ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું, પણ ગવર્નર પાસે પૈસા નહોતા. એણે દીવથી ગોવાની સભા[82] ઉપર એક લાંબો પત્ર લખ્યો. એમાં એણે ૬૦૦૦ પાઉન્ડ (૨૦૦૦૦ ગોવાના સિક્કા)ની માગણી કરી. આ ઉધાર રકમની બાંયધરી તરીકે એની પાસે કાંઈ ન હોવાથી એણે પત્રમાં લખ્યું કે એ માટે મારા પુત્ર ફર્નાન્ડિઝના હાડકાં મોકલવાનો હતો, પરંતુ એ જમીનમાં માટી સ્થિતિમાં હાથમાં ન આવ્યાં, એટલે મારી દાઢીમાંથી વાળનો ગુચ્છો કાપીને મોકલું છું અને ઉધાર રકમ ગમે તેમ કરીને એક વર્ષમાં પાછી આપવાનું સાઈનલ ઉપર સોગંદ ખાઈને વચન આપું છું. પત્રમાં એણે ખંભાતના રાજા ઉપર ઈશ્વરની કૃપાથી પોતે મેળવેલા વિજયનો આનંદ કાંઈ પણ સંકોચ વિના અનુભવે એમ લખ્યું હતું. આ પત્ર દીવથી ૨૩ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને રોજ લખેલો હતો. પત્ર ૭ ડિસેમ્બરે ગોવા પહોંચ્યો અને ત્રણ અઠવાડિયામાં રકમ ભેગી થઈ ગઈ. સભા તરફથી તા. ૨૭ ડિસેમ્બરે પત્રનો જવાબ આપતાં રોડ્રિક ડી એઝેવેડો અને ગાર્સીઆ સિરમોએ ગવર્નરે મોકલેલા વાળની બાંયધરી પાછી મોકલી પ્રજાએ રાજીખુશીથી પૈસા આપ્યા છે એમ લખ્યું. એમાં ગોવાના વેપારીઓ, મોચીઓ અને બ્રાહ્મણોએ પણ એ પૈસા ભર્યાનો ઉલ્લેખ છે.[83] આ ઉધાર રકમ મોટે ભાગે ગુજરાતી વેપારી વહાણોની લૂંટમાંથી વખતસર પાછી આપવામાં આવી.[84]

૮૦ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક ઉપરથી Studies in His Guj માં પૃ. ૩૫માં નોંધ.
૮૧ એ જ, પૃ. ૩૪માં નોંધ.
૮૨ Whiteway P 313-14 એમાં મ્યુનિસિપાલિટી લખે છે. કેસ્ટ્રોનો પત્ર અને ગોવામાં ભરાયેલા પૈસા વગેરેનું વર્ણન પ્રો. કોમિસ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખના પ્રથમ પ્રમાણથી પૃ. ૩૫ થી ૩૭માં આપે છે. અહીં ઉપયોગી ન હોવાથી ટૂંકો સાર માત્ર આપ્યો છે. પત્રમાં ગવર્નર લખે છે કે દીવનો કિલ્લો એવો બાંધવો છે કે ખંભાતનો રાજા ફરીથી એને લેવાની આશા છોડી દે."
૮૩ Studies in His Guj P 37
૮૪ Whiteway P 313-14 Danvers, I P 476 Cambay ship લખે છે તે ગુજરાતી વહાણ સમજવાનું. એક જ વહાણના માલમાંથી લોન ભરપાઈ થઈ. એ વહાણ ને ટાનિઓ મોનીઝ બેરેટોએ પકડ્યું.

ઘોઘાની લૂંટ અને કતલ

કિલ્લો નવેસરથી બાંધવાનુ શરૂ કર્યું તેની દેખરેખ માટે ગવર્નર પણ દીવમાં રોકાયો હતો. એ સમય દરમ્યાન ગૂજરાત ઉપરની વૈરવૃત્તિ નવરી ન બેસી શકી. એણે મેન્યુઅલ લીમાને ખંભાતના અખાતમાં આવેલું એકે-એક ગામ તારાજ કરવા હુકમ આપ્યો. એમાં ઘોઘા બંદરને ન લૂંટવા સૂચના કરવામાં આવી હતી, કારણ કે દીવથી પાછું ગયેલું ગૂજરાતી લશ્કર ઘોઘામાં પડાવ નાંખી રહેલું છે એવા ખબર એને મળ્યા હતા. પરંતુ દૈવ-યોગે એવું બન્યુ કે ખંભાતના અખાતમાં વાવાઝોડાનું ભયકર તોફાન એને નડયું અને ઘોઘા આગળ જ એને થોભી જવું પડ્યું. ફિરંગી વહાણોના આવવાના સમાચારથી ઘોઘાથી માત્ર લોકો જ નહિ પણ લશ્કરીઓ પણ ગામ છોડી પાસેની ટેકરીઓ તરફ નાસી ગયા. લીમાએ પોતાના માણસોની સલાહ લીધી અને બધાનો મત એવો થયો કે ગવર્નરનો હુકમ ગમે તે હોય પણ અકસ્માતની ખબર એને પડે નહિ માટે ઘોઘામાં ઊતરવું. આ ઉપરથી લીમા ત્રણ કેદ પકડાયેલા વાણિયાઓને લઇને નાસેલા લોકોની તપાસ માટે નીકળ્યો. સંતાયેલા લોકોને પકડીને નાના, મોટા, સ્ત્રી પુરુષ કે બાળક, ત્યાના વતની કે પરદેશી, કોઇ પણ જાતના ભેદ કે ન્યાય વિના કતલ કરવામાં આવ્યાં. ઘોઘા શહેરમાથી જે લઇ જવાય એવું હતું તે લૂંટીને લીધું અને ન લઇ જવાય એવું તથા ઘરો બાળી મૂકયાં. આમ મનુષ્યો તરફ અમાનુષી વર્તાવ કરી ધર્મનાં સ્થાનો તરફ હાથ ફેરવ્યો. મદિર અને મસ્જિદોને અપવિત્ર કરી મૂર્તિઓ આગળ લોકોને ફાંસીએ દીધા, અને ઢોરોની કતલ કરી, ગાયોની પણ કતલ કરી.[૮૫]

ગાંધાર અને બીજાં કાંઠાનાં ગામો વેરાન કર્યાં

ઘોઘાથી ઊપડી અખાતની સામે પાર જતાં ખંભાત નજીકના દરિયા-માં મોટી જુવાળમાં લીમાનાં વહાણો ફસાયા અને વંટોળિયાના તોફાન વગર પણ એનાં વહાણોને નુકસાન થયુ. સામે જ ગાંધાર બંદર દેખાયું. દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રકારના શબ્દોમાં એ બંદર વેપારથી ધનવાન હતું, પરતુ એના રહેવા-સીઓ નબળા હતા. આ લુટારુ વહાણોને જોતાં જ સર્વસ્વ આપી દઇ લોકો

૮૫: કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રંથમાંથી Studies–His. Guj મા પૃ. ૩૮માં લીધેલો ઉતારો. એમાં મસ્જિદોમા ગાયો મારી એમ લખે છે કે મદિરને બદલે ભૂલમાં હશે એમ પ્રો. કોમિ. ટીકામાં લખે છે. ઘોઘામાં હિંદુઓની કતલ મોટા ભાગે થઈ હતી એમ એ માને છે. પરન્તુ એ માટે આધાર નથી. ફિરગીઓને મુસલમાન પર વધારે વેર હતુ. મદિરો ભ્રષ્ટ કર્યાં એ ખરું છે.

તાબે થયા, પરતુ આ નિર્દય લોકો વેરને લીધે લોહી ના તરસ્યા હતા એટલે તાબે થઈ બધુ આપી દીધુ છતા કાઈ વળ્યુ નહિ અને એમની કતલ થઈ, ગામ બાળ્યુ આ રીતે કાઠાના ઘણા ગામ નિર્દય રીતે ઉજ્જડ કરવામા આવ્યા ૮૬ જે રહેવાસીઓ કોઈ પણ રીતે ગામમાથી નાસી શકયા તે દરિયા-કાઠાના ગામ છોડીને અંદરના ગામોમા જઈ વસ્યા

સુલતાન મહમૂદે દીવ ફરી જીતી લેવા કરવા માડેલી તૈયારીઓ

દીવની લડાઈમા ગૂજરાતી લશ્કરે હાર ખાધા પછી કારાહસન જહાગીરખાન રહેલુ લશ્કર લઈ નવાનગર–ઊના–થઈ અમદાવાદ પહોચ્યો ત્યા સુલતાનને પરાજયનુ વર્ણન સાભળી આખમા આસુ આવ્યા લશ્કરીઓની એણે ખબર પૂછી અને જેમની બહાદુરીના વખાણ સાભળ્યા તેમને માનમા ઝભ્ભા આપ્યા કારાહસનને તોપખાનાનો મુખ્ય સરદાર નીમ્યો અને આ વખતે એને 'અલ મજલિસ અલમનસૂર જહાગીરખાન'નો ઇલકાબ આપ્યો ૮૭ સમાચાર સાભળતાની સાથે કેટલાક ફિરગી કેદીઓને સુલતાને તે જ વખતે કતલ કરાવ્યા,૮૮ દીવ ફરી જીતી લેવા તૈયારીઓ કરવા ના હુકમ છોડયા ગૂજરાત ના બધા બદરોના અમલદારો ઉપર ફિરગીઓને ન પેસવા દેવા માટે હુકમો લખાવ્યા, વહાણ માટે સાગ ના લાકડા ભેગા કરી સુરત, ભરૂચ, દમણ અને ખભાતમા નવા લડાયક વહાણો બાધવા માડયા આ રીતે ૧૫૦૦ વહાણો તૈયાર થયા જહાગીરખાને એકસો તોપો ઢાળી હતી તેના ઉપર "જહાગીર મહમૂદશાહ" એવા શબ્દો દાખલ કરાવ્યા હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓને જાહેર કર્યું કે ફિરગીઓ સાથે વેપારનો વ્યવહાર જે રાખશે તેની જવાબદારી રાજ્યને માથે નહિ હવે દીવ ખાલી થઈ ગયુ હતુ, અને

૮૬ Studies–His Guj P 38–39મા આ વર્ણન કોરેઆ ઇતિહાસલેખક અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રથ બન્ને ઉપરથી લીધુ છે ગાધારમા વાણિયા વેપારી અને ખાસ કરીને જૈન વધારે હોય એમ લાગે છે ગાધાર બદરને માટે લખે છે કે 'Peopled by Hindu merchants rich by its Commerce, weak by its inhabitants એમ લખે છે કાઠાના ઘણા ગામ બાળ્યા એની રાખ વર્ષો સુધી જોવામા આવતી હતી અને લોકો બીજે જઈ વસ્યા હતા એમ બન્ને લેખકો લખે છે Danvers I P 476 એમા ખભાતનો સમુદ્ર કહે છે તે નોધપાત્ર છે ગાધાર અને બીજા શહેરો લખે છે, પણ નામ નથી આપ્યા ભરૂચ આગળ વહાણો પકડ્યા એમ લખે છે

૮૭ ગુજ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૮૩ સુલતાને કયા પરાક્રમ માટે કારાહસનને ઇલકાબ આપ્યો તે સમજાય એવુ નથી

૮૮ Danvers I P 474 એમા ચાલીને કટકા કરાવી નખાવ્યા એમ લખે છે બીજા કોઇમા આ નોધ નથી

એને સામે કિનારે નવાનગર–ફરીના સમૃદ્ધ થતું હતું. ત્યાં મજબૂત કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો. સફરના પુત્રને મુન્તથી બોલાવી એના બાપનો 'ફરૂખાન'-નો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો. અફઝલખાન બબાણીના કારણે દીવની હાર થઇ એમ જાણી તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૫૪૭ને રોજ એને મુખ્ય વઝીરની પદવી ઉપરથી બરતરફ કર્યો, અને એની જગ્યાએ હામીદઉલ્મુલ્કના પુત્ર અબ્દુલ હલીમને ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપીને નિમણૂક કરી.[૮૯]

ગવર્નરના ઢંઢેરાથી દીવમાં વેપારીઓ ફરી વસ્યા

દીવના કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસને હવે આરામની જરૂર હતી. પણ એની જગ્યા કોને આપવી એ નિર્ણય ગવર્નર ન કરી શક્યો. છેલ્લા વિજય પછી આ પદવીમાં કાંઈ બહાદુરીનું કાર્ય કરી બતાવવાનું રહ્યું નહોતું એમ સમજી જેમને પૂછ્યું તેમણે એ પદ લેવા ના પાડી. મેન્યુઅલ લીમાને આપવાનો વિચાર થતાં પોર્ટુગલથી એની નિમણૂક હોરમઝ બંદરે થયાના સમાચાર આવ્યા. છેવટે ગવર્નરની મૂંઝવણ ટાળવા મેસ્કેરેન્હાસે પોતાને કાયમ રાખવા હા પાડી. દીવનો વેપાર પડી ભાગ્યો હતો અને વેપારીઓ બીજે ચાલ્યા ગયા હતા. દીવને ફરી સમૃદ્ધ બનાવવા ગવર્નરે જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને છ વહાણો આપી ખંભાતના અખાતના બધાં બંદરોએ મોકલીને ઢંઢેરો કહ્યો કે દીવમા આવીને જે વેપારી વસશે તેને જાનમાલની સલામતીનું વચન આપવામાં આવે છે. આ સાંભળી ઘણા હિંદુ વેપારીઓ પાછા દીવ જઇને વસ્યા![૯૦]

ભરૂચ ઉપર હુમલો અને લૂંટ

ઈ. સ. ૧૫૪૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૫૪૭ના એપ્રિલ સુધી આશરે સાડાચાર માસ દીવનો કિલ્લો ફરી બાંધવાનું કામ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો ગોવા જવા ઊપડયો. ગોવામાં એને વિજય માટે જે ભારે માન મળ્યું તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, આ ક્રૂર અને વેરથી ભરેલા ફિરંગી ગવર્નરે ગૂજરાતનાં બંદરોને તારાજ કર્યાનો સંતોષ હજી પૂરતો ન થયો હોય તેમ જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને ફરી બંદરોને ત્રાસ આપવા મોકલ્યો. કેટલાક વખત

૮૯: અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૩. અફઝલખાન બંબાણી માટે અરબી ઇતિહાસલેખક આ પ્રમાણે લખે છે: જો કે એ નિવૃત્ત જીવન ગાળતો હતો અને સુલતાન એને વારંવાર બોલાવતો એમ બીજા ગ્રંથ લખે છે. મને લાગે છે કે આસફખાનના આવ્યા પછી અફઝલખાન સંપૂર્ણ નિવૃત્ત હતો. એને સુલતાનની રીતભાત પસંદ નહોતી, છતાં છેવટ સુધી એ વફાદાર રહ્યો હતો.

૯૦: ઇતિહાસલેખક કૌટો અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી Studies His. Guj.માં પૃ. ૩૯મા લીધેલી નોંધ. હિંદુ વેપારીઓ પાછા વસ્યા એમ લેખક કહે છે એ નવાઈ જેવું લાગે છે.

પછી એ ભરૂચની નજીક આવી પહોંચ્યો પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ-લેખક કૌટો (Couto) અને ફેરીઆના ચરિત્રલેખકના શબ્દોમાં ભરૂચ નગર એના ઊંચા અને સારા મકાનોથી યુરોપના સારા શહેરો જેવું સુંદર લાગતું હતું એને બુરજોવાળો કોટ હતો, અને રક્ષણ માટેનું તોપખાનું પણ હતું રેશમી કાપડનો સારો વેપાર અહીં ચાલતો હતો સુપ્રસિદ્ધ ચગીઝખાનનો પિતા ઇમાદ-ઉલ્મુલ્ક એનો જાગીરદાર હતો આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક બધા લશ્કર સાથે સુલતાનની તહેનાતમાં અમદાવાદ ગયો હતો, એટલે શહેરમાં સામાન્ય લોકો તથા વેપારીઓ માત્ર હતા ફિરંગીઓએ સ્થાનિક માછીમારોને પકડીને ભરૂચની સ્થિતિ જાણી લીધી પણ દિવસે લોકોને વહેમ ન પડે તે માટે બીજે જતા હોય એવો દેખાવ કર્યો, પરંતુ રાત્રે પાછા આવી એક પણ રક્ષક વિનાના ભરૂચ ઉપર ઊતરીને તૂટી પડ્યા લોકો ઊંઘમાંથી જાગી નાસભાગ કરવા લાગ્યા ફિરંગીઓએ જે મળ્યું તે લૂંટી લઈ શહેરને બાળી મૂક્યું, નાસતા હતા તેમને કતલ કર્યા, અને ઘરમાં રહ્યા તે બળી ગયા નાના મોટા લોકો, ઘરો, બાગ બગીચા બધું બળીને વેરાન થઈ ગયું ડી મેનીઝીઝે ભરૂચમાં એવો તો કેર વર્તાવ્યો કે પોર્ટુગીઝ લોકોમાં અને એમના ઇતિહાસમાં એ "ભરૂચી" ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયો[૯૧] ઇમાદઉલ્મુલ્ક આ સમાચાર સાંભળીને પાંચ હજાર સવારો સાથે દોડી આવ્યો, પરંતુ એ મોડો પડ્યો હતો એણે પાછા સુલતાન પાસે જઈ આ સમાચાર કહ્યા, તે સાંભળી સુલતાને ફરી દીવ ઉપર ચડાઈ કરવાના સોગંદ ખાધા[૯૨] પોર્ટુગીઝ લેખકોના આ વર્ણનને ટેકો આપવા છતાં અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર કેટલીક બાબતોમાં જુદો પડે છે ભરૂચનો બનાવ હિ ૯૫૪, રબીઉલ આખર માસમાં (એપ્રિલ મે ૧૫૪૭)માં બન્યો એમ નોંધ કરી, એ વખતે ભરૂચનો અમીર અલીખાન સૈયદ બડાનદાર-અનમકવલી હતો અને એની બેદરકારીથી ફિરંગીઓ શહેરમાં પેઠા એમ કહે છે લોકો વ્યક્તિગત અને ટોળીઓમાં એમની સામે લડ્યા તથા કેટલાકને નદીમાં રહેલા વહાણો તરફ ભગાડ્યા કિલ્લાના તોપખાનાએ ગોળા છોડવાથી એમના કેટલાક વહાણો ડૂબી ગયા

---

૯૧ ઇતિહાસલેખક કૌટો અને ચરિત્રલેખક બન્ને ઉપરથી Studies His Guj માં પૃ ૪૨-૪૩માં આ વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું ગુજ અરબી ઇતિહાસ પણ આ વર્ણન પૃ ૨૮૬માં કરે છે

૯૨ પોર્ટુગીઝ લેખકો આ પ્રમાણે લખે છે, જ્યારે અરબી ઇતિહાસમાં જરા ફેર પડે છે ફિરંગીઓ સામનો થવાથી ભાડભૂત જે નર્મદા કાંઠે ભરૂચથી આ૦ માઈલ ઉપર તીર્થ છે ત્યાં ગયો એમ લખે છે

અને કેટલાંક ભરૂચ પાસેથી ભાડભૂત આગળ ચાલ્યાં ગયાં ને ત્યાં પડાવ નાંખ્યો. અચાનક આ સ્થળે સુલતાન પણ આવી પહોંચ્યો અને કેટલાક ફિરંગીઓને એના લશ્કરે મારી નાખ્યા. સુલતાન અને એનો ઘોડો નદીના પાણીમાં ઊતરી પડ્યા તેઓને મુશ્કેલીથી કાંઠે લાવવામાં આવ્યા. ભરૂચનો અમીરઉલ બહર-નૌકાસેનાપતિ આવી પહોંચતાં કેટલાક શત્રુના વહાણોને તોડી નાંખ્યાં ને બાકીનાં દીવ તરફ નાશી ગયાં. સુલતાને ભરૂચના અમીરને બરતરફ કરી અને કહ્યું કે આ "શિયાળ જેવા બીકણ માણસને નહાર–સિંહનું ઉપનામ આપવામાં ભૂલ થઇ છે."[૯૩]

પોર્ટુગીઝ અને અરબી ઇતિહાસના અહેવાલનાં સામ્ય અને ભેદની ચર્ચા

ભરૂચની લૂંટ બાબત બન્ને પક્ષના ઇતિહાસના આધારોમાં આ પ્રમાણે જે ફેર દેખાય છે તે એ સાધનોના મૂલ્યાંકન માટે મહત્ત્વનો છે. અરબી ઇતિહાસ મહત્ત્વના બનાવોની નોંધ પોર્ટુગીઝ લેખકોની પેઠે લે છે, માત્ર નાના બનાવો નથી નોંધતો. મુસલમાન ગૂજરાતી લશ્કરની હાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કબૂલ કરે છે; એ બાબતમાં મિરાતે સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસોની પેઠે ઢાંકપિછોડો નથી કરતો. પોર્ટુગીઝ લેખકો પણ કેટલી અતિશયોક્તિ કરે છે તે જણાઇ આવે છે. ભરૂચના હુમલામાં કોઇએ સામનો નથી કર્યો એમ એ લેખકો કહે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ લખે છે. સિકંદરી વગેરે ઇતિહાસો ગૂજરાતના સુલતાનની છોકરવાદી વર્તણૂક માટે લખે છે જ્યારે અરબી ઇતિહાસકાર આ લડાઇઓમાં એણે લીધેલો રસ વ્યક્ત કરે છે. કદાચ ૧૫૪૫ પછી અમીરોથી સ્વતંત્ર થયા પછી મહમૂદે રાજકાર્યમાં વધારે રસ લેવા માંડ્યો હોય. પોર્ટુગીઝ લેખકોની ઐતિહાસિક નોંધોમાં પાછળથી સુધારા વધારા થયા છે એ વાત આગળ કહી ગયા છીએ, એટલે એમાં પણ ખરી વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન હોય. દ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક તો બણગાં ફૂંકવા માટે પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એનું બધું ખરું માનવા જેવું ન ગણાય.[૯૪] ખુવારીના આકડામાં પોર્ટુગીઝો હમેશાં પોતાના આંકડા

૯૩: અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૯. Studies His Guj પૃ. ૧૫માં પ્રો. દારે તરજુમો કરેલી આ નોંધ પ્રો. કોમિ.એ લીધી છે. અરબી ઇતિહાસ ભરૂચના અમીરઉલબહરનું જે નામ લખે છે તે બીજે મળતુ નથી. કદાચ ઇમાદુલ્મુલ્કના હાથ નીચે એ અમલદાર હશે. ઈમાદુલ્મુલ્કને પોર્ટુગીઝ લેખકો Madre Malves લખે છે. મેનીઝીઝને "ભરૂચી"-નું ઉપનામ મળ્યુ એ નોંધપાત્ર છે.

૯૪: ઇતિહાસલેખક કોટો Coutoના લખાણમાં પણ આ વર્ણનો પાછળથી ફેરવાયાં તે આગળ જોઇ ગયા.

ઘણા નાના આપે છે જ્યારે શત્રુના મોટા આપે છે અરબી ઇતિહાસ પણ એ પ્રમાણે કરતો હોય એમ લાગે છે અને દીવની ૧૫૪૬ના નવેમ્બરની છેલ્લી લડાઇમા ફિરંગી લશ્કર ગૂજરાતીઓ કરતા મોટુ હતુ એમ લખવામા અતિશયોક્તિ લાગે છે મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો અરબી ઇતિહાસના લગભગ સમકાલીન છે છતા દીવની લડાઇનો એક અક્ષર પણ એમા નથી, જ્યારે અરબી ઇતિહાસકારે પ્રમાણમા ચોક્કસ કહી શકાય એવી માહિતી આપી છે તે એના લેખકની આગળ વધારે છે ઉલુઘ-ખાન વગેરે હબસીઓ અને પરદેશીઓની નોકરીમા એ વધારે રહેલો હોવાથી અને એ લોકો ફિરંગીઓ સામે તળગૂજરાતીઓ કરતા વધારે સંસર્ગમા આવ્યા છે તેથી કદાચ એના ઇતિહાસમા આ નોંધો વધારે હોવાનો સંભવ દેખાય છે પોર્ટુગીઝોએ જે જુલ્મો કર્યાં અને બંદરોમા કેર વર્તાવ્યો એ બધુ એટલુ તો દુઃખદાયક હતુ કે ગૂજરાતના લોકોએ એ સબંધી વાતો પણ ન કરવી એવુ કડક ફરમાન સુલતાને કાઢેલુ એમ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસકાર તથા કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રકાર લખે છે[૯૫] એ ઉપરથી કદાચ તળગૂજરાતના લોકોમા આ વાત દબાઈ ગઇ હોય અને સિકંદરીના લેખકે ન જાણી હોય અગર એને નોંધ કરવાનુ ઠીક ન લાગ્યુ હોય અરબી ઇતિહાસલેખકને એ નોંધમા કદાચ વાંધો ન લાગ્યો હોય અગિયારમી સદીમા મહમૂદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપરની ચડાઇની નોંધ શ્રી હેમચંદ્ર કે બીજા ગૂજરાતના લેખકોએ નથી કરી જ્યારે ધનપાલ અને છેક હિંદુ રાજ્યના અંત પછી જૈન ગ્રંથોમા મળે છે એવું અહીં કાંઇ સામ્ય હશે?

ગૂજરાત ઉપર મેળવેલ વિજયનો ગોવામા ઉત્સવ અને સરઘસ

પોર્ટુગીઝો અને ગૂજરાતીઓ વચ્ચેના યુદ્ધોનુ વર્ણન કાંઇ વિસ્તારથી કર્યું, કારણ એ ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર બનેલા બનાવો હતા હવે ગૂજરાતના વિજયને અંગે ગોવામા જે ઉત્સવ ઊજવાયો તે માત્ર ટૂંકામા જોઇએ મેની-ઝીઝ ભરૂચાને બંદરો ઉપર કેર વર્તાવવા મોકલી ગવર્નર સીધો તા ૧૯-એપ્રિલે ગોવા પહોંચ્યો દરમ્યાન ગોવાના અમલદારો અને લોકોએ સામૈયુ કરી બે દિવસ મઝગામા રોકી સ્વાગતની તૈયારી કરી અને વિજયનો મોટો ભભકા-દાર વરઘોડો કાઢ્યો આ માટે કોટની દીવાલ તોડી એક ખાસ વિજયની કમાન બાંધી રસ્તા ધ્વજોથી શણગાર્યા અને સમુદ્રના બધા વહાણોને પણ શણગાર્યાં દ કેસ્ટ્રોને મુગટ પહેરાવી ખજૂરીનુ પાન વિજયચિહ્ન તરીકે

૯૫ Studies His Guj P 45

આપ્યું. એણે ફ્રેંચ લાલ સેટીનનાં કપડાં અને ઉપર જરીના ગખતર જેવા કાપડનું બદનિયું પહેર્યું હતું. ફિરંગીઓના અને કેસ્ટ્રોના મનમાં રોમના સમ્રાટ સીઝર જેવી મોટાઈનો ખ્યાલ હતો. આવકારનું ભાષણ લૅટિન ભાષામાં કરવામાં આવ્યું. ૨૧મી એપ્રિલે આ સરઘસ ગોવા શહેરમાં પ્રવેશ્યું. સરઘસમાં આગળ પાદરી એન્ટોનિયો કેસલ દીવમાં જે ક્રોસ લઈ ગયો હતો તે ઝાલીને ચાલતો હતો. એની પાછળ દ કેસ્ટ્રો અને એનો પુત્ર આલ્વારો હતા. એમની પાછળ સરદારો પોર્ટુગલના ધ્વજો લઈ ચાલતા હતા. એ પછી જુઝારખાન અને બીજા પકડેલા મુસલમાન સરદારો દેંગ તેમ ગુજરાતના લશ્કરી ધ્વજો જમીન પર ઢસડાતા ખેંચાતા હતા અને છેવટે પકડેલા કેદીઓ પણ પાછળ હતા. છેવટે પકડેલી તોપો વગેરે વિજયના ચિહ્ન તરીકે હતાં. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ આ વિજયી વીરો ઉપર સુગંધી જલ છાંટી રહી હતી. દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરી ગોવાના ઇતિહાસના એક સર્વથી મહત્ત્વના સરઘસનો અંત આવ્યો.[૯૬]

ગુજરાત ઉપરના વિજયનો લેખ

દ કેસ્ટ્રોના પ્રવેશ માટે જે નવી કમાન બનાવી હતી એના ઉપર પિત્તળના એક ધ્વજમાં, સેંટ માર્ટિનના ઉત્સવને દિવસે (૧૧ નવેમ્બર) આ વિજય મળેલો તેનું ચિત્ર હતું. બધો ઉત્સવ પતી ગયા પછી ગુજરાત ઉપર મેળવેલા વિજયનો લેખ સોનેરી અક્ષરોથી કોતરાવી કોટની દીવાલમાં જડવામાં આવ્યો. એ પછી સેંટ માર્ટિનના ખાસ બનાવેલા દેવળમાં એને મૂકવામાં આવ્યો અને કાળે કરીને બધું પડી ભાગતાં. સેંટ કેથેરાઇનના દેવળમાં એ લેખ આજે પડ્યો છે. એમાં મથાળે સેંટ માર્ટિન પોતાનું એક વસ્ત્ર ગરીબને આપતા હોય એમ ઘોડા ઉપર કોતરેલા છે. નીચે પોર્ટુગીઝ ભાષામાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

"Por easta porta entrou Dom goao de Castro, defensor da India, quando triunfou de Cambaya e todo este muro lhe foi derubado. Era de 1547–A". એનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે;

૯૬: કેસ્ટ્રોના ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી Studies His. Guj.માં પૃ ૪૦-૪૧માં વાઈસરૉયના મહેલની પાસે દીવનો નાનો કિલ્લો બનાવી એના ઉપર તોપોનો દેખાવ યાદગીરી માટે કર્યો હતો. દેવળમાં કઈ પ્રાર્થનાથી કેવી રીતે પાદરીએ વાઈસરૉયને આવકાર્યો વગેરેનું વર્ણન કરી ચરિત્રલેખક છેવટે કહે છે કે "આવા મોટા વિજય માટે એક દિવસનો ઉત્સવ બહુ ઓછો કહેવાય!" આ ઉત્સવ જે રીતે ઊજવાયો તેને માટે પોર્ટુગલની રાણી કેથેરાઇને દ કેસ્ટ્રોની ટીકા કરી કે "ખ્રિસ્તીની પેઠે તે વર્ત્યો, પણ નાસ્તિકની પેઠે વિજય મેળવ્યો!"

"આ દરવાજામાથી, હિંદનો રક્ષક ડોમ જાઓ દ કેસ્ટ્રો એણે જ્યારે ખભાત ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે, પ્રવેશ કર્યો, એને માટે આ આખી દીવાલ તોડી પાડી હતી વર્ષ–૧૫૪૭"[૯૭] પોર્ટુગીઝ લોકો ગૂજરાતને ખભાત તરીકે અને એના સુલતાનને ખભાતના રાજા તરીકે જ ઓળખતા હતા, એટલે ઉપરના લેખમા કહ્યા એટલે ખભાત એટલે ગૂજરાત અર્થ છે

આ બધા સમાચાર પોર્ટુગલ પહોચ્યા ત્યારે ત્યાના રાજા જોહાન ત્રીજાએ દ કેસ્ટ્રોને વાઈસરોય પદ આપી દસહજાર સિક્કાની ભેટ આપી એના પુત્રને હિંદી મહાસાગરનો નૌકાધિપતિ બનાવ્યો એને સ્વદેશ પાછા ફરવાની ઇચ્છા હતી, પણ રાજ્યના હિત ખાતર હિંદમા વધુ રોકાવાની જરૂર હોવાથી રજા ન મળી રાજા તરફથી આ વધુ માન ૧૫૪૮ના મે માસમા મળ્યુ

સુલતાન દીવ લેવા ફરી આવે છે એવા સમાચારથી કેસ્ટ્રો કાફલો લઇ દીવ જવા ઊપડે છે

ગૂજરાતના સુલતાને દીવ ફરી જીતી લેવા મોટી તૈયારી કરવા માડી હતી તે જોઈ ગયા આ સમાચાર દીવના કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાએ ગોવા વાઈસરોયને લખ્યા તે કાગળો ઑગસ્ટ ૧૫૪૭મા પહોચ્યા દ કેસ્ટ્રોએ આ કાગળો મળતા પોતાના સલાહકારોને બોલાવી બીજી રકમની માગણી કરી આ વખતે રકમ તરત જ ભેગી થઈ ગઈ અને ધનવાન સ્ત્રીઓએ ઘરેણા પણ મોકલી આપ્યા પરન્તુ વાઇસરોયે આભાર માને તે પાછા મોકલ્યા એણે વસાઈ અને ચેવલબદરના લોકોને પણ મદદ માટે તૈયાર રહેવા કહેવડાવ્યુ[૯૮] ઈ સ ૧૫૪૭ના નવેમ્બર માસમા દ કેસ્ટ્રોએ ૧૬૦ વહાણોનો કાફલો લઈ પોતાના પુત્ર આલ્વારોને સાથે લઈ વસાઈ આવીને પડાવ નાખ્યો અહીંથી એણે ગૂજરાતની સ્થિતિ જાણવા માટે ગુપ્તચરો મોકલ્યા સુરત બદરમા ખાજા સફરનો જમાઈ અને ગૂજરાતનો જાણીતો સરદાર કારાહમન જહાગીર ખાન નાના લશ્કર સાથે હતો એવા સમાચાર મળતા ગવર્નરે આલ્વારોને ૬૦ વહાણો સાથે તપાસ કરવા અને શક્ય હોય તો સુરત ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો આલ્વારોએ સુરત નજીક આવીને મેનીઝીઝ ભ ચીને ૭ વહાણ સાથે તાપી નદીમા

---

૯૭ Studies His Guj P 48–49 જૂના ગોવામા જ્યારે રોયલ હૉસ્પિટલ વગેરે મકાનો પડી ગયા ત્યારે આ લેખને હાલ છે ત્યા ખસેડવામા આવ્યો લેખમા કેસ્ટ્રોને Defender of India લખે છે અને એના અર્થ હિંદના ગોવા, ચેવલ વસાઈ જેવા કિલ્લાઓ સઘળા એવા જ છે પ્રો કોમિ એ લેખનુ ચિત્ર પૃ ૪૮ની સામે આપેલુ છે

૯૮ કોટો અને ચરિત્રલેખનના ગ્રથમાથી Studies His Guj મા P 43મા લીધેલી નોધ ગોવાની સ્ત્રીઓએ અલકાર મોકલ્યા, પરન્તુ ચેવલની સ્ત્રીઓએ પહેરવાની માગણી અને આ વખતની માગણી બન્ને વખતે અલકારોની ભેટ મોકલાવી હતી

સુરતના કિલ્લા પાસે જઈ વધુ તપાસ કરવા મોકલ્યો, પરન્તુ કિલ્લામાંથી આ લોકો આવતા દેખાઈ જવાથી તેમના ઉપર ગોળીઓ છૂટી એટલે એમને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પાછા ફરતાં મગદળ બંદરમાંથી બહાદુર હબસીઓએ એમના ઉપર મારો ચલાવ્યો. મેનીઝીસ ભરૂચીએ આ સામનો છતાં મગદળ ઊતરી એ લોકનો સરંજામ પકડી પોતાના કાફલામાં જઈ આલ્વારોને બધા સમાચાર કહ્યા.[૯૯] આલ્વારોએ મુખ્ય અમલદારોની સભા ભરી નક્કી કર્યું કે શત્રુને જાણ થઈ ગઈ છે એટલે સુરત ઉપરનો હુમલો હાલ માંડી વાળવો. આ નિર્ણયમાં મેનીઝીઝ ભરૂચી એકલો વિરુદ્ધ પડ્યો હતો.[૧૦૦]

વાઈસરૉયની ડંફાસ

વસાઈમાં દ કેસ્ટ્રોએ જુદા જ દેખાવો કરવા માંડ્યાં હતા. એ જમાનાની ડંફાસ મારવાની રીત પ્રમાણે એણે લોકોને ડરાવવા વાત ચલાવી કે પોતે હવે અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનો છે, અને ત્યાં સુલતાનને પકડીને એના અંગરક્ષક તુર્કોની સામે અગ્નિ ઉપર જનાવરનું માંસ શેકે એમ શેકશે. આ વાતને ટેકો આપવા એણે શેકવા માટેના મોટા ખાસ લોખંડના સળિયા તૈયાર કરાવ્યા.[૧૦૧] દ કેસ્ટ્રોનો ડંફાસ મારનાર ચરિત્રકાર લખે છે કે એ વખતના લશ્કરીઓ કેડે ફરસી બાંધતા જેથી જે હાથ લાગે તે તુરત કાપી શકાય અને માલની પેટીઓ ખોલી શકાય, પરન્તુ વાઇસરૉયને એ ગમતું નહિ. એક સુસજ્જ થયેલા સૈનિકને એવી ફરસી બાંધીને જતો એણે દેખ્યો ત્યારે એણે ટીકા કરી કે સૈનિકને તરવાર જ શોભે. ઉત્તરમાં એ સૈનિક બોલ્યો કે સાહેબ આ ફરસી વિના આપે કગવેલા સળિયા કામ નહિ આવે, કારણ કે ખંભાતના રાજાનું આખું શરીર શેકી શકાશે નહિ![૧૦૨]

દ કેસ્ટ્રો ફરી દીવ ગયો અને પ્રભાસપાટણ બાળ્યું

થોડો વખત આમ વસાઈમા રહી દ કેસ્ટ્રો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો અને સુરત પાસે આલ્વારોના કાફલાને જોડાયો. બન્નેના કાફલા ભેગા થઈને

૯૯: કૌટો અને ચરિત્રગ્રંથો ઉપરથી Studies His. Guj માં P. 43-44 માં લીધેલી નોંધ. મગદળ બદરનો નાશ ગયા હુમલામા થયો હતો એ પણ અતિશયોક્તિ લાગે છે, અગર તો એ તુરત ફરી વસ્યુ હોય.

૧૦૦: મેનીઝીઝ ક્રૂર, ઘાતકી દઢનિશ્ચયી ને વીર હતો. Whiteway P. 3–5માં આલ્વારોને Chicken-hearted બાયલા જેવો કહે છે, કારણ સુરત રક્ષણ વિનાનું હતું એમ પાછળથી ખબર મળી હતી.

૧૦૧: કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies His. Guj.માં પૃ. ૪૪માં નોંધ. અને Whiteway 3–5 માંસ શેકતી વખતે ફેરવવા માટે સળિયા રાખે છે તેને spits કહે છે.

૧૦૨: એ જ પૃ. ૪૪. અને Whiteway P. 3–5 વ્હાઈટવે આને ગવર્નરનું gaseouading કહે છે તે ખરું છે. વાયડી ડંફાસ.

નર્મદાના મુખ પાસે આવી પહોચ્યા ત્યાથી ભરૂચની સ્થિતિની તપાસ કરવા એક અમલદારને મોકલવામા આવ્યો એ સમાચાર લાવ્યો કે નદીકાઠે નજર પહોચી શકે ત્યાસુધી સુલતાનનુ મોટુ લશ્કર પડાવ નાખી રહેલુ છે દ કેસ્ટ્રોએ પોતાના વહાણો નદીમા લઈ સામે જઈ લડાઇ કરવા માટે તૈયારી કરી સામેથી સુલતાનનુ લશ્કર રક્ષણ પૂરતુ લડતુ દેખાયુ, અને સામો હુમલો ન કર્યો એટલે ફિરગીઓ પણ મોટા લશ્કર સામે લડીને શક્તિનો વ્યય ન કરવાનો નિશ્ચય કરી ત્રણ કલાક રહીને પાછા ફર્યા ૧૦૩ છેવટે ભરૂચથી ઊપડેલો ફિરગી કાફલો દીવ પહોચ્યો ત્યા કેપ્ટન મેસ્કરેન્હાસે ફરીથી પોતાને છૂટા કરવાની માગણી કરી અને આ વખતે હોરમઝથી કુમક લઈ આવ્યો હતો તે ને સમજાવી દીવના કેપ્ટન તરીકે નીમ્યો ૧૦૪ દીવમા આ રીતે બધી વ્યવસ્થા કરી દ કેસ્ટ્રો ગોના પાછો જવા ઊપડયો પાછો ફરતા ફરતા પણ એનો ક્રૂર સ્વભાવ ફરી તાજો થયો અને પ્રભાસ તથા માગરોળના કિનારા પાસેથી જતા એણે પ્રભાસપાટણ લૂટીને બાળી મૂકયુ લોકો બચવા માટે નાસી ગયા આ કિનારાના બદરોમા ૧૮૦ વહાણો એણે બાળી મૂકયા

૧૦૩ કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર અને કોટોના ઇતિહાસમાથી Studies His Guj મા પૃ ૪૪ ૪૫મા નોધ Whiteway P 3–5, Danvers I P 479 પોર્ટુગીઝ લેખકો રિવાજ પ્રમાણે ગવર્નર હિંમતવાળો હતો પણ સલાહકારોએ ના પાડી એમ લખે છે ડેનવર્સ સુલતાનનુ લશ્કર દોઢ લાખનુ હતુ અને ૮૦ તોપો હતી તે સામે ફિરગીઓનુ ત્રણ હજારનુ જ હતુ એમ લખે છે વ્હાઇટવે કોટો ભા ૬ ઉપરથી નોધ કરે છે કે સુલતાનની તૈયારી જોઈ ગવર્નર કેસ્ટ્રો નિશ્ચય કરી શકતો નહોતો અને અનુભવીઓની સલાહ માનવા માટે તૈયાર હતો તેથી પાછો હઠયો, એ ખરુ છે ચરિત્રલેખક તો દફાસ જ મારે છે

૧૦૪ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખક અને કોટો ઇતિહાસકારમાથી Studies His Guj મા પૃ 45 મા નોધ અહીં લબાણ ન કરતા પ્રો કોમિ ટૂકે પતાવે છે વળી Danvers I 479મા બહુ ટૂકો ઉલ્લેખ માત્ર છે પરન્તુ Whiteway P 3 5-16 મા રસમય વિગત આપેલી છે એ લખે છે કે દીવમા લશ્કરીઓના પગાર ચડી ગયા હતા તેથી ગવર્નરની ત્યા જવાની હિંમત ચાલી નહોતી નવા કપ્તાન લુઈ ફાલ્કાઓની નિમણૂક કરતી વખતે કહે છે કે ગવર્નરે એને કહ્યુ કે પહેલાની ભૂલો દરગુજર કરવા માટે દીવમા તને તક સાપડી છે વળી સૈનિકોના પગાર માટે તુ જે રકમ ધીરશે તો તારે માટે સારો અભિપ્રાય થશે એણે કબૂલ કરી રકમ ધીરી અને થોડો પગાર ચૂકવાયો કહે છે કે નાણાની તગી એટલી હતી કે પાચ હજાર માણસો માટે પાચ રાટલી કે બે માછલી નહોતી! વ્હાઇટવે લખે છે કે ગવર્નર સૈનિકોની બદલી પણ કરી શકે તેમ નહોતુ, કારણ કે એમની જગ્યાએ બીજા કોઈ આવવા તૈયાર નહોતા પોર્ટુગીઝોની પોતાની જગલી વર્તણૂકથી દીવ ઉજ્જડ થઈ ગયુ હતુ અને કોઈ વહાણ ત્યા આવતુ નહોતુ! નવો કપ્તાન લુઈ ફાલ્કાઓ દીવમા પોતાના ઓરડામા બેઠો હતો ત્યા કોઈએ ગોળી છોડી ને એ મરણ પામ્યો પાછળથી જેણે ગોળી છોડી એણે પણ કબૂલ કર્યું હતુ (વ્હાઇટવે પૃ ૩૧૬ નો ૨)

એ કેર વર્તાયના માલિકો આંખમાં આંસુ સાથે જોઇ રહ્યા! કાંઠા ઉપર જે નજરે ચડયું તેનો નાશ કર્યો.[૧૦૫] વસાઇ પહોંચીને દ કેસ્ટ્રોએ ફરી ગુજરાતની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થવા ગુપ્તચરો મોકલ્યા. એ લોકો સમાચાર લાવ્યા કે અમદાવાદમા એકે કુટુંબ એવું નથી કે જેની આંખોમાં આંસુ ન હોય. સુલતાને કડક હુકમ કર્યો છે કે આ બધી હારના સમાચારની વાતો કોઇએ કરવી નહિ. દ કેસ્ટ્રોનો વાયડો ચરિત્રકાર લખે છે કે "શું કાયદા કે હુકમથી લોકોનાં દુ:ખ કે સ્મૃતિ દબાવી શકાશે?"[૧૦૬]

ઝેવિયર સંતના સાંનિધ્યમાં દ કેસ્ટ્રોનું મરણ

વસાઇથી ગોવા તરફ જતાં વાઇસરૉયને તાવ લાગુ પડયો હતો. ગોવા પહોંચ્યા પછી એની માંદગી વધતી ગઈ એટલે એણે પોતાના કામનો બાર ગોવાના પાદરી ડી આલ્બુકર્કને આપ્યો. ઈ.સ. ૧૫૪૮ના જૂનની ૬ઠ્ઠી તારીખે સુપ્રસિદ્ધ સંત સેંટ ફ્રાંસિસ ઝેવિયરના હાથમાં એનું અવસાન થયું.[૧૦૭] એની ઇચ્છા મુજબ એને ગોવામાં ફ્રૅંસિસ્કનના દેવળમાં દફન કરવામાં આવ્યો, પરન્તુ પાછળથી એના અસ્થિને લિસ્બન પાસે સેંટ ડોમિનિકના કૉન્વેન્ટ આગળ લઈ જઈ દફન કર્યા.[૧૦૮] આમ પોર્ટુગલનો સર્વેથી પ્રસિદ્ધ વાઇસરૉય અને ગૂજરાતનો સૌથી મોટો શત્રુ અવસાન પામ્યો. એનામાં ઘણા ગુણ હતા અને વિદ્યાનો શોખ પણ હતો એ વર્ણનની અહીં જરૂર નથી; ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો એની ક્રૂરતાએ એના બધા ગુણને ઢાંકી દીધા હતા.

દ કેસ્ટ્રોના સિક્કાના બાગમાં ગયેલી સોમનાથની ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ દ કેસ્ટ્રોની બાબતમાં અહીં એક નોંધ કરવી જોઇએ.

૧૦૫: કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર અને કૌટો ઉપરથી Studies. His. Guj.માં પૃ. ૪૫માં નોંધ. આમાં પોર અને માંગરોળનો કિનારો લખે છે. Danvers I, 479.માં પણ એ જ શબ્દો છે. અને બાળેલાં શહેરો તરીકે Pate અને Patane લખે છે. Patane તે પ્રભાસ પાટણ છે, Pate કયું તે સમજાતું નથી. બીજાં ઘણાં ગામ બાળ્યાં એમ પણ ચરિત્રલેખક લખે છે. વ્હાઇટવેએ આ નોંધ લીધી નથી.

૧૦૬: Studies. His. Guj. P. 45 બન્ને લેખકો ઉપરથી લીધેલી નોંધ.

૧૦૭: એ જ પૃ. 47–48, Whiteway: P. 518, Danvers I. P. 483.

૧૦૮: એ જ પૃ. 48, Danvers I. P.483. વ્હાઇટવે દ કેસ્ટ્રોના અવસાન ઉપર લખતાં (પૃ.૩૧૮) ફેરિયા ઈ સોઝા (Faria I Sousa)ના મત પ્રમાણે દ કેસ્ટ્રો એવા દરદથી ગુજરી ગયો કે જે હવે કોઇને મારતું નથી. એ દરદ તે હિંદની એ વખતે જે દુ:ખદાયક ને ગંભીર સ્થિતિ થઇ હતી તે. એને સુધારવાનો ઉપાય રહ્યો નહોતો. આ ટીકા સાચી છે. કેસ્ટ્રોએ વિજય કર્યો અને વેર વાળ્યું, પણ દેશની સ્થિતિ અને વેપારને પારાવાર નુકસાન કર્યું, ને નાણાંની ભયંકર તંગી ઊભી કરી. સામાન્ય તાવ કરતાં ચિંતામાં એ ગુજરી ગયો. પોર્ટુગલથી એને વાઈસરૉય પદ અને વિજયના ઈનામની જાહેરાતના સમાચાર રડમીએ આવ્યા. એ વખતે એ પથારીમા હતો. એની પછી ગાર્સિયા દસાની

પોર્ટુગલમા લિસ્બનની પાસે સિંત્રામા એનુ નિવાસસ્થાન હતુ ત્યા બગીચામા વાઘેલા સમયની મહારાજા અર્જુનદેવના વખતની સોમનાથના મંદિરની સુપ્રસિદ્ધ ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિ ૪૭×૭૦ ઈંચ કાળા લાંબા લીસા પથ્થરમા સંસ્કૃતમા કોતરેલી પડેલી છે આ પ્રશસ્તિ મરફીના ટ્રાવેલ્સ ઇન પોર્ટુગલના પુસ્તકમા સર ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સના અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે ઈ સ ૧૭૯૮મા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી તે પછી ડૉ બર્જેસ વગેરે પુરાવિદોએ એ માટે લખ્યુ છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ કેસ્ટ્રોએ પોતે કે એની ઈચ્છાથી એના પુત્રે એ પથ્થર સિંત્રામા મોકલાવ્યો હશે એમા માત્ર કુતૂહલવૃત્તિ હશે કે પ્રાચીન વસ્તુનો શોખ હશે તે કહેવુ મુશ્કેલ છે આ પથ્થર દ કેસ્ટ્રોએ દીવની લડાઇ વખતે પ્રભાસથી ઉઠાવ્યો હશે એમ માની શકાય કદાચ દીવના એના છેલ્લા પ્રવાસમાથી પાછા ફરતા ૧૫૪૮મા પોરબંદર–માંગરોળના કિનારાથી જતા સોમનાથ પાટણ એણે લૂટ્યુ ને બાળ્યુ તે વખતે કૌતુકની ચીજ તરીકે પથ્થર ઉઠાવ્યો હોય પોતાના બાગમા એક ચીજ તરીકે સંગ્રહવામા એની મનોભાવના શી હશે તે આજે કહેવુ મુશ્કેલ છે બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સોમનાથની લૂટ વખતે આ પ્રશસ્તિનો પથ્થર મુખ્ય મંદિરમા હશે કે બીજે પડ્યો હશે ૧૫૪૮ પહેલા ગઝનીના ૧૦૨૪ના હુમલા પછી સોમેશ્વરનુ મંદિર ત્રણચાર વાર તૂટ્યુ હશે એમા મુખ્ય નાશ અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કરે કરેલો તે પછી મંદિર ફરી બંધાયેલુ મુઝફ્ફર પહેલા અને મહમૂદ ત્રીજાના ગાળામા સલ્તનતના સમયમા એ મંદિર તોડ્યાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી, છતા પૂજા તો ચાલુ હતી તોપણ પ્રશસ્તિની શી દશા હતી તે કહી શકાય નહિ દ કેસ્ટ્રો ક્રૂર હતો તે સાથે કુદરત અને વિજ્ઞાનનો તથા પ્રાચીન ચીજોનો શોખીન હતો એમ પણ સમજાય છે એલિફંટાની ગુફાઓનુ એનુ માપ અને એનું વર્ણન આજના સ્થાપત્યખાતાના માપનાર જેવા છે

નિમણૂકના પણ સમાચાર હતા અને ત્રણ વર્ષ નોકરી વધુ લંબાવવાનુ પણ લખાણ હતુ એમ ડેનવર્સ (પૃ ૪૮૨)મા લખે છે વ્હાઇટવે ૩૧૮ નો ૧મા ગોવાના પાદરી આલ્બુકર્ક પાસે એક બીજો રમૂજી પાદરી હતો, એની વાતચીત–ખરી કે કલ્પિત હોય તોપણ–રસમય હોવાથી નોંધી છે મુખ્ય પાદરી પૂછે છે કે ‘કડવામાથી ગળ્યુ થાય એ શું? મોટામાથી નાનુ અને નાનામાથી મોટું થાય તે શું?’ બીજો રમૂજી પાદરી ઉત્તર દે છે કે ‘કડવામાથી ગળ્યુ થાય તે બદામો કે જેનાથી જીતવી પાછા ફરતા ગવર્નર ઉપર મારો ચલાવ્યો હતો મોટામાથી નાનુ થાય તે ભરૂચને લઇ લેવુ (ત્રાસ આપવો?)ને, કારણ કે મેનીઝીઝે એ સર્વ કર્યું નાનામાથી મોટું થયુ તે શહેર (Shahrr) જીતી લેવુ, માગમ ગવર્નરના પુત્રે તે લીધુ (આ નોંધ વ્હાઇટવેએ ઇતિહાસલેખક કોટાના ભાગમાથી લીધી છે એમા મેનીઝીઝના ભરૂચના ત્રાસની ટીકા નોંધપાત્ર છે ખુશામત પણ દેખીતી છે)

એટલે કદાચ આ પથ્થરને પ્રાચીન કૌતુક સમજી પોતાને ઘેર લઈ જવાનું એને મન થયું હોય. કોઇ પોર્ટુગીઝ સાહિત્યમાંથી આને લગતો વધારે ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળે તો રસમય ગણાય.[૧૦૮અ]

એક બાજુ ઇ. સ. ૧૫૪૮માં દ કેસ્ટ્રો મરણ પામ્યો, ઉત્તરહિંદમાં શેરશાહે સત્તા જમાવી હતી અને મધ્ય હિંદ બાજુ વિજય મેળવવાના ડંકા વાગી રહ્યા હતા; પરંતુ એ પહેલાં એનું મરણ થયું. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતના ઇતિહાસમાં રાજકીય સંજોગો ઝડપથી બદલાતા હતા. પોર્ટુગીઝ અમલ ચાલુ રહ્યો, અને એમણે દીવમાં જે પગપેસારો કર્યો તે હવે કાયમને માટે થઇ ચૂક્યો હતો. સુરત પાસે દમણ એમની સત્તામાં આવવાનો સમય પણ નજીક હતો. આમ છતાં પણ દ કેસ્ટ્રોના અવસાન પછી પોર્ટુગીઝ સત્તાનો મધ્યાહ્ન પૂરો થઇ ગયો હતો અને સંધ્યાની શરૂઆત થઇ હતી.[૧૦૯] અહીં ઘર-આંગણે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની સત્તામાં જ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતની સંધ્યાનો સમય પણ શરૂ થયો હતો, છતાં બહારના લોકોને હજી ગૂજરાત હિંદનું પ્રથમ પંક્તિનું બળવાન રાજ્ય લાગતું હતું. પોર્ટુગીઝ સત્તાએ ગૂજરાતના શરીરને મોટા ઘા માર્યા હતા. બાળક બુદ્ધિના સુલતાને કાંઇક બળ અને બુદ્ધિના ચમકારા દેખાડવા માંડ્યા હતા.

ગૂજરાતી કાપડનો વેપાર ઘટવાથી ગોવાની આવક ઘટી

અહીં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક અગત્યની વાતની નોંધ લેવી જોઇએ. એક દીવના કિલ્લાની ખાતર ફિરંગીઓએ ગૂજરાત સાથે લડાઇઓ કરી સંબંધ બગાડ્યો હતો. એમણે એમના નામને કલંક લાગે એવા અમાનુષી જુલમો કરીને ગૂજરાતી વેપારીઓ સાથે પણ સંબંધ બગાડ્યા હતા. આ કારણથી એમને પોતાને પણ નુકસાન થયું હતું. ગૂજરાત સાથેના વેપારથી એમને પોતાને નફો તો થતો જ હતો, પરંતુ છેલ્લી સંધિની શરતો મુજબ ગૂજરાતી વહાણોને પણ ફિરંગી બંદરોથી પરવાનગી લઇ અમુક જકાત આપ્યા પછી સમુદ્રમાં જવું પડતું તેથી પોર્ટુગીઝ સરકારની આવક પણ આ વેપાર ઓછો થવાથી ઓછી થઇ હતી. ગૂજરાતનું કાપડ એ સમયે દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ હતું. વસાઇ, ગોવા, હોરમઝ અને મલાકામાં ગૂજરાતનું કાપડ ફિરંગી વેપારીઓ લઇ જતા.[૧૧૦] હવે ત્રાસને લીધે સંબંધ બગડ-

---

૧૦૮ અ: પ્રશસ્તિની વિગત માટે જુઓ His. Inscriptions of Gujarat. III, 69. અને આ લેખકનું "સોમનાથ" પૃ. ૧૪૬ અને પરિશિષ્ટ.

૧૦૯: Whitway: Rise of the Portuguese Power in India એ ગ્રંથનો છેવટનો ફકરો.

૧૧૦: એ જ, પૃ. ૩૧૪

વાથી એ વેપાર બંધ જેવો થઈ ગયો હતો દીવ ખાલી થઈ ગયું હતું અને વેપારી વહાણોની અવરજવર બંધ થઈ હતી આલ્બુકર્ક ગવર્નર હતો ત્યારે આ વાત સમજતો હતો અને ગુજરાત સાથે છેવટે સલાહ રાખવી એમ એને લાગ્યું હતું,[111] પરંતુ દ કેસ્ટ્રો જુદા માનસનો પુરુષ હતો બગડેલો સબંધ એને ગુજરાતના સુલતાન સાથે લડીને સુધારવાની ઇચ્છા હતી, અને એ શક્ય નહોતું એમાં એણે બંદરો ઉપર વર્તાવેલા કેરથી ટેકો મળ્યો દ કેસ્ટ્રોના અમલ દરમ્યાન ગોવાની તિજોરી ખાલી જ રહી હતી[112] અને લશ્કરીઓને પગાર પણ નિયમિત મળતા નહોતા દીવમા તો પગાર ઘણા જ ચડી ગયા હતા અને સૈનિકો પણ કંટાળી ગયા હતા

પોર્ટુગીઝ અને ગુજરાતના રાજ્યોની થયેલી સુલેહ અરબી ઇતિહાસલેખકની ચર્ચા

એટલે ૧૫૪૮મા ગુજરાત અને ગોવાની સરકારોને ફરી સંધિ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દબીર લખે છે કે સુલતાન દીવ ફરીથી જીતી લેવા તૈયારી કરે છે એમ સાંભળી પોર્ટુગીઝોને ચિંતા થઈ અને એને એમણે પોતાની પહેલાની ભૂલો માટે દિલગીરી દર્શાવી કેટલાક મણ સોનું ભેટ તરીકે મોકલ્યું[113] હવે સંબંધ સારા રહે તે માટે ખાતરી આપી અને સુલતાનને એથી સંતોષ થયો હાજી દબીર વધારામા લખે છે કે સુલતાન દૃઢ રહી આ સંધિ કબૂલ ન કરત, પણ સાહેબ-ઉલ-કિરાન શેરશાહ માહુ જીની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા આવવાનો છે, તેથી સુલતાનના સલાહકારોએ ફિરંગીઓ સાથે લડવાને બદલે શેરશાહ સામે તકેદારી રાખવાની સલાહ આપી તેથી સુલતાને પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરી[114] સંધિમા દીવનો કિલ્લો ફિરંગીના હાથમા રહે, પણ શહેર સુલતાનનું રહે અને અરધી જકાત સુલતાનને મળે એવી વાત કબૂલ થઈ હુમલા થાય તો કિલ્લો સુલતાનને સોંપવો એમ પણ ઠર્યું સુલતાને અમદાવાદના કોટવાળ નસીર દરગાહાનો દીવનો સર્વાધિકારી નીમ્યો હાજી દબીર લખે છે કે એના અમલમા દીવની સ્થિતિ પાછી સુધરી એકસો વહાણો એ વખતે ત્યા હતા અને ૬૦૦૦નું લશ્કર તથા ૪૦૦૦ સવારો હતા

---

૧૧૧ એ જ, પૃ ૩૧૫, નો ૧ આ નોંધ વ્હાઈટવેએ Cartas પૃ ૫૧ ઉપરથી લીધી છે

૧૧૨ ગોવાની તિજોરીમા પૈસા નહોતા તે લઈ ગયા કેસ્ટ્રો પોતે તો મોટા હોદ્દા છતા ગરીબ જ રહ્યો છે વ્હાઈટવે એને માટે Impecunious શબ્દ વાપરે છે

૧૧૩ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૮૭

૧૧૪ આ પણ અરબી ઇતિહાસલેખકની ભૂલ જણાય છે

કસાઈખાનામાં માંસની ખરીદી માટે રોજના પાંચસો ગ્રાહક આવતાં.[૧૧૫] અરબી ઇતિહાસ-લેખકે કેટલાક બનાવો ચોકસાઈથી લખ્યા છે અને પોર્ટુગીઝ લેખકો એને ટેકો પણ આપે છે. ખુવારી અને લશ્કરી સંખ્યા માટે બન્ને પક્ષ અતિશયોક્તિ કરે છે એ ચર્ચા આગળ કરી ગયા; પરંતુ આ સંધિના લખાણ માટે અરબી ઇતિહાસ-લેખક ખરો હોય એમ લાગતું નથી. પોર્ટુગીઝોના લખાણમાં અતિશયોક્તિ માનવા છતાં એમનો વિજય થયો હતો એ સત્ય હકીકત હતી. દ કેસ્ટ્રોના મરણ પછી તરત જ પોર્ટુગીઝો અમુક મણ સોનુ ભેટ લઈ પહેલાંની વર્તણૂક માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી સામા સંધિ કરવા આવે એ વાત એકદમ ગળે ઊતરે એવી લાગતી નથી. એમની પાસે પૈસાની સખત તાણ હતી તો એટલું સોનુ ક્યાંથી લાવે? દ કેસ્ટ્રોને બે વાર નાની રકમો લોકો પાસેથી ઉધાર લેવી પડી હતી અને સૈનિકોના પગાર અપાયા નહોતા એ આગળ જોયુ, એટલે હાજી દબીરની આ વાત ખરી ન હોય એમ લાગે છે તે સાથે ૧૫૪૮માં શેરશાહનો ડર ગૂજરાતને લાગ્યો એ પણ ખરું નથી. ૧૫૪૫માં શેરશાહનું મરણ થયું હતું. એટલે આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસકારોમા શ્રેષ્ઠ ગણાતા લેખકની આ વાત ચોક્કસ નથી દેખાતી અને એણે કાંતો ભૂલ કરી છે કે સાંભળેલી વાત વિચાર કર્યા વિના લખી લાગે છે. સંધિ થઈ તેનું કારણ પોર્ટુગીઝને પક્ષે ૧૫૪૮થી નબળા ગવર્નરો આવ્યા અને વેપાર ઓછો થવાથી પૈસાની તંગી થઈ એ ગણી શકાય, અને ગૂજરાતને પક્ષે મોઢલા સુલતાનના હાથ નીચે અંદર અંદર સંપ વિનાના અમીરોની સત્તાને લીધે રાજ્ય નબળું પડતું હતું એ ગણાવી શકાય.

દીવ

આજે ભારતમાં ફિરંગી સંસ્થાનના એક નાનકડા મથક સિવાય કોઈ જેને યાદ પણ કરતું નથી એવો સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કાંઠે આવેલો આ બેટ એક સમયે આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનુ સ્થાન લઈ શકે અને એનું નામ ભારતમાં નહિ પણ એશિયા અને યુરોપના દેશોમા પ્રસરે એનાં કારણો નોંધપાત્ર છે અને એવા સ્થળનું ટૂંકું વર્ણન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. સંસ્કૃત 'દ્વીપ'નુ દીવ થયુ છે. આ બેટ સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાની એટલો પાસે છે અને વચ્ચેની ખાડી એટલી નાની છે કે ઓટના વખતમાં પગે ચાલીને જઈ શકાય. એનો વિસ્તાર ૨૦ ચોરસ માઇલનો અને ઘોઘલા ગામને ગણતાં ૨૫ ચોરસ માઇલ થાય.[૧૧૬]

૧૧૫: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૭. આ ઉપરથી એટલા માંસાહારી પરદેશી કે ગૂજરાતી મુસલમાન કે ફિરંગીઓ હશે હિંદુ વસ્તી જુદી હશે.

૧૧૬: કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર: દીવ શબ્દ: દીવમા પોર્ટુગીઝોએ રસ લીધો હોવાથી

ગુજરાતના બંદરોના ઇતિહાસમાં દરેક નાના મોટા બંદરની સમયને અનુસરીને ચડતી પડતી તો થયા જ કરી છે, છતાં ચોરાસી બંદરોનો વાવટો કહેવાતા આપણા પ્રાંતના બંદરોની ખરી પડતી દશા તો અંગ્રેજી રાજ્યમાં મુંબઈ વધ્યું અને રેલવેથી લોક તથા માલની આવરજાવર થવા લાગી ત્યારથી જ થઈ, એ વિગતવાર વહાણવટાના પ્રકરણમાં જોઈશું અંગ્રેજોના આગમન પહેલાં આપણાં બંદરોમાં વસ્તી અને સમૃદ્ધિ સારા પ્રમાણમાં હતી પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ, ખંભાત અને સોમનાથ પાટણનાં બંદરો ખૂબ સમૃદ્ધ હતાં, પરંતુ અલાઉદ્દીને સોમનાથનું ખંડન કર્યા પછી એ બંદરની પડતી થઈ અને ભરૂચની નદી મોટાં વહાણો માટે નકામી થવાથી એની પડતી થઈ આમ છતાં ખંભાત સમૃદ્ધ રહ્યું હતું, પરંતુ ગુજરાત સલ્તનતમાં ખંભાતના મોટા જુવાળથી દરિયો પુરાવાને લીધે વહાણોને મુશ્કેલી પડતી હતી એથી જ ગુજરાતનું વેપાર માટે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ છતાં નૌકા-કાફલા માટે ખંભાત નકામું થયું હતું મોટાં વહાણો ઘોઘા સુધી આવતાં અને ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં માલ ફેરવવો પડતો સુરત મોગલાઈમાં વધ્યું એટલે સલ્તનતના સમયમાં ખંભાતથી સિંધ સુધીના કિનારા ઉપર દીવ જેવું એક સગવડવાળું બંદર નહોતું નૌકાના કાફલા માટે એ શ્રેષ્ઠ હોવાથી ગુજરાતના સારા બંદરનું એ મુખ્ય મથક બન્યું આમ સલામતી હોવાથી ત્યાં વેપાર પણ વધ્યો અને જૂની દેશી વસ્તી ઉપરાંત ધનવાન પરદેશી વેપારીઓ આવીને વસ્યા, એટલે ૧૪મી ૧૬મી સદીમાં દીવ બંદર પ્રથમ વર્ગનું બંદર અને નૌકાસૈન્યનું કેન્દ્ર બન્યું હતું આ કારણથી જ પોર્ટુગીઝો ૧૬મી સદીમાં વધ્યા ત્યારે એમને સલામતીથી અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્રના કિનારા સુધીમાં દીવનું સ્થળ સર્વથી મહત્ત્વનું લાગ્યું હતું અને એ હાથ કરવા માટે એમણે એશિયાના ઇતિહાસમાં સર્વથી ભારે કહેવાય એવા નૌકાયુદ્ધો કર્યાં છે એમ પણ કહેવાય છે કે મુસલમાનોમાં પોર્ટુગીઝોને સૌથી વધારે વેર તુર્કો સામે હતું, અને ગુજરાતના કાંઠાના બંદરોમાં ધનવાન તુર્ક વેપારીઓ સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં દીવ બંદરમાં હતા, એટલે મુસલમાન લેખકોએ દીવને-ખાસ કરીને એના બંદરવિભાગને—સ ? અનુક્રે કે બંદર અર્મી—એવાં નામ આપ્યાં છે ૧૧૭

સોળમી સદીની શરૂઆત(૧૫૦૪)માં લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમા નામનો ઇટાલિયન મુસાફર દીવનું નામ દીવબંદરૂમી લખે છે એનો અર્થ દીવ તુર્કોનું

અસલથી શહેર અને કિલ્લાના નકશા તૈયાર કરેલા છે પ્રો. કોમિસેરિયટે એક નકશો આપ્યો છે અને રેનલે બીજો આપ્યો છે, બન્નેમાં ફેર છે

૧૧૭ લ્યુડોવિકો ડી વર્થેમાની મુસાફરીના અહેવાલ (હકલુત સોસાયટી પ્રકાશક)માંથી Studies His Guj P ૪માં ટાંક્યો।

બંદર એવો થાય છે. એ કેમ્બિઆ (ખંભાત)ના સુલતાનને તાબે છે. અને એનો મુખ્ય અધિકારી મલિક અયાઝ (Menachezz) છે એમ લખે છે. એ મુસાફર દીવમાં બે દિવસ રહેલો. અહીં કાયમના રહેવાસી ચારસો તુર્ક વેપારીઓ છે, વેપાર ઘણો મોટો છે, અને ચારે તરફ કોટવાળું તોપખાનાથી સુરક્ષિત શહેર છે એમ પણ વર્ણવે છે. એ પછી થોડાં જ વર્ષ પછી (૧૫૧૫)આવેલો પોર્ટુગીઝ મુસાફર બારબોસા દીવ અને એના વેપારનું વિગતવાર વર્ણન આપે છે. એ મલબાર, ઇરાન, અરબસ્તાન, અને આફ્રિકાના કિનારાનાં ઘણા બંદરો સાથેના દીવના વેપારનું ઝીણું વર્ણન આપી આયાત નિકાશની ચીજો ગણાવે છે. એમાં કાચો માલ અને તૈયાર થયેલો માલ બધાનું વર્ણન છે. રાજાને આ બંદરના બહોળા વેપારથી એવી મોટી આવક છે કે જે જાણીને આશ્ચર્ય થાય એમ બારબોસા લખે છે. ઉપર વર્ણન કર્યું એ યુદ્ધ પછી દીવનો વેપાર જરા ઓછો થયા પછી ઈ. સ. ૧૫૬૩માં સીઝર ફ્રેડરિક નામનો વેનિસનો મુસાફર એની સફરમાં હિંદમાં સૌથી પહેલો દીવબંદરે ઊતરેલો. એ લખે છે કે કંબાયા(ખંભાત)ના રાજ્યમાં દીવ એક નાના બેટ ઉપર છે અને પોર્ટુગીઝોનું હિંદમાં એ બળવાન થાણું છે. શહેર નાનું છે છતાં વેપાર બહુ મોટો છે. મક્કા અને હોરમઝ જતાં વહાણો અહીંથી માલ લે છે. એના માલિકો ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો છે, પરંતુ મુસલમાનોનાં વહાણો પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતાં નથી. અહીંથી જે માલ નિકાસ થાય છે તે કંબાયત્તા (ખંભાયત), જે ખંભાત રાજ્યનું એક એક બંદર છે, ત્યાંથી આવે છે. એ બંદર આગળ દરિયો મોટાં વહાણો જઈ ન શકે એવો છીછરો હોવાથી ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં અહીં (દીવમાં) માલ લાવવામાં આવે છે.[૧૧૮]

દીવનો બેટ પાઘડી-પને સાત માઇલ લાંબો અને બે માઇલ પહોળો છે. તેમાં પૂર્વ તરફને છેડે દ કેસ્ટ્રોએ બાંધેલો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો છે. પશ્ચિમ તરફ શહેર છે. એમાં બગીચા અને મહેલ હતા. મલિક અયાઝના વખતમાં સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાને દીવ સાથે સાંકળોથી બાંધી વહાણો માટે સગવડ કરેલી તેને સાંકળકોટ કહેતા.[૧૧૯] આવો એક સમયનો પ્રસિદ્ધ દીવનો બેટ-બંદર અને કિલ્લો આજે પોર્ટુગીઝોના તાબામાં છે, અને વેપારી મહા માર્ગો બદલાઈ જવાથી એનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી. આજે એને કોઇ યાદ પણ કરતું નથી.

૧૧૮: Studies His. Guj. P. 4-5 બારબોસાનો મુસાફરીનો ગ્રંથ પણ હકલુત સોસાયટીએ પ્રગટ કર્યો છે.

૧૧૯: મિરાતે સિકંદરી.